

pamięci mojego Mistrza
Profesora Jerzego Kmiecńskiego

Justyn Skowron

Patoki nad Bzurą

Cmentarzysko ludności kultury pomorsko-kloszowej
i kultury przeworskiej. Obrządek i zwyczaje pogrzebowe

Łódź 2025

WYDAWCY

Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego
Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Łodzi

SEKRETARZ REDAKCJI

Aleksander Andrzejewski

RECENZENCI

prof. Tadeusz Grabarczyk, prof. Marek Olędzki

REDAKCJA JĘZYKOWA

Jolanta Dybała

OPRACOWANIE GRAFICZNE, SKŁAD I OKŁADKA

Joanna Apanowicz

RYSUNKI, TABLICE I FOTOGRAFIE

Jarosław Olejnik

DRUK

Sowa Sp. z o.o., ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
papier: Munken Print Cream 1.5, 100 g/m²

© COPYRIGHT BY

Wydawcy i Autor
Wszystkie prawa zastrzeżone

ADRES REDAKCJI

90-131 Łódź, ul. Narutowicza 65

ISBN

978-83-969429-9-9

Spis treści

Wstęp – uwagi metodyczne	9
Kultura pomorsko-kloszowa	17
Część pierwsza. Materiały	17
Groby	17
Depozyty funeralne	21
Część druga. Analiza materiału	22
Przedmioty metalowe i inne	22
Naczynia gliniane	22
Naczynia jajowate	23
Naczynia baniaste	24
Naczynie o zaokrąglonym brzuścu	24
Naczynie szerokootworowe – wazowate	25
Misy	25
Zdobnictwo naczyń	25
Część trzecia. Obrządek pogrzebowy i chronologia	26
Groby	26
Depozyty funeralne	27
Chronologia	28
Kultura przeworska	31
Część pierwsza. Materiały	31
Groby	31
Kurhan	64

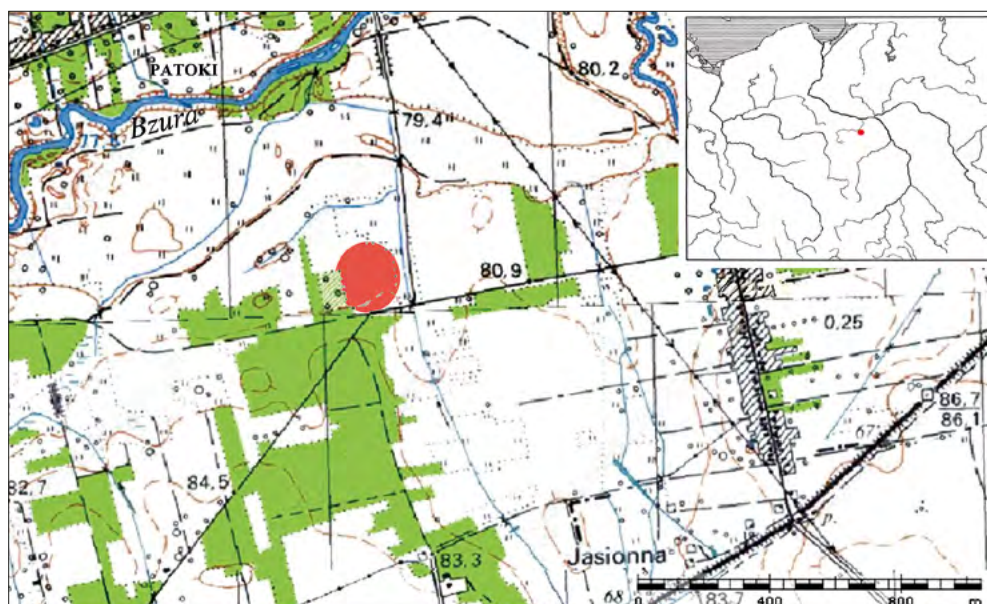
Ustryny	65
Depozyty funeralne	72
Bruki	78
Paleniska	80
Dołki postłupowe niewchodzące bezpośrednio w skład konstrukcji innych obiektów	81
Jamy o nieokreślonej funkcji	81
Warstwa kulturowa	83
Obiekty z okresu bitwy nad Rawką (rok 1915)	84
Obiekty na złożu wtórnym i formy naturalne	85
Zabytki ruchome z warstw mechanicznych	86
Część druga. Klasyfikacja typologiczno-chronologiczna	88
Ozdoby i części stroju	88
Zapinki	88
Zapinki o konstrukcji środkowolaterńskiej	88
Zapinki późnolaterńskie	89
Zapinki z okresu rzymskiego	89
Wisiołek wiaderkowaty	91
Bransolety	91
Ozdoba „węzełkowata”	91
Paciorki	92
Szpile	93
Części pasa	93
Sprzączki	93
Klamra dwuczęściowa	93
Okucia nakładane na pas	94
Przybory toaletowe – szczypczyki, brzytwa, grzebień	95
Okucia skrzyneczek i klucze	95
Okucia podwójne	96
Narzędzia	97
Noże	97
Noże sierpikowate	98
Igły do szycia	98
Szydła	98
Zatyczka haczykowata	98

Przędziki	99
Pozostałe przedmioty metalowe	100
Przedmioty kamienne i krzemienne	101
Uzbrojenie	102
Miecze	102
Okucia pochew mieczy	103
Groty broni drzewcowej	103
Grot strzały	104
Elementy tarczy	105
Umba	105
Imacze	106
Okucia brzegów tarczy	107
Ostrogi	107
Naczynia gliniane	108
Naczynia baniaste	110
Naczynia baniaste z wylewem kryzowatym	110
Naczynie baniaste z wylewem kielichowatym	111
Pozostałe naczynia baniaste	112
Naczynia o zaokrąglonym profilu	112
Naczynia o silnie zaokrąglonym profilu	112
Naczynia o łagodnie zaokrąglonym profilu	113
Duże naczynia szerokootworowe	113
Naczynia jajowate	113
Naczynia o profilu esowatym	115
Naczynia dwustożkowate	115
Misy i naczynia misowate	116
Małe naczynia szerokootworowe	117
Kubki	118
Czarki	118
Puchary	121
Naczynia o proveniencji pomorsko-kloszowej	121
Naczynia <i>terra sigillata</i>	123
Pozostałe ułamki naczyń	124
Ornamentyka/zdobnictwo naczyń	124

Część trzecia. Obrządek i zwyczaje pogrzebowe	127
Różnorodność funkcjonalna i proveniencja niektórych obiektów funeralnych	128
Kilka słów o grobach zniszczonych	133
Ryt – rytuał – obyczaj	134
Ustryny	135
Groby	141
<i>Busta</i>	142
Groby popielnicowe	149
Groby jamowe	151
Kurhan nr 1 (ob. 120 + 49 + 117) i zniszczony grób nr 8	153
Depozyty funeralne i depozyty ofiarne	155
Tak zwany grób 27 (obiekt 52) – piec kremacyjny	162
Zagadnienie ilości i lokalizacji szczątków ciałaopalenia	165
Formy upamiętnienia – oznaczenia grobów i elementy konstrukcji nagrobnych	169
Bruki i kamienie nagrobne	169
Nasypy, kopce grobowe, drewniane obiekty naziemne	172
Paleniska, warstwa kulturowa i jamy nieokreślonej funkcji	173
Chronologia	174
Podsumowanie	175
Rytuały i obyczaje związane z obrzędem spalania zwłok	176
Rytuały i obyczaje dotyczące składania ciała do grobu	179
Rytuały i obyczaje ofiarne	182
Wygląd cmentarza	185
Kontakty międzykulturowe i importy	187
Zakończenie	188
Katalogi	193
Patoki on the Bzura River. Burial Ground of the Population of the Pomeranian-Cloche and Przeworsk Culture. Burial Rites and Customs	201
Rituals and customs associated with the rite of burning a corpse	203
Rituals and customsfor placing the body in the grave	205
Sacrificial rituals and customs	207
Bibliografia	211
Tablice	225

Wstęp – uwagi metodyczne

Cmentarzysko w Patokach, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1, położone jest w górnej części terasy zalewowej doliny Bzury, około 750 m w linii prostej od rzeki (ryc. 1). Stok doliny opada w kierunku cieku wodnego pod kątem jedynie niecałych 3° w stosunku do lustra wody. Podstawa stoku jest podmokła, bagnista. Tuż przy dolnej krawędzi terasy zalewowej, nad samą rzeką, naprzeciwko cmentarzyska znajduje się wyraźne wyniesienie, „wysepka” o powierzchni około 1 ha, wypiętrzająca się w kulminacyjnym punkcie około 3 m nad poziom rzeki. W trakcie badań cmentarzyska została tam zlokalizowana na podstawie licznego występowania ułamków naczyń glinianych, osada lub obozowisko kultury przeworskiej. Jej bardziej szczegółowa chronologia jest jednak trudna do ustalenia, nie wiadomo zatem, czy miała związek z cmentarzyskiem. Obszar nekropoli, pomimo że wyżej położony, był w przeszłości narażony na wylewy rzeki, co według świadectwa mieszkańców zdarzało się w ostatnich trzech dziesięcioleciach kilkakrotnie. Sytuacja taka miała niewątpliwie wpływ na wymywanie powierzchni stanowiska oraz stan zachowania obiektów. Obecnie jest to nieużytek częściowo obsadzony lasem, który porasta prawdopodobnie znaczną część stanowiska archeologicznego. Wylewy rzeki, procesy stokowe oraz kolejne rekultywacje terenu znacznie wypłyły strefę zalegania przestrzeni grzebalnej. Teraz, w niektórych przypadkach poszczególne pochówki znajdują się pod zaledwie kilkucentymetrową warstwą próchnicy. W kilku miejscach

Ryc. 1. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Położenie cmentarzyska na podkładzie mapy 1 : 25 000.

Fig. 1. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Location of the burial ground on a 1:25,000 map background.

stanowisko zostało zniszczone przez niezarejestrowane piasznice oraz „pasjonatów” z wykrywaczami metalu poszukujących pozostałości po bitwach z ostatnich dwóch wojen światowych. To oraz przemieszczanie się ciężkiego sprzętu po tak delikatnym nawarstwieniu spowodowało albo kompletne zniszczenie szeregu pochówków, albo w najlepszym wypadku zgniecenie lub niewielkie przemieszczenie (przechylenie), szczególnie popielnic, w niektórych zachowanych grobach. Część obiektów odkrytych na stanowisku, tych usytuowanych głębiej, zachowała się w niezłym stanie. Wszystkie zniszczenia mechaniczne były dobrze widoczne i wyraźnie odrębne od występujących na stanowisku płatów warstwy kulturowej. Przeprowadzone badania były doprawdy ostatnim zabiegiem mogącym dać pewne wyobrażenie o wartości naukowej tego miejsca. Łącznie przebadano sześć arów z powierzchni stanowiska, zgrupowanych w czterech wykopach, z których część obejmowała wykopy sondażowe wzdłuż krawędzi istniejących piasnic. Zadokumentowano 138 obiektów archeologicznych, z tego 12 kultury pomorsko-kłoszowej, 93 kultury przeworskiej, 8 o nieokreślonej chronologii, 7 fragmentów warstwy kulturowej (głównie związanej z kulturą przeworską), 2 obiekty nowożytnie z I wojny światowej oraz 11 obiektów naturalnych¹ (ryc. 2–3).

Badania wykopaliskowe i następnie opracowanie ich wyników na przebadanej, niewielkiej przecież części cmentarzyska w Patokach nad Bzurą postawiły przed autorem nieoczekiwane wiele problemów natury zarówno metodycznej, jak i interpretacyjnej. Sposób prowadzenia badań był wypadkową z jednej strony trudności eksploracyjnych stwarzanych przez samo stanowisko, a z drugiej skutkiem uchwycenia wyjątkowości funkcjonalnej niektórych obiektów. Spowodowało to połączenie metod stosowanych na cmentarzyskach i osadach. W określonych przypadkach poszczególne obiekty lub całe ary były eksplorowane warstwami naturalnymi. Niektóre obiekty, szczególnie te o większych rozmiarach, występowały na powierzchni wykopów w formie kilku odrębnych zaciemnień, które dopiero na niższym poziomie stratygraficznym łączyła warstwa kulturowa i można je było zidentyfikować formalnie jako jeden obiekt lub jedną, intencjonalną konstrukcję. Przez cały czas badań, tam gdzie to było możliwe, zostawiano świadki profilowe w celu dokonania właściwej oceny stratygrafii poziomej i pionowej. Bardzo sypki piasek pokrywający powierzchnię stanowiska nie ułatwiał tego zadania. Skałę macierzystą badanego obszaru częściowo stanowiły gleby strukturalne z klinami mrozowymi, w których dodatkowo odkładała się gruba warstwa silnie wysublimowanej rudy darniowej, dochodzącej w poszczególnych konkrecjach do 25–35 cm miąższości, a niekiedy nawet więcej. Występujące tu gleby poligonalne były dodatkowo poprzecinane okopami i innymi konstrukcjami nowożytnymi (ziemianki) pochodzącymi z czasu I wojny światowej, z okresu kiedy to od przełomu 1914 i 1915 r. ustabilizował się tutaj na niemal pół roku front działań wojennych. Wszystko razem utworzyło podłoże na przemian bardzo sypkie lub silnie zbite i twarde, niekiedy wręcz skaliste. Niektóre pradziejowe obiekty archeologiczne nosiły ślady celowego wykuwania zagłębień w skryształizowanych konkrecjach rudy darniowej w celu uzyskania miejsca na pochówek. Liczba, zróżnicowanie i duży stopień komplikacji wzajemnego układu różnych obiektów archeologicznych i naturalnych, szczególnie w stratygrafii poziomej, wymagały dużej uwagi i stosowania obok rysunków i fotografii szczegółowej dokumentacji opisowej. W efekcie przebieg prac

¹ Analizę antropologiczną wszystkich materiałów z Patok wykonała dr Anna Zielińska.

okazał się bardzo owocny, generując możliwość uchwycenia licznych śladów działalności człowieka przed, w trakcie i po samym fakcie powstania pochówku. Uchwycono również fragmenty warstwy kulturowej, zachowanej w wyraźnie zarysowanych płatach odłożonych w niewielkich, naturalnych przegłębieniach terenu lub w bezpośrednim otoczeniu obiektów archeologicznych. Właśnie w ich obrębie znajdowano depozyty funeralne. Pozwoliło to zwrócić uwagę na przestrzeń pomiędzy grobami jako na integralną, użytkowaną część ówczesnego cmentarza z zachowanymi relikdami działalności towarzyszącej praktykom grzebalnym. Stąd też podtytuł niniejszej pracy, mający na celu zwrócenie uwagi na aspekty problematyki związanej nie tylko z samym pochówkiem, ale też ze zwyczajami funeralnymi. Odrębnym zagadnieniem było też występowanie w strefie reliktovej stanowiska licznych kamieni granitowych różnej wielkości. Część z nich stanowiła pozostałości wyraźnych układów intencjonalnych, a część to zgrupowania najprawdopodobniej w różnym stopniu bardziej zniszczonych podobnych konstrukcji².

Z uwagi na wyraźnie rysującą się specyfikę obrządku pogrzebowego ludności kultury przeworskiej w dorzeczu Bzury podjęto się zaprezentowania wyników badań na możliwie najszerszym tle. Z tego powodu zdecydowano się też na szczegółowe charakterystyki opisowe wyglądu obiektów, ich stratygrafii, lokalizacji i charakteru wypełnisk oraz rozmieszczenia wyposażenia. Stoimy na stanowisku, że przyjmowane niekiedy w różnych opracowaniach mocno zredukowane opisy obiektów, nastawione przede wszystkim na skatalogowanie i określenie formalne wyposażenia, nie dają możliwości ich właściwej interpretacji zarówno obecnie, jak i przez kolejnych badaczy korzystających z opracowanych już materiałów. Sama dokumentacja rysunkowa, która w istocie rzeczy już jest interpretacją, oraz nie zawsze możliwa do wykonania dokumentacja fotograficzna musi, naszym zdaniem, być uzupełniana precyzyjnym opisem bezpośredniej obserwacji eksplorowanego obiektu.

Na stanowisku archeologicznym nr 1 w Patokach zaobserwowano dwie pradziejowe jednostki kulturowe: pomorsko-kloszową i przeworską. Nazwa kultury przeworskiej nie budzi wątpliwości, natomiast starsza od niej jednostka, szczególnie na obszarze Polski Środkowej, już tak. Na postawione bez mała kilka dziesięcioleci temu pytanie: „Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych – razem czy osobno?”³ nie znaleziono dotychczas zadowalającej odpowiedzi. Kierując się owym brakiem, zdecydowano się na używanie terminu – kultura pomorsko-kloszowa, obecnego już od dłuższego czasu w literaturze naukowej (T. Dąbrowska 1988, 85). Jak się wydaje, jest to rozwiązanie najlepsze przy obecnym stanie wiedzy. Dodatkową kwestią, która wynika z szerszych studiów związanych z tematyką wykształcenia się kultury przeworskiej jako nowej jednostki kulturowej, są jej ewentualne powiązania z poprzedzającą ją kulturą pomorsko-kloszową. Dotychczasowe próby ich objaśnienia są wysoce niezadowalające. Uchwycone w Patokach elementy wczesnych etapów istnienia kultury przeworskiej wraz z występowaniem substratu pomorsko-kloszowego dodatkowo poszerzają problematykę badawczą. Ponadto, jak się wydaje, obie kultury korzystały w odpowiednich odcinkach czasu

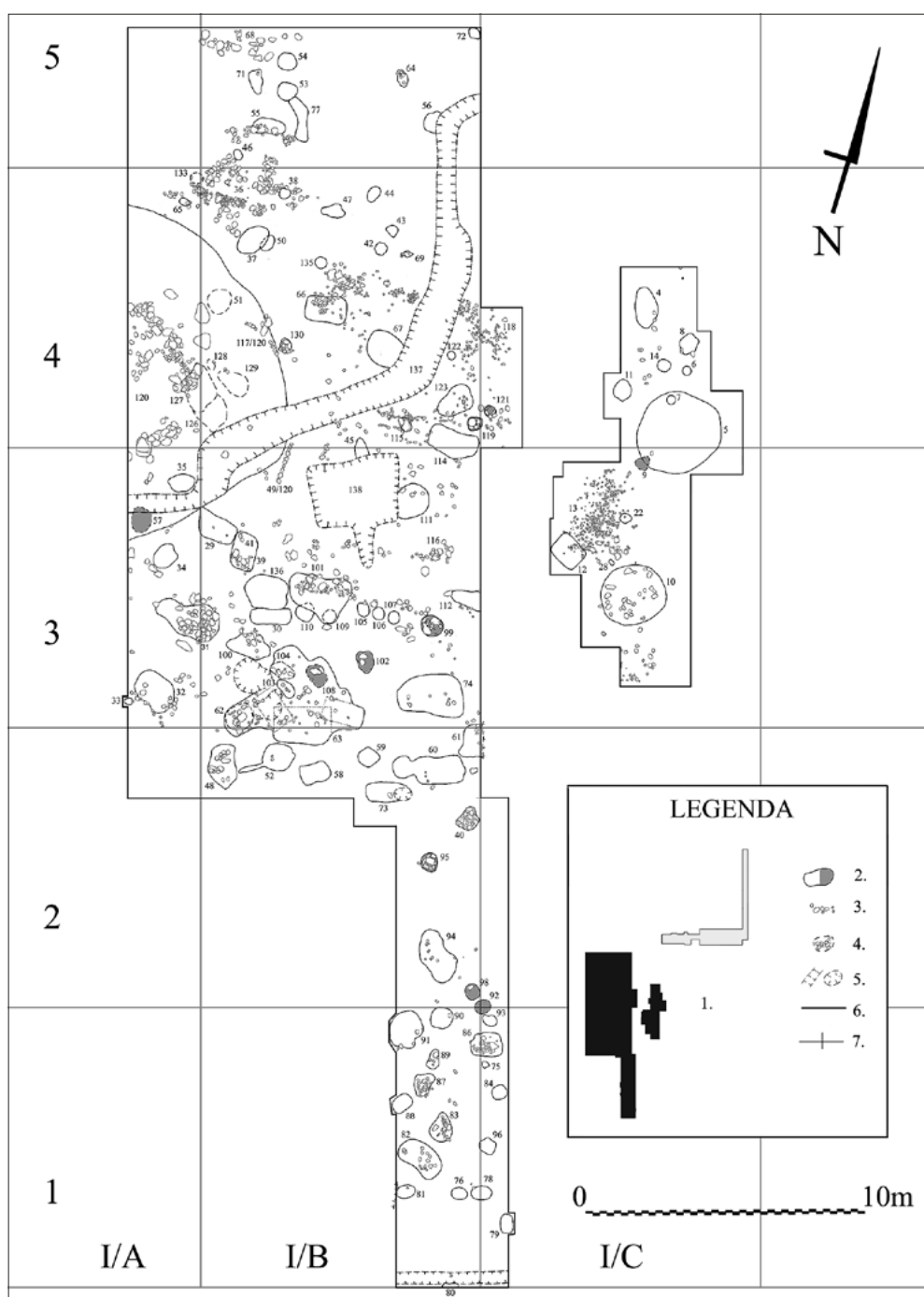
2 Właściciel działki, na której znajduje się stanowisko archeologiczne, informował nas przed rozpoczęciem badań, że próbował „oczyścić” pole z licznie tam zalegających kamieni.

3 Przywołuję tu „eponimiczną” dla tego zagadnienia publikację: *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska, Warszawa 1995.

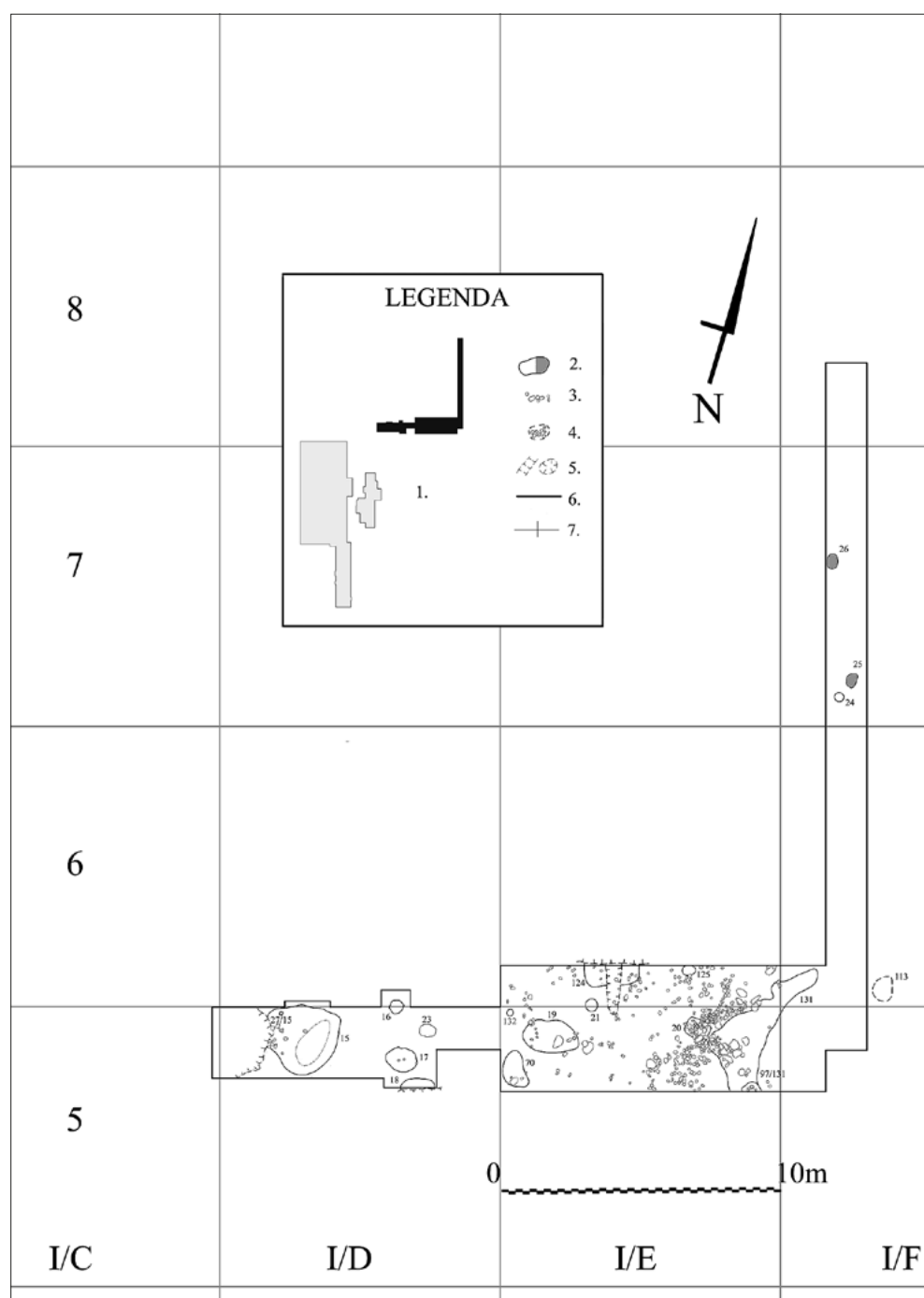
(nie potrafimy powiedzieć czy częściowo wspólnie) na wielu cmentarzyskach z tego samego obszaru funeralnego. Sam ten fakt budzi zainteresowanie. Należy przy tym podkreślić, że na przebadanej części stanowiska w Patokach nie było pomiędzy obiektami obu kultur konfliktu stratygraficznego, nie licząc dwóch przypadków, w których jeden z grobów kultury przeworskiej nałożył się częściowo na niewątpliwie starszy i głębiej wkopany grób pomorsko-kloszowy i drugi przypadek, gdzie młodszy grób kultury przeworskiej został ulokowany nad starszym grobem tej samej kultury.

Ryc. 2. Patoki,
gm. Nieborów,
woj. łódzkie, stan. 1.
Plan wykopów, cz. 1
(wg J. Skowron,
rys. J. Olejnik).

Fig. 2. Patoki,
municipality Nieborów,
Province Łódź, site 1.
Excavation plan,
part 1 (according
to J. Skowron
figure J. Olejnik).

Wśród obiektów odsłoniętych na stanowisku wyróżniono, jak wyżej wspomniano, szereg form funkcjonalnych, użytkowych i naturalnych, które podzielono na kilka grup. Są to: groby (pochówki jamowe, popielnicowe, kloszowe i *busta*), ustryny, kurhan, depozyty funeralne i ofiarne, bruki kamienne, paleniska, dołki posłupowe, jamy o nieokreślonej funkcji oraz uchwycone fragmenty warstwy kulturowej. Trzeba też podkreślić, że wymienione na końcu fragmenty warstwy kulturowej traktowano jak obiekty archeologiczne, głównie z racji nieciągłości jej występowania. Osobno zarejestrowano przebieg okopów

Ryc. 3. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Plan wykopów, cz. 2 (wg J. Skowron, rys. J. Olejnik).

Fig. 3. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Excavation plan, part 2 (according to J. Skowron, rys. J. Olejnik).

Legenda do rycin 2-3

1. Wykopy archeologiczne
2. Obiekty kultury przeworskiej / kultury pomorsko-kloszowej
3. Kamienie
4. Obiekty słabo wyodrębnione na powierzchni
5. Wkopy nowożytnie
6. Zarys wykopu
7. Siatka arowa

Figures 2-3 Legend

1. Layout of excavations within the acre grid
2. Przeworsk culture/ Pomeranian-Cloche culture
3. Stones
4. Archeological objects identified inside other archeological objects
5. Modern ditches/ military trenches/ dugouts
6. Limits of archaeological excavations
7. Acre grid

i ziemianek z I wojny światowej. Oddzielnie opisano zabytki ruchome (tak zwane „luźne”) z wierzchnich warstw mechanicznych: z humusu oraz podczyszczania powierzchni po zdjęciu humusu. Tam gdzie to było możliwe, naniesiono też charakterystyczne „plasty” gleb poligonalnych.

Numeracja obiektów biegnie kolejno od numeru 1 do 138. Zawiera wszystkie rodzaje eksplorowanych obiektów, łącznie z tymi uznanymi za twory naturalne. Groby i inne obiekty funeralne mają osobną numerację w obrębie jednostek kulturowych. Podobnie postąpiono z obiektami nieokreślonymi kulturowo, nowożytnymi i pochodzenia naturalnego. Niektóre obiekty manifestowały się na powierzchni wykopu początkowo w postaci kilku odrębnych zaciemnień o zróżnicowanych wypełniskach, którym nadawano kolejne numery obiektów. Dopiero w kolejnych fazach prac okazywało się, że w istocie stanowią jedną konstrukcję lub nawet jeden obiekt, niekiedy składający się z kilku części. Tak było między innymi w przypadku ustryny nr 3. Z kolei niektóre obiekty na poziomie identyfikacji odrębne i rejestrowane oddzielnie były w istocie ściśle ze sobą powiązane. I tak na przykład grób nr 18 (ob. nr 37) wraz z towarzyszącym mu depozytem funeralnym nr 16 (ob. 50) jest zapisany w katalogu obiektów jako obiekt nr 37 (+ 50) i jako obiekt 50 (+ 37). Postąpiono tak, żeby uniknąć chaosu w oznaczaniu obiektów z całego stanowiska i zachować integralność numeracji na planach i fotografiach. Aby uniknąć ciągłego cytowania numerów tablic w opisie materiałów i tekście, omawiając kolejne zabytki, skorelowano je z rycinami umieszczonymi na tablicach pod nazwą konkretnych funkcji obiektów (np.: groby, ustryny itd.). Przykładowo zawartość grobu nr 17 jest rozrysowana na trzech tablicach, ale w tekście podany jest tylko numer obiektu/rysunek odpowiedniego zabytku z tego obiektu. Omawiana zapinka z grobu nr 17, umieszczona w opisie materiałów pod numerem 2, ma taki sam numer na tablicy, na której są prezentowane zabytki z tego grobu, na przykład: zapinka A.68 z grobu 17/2. Na końcu zamieszczono dwa katalogi: według numeracji obiektów i według kategorii. Niektóre obiekty zaprezentowano na fotografiach jako ryciny nr 4–5 i 7–11.

Z uwagi na znaczne zróżnicowanie funkcjonalne obiektów nieruchomych przyjęto w opisie materiałów schemat: funkcja nr / obiekt nr / lokalizacja / orientacja geograficzna – o ile była wyraźnie zaznaczona / tablica nr, a dalej: wygląd obiektu / wymiary / opis konstrukcji obiektu / materiały ruchome / charakterystyka antropologiczna – o ile była możliwa / chronologia. Wymiary obiektu podawano według formuły: długość x szerokość x głębokość (wysokość). Wszystkie wymiary, zarówno obiektów, konstrukcji, jak i zabytków ruchomych, podawano w centymetrach. W opisie materiałów ruchomych, przede wszystkim naczyń glinianych, zrezygnowano ze szczegółowego opisu surowca (głównie masy ceramicznej), przesuwając go do części analitycznej, omawiającej poszczególne grupy zabytków. W opisie zabytków ruchomych stosowano schemat: rodzaj zabytku i surowiec / wymiary / klasyfikacja lub, w przypadku niemożliwości jej ustalenia, opis formalny. W części materiałowej zastosowano następujące skróty: W – wymiary, Ø – średnica, Øw – średnica wylewu, Ød – średnica dna, h – wysokość, d – długość, s – szerokość, wg – waga. Wielkość obiektów, jak i zwymiarowanie zabytków ruchomych są podane dokładnie w opisie. Na rysunkach mają one zachowane proporcje, należy jednak pamiętać, że to opis słowny jest ich podstawą.

Pracę, poza wstępem, podzielono na dwa działy: pierwszy dotyczący kultury pomorsko-kloszowej i drugi o kulturze przeworskiej. Każdy z nich ma trzy części. W pierwszej

zaprezentowano pozyskane materiały, w drugiej poddano je analizie formalnej i chronologicznej. Na część trzecią składają się opis obrządku pogrzebowego oraz próba odtworzenia niektórych zwyczajów funeralnych praktykowanych przez ludność użytkującą cmentarz, przedstawionych na szerszym tle, o ile materiały pozyskane dla danej kultury to umożliwiały.

Przebadana część stanowiska nr 1 w Patokach nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie, że mamy tu do czynienia z dwoma odrębnymi cmentarzyskami różnych kultur. Owszem, odnalezione obiekty pozwalają na ich wyodrębnienie, ale w pewnych konkretnych przypadkach pojawiają się wątpliwości co do jednoznaczności substratu kulturowego. Także rozmieszczenie pochówków nie rozgranicza definitywnie stref użytkowych obu kultur. Toteż choć obie jednostki kulturowe zostaną zaprezentowane oddzielnie, nie oznacza to jednocześnie, że były to dwa odrębne cmentarzyska użytkowane niezależnie i przedzielone barierą chronologiczną związaną z utratą pamięci o przeznaczeniu tego miejsca.

Materiały z wykopalisk na cmentarzysku w Ptokach znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Miasta Zgierza w Zgierzu koło Łodzi.

* * *

Prezentowana praca nie mogłaby powstać bez udziału szeregu osób, wobec których autor pragnie wyrazić swoją wdzięczność. Jej całość jest dedykowana pamięci zmarłego niedawno profesora Uniwersytetu Łódzkiego Jerzego Kmiecińskiego. Profesor miał niemały, niemal kluczowy udział w ukształtowaniu mojego rozumienia nauki w ogóle, a archeologii w szczególności. Holistyczne podejście badawcze wraz z pokorą wobec faktów i nieuleganie naciskom obowiązujących trendów były zawsze promowane we wspólnych dyskusjach i rozmowach. Dlatego właśnie Jemu należą się najgorętsze słowa podziękowania.

Badaniami na cmentarzysku w Patokach obok autora niniejszej pracy kierowała mgr Katarzyna Zagórska, co było nieodzowne wobec stopnia złożoności i trudności metodycznych. Bez Jej udziału nie wykonanoby założonego planu prac wykopaliskowych. W tym miejscu pragnę złożyć Jej gorące podziękowania. Jestem też bardzo zobowiązany wobec mgr Katarzyny Stareckiej, ówczesnej konserwator do spraw archeologicznych Skierniewickiego Oddziału Wojewódzkiego Urzędu Konserwacji Zabytków w Łodzi, za życzliwe ustosunkowanie do spraw niecierpiącej zwłoki ochrony stanowiska w Patokach, a także wyrażenie zgody na prowadzenie badań w roku 2011 finansowanych ze środków własnych Przedsiębiorstwa Archeologiczno-Konserwatorskiego „Kairos-Plus”.

Na osobnym miejscu jest mi niezwykle miło wyrazić słowa podziękowania za wsparcie, cierpliwość i życzliwość moim przyjaciółom – mgr. Aleksandrowi Andrzejewskiemu z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego oraz mgr. Jarosławowi Olejnikowi. Temu ostatniemu za wykonanie świetnych rycin, tablic i fotografii. Serdecznie Wam wszystkim dziękuję.

Kultura pomorsko-kloszowa

Materiał zabytkowy kultury pomorsko-kloszowej nie ma przyjętej, jednolitej klasyfikacji dla żadnej z grup zabytków. Dlatego przy analizie odwoływano się każdorazowo do odpowiednio dobranych analogii. Materiał podzielono na dwa podrozdziały: 1. Groby, 2. Depozyty funeralne. Numerację grobów poprzedza liczba „0” w celu odróżnienia od numeracji grobów kultury przeworskiej.

Część pierwsza. Materiały

Groby

Grób nr 01 / obiekt 9 / I.C-3b / tabl. I

Kloszowy. Owalna jama o wymiarach 55 x 45 x 30 cm. Była usytuowana na styku z obiektem nr 5 (grób nr 4 kultury przeworskiej), częściowo pod jego krawędzią. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił jasnoszary piasek. Spąg jamy grobowej opierał się na dużej, naturalnej konkrecji wykryształizowanej rudy darniowej. Wydaje się, że celowo przełębionej (wykutej). Wewnątrz jamy znaleziono zgnieciony w partii przydennej klosz nakrywający misę oraz przepalone kości. Grób nie był naruszony przez obiekt kultury przeworskiej, ale zgnieciony na skutek nacisku zewnętrznego.

Zawartość: 1. Klosz. Naczynie jajowate, zgniecione od góry, czyli w tym przypadku w partii przydennej. Dno było zupełnie pokruszone. Powierzchnia zewnętrzna brunatna, chropowata, zagładzana w strefie podwylewowej. Wylew płasko ścięty, zdobiony karbowaniem tworzącym bardzo regularny wzór węży. W: Øw – 37 cm. 2. Misa półkulista z płaskim dnem, zgnieciona. Wylew prosty, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, zewnętrzna barwy brunatnej, wewnętrzna barwy czarnej. W: Øw – 21 cm, Ød – 8,1 cm, h – 10 cm.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 25 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 02 / obiekt 25 / I.F-7d / tabl. III

Jama grobowa zniszczona na skutek ścięcia warstwy stropowej. Pozostała słabo widoczna, owalna jama o wymiarach 31 x 22 x 16 cm. Wypełnisko tworzył szary piasek. Wewnątrz znaleziono kilkanaście fragmentów przepalonych kości ludzkich oraz kilka ułamków brzośca dużego, grubościennego naczynia o powierzchni zewnętrznej chropowatej, brunatnej barwy.

10 g silnie przepalonych fragmentów kości. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 03 / obiekt 26 / I.F-7a / tabl. II

Popielnicowy. Kolistą jamą o wymiarach 50 x 46 x 20 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko tworzył szary piasek z dużą ilością żwiru. Lekko popękana popielnica tkwiła ukośnie w jamie.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie szerokootworowe z wysoko umieszczonym załomem brzuśca i lekko wychylonym wylewem, spękane i kruche. Krawędź wylewu obła. Partia podwylewowa zagładzana, barwy szarobrunatnej. Niżej powierzchnia zewnętrzna chropowata, barwy ceglastej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, czerniona. Dno niewyodrębnione, płaskie. Wypał bardzo słaby. W: Øw – 19,3 cm, Ød – 10,5 cm, h – 15 cm. **W popielnicy:** 2. 17 mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych o grubochropowatych, brunatnych powierzchniach zewnętrznych i wewnętrznych gładkich, czarnych.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich, stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 730 g. Kobieta? Adultus 25–35 lat.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 04 / obiekt 57 / I.A-3b / tabl. III–IV

Popielnicowy, skrzynkowy. W obstawie ułożonej z sześciu kamieni granitowych znajdowała się leżąca na boku, na płaskim kamieniu, lekko popękana popielnica nakryta miseczką. Całość zalegała w żółtym piasku i nie wyróżniała się z otoczenia. Tuż obok konstrukcji znajdowały się cztery kamienie granitowe, w tym jeden duży o wymiarach 47 x 35 x 20 cm, prawdopodobnie przesunięta nakrywa. Zarówno nakrywa, podstawa, jak i kamienie obstawy nosiły ślady obróbki w celu uzyskania płaskich powierzchni. Wewnątrz popielnicy oprócz fragmentów przepalonych kości ludzkich znajdowały się elementy ozdób z brązu. Ozdoby z brązu złożone były także obok popielnicy w okolicach dna.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie cienkościenne o kształcie gruszkowatym. Wylew prosty, zwężający się ku górze, z obłą krawędzią. Powierzchnia zewnętrzna gładka, barwy żółtobrunatnej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, czerniona. W: Øw – 10,7 cm, Ød – 8,5 cm, h – 19 cm. 2. Misa półkulista z płaskim dnem. Wylew wyodrębniony w postaci delikatnego wałeczka, lekko odgiętego na zewnątrz. Powierzchnie gładkie, barwy żółtobrunatnej z ciemnymi plamami po nierównym wypale w okolicach wylewu. W: Øw – 13,2 cm, Ød – 6,8 cm, h – 5,2 cm. **W popielnicy:** 3. Łabędzia główka szpili ze stopów miedzi wraz z częścią trzonu. W: d – 1,7 cm. **Obok popielnicy:** 4. Trzon tej samej szpili ze stopów miedzi. W: d – 6,8 cm, Ø trzonu w miejscu odłamania – 0,3 cm. Typ 2A wg S. Czopek (1992). 5. Dwa identyczne, splecione ze sobą, koliste kolczyki wykonane z drutu ze stopów miedzi. W: Ø całego kolczyka – 3,9 cm, Ø drutu – 0,2 cm.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 294 g. Dziecko. Infans I (5–6 lat). Na kościach ślady patyny z brązu, ułamek brązowego drucika i fragment przepalonego paciorka szklanego.

Chronologia: Ha D/La Tène A.

Grób nr 05 / obiekt 95 / I.B-2b / - / tabl. V

Popielnicowy, skrzynkowy. Owalna jama o wymiarach 80 x 60 x 27 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił jasnoszary, miejscami brunatny piasek. W jamie znajdowała się obstawa kamienna z płaskim kamieniem ułożonym na dnie. Niektóre z kamieni obstawy,

podobnie jak i kamień z dna, były wyraźnie płasko obciosane. Wewnątrz znajdowała się zgnieciona popielnica nakryta misą.

Zawartość: 1. 27 ułamków popielnicy oraz zachowana duża część dna i partii przydennej. Wypał bardzo słaby, kruchy. Było to naczynie grubościenne z płaskim dnem na niewysokiej stopce. Powierzchnia zewnętrzna silnie chropowata, obrzucana gliną wymieszaną z dużą ilością gruboziarnistego piasku i kruszu granitowego. Barwa brunatna. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy brunatnej z ciemnymi plamami w okolicach dna. W: Ød – 11,5 cm. 2. Trzy fragmenty półkulistej misy glinianej. Powierzchnie gładkie, barwy jasnobrązowej. W: Øw – 20 cm.

Niewielka ilość drobnych fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 20 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 06 / obiekt 98 / I.B-2c / - / tabl. VI

Kloszowy. Słabo czytelna jama miała wymiary 65 x 65 x 36 cm. Profil nieckowaty. Wewnątrz umieszczono duże naczynie baniaste odwrócone do góry dnem. Dno naczynia było przyciśnięte dwoma dużymi kamieniami granitowymi. Wypełnisko jamy stanowił jasny, szarozółty piasek.

Zawartość: 1. Klosz, dobrze zachowany. Duże, baniaste naczynie, szerokootworowe na wyodrębnionej, niskiej nóżce. Górna partia brzuśca była oddzielona od szyjki karbowaną listwą plastyczną ozdobioną dodatkowo z jednej strony plastycznymi aplikacjami w postaci dużych pierścieni. Szyjka była zagładzana, barwy brunatnej, miejscami czarnej. Wylew lekko wychylony, zwężający się ku obłej krawędzi. Reszta powierzchni naczynia była silnie chropowata, również barwy brunatnej. Wypał twardy. Domieszka średnio- i gruboziarnistego piasku i tłucznia ceramicznego. W: Øw – 18 cm, Ød – 8,8 cm, h – 21,5 cm. 2. Duży fragment misy półkulistej. Powierzchnie gładkie, barwy żółtej. Wylew płasko ścięty. W: Øw – 16 cm, h – 7–7,5 (?) cm. 3. Niewielki fragment dna naczynia. W: Ød – 6,7 cm.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 125 g – stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 07 / obiekt 99 / I.B-3c / - / tabl. VII

Zniszczony. Jama niemal kolistą, o wymiarach 80 x 70 x 46 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z nielicznymi wtrętami spalenizny. Dno jamy wyłożone dużymi kamieniami granitowymi. Kilka kamieni tkwiło na obrzeżu partii stropowej. Znaleziono w niej 29 mało charakterystycznych ułamków brzuśców grubościennych naczyń glinianych.

Cztery fragmenty przepalonych kości ludzkich. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 08 / obiekt 102 / I.B-3c / - / tabl. VIII

Kloszowy. Jama o wymiarach 81 x 63 x 47 cm. Wypełnisko składało się z piasku barwy jasnoszarej. Wewnątrz umieszczono klosz w obstawie kamiennej. Klosz był popękany, częściowo zgnieciony, zrekonstruowany. Przykrywał dużą ilość przepalonych kości.

Zawartość: 1. Klosz. Duże naczynie baniaste z zagładzaną górną częścią brzuśca i szyjką. Wylew prosty, zwężający się ku obłej krawędzi. Pozostała powierzchnia chropowata.

Barwa brunatna. W części górnej szaro-czarne plamy. Dno płaskie na niewysokiej stopce. Część chropowata od gładkiej odgraniczona karbowaną listwą plastyczną z czterema małymi, naprzeciwległymi uszkami. W: $\varnothing w$ – 22 cm, $\varnothing d$ – 12,8 cm, h – 26–27 cm.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 95 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 09 / obiekt 108 / I.B-3d / - / tabl. VII

Kloszowy ze stelą. Jama o wymiarach 102 x 72 x 61 cm. Plan prostokątny, profil trójkątny. Znajdował się na styku z krawędzią grobu kultury przeworskiej nr 4 (ob. 5). Wypełnisko składało się z ciemnoszarego piasku z dużą ilością spalenizny w części centralnej. W centrum jamy umieszczono pionowo duży, trójkątny kamień granitowy o wymiarach 51 x 43 x 18–20 cm, który pełnił rolę steli i jej wierzchołek był widoczny na powierzchni jeszcze przed rozpoczęciem badań. Wokół niego znajdował się dwuwarstwowy wieniec mniejszych kamieni. Pod nimi ułożono klosz, który uległ zgnieceniu.

Zawartość: 1. Znaleziono 108 fragmentów jednego naczynia, nienadającego się do rekonstrukcji. Wyróżniono ułamki wylewu noszącego ślady zagładzania o płasko ściętej krawędzi. Naczynie miało zaokrąglony, zapewne baniasty profil. W górnej części brzuśca znajdował się pas dookolnych dołków paznokciowych.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 20 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 010 / obiekt 119 / I.B-4c / - / tabl. IX

Kloszowy. Jama przykryta pierwotnie kilkoma kamieniami granitowymi, obecnie rozwleczonymi. Wymiary jamy: 55 x 41 x 26 cm. Wypełnisko stanowił szary piasek. W zachowanym spągu tkwiły cztery kamienie granitowe. Trzy mniejsze przylegały do płaskiego, większego kamienia. Na nich zalegały liczne fragmenty zgnieczonego, dużego naczynia, prawdopodobnie pierwotnie nakrywającego misę, wraz z fragmentami przepalonych kości ludzkich.

Zawartość: 1. Klosz. 206 ułamków dużego, szerokootworowego naczynia grubościennego, nienadającego się do rekonstrukcji. Na niektórych ułamkach można zaobserwować ornament w postaci dołków paznokciowych i rytowanych rowków. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, szorstka. Wewnętrzna czarna, gładka. 2. Trzy duże fragmenty misy półkulistej. Powierzchnie gładkie, barwy jasnobrązowej. Krawędź wylewu zwężająca się ku górze, obła. W: $\varnothing w$ – 21,7 cm.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 25 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: La Tène B.

Grób nr 011 / obiekt 121 / I.C-4d / - / tabl. X

Popielnicowy w obstawie kamiennej. Jama kolista o wymiarach 31 x 30 x 45 cm. Niektóre kamienie z obstawy były obrobione w formie płaskich płyt. Wewnątrz znajdowała się popielnica nakryta przez półkulistą, misowate naczynie z uchem.

Zawartość: 1. Popielnica. Duże naczynie jajowate z wyodrębnionym na stopce dnem. Wylew nierówny, krawędź obła. Powierzchnia zewnętrzna szorstka, barwy

ceglasto-brunatnej. Wewnętrzna gładka, szaro-czarna. Wypał słaby, nierówny, z ciemnymi plamami. W: Øw – 17 cm, Ød – 11 cm, h – 19–19,5 cm. 2. Misa półkulista. Zgnieciona, częściowo zrekonstruowana. Pod wylewem umieszczone krótkie, taśmowate ucho. Powierzchnie gładkie, ciemnożółte. W: Øw – 19,3 cm.

Duża ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 122 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Dziecko. Infans I (0–3 lat).

Chronologia: La Tène B.

Depozyty funeralne

Depozyt funeralny nr 10 / obiekt 92 / I.B-1b; I.B-2d; I.C-1a; I.C-2d / - / tabl. VI

Jama o kształcie owalnym, przylegająca od południa do obiektu nr 98 (grób nr 06). Wymiary: 56 x 36 x 23 cm. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek. Wewnątrz znaleziono 21 mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych, słabo wypalonych, o chropowaconych powierzchniach zewnętrznych barwy brunatnej. Powierzchnie wewnętrzne gładkie, barwy czarnej, silnie popękane.

Chronologia: La Tène.

Depozyt funeralny nr 14 / obiekt 129 / I.B-4d / tabl. CVI, CIX

Obiekt odsłonięto pod płaszczem kurhanu kultury przeworskiej (ob. 120). Znajdował się nieopodal obiektu 128, około 0,5 m od niego. Była to owalna jama o profilu nieckowatym i wymiarach 121 x 77 x 46 cm. Wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek z licznymi śladami spalenizny i węgla drzewnych zalegających głównie w spągu i przy wschodniej ścianie jamy. W stropowej części spalenizna była przemieszana z ciemnobrunatnym piaskiem. W jamie znaleziono zgniecione dwa różnej wielkości naczynia gliniane (naczynie 1 i naczynie 2), złożone jedno w drugie. Górne partie naczyń uległy niewielkiemu, mechanicznemu przesunięciu w stosunku do korpusów. Najgorzej zachowane były zgniecione i rozdrobnione środkowe partie naczyń. Wewnątrz naczyń znajdował się szaro-czarny piasek ze spalenizną. W obrębie wypełniska nie znaleziono żadnych fragmentów przepalonych kości.

Zawartość (wg numeracji na tablicy): 1. Naczynie nr 1 – zrekonstruowane. Duże, grubościennie naczynie jajowate z wylewem lekko pogrubianym i karbowanym poprzez naprężenia wgniecenia krawędzi. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, przy dnie zagładzana, barwy ciemnobrązowej z występującymi miejscami czarnymi plamami. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czarnej. Wypał twardy. W: Øw – 27 cm, Ød – 14 cm, h – około 37 cm. 2. Naczynie nr 2 – zrekonstruowane. Naczynie o zaokrąglonym profilu, ze słabo wyodrębnioną szyjką i pionowo ustawionym wylewem zwężającym się ku obłej krawędzi, umieszczone na niskiej stopce. Na przejściu brzuśca w szyjkę znajdowała się dookoła listwa plastyczna zdobiona karbowaniem. Powyżej listwy powierzchnia naczynia była zagładzana, niżej chropowata i przy samym dnie również zagładzana, barwa brązowa. Powierzchnia zewnętrzna koloru ciemnobrunatnego. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy brunatnej. W: Øw – 14,1 cm, Ød – 9,1 cm, h – 18,1 cm.

Chronologia: La Tène B.

Część druga. Analiza materiału

Przedmioty metalowe i inne

Znaleziono jedynie dwa zabytki metalowe w jednym grobie skrzynkowym nr 04, zawierającym pochówek dziecka. Oba przedmioty wykonano ze stopów miedzi: szpilę z łabędzią szyjką 04/3–4 i koliste kolczyki 04/5. Szpila była celowo złamana i jej główka wraz z częścią trzonu była włożona do popielnicy, a reszta trzonu ułożona wraz z kolczykami spoczywała obok niej. Szpila miała rozklepaną końcówkę główki zawiniętą w uszko. Można ją określić jako typ 2A wg S. Czopka (1992). Podobny okaz, tylko żelazny odkryto w grobie nr 63/84 na cmentarzysku w Gulinie-Młynie, woj. mazowieckie, stan. 1 (M. Cieślak-Kopyt, I. Miraś 2013, 96, tabl. V:a). Luźny egzemplarz znaleziono też na cmentarzysku w Kościerzynie, woj. łódzkie, stan. 1 (A. Kufel-Dzierzgowska 1982, tabl. VIII:6). Szpile tego rodzaju występowały w materiałach kultury pomorsko-kloszowej na przestrzeni całego okresu jej trwania. Najczęstsze są w zespołach datowanych od schyłku okresu halsztackiego D po środkowy okres lateński (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, 104–105). Egzemplarze wykonane ze stopów miedzi, tak jak nasz okaz z Patok, należą do form starszych, prawdopodobnie z pogranicza okresów Ha D i La Tène A. Kolisty przedmioty, najprawdopodobniej kolczyki (lub jeden spiralny kolczyk uformowany z dwóch zwojów), mają równie szeroką chronologię. W starszych materiałach, pochodzenia halsztackiego spotyka się je niekiedy wpięte w plastyczne uszy urn twarzowych. Bardzo podobny zabytek znajduje się w wyposażeniu grobu 107 z cmentarzyska w Kolonii-Rychłocice, stan. 1 (W. Siciński 2019, 27, ryc. 18:8) oraz w grobie nr 1 na cmentarzysku w Grabku, woj. łódzkie (M. Urbański 2002, 385–386, ryc. 229). Ponadto, wśród kości w popielnicy z grobu 04 z Patok zidentyfikowano przetopiony paciorek szklany i ułamek drucika ze stopów miedzi.

Naczynia gliniane

Wśród wszystkich obiektów związanych z kulturą pomorsko-kloszową znaleziono w sumie 17 naczyń glinianych. Z tego zbioru pięć całych lub tylko z niewielkimi ubytkami, kolejne pięć udało się zrekonstruować i dalszych siedem, które nie nadawały się do rekonstrukcji. Ponadto z zarejestrowanych płatów warstwy kulturowej udało się wyodrębnić 217 mało charakterystycznych ułamków wielu naczyń. Trzeba też podkreślić, że duże fragmenty naczyń kultury pomorsko-kloszowej znalazły się w obiektach niewątpliwie należących do kultury przeworskiej. Jest to grób nr 49, gdzie funkcję popielnicy (zgniecionej) pełniło naczynie jajowate 49/1, a prawdopodobnie jako klosza użyto innego, większego naczynia tej formy: 49/2. Kolejnym takim przypadkiem są podobne naczynia jajowate z obiektu funeralnego nr 13/1–2,4.

Analizowane naczynia gliniane różnią się między sobą sposobem przygotowania masy ceramicznej i wypałem. Można podzielić je na trzy grupy technologiczne. Grupa pierwsza obejmuje dziewięć naczyń: popielnicę i nakrywającą ją misę z grobu 04/1–2 oraz misy z pozostałych grobów nr 01/2, 05/2, 06/2, 010/2 i 011/2. Trzeba tu też wymienić misy proveniencji pomorsko-kloszowej w obiektach kultury przeworskiej, w grobie nr 49/3 oraz w depozycie funeralnym nr 13/3. Masa ceramiczna była w nich słabo

schudzana średnio- i/lub tylko drobnoziarnistym piaskiem. Ich wypał był słaby i nierówny. W grupie drugiej, reprezentowanej przez garnki z grobów nr 01/1, 02/1, 03/1, 05/1, 08/1, 011/1, znajdują się wyroby o masie ceramicznej silnie schudzonej dużą ilością domieszki grubo- i średnioziarnistego piasku, tłuczni granitowego i ceramicznego, uzupełnianej dodatkiem organicznym w postaci sieczki roślinnej, prawdopodobnie słomy. Wypał tych naczyń był bardzo słaby, kruchy i nierówny, z ciemnoszarymi plamami, głównie w górnej partii. W trzeciej grupie znajdują się grób nr 06 i depozyt funeralny nr 14. Wszystkie trzy naczynia z tych obiektów, baniasty klosz i fragment misy z grobu 06/1–2 oraz naczynie jajowate i mniejsze od niego naczynie o zaokrąglonym brzuścu z depozytu funeralnego nr 14/1–2 były wykonane z masy ceramicznej schudzonej średnio- i drobnoziarnistym piaskiem z dodatkiem tłuczni granitowego i ceramicznego. Naczynia z trzeciej grupy różniły się znacznie od poprzednich sposobem wypału, który był zdecydowanie twardszy, co w dwóch przypadkach, klosza z grobu nr 06/1 i mniejszego naczynia z depozytu funeralnego 14/2, przełożyło się na wyjątkowo dobry stan zachowania. Podobne przygotowanie masy ceramicznej zaobserwowano też w przypadku naczyń proveniencji pomorsko-kloszowej znalezionych w obiektach kultury przeworskiej, w grobie 49/1–2 i obiekcie funeralnym nr 13/1–2,4. Naczynia trzeciej grupy łączy brak w domieszce schudzającej substratu organicznego oraz mniejszy udział gruboziarnistych frakcji mineralnych. Zastanawiający jest także twardszy wypał tych naczyń i ciemniejszy kolor powierzchni, sugerujący bardziej zaawansowaną technologię, w której konieczne było korzystanie z pieca do wypału ceramiki, podczas gdy pozostałe naczynia mogły być wypalane w ogniskach. Nasuwa to pytanie, czy cechy trzeciej grupy, a głównie sposób wypału nie są cechą młodszą tego rodzaju ceramiki kultury pomorsko-kloszowej. Będzie o tym jeszcze mowa niżej, podczas omawiania zasobów ceramicznych kultury przeworskiej.

Pod względem typologicznym w stosunkowo skromnym zestawie ceramiki kultury pomorsko-kloszowej można pomimo to wyodrębnić pięć zasadniczych grup naczyń: 1. jajowate, 2. baniaste, 3. o zaokrąglonym brzuścu, 4. szerokootworowe – wazowate oraz 5. misy.

Naczynia jajowate

Można w nich wyodrębnić dwa podtypy i kilka wariantów. Pierwszy podtyp to egzemplarze z wylewem niewyodrębnionym, zachylonym. Drugi stanowią okazy z wylewem wyodrębnionym, lekko wychylonym. Wśród pierwszego podtypu znajdują się naczynia z grobów 01/1, 011/1 i z depozytu funeralnego nr 14/1 oraz depozytu funeralnego kultury przeworskiej nr 13/4. Każde z nich reprezentuje nieco odmienny sposób ukształtowania wylewu. Naczynie z grobu 01/1 ma wylew prosty z górną krawędzią płaską, zdobioną plastycznym wężykiem. Podobnie ukształtowany jest wylew naczynia z depozytu funeralnego nr 14/1, z tym że wylew przyjmuje postać niewielkiej kryzy z zewnętrznym okapem, zdobionej od góry również plastycznym wężykiem. Podobne do niego jest naczynie z niemal identycznie uformowanym wylewem z cmentarzyska w Warszawie-Zerzeniu, stan. 4, znalezione w grobie 61 (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 51:g). Inaczej uformowany jest wylew naczynia z grobu 011/1. Jest lekko pogrubiany i ma obłą krawędź. Natomiast wylew naczynia jajowatego z depozytu kultury przeworskiej zwęża się ku cienkiej, obłej krawędzi. Pod względem formalnym podobne naczynia znajdujemy

na cmentarzysku w Gulinie-Młynie, woj. mazowieckie, stan. 1, w grobach 1a/86, 1b/86 i 6a/90 (M. Cieślak-Kopyt, I. Miraś 2013, tabl. IX:b,d; XXVII:c) oraz w Kolonii Rychłocice, woj. łódzkie, stan. 1 w grobach 194 i 232 (W. Siciński 2019, ryc. 22:3; 25:4).

Wylew wyodrębniony i lekko wychylony mają naczynia proveniencji pomorsko-kłoszowej z grobu 49/1–2 i depozytu funeralnego 13/1–2 kultury przeworskiej. Krawędzie naczyń z grobu 49/1 i depozytu funeralnego nr 13/1–2 są zdobione wężym plastycznym. Podobne formy znaleziono w grobach nr 8 w Kościerzynie (A. Kufel-Dzierzgowska 1982, tabl. VI:8) i w grobie 49 z Kolonii Rychłocice (W. Siciński 2019, ryc. 11:4).

Naczynia jajowate były najczęściej używane jako popielnice lub klosze (I. Jadczykowska 1995, 148, ryc. 7).

Naczynia baniaste

Należą do nich cztery naczynia z grobów: 04/1, 06/1 i 08/1. Wyróżniono wśród nich dwie formy morfologiczne: naczynia gruszkowate i naczynia z kulistym brzuścem. Do form gruszkowatych należy tylko jedno naczynie pełniące funkcję popielnicy z grobu 04/1. Ma słabo wyodrębnioną, długą, cylindryczną szyjkę i zwężający się ku obłej krawędzi wylew. Bardzo podobny formalnie jest zabytek z grobu nr 1 z cmentarzyska w Goli-Hubach koło Jarocina w województwie wielkopolskim (M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, ryc. 92:2–2a). Jest to, jak można przypuszczać, najstarszy zabytek z pomorsko-kłoszowej części cmentarzyska w Patokach na stanowisku 1, który można datować na przełom Ha D/La Tène A.

Do drugiego podtypu naczyń baniastych z kulistym brzuścem trzeba zaliczyć naczynia z grobów 06/1 i 08/1. Oba mają podobnie ukształtowaną, dobrze wyodrębnioną szyjkę z wylewem lekko wychylonym o obłej, wąskiej krawędzi. Szyjkę od partii brzuśca oddziela w obu okazach dookołny wałeczek plastyczny wężykowato uformowany. W naczyniu z grobu 06/1 część partii wałeczka przerywa plastyczna aplikacja w postaci czterech pierścieni. Natomiast dookołny wałeczek na naczyniu z grobu 08/1 uzupełniają rozmieszczone symetrycznie cztery małe uszka. Brzusiec tego naczynia jest chropowacony, a szyjka zagładzana. Naczynie z grobu 06/1 jest całkowicie zagładzane, a brzusiec ma lekko podcięty. Oba naczynia pełniły funkcję kloszy. Zbliżone morfologicznie okazy mamy na przykład w grobie nr 14 z Warszawy-Zerzenia (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 18:i) i z grobu 5A z Kościerzyna (A. Kufel-Dzierzgowska 1982, tabl. V:5).

Naczynie o zaokrąglonym brzuścu

Pochodzi z depozytu funeralnego nr 14/2. Ma delikatnie zaokrąglony, chropowacony brzusiec i karbowany wałeczek plastyczny oddzielający go od zagładzanej szyjki. Wylew zwęża się ku obłej krawędzi. Naczynie to było włożone w większe naczynie jajowate 14/1 opisane wyżej. Podobne formy można zaobserwować na cmentarzysku w Warszawie-Zerzeniu, stan. 4, grób 55 (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 42:k) lub w Gulinie-Młynie, stan. 1, z grobu 69/84 (M. Cieślak-Kopyt, I. Miraś 2013, tabl. VII:c). Naczynie to, jak można przypuszczać, mogło pełnić pierwotnie funkcję popielnicy, a włożono je do jajowatego garnka, który zapewne był pierwotnie użyty jako klosz.

Naczynie szerokootworowe – wazowate

Naczynie wazowate z grobu 03/1 jest morfologicznie typem dość rzadko spotykanym w inwentarzach kultury pomorsko-kloszowej. Ma prawie pionowo ustawiony wylew, wyraźnie wyodrębnioną krótką szyjkę i wysoko umieszczony załom brzuśca. Partia wylewu jest zagładzana, a brzusec poniżej załomu chropowacony. Naczynie bardziej przypomina niektóre formy użytkowane przez ludność kultury przeworskiej, jak na przykład okaz z grobu 22/1 z tego samego cmentarzyska. Jednak sposób przygotowania masy ceramicznej, silnie schudzanej i bardzo kruchy, utleniający wypał skutkujący częściowo ceglastym kolorem powierzchni zewnętrznej oraz czarny kolor powierzchni wewnętrznej zdecydowanie nawiązują do wytworów ludności kultury pomorsko-kloszowej. Naczynie pełniło rolę popielnicy. Poza kilkoma ułamkami grubościennej ceramiki i przepalonych kości nie zawierało żadnych zabytków. Wydaje się, że należy do młodszych form morfologicznych użytkowanych przez kulturę pomorsko-kloszową, co dodatkowo zdaje się potwierdzać forma grobu, bez konstrukcji kamiennych. Podobne naczynie znaleziono w grobie 5C z Kościerzyna (A. Kufel-Dzierżowska 1982, tabl. VI:2).

Misy

Stanowiły najliczniejszą grupę naczyń. Znaleziono je w sześciu grobach kultury pomorsko-kloszowej nr 01/2, 04/2, 05/2, 06/2, 010/2 i 011/2 oraz w dwóch obiektach kultury przeworskiej: grobie nr 49 i depozycie funeralnym nr 13/3. Wszystkie stanowią morfologicznie formy półkuliste, różniące się sposobem ukształtowania wylewu. Najwięcej jest egzemplarzy z niewyodrębnionym wylewem i obłą krawędzią. Są to zabytki z grobów nr 01/2 i 06/2. W tym samym typie mieszczą się też misy, których wylew jest wyraźnie pogrubiany, pochodzące z grobu nr 010/2 oraz z dwóch obiektów przeworskich: grobu nr 49/3 i depozytu funeralnego 13/3. Osobny typ prezentują misy z lekko wyodrębnioną krawędzią z grobów nr 04/2 i 05/2 oraz misa z grobu nr 011/2, która jest dodatkowo zaopatrzona w niewielkie podkrawędne ucho. Jedynie o dwóch egzemplarzach można z całą pewnością stwierdzić, że stanowiły one nakrywy popielnic. To misy z grobów nr 04 i 011. Misa z grobu nr 01 była nakryta kloszem i prawdopodobnie pełniła funkcję popielnicy. Również w podobny sposób była ułożona misa w grobie nr 06, ale stan jej zachowania nie pozwala stwierdzić, czy była użyta podobnie jak ta z grobu 01. Misy półkuliste występują licznie na wszystkich cmentarzyskach kultury pomorsko-kloszowej, a ich wartość datująca jest znikoma. Wydaje się, że misy z pogrubianą lub wychyloną krawędzią mogą być młodsze od tych z wylewem prostym lub zachylonym.

Zdobnictwo naczyń

W ornamentyce naczyń na czoło wysuwa się wątek plastycznego wykańczania krawędzi oraz dookólnych listw plastycznych, aplikacji i niewielkich uszek, które obok funkcjonalnej mogły również pełnić rolę zdobniczą. Na sześciu naczyniach wystąpił motyw zdobienia górnej powierzchni krawędzi delikatnym motywem plastycznego wężyka. Były to okazy z tylko jednego grobu nr 01/1 i depozytu funeralnego nr 14/1 kultury pomorsko-kloszowej. Pozostałe naczynia zdobione w ten sposób pochodziły z obiektów kultury

przeworskiej: grobu nr 49/1 i depozytu funeralnego nr 13/1–2. Wszystkie naczynia, których krawędzie zdobiono w ten sposób, należały do form jajowatych.

Zdobienia w postaci dookolnych listw plastycznych oddzielających partię brzuśca od szyjki wystąpiły na trzech naczyniach, dwu z grobów nr 06/1, 08/1 i jednym z depozytu funeralnego nr 14/2. Listwy plastyczne na kloszach z grobów 01 i 08 powielały wzór węża, jaki umieszczano na krawędziach naczyń jajowatych. Dodatkowo garnek z grobu nr 08 miał aplikację w postaci czterech pierścieni umieszczoną w obrębie listwy plastycznej oraz cztery niewielkie uszka ustawione symetrycznie na wysokości listwy. Inaczej zdobiona była dookólna listwa plastyczna na naczyniu z depozytu, którą zaopatrzone w ornament szczypany dający efekt karbowania powierzchni. Podobne ślady karbowania zachowały się na fragmentach naczyń z grobów 09/2 oraz 010/1. Opisane wzorce zdobnicze były bardzo popularne w ceramice naczyniowej kultury pomorsko-kloszowej, szczególnie w jej fazie lateńskiej.

Część trzecia. Obrządek pogrzebowy i chronologia

Na cmentarzysku w Patokach, stan. 1 odsłonięto 11 grobów kultury pomorsko-kloszowej oraz dwa depozyty funeralne, których szczegółową definicję przedstawiono niżej z racji częstszego występowania takich obiektów związanych z kulturą przeworską. Wszystkie groby związane były z obrządkiem ciałopalnym, a niektóre różniły się od siebie jedynie pod względem formy.

Groby

Najstarszą formą pochówku były groby skrzynkowe, które zarejestrowano w dwóch obiektach: grobie nr 04 (ob. 57) i 05 (ob. 95). Konstrukcja skrzyń w obu przypadkach była niemal identyczna. Popielnice spoczywały na dużych, płaskich kamieniach obrabianych obustronnie. Obrabiane były również wewnętrzne części kamieni obstawy, podobnie jak płyta nakrywająca skrzynię z grobu 04, która w momencie znalezienia leżała obok. Nakrywa grobu nr 05 nie została znaleziona, zresztą grób ten był częściowo zniszczony. Z popielnicy przetrwała w całości jedynie część przydenna. Podobnie we fragmentach zachowała się nakrywająca ją prawdopodobnie misa. Obok skrzyni grobu 04 tkwiły trzy większe kamienie granitowe, które być może stanowiły resztki oznakowania grobu na powierzchni. Grób ten, jak wynika z analizy typologicznej zabytków prezentowanej wyżej, można datować mniej więcej na przełom Ha D/La Tène A. Brak jakichkolwiek precyzyjnych datowników nie pozwala dokładnie datować grobu 05. Można jedynie *per analogiam* założyć, że powstał on mniej więcej w tym samym czasie co grób 04.

Do grobów obwarowanych, popielnicowych z konstrukcjami kamiennymi zarejestrowanymi na dnie jamy grobowej i z boków należy pochówek nr 011 (ob. 121). Popielnica, nakryta misą z uchem podkrawędnym, spoczywała na kilku mniejszych kamieniach granitowych i była obstawiona kamieniami, z których część nosiła ślady obróbki.

Formę grobu kloszowego miały pochówki nr 01 (ob. 9), 06 (ob. 98), 08 (ob. 102) i 09 (ob. 108). W grobach 06 i 08 rolę klosza spełniały naczynia baniaste, a w grobie 01 – naczynie jajowate. W przypadku tego ostatniego znaleziona pod kloszem misa pełniła prawdopodobnie funkcję popielnicy. Grób 01 nie miał żadnych konstrukcji kamiennych, ale jego

podłoże wykuto w dużej konkrecji skryształizowanej rudy darniowej. Dwa pozostałe pochówki były przykryte większych rozmiarów kamieniami granitowymi, które spowodowały zgniecenie partii przydennych kloszy. Grób nr 09 był zaopatrzony w stelę granitową znacznych rozmiarów (51 x 43 x 20 cm), obłożoną w partii dolnej wieńcem małych kamieni. Wierzchołek tej steli był widoczny na powierzchni już po zdjęciu darni, jeszcze przed rozpoczęciem eksploracji. Popielnica i klosz wewnątrz jamy grobowej były całkowicie zgniecione. Najlepiej zachowany fragment nosił ślady ornamentu w postaci dookólnych (zapewne) dołków paznokciowych.

Ponadto, jeden grób, nr 03 (ob. 26), był popielnicowy, bez żadnych konstrukcji kamiennych, a jeden jamowy, nr 02 (ob. 25), w którym fragmenty przepalonych kości były przemieszane ze spalenizną.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że w trzech najlepiej zachowanych pochówkach udało się określić płeć i wiek zmarłego. W grobie 04 (294 g kości) złożono kości dziecka w wieku *infans I* (5–6 lat). W kolejnym przypadku, grobu popielnicowego 03 (730 g), była to najprawdopodobniej kobieta, której wiek określono jako *adultus* (25–35 lat). Grób nr 011 (122 g) zawierał także pochówek dziecka w wieku *infans I* (0–3 lat). W pozostałych przypadkach można odnotować jedynie uwagę, że w stosunkowo dobrze zachowanych grobach kloszowych ilość przepalonych kości była niewielka i wynosiła 25 g (grób 01), 125 g (grób 06) i 95 g (grób 08). Oczywiście nie można na tej podstawie wysnuwać dalej idących wniosków, gdyż trudno powiedzieć, czy pochówki niezidentyfikowane antropologicznie dotyczyły osób dorosłych o innej masie ciała niż dzieci, co niewątpliwie rzutowało na ilość ciałopalenia. Sama liczba grobów ludności kultury pomorsko-kloszowej jest również zbyt mała, by można było powiedzieć więcej na ten temat.

Zaledwie 11 pochówków z pomorsko-kloszowej części cmentarzyska w Patokach, stan. 1 reprezentuje jednak niemal wszystkie formy grobów, które występowały w tej kulturze. Potwierdza to tezę o silnym zróżnicowaniu form pochówków obserwowanym na cmentarzyskach tej kultury na całym obszarze Polski Środkowej w całym okresie jej trwania (I. Jadczykowa 1995, 144).

Depozyty funeralne

Odsłonięto dwa obiekty, których zawartość można określić jako depozyty funeralne: nr 10 (ob. 92) i 14 (ob. 129). W obu przypadkach przedmiotem depozytu była wyłącznie ceramika niewykazująca cech wtórnego przepalenia lub dodatkowej obecności w pobliżu źródła ognia. Depozyt nr 10 zawierał zaledwie 21 ułamków brzuśców naczyń złożonych w jamie o wypełnisku z ciemnoszarego piasku. Jama nie była oznaczona na powierzchni. Znacznie ciekawszy jest depozyt nr 14. Tam, w obrębie dość głębokiej jamy z wypełniskiem złożonym ze smolistocznego piasku ze spalenizną i licznymi węglami drzewnymi, zakopano dwa, włożone jedno w drugie naczynia gliniane. Jedno z nich, większe, to forma jajowata, a drugie to naczynie o łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Z punktu widzenia morfologicznego nasuwa się wniosek, że mogła to być popielnica zdeponowana wraz z wcześniej nakrywającym ją kloszem. Jama nie wykazywała zmian podepozycyjnych ani naruszeń mechanicznych. Wydaje się, że może to być pewien relikw zachowań o nieokreślonym podłożu, związanych ze sferą obyczajową. Jeżeli bowiem przesłanką do wnioskowania miałyby być celowe zniszczenie grobu, to skrupulatne zakopanie

samych naczyń wraz z resztkami stosu jest niezrozumiałe. W innym przypadku intencję tłumaczyć może odwrócony zupełnie porządek rytualny. Tutaj bowiem popielnica została wstawiona w klosz, ale bez części ciałałopalenia. Niewykluczone, że szczątki ludzkie usunięto z określonych przyczyn. Jedną z nich może być na przykład zmiana miejsca pobytu członków danej społeczności i wola zabrania ze sobą kości przodków. Możliwe są również inne intencje, z których każda może być prawdopodobna, a których domniemana mnogość zwalnia autora z referowania każdej po kolei. Ważnym wydaje się fakt samego zdeponowania obu naczyń wraz z resztkami stosu w odwróconym porządku, co daje wyrażnie do zrozumienia, że nie mamy tutaj do czynienia z grobem. Zakopanie samych naczyń wydaje się logiczne, ponieważ wtórne wykorzystanie wiązałoby się z naruszeniem ich pierwotnej sakralności lub „nieczystości” związanej z uprzednim przeznaczeniem na szczątki zmarłego. Można więc wysunąć hipotezę, że w postaci depozytu funeralnego nr 14 mamy relikwiarz pewnego zachowania związanego z obyczajowością ludności kultury pomorsko-kloszowej.

Inna interpretacja tego rodzaju znalezisk umieszcza je w szeregu tak zwanych „grobow symbolicznych” (np. H. Wiklak 1998, 225; W. Siciński 2019, 40). W przypadku 10 grobów kloszowych bez szczątków ciałałopalenia odkrytych w Różycach Starej Wsi, woj. mazowieckie, stan. 3, jest do przyjęcia hipoteza autora o ich znaczeniu symbolicznym (H. Wiklak 1998, 225, tabl. I, II–IV). Są tam zachowane wszelkie elementy pochówku, brak jedynie przepalonych kości ludzkich. Obok ich znaczenia symbolicznego trzeba jeszcze brać pod uwagę możliwość deponowania szczątków kostnych w obrębie innych środowisk, na przykład w wodzie, co stanowi potem niżej poruszany problem niedoboru szczątków ciałałopalenia w grobach kultury przeworskiej. Jednak sam fakt zdeponowania ułamków ceramiki w nieoznaczonej jamie, jak w przypadku depozytu funeralnego nr 10, nie pozwala na przyjęcie tej hipotezy. Nie ma bowiem żadnych czytelnych śladów czynności obrzędowych, które zawsze wiążą się z powstaniem grobu, nawet symbolicznego (oznaczanie miejsca, rozkład przedmiotów w jamie grobowej). Cel tego depozytu pozostaje niejasny, choć być może ma on jakiś związek na przykład z celowym, rytualnym obtłukiwaniem naczyń podczas obrzędu pogrzebowego i deponowaniem ich części osobno (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, 99). Natomiast depozyt nr 14 nie może być grobem symbolicznym choćby z uwagi na odwrócona symbolikę złożonych w nim naczyń.

Chronologia

Ustalenie chronologii niewielkiej części niewątpliwie istniejącego w Patokach na stanowisku 1 cmentarzyska kultury pomorsko-kloszowej jest nie mniej trudne jak na znacznie obszerniej zbadanych nekropolach tej kultury. Znikoma liczba słabo datujących zabytków metalowych zmusza do wiązania ustaleń z materiałem ceramicznym, którego wartość w tym względzie jest również niewielka. Stosunkowo najbardziej wiarygodne wydaje się być datowanie najstarszych pochówków, za jakie można uznać groby skrzynkowe nr 04 i 05. Szczególnie grób nr 04 można bez większych wątpliwości umieścić na przełomie okresów halsztackiego D i lateńskiego A. Prawdopodobnie również drugi grób skrzynkowy pochodził z tego czasu. Pozostałe zespoły grobowe oraz depozyt funeralny nr 14 należy zdaniem autora datować na okres La Tène B. Być może niektóre groby, na przykład jamowy nr 02, można datować na przełom La Tène B/C, ale jest to niemożliwe do udowodnienia.

* * *

Podsumowując, należy powiedzieć, że obrządek pogrzebowy zaobserwowany na pomorsko-kloszowej części cmentarzyska w Patokach wpisuje się w tradycję tej kultury charakterystyczną dla całej środkowej Polski (I. Jadczkova 1975; 1995). Obecność depozytów funeralnych pozwala na nieco większy wgląd w obyczajowość związaną z cmentarzem. Również współobecność pochówków ludności kultury przeworskiej jest zjawiskiem odnotowywanym często, o czym mogą świadczyć takie stanowiska, jak choćby cmentarzyska w Kolonii Rychłolicach (W. Siciński 2019), Woli Szydłowieckiej (H. Różańska 1968) czy Sochaczewie Trojanowie (H. Różańska 1962; 1964). Ewentualne związki z młodszą formacją kulturową, jaką była kultura przeworska, zostaną szczegółowo omówione niżej.

Kultura przeworska

Część materiałową dotyczącą kultury przeworskiej podzielono na 12 podrozdziałów numerowanych kolejno cyframi arabskimi: 1. Groby, 2. Kurhan, 3. Ustryny, 4. Depozyty funeralne, 5. Bruki, 6. Paleniska, 7. Dołki posłupowe niewchodzące bezpośrednio w skład innych obiektów, 8. Jamy o nieokreślonej funkcji, 9. Warstwa kulturowa, 10. Obiekty z okresu bitwy nad Rawką (1914/1915), 11. Obiekty naturalne. 12. Zabytki ruchome z warstw mechanicznych.

Analiza materiału zabytkowego opiera się w znacznej mierze na skodyfikowanej typologii zabytków, która będzie używana w fazie wstępnej przy opisie materiałów. Klasyfikacja typologiczno-chronologiczna materiału zabytkowego kultury przeworskiej została przeprowadzona zgodnie z przyjętymi regułami na podstawie następującej literatury (po nazwiskach umieszczono skróty, które stosowano w tekście przy określeniach typologicznych): zapinki – J. Kostrzewski 1919 (K.), O. Almgren 1923 (A.), Th. Völling 1994 (ThV.), paciorki – M. Tempelmann-Mączyńska 1985 (TM.), grzebień – S. Thomas 1960 (T.), sprzączki – R. Madyda-Legutko 1987 (MLa.), okucia końca pasa – R. Madyda-Legutko 2011 (MLb.), okucia nakładane na pas – R. Madyda-Legutko 2016 (MLc.), klucze i elementy szkatulek/skrzynek – A. Kokowski 1997 (AK.), groty broni drzewcowej – P. Kaczanowski 1995 (PK.), imacze i umba – M. Jahn 1916 (J.) oraz N. Zielsing 1989 (Zn), miecze – M. Biborski 1978; 1994; 1996 (MB.), ostrogi – J. Ginalski 1991 (G.), noże – T. Dąbrowska 1997 (TDa.), lepiące naczynia gliniane – T. Dąbrowska 1997 (TD.), T. Liana 1970 (TL.), C.J. Becker 1961 (CJB.), naczynia *terra sigillata* – H. Dragendorff 1895 (Drag.). Różne uściślenia w obrębie poszczególnych klasyfikacji były później dokonywane przez różnych autorów, co każdorazowo odnotowywano w tekście. Podobnie literaturę dla typologii opracowanych przez innych autorów lub użytej jedynie wyjątkowo i w niewielu przypadkach podawano od razu w tekście.

Część pierwsza. Materiały

Groby

Grób nr 1 – zniszczony / obiekt 1 / I.F-5a / tabl. XI

Jamowy (?), zniszczony. Jama została rozkopana współcześnie. Zachowana średnica jamy to w przybliżeniu około 60–80 cm, głębokość około 20–30 cm. Wypełnisko stanowił brunatnoczarny piasek z nielicznymi wtrętami spalenizny.

Zawartość: 1. Miecz żelazny pięciokrotnie zgięty, pokryty patyną ogniową. Długość całkowita 77,6 cm. Długość trzpienia 11,5 cm. Trzpień zakończony gałką z krążkowatą

podkładką. Długość sztychu 4 cm. Szerokość głowni na zastawie 6,2 cm. Typ: MB-VII/2. 2. Umbo żelazne, zgniecione. Typ J.7a-2 wg T. Liany (1970).

Kilkanaście fragmentów przepalonych kości ludzkich. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: C_{1a}.

Grób nr 2 – zniszczony / obiekt 2 / I.F-5a-b / tabl. XI–XII

Popielnicowy (?), zniszczony. Jama została rozkopana współcześnie. Ślady po wypełnisku pozwalają przypuszczać, że składało się ono z czarnego piasku z niewielką zawartością spalenizny.

Zawartość: 1. Umbo żelazne, stożkowate, dobrze zachowane. Pokryte patyną ogniową. Wysokość 8,4 cm. Wysokość kołnierza 2,3 cm. Szerokość brzegu 1,9 cm. Średnica 13,6 cm. Typ H.1 – odmiany późnej wg N. Zielinga (1989). 2. Imacz żelazny, dobrze zachowany. Długość 19 cm. Typ J.9. 3. Grot broni drzewcowej. Dobrze zachowany, pokryty patyną ogniową. Liść szeroki, deltoidalny. Długość zachowana 11,3 cm. Największa szerokość liścia 2,9 cm. Średnica tulei przy wylocie 2,1 cm. W tulei zachowane fragmenty nitu. Typ: PK-XVII. 4. Grot broni drzewcowej. Skorodowany. Zachowana długość 16,1 cm. Typ: PK-XVII. 5. Fragment wylewu naczynia grubościennego. Krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie, barwy brązowej. 6. Fragment dna naczynia na stopce. Powierzchnie gładkie, barwy brązowej. Średnica dna 16 cm. Od wewnątrz przywartych kilka fragmentów przepalonych kości.

Kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: C_{1a}.

Grób nr 3 – zniszczony / obiekt 3 / I.F-5a-b / tabl. XI

Jamowy, zniszczony. Jama została rozkopana współcześnie.

Zawartość: 1. Nóż żelazny pokryty patyną ogniową. Zakończenie sztychu odłamane. Głownia prosta, obustronnie wyodrębniona od trzpienia. Zachowana długość 13,8 cm. Typ: TDa-II. 2. Osełka z piaskowca ze śladami użytkowania. Dobrze zachowana. Wymiary 8 x 2,9 x 1,9 cm (ryc. 1: grób 3:2).

Chronologia: okres rzymski.

Grób nr 4 / obiekt 5 / I.C-4a, b, c, d / - / tabl. XIII

Jamowy. Na powierzchni manifestował się w postaci dużego, kolistego zaciemnienia o wymiarach 100 x 100 x 23 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił czarny piasek z resztkami spalenizny i miejscami z zaciekami jasnoszarego piasku. Strop obiektu nosił ślady zniszczeń przez nowożytną orkę. Pod jego południowo-zachodnią krawędzią znajdował się grób kultury pomorsko-kloszowej nr 1 (ob. 9).

Zawartość: 1. Główka nitu żelaznego, kwadratowa z lekko wklęsłymi bokami. W: 2,5 x 2,8 cm. 2. Fragment kubka o łagodnie zaokrąglonym profilu. Wylew kołnierzowaty, dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, czernione. Zewnętrzna wyświecana. W: Øw – 18,1 cm. Typ: TD-I.1b. 3. Fragment wylewu naczynia cienkościennego o pogrubianej krawędzi. Powierzchnie gładkie, czerwone, lekko wtórnie przepalone. 4. 120 ułamków naczyń, głównie cienkościennych, większość wtórnie przepalona.

27 fragmentów przepalonych kości ludzkich. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: A₃.

Grób nr 5 / obiekt 6 / I.C-4c / - / tabl. XIV

Jamowy. Niewielka jama, na powierzchni słabo wyodrębniona z podłoża, o wymiarach 33 x 26 x 18 cm. Wypełnisko stanowił brunatnoczarny piasek z drobinami węgla drzewnych. Nad stropem jamy zachowały się resztki kopczyka z żółtobrunatnego piasku.

Zawartość: 1. Zrekonstruowana górna partia cienkościennej, dzbanowatej naczynia. Wylew silnie kielichowato wychylony, lekko pogrubiany. Krawędź obła. Szyjka wysoka, łagodnie przechodząca w silnie wydęty brzusek. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna barwy żółtopomarańczowej, pokryta delikatną warstwą angoby. Wewnętrzna barwy żółto-brązowej. Tuż nad największą wydętością brzuśca znajdował się delikatnie i precyzyjnie wykonany dookólny pas ornamentu w formie wstęgi z ukośnym kreskowaniem wewnątrz. Pod wstęgą umieszczono dookólną linię rytą. W: Øw – 11 cm, Ø największej wydętości brzuśca – 17,5 cm. Typ: pochodny od grupy 3c wg C.J. Beckera (1961). 2. Fragment górnej partii niewielkiego naczynia cienkościennej, prawdopodobnie czarki. Wylew usytuowany pionowo, lekko pogrubiany, krawędź obła. Załom brzuśca wyraźnie zaznaczony. Powierzchnie gładkie, żółtobrunatne. 3. 29 mało charakterystycznych ułamków różnych naczyń cienkościennej. Połowa wtórnie przepalona. 4. 10 ułamków brzuśców naczyń grubościennej, z czego cztery wtórnie przepalone.

Przepalone fragmenty kości ludzkich: Wg. 120 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: wczesne fazy młodszego okresu przedrzymskiego (A₁–A₂?).

Grób nr 6 / obiekt 10 / I.C-3a, b, c, d / tabl. XV

Jamowy. Niemal kolistą jamę o wymiarach 143 x 132 x 26 cm. Profil nieckowaty. Strop pokrywał częściowo zachowany bruk z kamieni granitowych. Niektóre kamienie na obrzeżach jamy (sześć w jednym miejscu i cztery nieco dalej) oraz w części środkowej znajdowały się w układzie regularnym. Średnia wielkość kamieni wahała się od około 15 x 15 x 10 cm do 25 x 35 x 15 cm. Wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny. Pod spągiem jamy zarejestrowano silne zacieki szarobrunatnej barwy w żółtym piasku.

Zawartość: 1. Imacz żelazny, rynienkowaty, zachowany fragmentarycznie – tylko obie, słabo wyodrębnione, prostokątne płytki do nitów. Częściowo skorodowany. Typ: J.9. 2. Fragment dna i części przydennej dużego naczynia glinianego. Dno płaskie. Powierzchnie czernione, gładkie. W: Ød – 14 cm. 3. Fragment dna i części przydennej dużego naczynia glinianego. Dno płaskie. Powierzchnie barwy brunatnej, gładkie. W: Ød – 13 cm. 4. Fragment załomu brzuśca glinianego naczynia dwustożkowatego. Powierzchnie czernione, gładkie. Na załomie brzuśca widoczny poziomy rząd dołków plastycznych. 5. Przęslik gliniany w przekroju owalny. Częściowo, nieznacznie wtórnie przepalony. Powierzchnia czerniona, gładka. W: Ø – 2,9 cm.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Wg. 35 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: B_{2c}–C_{1a}.

Grób nr 7 / obiekt 12 / I.C-3a / NNW–SSE / tabl. XVI–XVII

Jamowy. Usytuowany na południowym skraju bruku kamiennego nr 1 (ob. 13). Zarys jamy prostokątny z zaokrąglonymi narożnikami o wymiarach 118 x 96 x 48 cm. Profil zróżnicowany. W części północnej – nieckowaty, w części południowej – prostokątny

z płaskim dnem. Wypełnisko stanowił czarny, miejscami szaroczarny piasek z fragmentami węgla drzewnych. W stropie obiektu tkwiło kilka nieregularnie rozmieszczonych kamieni granitowych. Na krawędzi jamy od strony wschodniej znajdował się związany z jamą, dobrze wyodrębniony prostokątny dołek posłupowy (ob. 12.A) o wymiarach około 18–20 x 4–6 x 27 cm po wkopanym przedmiocie drewnianym (prawdopodobnie drancy). Skupisko ceramiki zalegało przy narożniku południowym.

Zawartość: 1. Okucie pasa, żelazne, w formie pętlikowatej zawieszki wykonanej z czworokątnego drutu. Pokryte patyną ogniową. W: h – 2,8 cm, Ø pętli – 1,5 cm, g drutu – 0,3 cm. 2. Żelazna sprzączka kolista, częściowo pokryta patyną ogniową, częściowo skorodowana. Wykonana z okrągłego drutu. W: Ø – 2,5 cm. Typ: MLa-C.13. 3. Nit żelazny z niewielkimi łebkami po obu stronach. Pokryty patyną ogniową. W: Ø nóżki – 0,3 cm, d – 1,8 cm. 4. Fragment szyjki i wylewu dużego naczynia. Wylew kołnierzowaty, silnie pogrubiany. Szyjka pionowa. Powierzchnie gładkie, barwy pomarańczowej. W: Øw – 13 cm. Typ: zbliżony do TD-III.1.b. 5. Fragment wylewu i górnej partii brzuśca cienkościennego naczynia o zaokrąglonym profilu. Powierzchnie gładkie, barwy pomarańczowoczerwonej. Krawędź wylewu lekko pogrubiana, obła. 6. Fragment brzuśca naczynia grubościennego zdobionego na powierzchni zewnętrznej ornamentem grzebykowym w postaci pionowych linii rytych. Powierzchnie barwy brązowej.

Przeanalizowane fragmenty kości ludzkich. Wg. 37 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Grób (?) nr 8 – zniszczony / obiekt 15 / I.D-5a / tabl. XVIII–XX

Obiekt na powierzchni miał kształt niemal kolistego, wyraźnie wyodrębniającego się, dużego zaciemnienia barwy brązoczarnej z jaśniejszą, wydłużoną, owalną, szarozółtą plamą pośrodku, powstałą prawdopodobnie wskutek wkopu będącego ingerencją w pierwotny obiekt, prawdopodobnie jeszcze w czasach pradziejowych. Wymiary środkowej warstwy wynosiły: 85 x 180 cm na osi północ–południe. Granice w stratygrafii poziomej pomiędzy obiema warstwami były zatarte i wypełnione licznymi przesiąkami. Wymiary całości zaciemnienia miały 260 x 245 x 85–90 cm. Obiekt eksplorowano ćwiartkami. Z uwagi na bardzo słabą spójność gruntu odpowiednie ćwiartki eksplorowano kolejno. W obrębie zaciemnienia, na głębokości około 45–50 cm od stropu wewnętrzną, jaśniejszą warstwę stanowił żółty piasek z licznymi szarymi przesiąkami w części środkowej. W części centralnej obiektu, wzdłuż środkowej warstwy zaobserwowano regularnie zarysowany pas czarnego, silnie zbitego piasku z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych tworzący na planie wrzecionowaty obiekt o dłuższej cięciwie około 190 cm i krótszej 60 cm. Szerokość pasa tworzącego elipsę wynosiła od 15 cm do 35 cm. Wewnątrz zalegał biały, ilasty piasek miejscami przemieszany z żółtym. Zewnętrznie wypełnisko obiektu stanowił szarobrunatny piasek z licznymi wtętami spalenizny i fragmentami węgla drzewnych. Wewnątrz obiektu, w pobliżu ściany W znajdowały się przylegające do siebie dwa głazy granitowe znacznych rozmiarów. Większy z nich miał wymiary 88 x 58 x 55 cm. Mniejszy mierzył 51 x 30 x 34 cm. Obok nich zalegało sześć mniejszych kamieni granitowych. W niewielkiej odległości na NNW od głazów zlokalizowano dołek posłupowy na planie czworokąta o wymiarach 14 x 10 x 15 cm (oznaczony jako obiekt nr 27). W obrębie ścian wrzecionowatego obiektu wyodrębniono ślady po kilkunastu dołkach posłupowych. Wewnątrz, w pobliżu

dłuższej osi obiektu zarejestrowano dziewięć dołków posłupowych o podobnych średnicach wynoszących 8–10 cm i o miąższości 15–18 cm. Oba zakończenia obiektu przybierały w spągu plan zbliżony do trójkąta. Tworząca je warstwa czarnego piasku była przemieszana z silnie zbitą spalenizną. W północno-wschodniej części jamy znaleziono skupisko przepalonych fragmentów kości ludzkich. Ruchomy materiał zabytkowy koncentrował się w centralnej części jamy, bliżej jej spągu. Pod opisywanymi wyżej gładzami również zalegała gruba warstwa czarnego piasku ze spalenizną, węglami drzewnymi, uławkami ceramiki i nielicznymi fragmentami przepalonych kości ludzkich. Wypełnisko jamy, w której obrębie zlokalizowano opisywany obiekt, miało spąg na głębokości około 85 cm i nie kontynuowało się poniżej ostatniego soczewkowatego zarysu opisywanego obiektu.

Zawartość: 1. Trzy duże fragmenty jednej misy *terra sigillata*. W środkowej partii brzuśca zachowany dookolny pas ornamentu typu *ovolo*. W: Øw – 21 cm. Typ: Drag.37. 2. Fragment cienkościennej czarki glinianej. Wylew kielichowato wychylony, krawędź płasko ścięta. Załom brzuśca ostry, wysoko umieszczony. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 13 cm. 3. Grubościenne czarka gliniana na niewysokiej stopce. Wylew silnie wychylony, krawędź obła. Załom brzuśca umieszczony wysoko. Partia podwylewowa zagładzana. Od załomu brzuśca do partii przydennej cała powierzchnia zdobiona pionowymi rzędami plastycznych listew. Powyżej załomu brzuśca dookolny ciąg nierówno prowadzonych ukośnych nacięć. Partia przydenna zagładzana. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastej, wewnętrzna gładka, brunatna. W: Øw – 13 cm, Ød – 8 cm, h – 11,5 cm. Typ: TD-B1.3.1 (?). 4. Misa gliniana, cienkościenne, z ostrym załomem brzuśca. Tuż nad załomem i pod wylewem dookolne linie ryte. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 17,5 cm. Typ: TD-A3. 5. Fragment profilowanej czarki cienkościennej z silnie wklęsłym dnem. Wylew wychylony, krawędź obła. Nad załomem brzuśca dookolna linia ryta. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 9,5 cm, Ød – 7,2 cm, h – 4 cm. Typ: TD-E2.1.2. 6. Fragment dolnej partii naczynia glinianego na niewysokiej nóżce. Powierzchnie gładkie, zewnętrzna barwy żółtej, wewnętrzna szarej. W: Ød – 6,5 cm. 7. Paciorek szklany, mlecznobiały w formie spłaszczonego graniastosłupa heksagonalnego. W: d – 1,2 cm, h – 0,55 cm, s – 0,5 cm. Typ: TM-XII, 116–122. 8. Przęslik dwustożkowaty, lekko wtórnie przepalony. W: Ø – 3 cm, h – 1,9 cm.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Wg. 44 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: B₂ – B₂/C₁ (?).

Grób nr 9 / obiekt 16 / ID-5a, b / - / tabl. XXI

Jamowy. Kolistą jamą o wymiarach 55 x 54 x 24 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko tworzył smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny i drobnych węgli drzewnych. W strobie jamy tkwiła odwrócona do góry dnem czarka gliniana.

Zawartość: 1. Fragment pręta żelaznego o przekroju kolistym, grubości 0,2 cm i długości 2,2 cm. Pokryty patyną ogniową. 2. Dwustożkowata czarka gliniana. Ostro zaznaczony załom brzuśca. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Dno silnie wklęsłe. Powierzchnie gładkie, czernione, obecnie wytarte. W: Øw – 11 cm, Ød – 5,4 cm, h – 4,5 cm. Typ: TD-E.2.1.2. 3. Naczynie dwustożkowate na nóżce. Wyraźnie zaznaczony załom brzuśca. Wylew wychylony, krawędź płasko ścięta. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Øw – 14 cm, Ød – 7,5 cm, h – 12 cm. Typ: TL-II/3. 4. Trzy ułamki wylewu

i górnej partii brzuśca cienkościennego naczynia czernionego. 5. Sześć niewielkich, mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych.

Przepalone fragmenty kości ludzkich, stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 134 g. Kobieta? Osobnik dorosły, powyżej 20 lat.

Chronologia: Bz.

Grób nr 10 / obiekt 20 / IE-5a, b / tabl. XXII–XXIV

Duży, częściowo rozorany bruk kamienny zajmujący pierwotnie prawdopodobnie powierzchnię około 15 m². Był usytuowany częściowo w obrębie plastra gleb poligonalnych i w związku z tym jego część zapadła się z powodu innej spistości podłoża. Trudno określić jego pierwotny kształt na powierzchni. Prawdopodobnie był owalny lub zbliżony do kolistego, o czym mogą świadczyć zachowane spoiste fragmenty bruku. Jego średnica mogła wynosić około 4–5 m. Najlepiej zachowała się jego część centralna i fragment płaszcza kamiennego. Centrum bruku było ułożone z trzech warstw ściśle przylegających do siebie kamieni granitowych, co eliminuje możliwość przypadkowości układu. Kamienie były wielkości od 10 x 15 do 20 x 45 cm. Przykrywały zbliżoną do prostokąta, dobrze zachowaną jamę o wymiarach 83 x 69 x 32 cm zorientowaną na osi W–E. Dno jamy było płaskie i częściowo wykute w dużych, zespolonych konkrecjach darniowej rudy żelaza. Ściany jamy były ukształtowane starannie, tworząc wraz z dnem profil prawie prostokątny. W wypełnisku jamy zalegał czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych oraz znaczną ilością potłuczonych naczyń glinianych wraz z fragmentami przepalonych kości ludzkich. W części środkowej jamy znajdowało się wyraźne skupisko materiału zabytkowego i spalenizny. Większość naczyń spoczywała *in situ*, a część z nich ustawiono do góry dnem. Dna i części przydenne były silnie przepalone, odkształcone lub pokruszone. Prawdopodobnie pierwotnie stały w pobliżu stosu pogrzebowego. Zachowały się głównie górne partie naczyń.

Zawartość: **Wśród kamieni bruku:** 1. Uszkodzona zapinka żelazna typu F wg J. Kostrzewskiego (1919) z częściowo odłamaną szpilą i fragmentem pochewki zalegała w części centralnej pod kamieniami. Jej pierwotna długość wynosiła około 7 cm. Ponadto znaleziono 39 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń, zarówno cienko-, jak i grubościennych zebranych spomiędzy kamieni. **W jamie:** 2. Żelazne okucie prostokątne, podwójne, pokryte patyną ogniową, ułamane z jednej strony. W zachowanej części tkwił nit wraz z fragmentem dolnej blaszki. Do okucia przywarło kilka fragmentów przepalonych kości ze spalenizną. W: 3,2 x 7,5 cm, rozstęp pomiędzy blaszkami: 2 cm. 3. Niewielkie naczynie gliniane, odwrotnie stożkowate, donicowate. Wylew wywinęty kołnierzowato, trzykrotnie facetowany, z okapami zewnętrznym i wewnętrznym, starannie uformowanymi. Powierzchnie gładkie, czernione, silnie wytarte. Powierzchnia zewnętrzna popękana od żaru. Pod wylewem dookoła ornament w postaci rytej wstęgi wypełnionej krótkimi, poziomymi kreskami. W: Øw – 12 cm, Ød – 6 cm, h – 5,8 cm. Typ: zbliżony do niektórych form TD-I.2. kultury przeworskiej, z tym że ukształtowanie krawędzi wylewu zbliża go do niektórych form wylewów naczyń kultury jastorfskiej (faza Seedorf Starszy). 4. Kilka fragmentów wylewu i górnej partii brzuśca naczynia o zaokrąglonym profilu z dużym facetowanym uchem podwylewowym. Krawędź wylewu czterokrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 17 cm. Typ: zbliżony do TD-VI.2a. 5. Kilka fragmentów wylewu i górnej partii brzuśca naczynia

baniastego z dwoma facetowanymi uchami przykrawędnymi. Krawędź wylewu czterokrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy szarej. W: Øw – 16,8 cm. Typ: zbliżony do TD-VI.2a. 6. Jeden fragment kubka o łagodnie zaokrąglonym profilu z iksowatym, facetowanym uchem przykrawędnym. Krawędź wylewu dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 16,6 cm. Typ: TD-I.1.b. 7. Kilka fragmentów misy półkulistej. Krawędź wylewu trzykrotnie facetowana, kołnierzowata. Powierzchnie gładkie, szare. W: Øw – 16,5 cm. Typ: TD-II.1.a. 8. Kilka fragmentów wylewu i górnej partii brzuśca misy półkulistej. Wylew szeroki, kołnierzowaty, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastero-brunatnej. W: Øw – 17 cm. Typ: TD-II.1.a. 9. Wylew wraz z szyjką naczynia baniastego. Szyjka ukośnie wyodrębniona, krawędź wylewu facetowana trzykrotnie. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Øw – 8,5 cm. Typ: TD-III.3.a. 10. Ośiem fragmentów wylewu i górnej partii brzuśca dużego, grubościennego naczynia jajowatego (?). Wylew wyodrębniony, krawędź stożkowato ścięta. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, pod wylewem zagładzana, barwy brunatnej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy szarej. W: Øw – 38 cm. 11. 102 ułamki różnych naczyń cienkościennych lekko wtórnie przepalonych. Na wszystkich lepiej zachowanych ułamkach widoczne ślady okopcenia i siatkowatego spękania powierzchni. Na kilkunastu fragmentach zaobserwowano fragmenty węgla drzewnych wtartych w spękania. 12. 449 ułamków różnych naczyń glinianych, w większości silnie wtórnie przepalonych i odkształconych.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich, stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 50 g. Płeć i wiek nieokreślone. Przepalone kości zwierzęce.

Chronologia: A1–A1/A2.

Grób nr 11 / obiekt 21 / IE-5a, 6d / - / tabl. XXIV

Popielnicowy, zniszczony. Kolistą jamą o wymiarach 45 x 45 x 14 cm zawierała szarobrunatny piasek i całkowicie zgniecione naczynie gliniane.

Zawartość: 1. 216 bardzo drobnych ułamków dużego, czernionego naczynia gliniano-ego. Na niektórych fragmentach widoczne ślady ornamentu w postaci linii rytych. 2. Zakończenie trzpienia noża żelaznego. 3. Ośiem mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych.

Przepalone fragmenty kości ludzkich, stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 182 g. Płeć i wiek nieokreślone. Przepalone kości zwierzęce.

Chronologia: okres przedrzymski – okres rzymski.

Grób nr 12 / obiekt 24 / I.E-7d / tabl. XXV

Popielnicowy – zniszczony. Kolistą jamą o wymiarach 34 x 32 x 15 cm. Profil nieckowaty. Jama ścięta w partii stropowej i zgnieciona. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek. Wewnątrz znajdowała się zgnieciona popielnica wraz z wyposażeniem i fragmenty przepalonych kości.

Zawartość: 1. Popielnica – zrekonstruowana. Naczynie szerokootworowe z wysoko umieszczonym załomem brzuśca. Wylew ustawiony pionowo, krawędź płasko ścięta. Dno płaskie, niewyodrębnione. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, pod wylewem zagładzana, barwy żółto-brunatnej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czarnej. W: Øw – 18,8 cm, Ød – 12,2 cm, h – 18 cm. Typ: TL-V. 2. Dziewięć fragmentów kołnierza umba żelaznego. W jednym z fragmentów zachowany łebek nitu. W: Ø umba

po rekonstrukcji – 15–16 cm. 3. Złamany na dwie części imacz żelazny, częściowo skorodowany, częściowo pokryty patyną ogniową. W: d – około 15 cm, s płytek – 3 cm, s trzonu – 2,6 cm. Typ: J.9 ze słabo wyodrębnionymi płytkami.

Przepalone fragmenty kości ludzkich, stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 134 g. Płeć nieokreślona. Osobnik dorosły, powyżej 20 lat. Przepalone kości zwierzęce.

Chronologia: Bz.

Grób nr 13 – bustum / obiekt 29 / I.B-3a / W-E / tabl. XXVI–XXVIII

Miejsce spopielenia zwłok i pochówek. Obiekt częściowo zniszczony w północnej części partii stropowej przez okop z czasów I wojny światowej. Pełny zarys jamy uzyskano 20 cm poniżej poziomu identyfikacji. Wymiary: 145 x 115 x 30 cm.

Obiekt miał kształt nieregularnego prostokąta. W stratygrafii poziomej był dwuwarstwowy. W obrębie jamy wypełnionej brunatnożółtym piaskiem z licznymi wtrętami drobnych węgli drzewnych znajdowała się warstwa silnie zbitego czarnego piasku z bardzo dużą ilością spalenizny. Warstwa miała kształt wstęgi szerokiej na 15–20 cm, powtarzającej zarys jamy w odległości około 10–15 cm od jej krawędzi. W stratygrafii pionowej obiekt był trzywarstwowy. Czarny, zbity piasek z dużą ilością spalenizny wyścielał ściany i dno obiektu. Zewnętrzna i wewnętrzna warstwa brunatnożółtego piasku miała miąższość pomiędzy 15 cm a 25 cm. Obiekt miał w profilu kształt wannowaty z płaskim, równym dnem. Poniżej dna zalegał piasek calcowy. Na styku z dnem obiektu był silnie wyprażony, miejscami zeszkliwiony, pomarańczowego koloru. Warstwa wyprażenia miała grubość około 2–3 cm. Wymiary części spągowej wynosiły 98 x 135 cm. Wszystkie elementy wyposażenia znajdowały się w obrębie warstwy spalenizny w części przydennej obiektu. Zidentyfikowano także jeden dołek posłupowy o wymiarach 15 x 15 x 27 cm. Był usytuowany w środkowej partii południowej części jamy. W zachodniej części obiektu zlokalizowano dwa wyraźnie oddzielone od siebie skupiska przepalonych kości ludzkich. W pobliżu północno-zachodniego narożnika znajdowało się silnie zbite skupisko fragmentów przepalonych i przemytych kości, a blisko narożnika południowo-zachodniego zalegało skupisko fragmentów przepalonych kości ze szczątkami stosu bardzo silnie przylegającymi do kości. W pobliżu środkowej części ściany zachodniej znaleziono mocno wbity w podłoże jeden grot broni drzewcowej z zadziorami. Drugi grot broni drzewcowej o wierzbowatym liściu był podobnie wbity w podłoże w części południowo-wschodniej jamy nieopodal dołka posłupowego. Pozostała część wyposażenia była umieszczona w pobliżu południowo-zachodniej części jamy.

Zawartość: 1. Żelazny grot broni drzewcowej. W połowie liścia lekko zagięty. Na linii symetrycznej wzdłuż liścia biegło żeberko. Skorodowany. 1,4 cm powyżej podstawy tulei tkwił nit rozklepany na obu końcach. W: d – 24,5 cm, d liścia – 17,2 cm, s liścia – 3,3 cm, d tulei – 7,3 cm, Ø tulei u podstawy – 2,2 cm. Typ: PK-I.3. 2. Żelazny grot broni drzewcowej z zadziorami. Skorodowany. Końcówki zadziorów odłamane. W: d – 21,5 cm, d liścia wraz z zadziorami – około 11 cm, d tulejki od podstawy zadziorów – 14 cm, Ø tulejki u podstawy – 3,1 cm. Typ: PK-A.2. 3. Fragment rynienkowatego okucia brzęgu tarczy z brązu/mosiądzu. Lekko łukowaty. W części środkowej dwa oczka do nitów. Zdobiony przy końcach rytymi liniami w formie odwróconej litery „V” z podwójnymi liniami u podstawy. Podobny ornament zachował się częściowo w części środkowej okucia tuż nad oczkami do nitów. Nieobłamane zakończenia okucia świadczą, że było ono elementem szeregu podobnych

okuć. W: d – 14,3 cm, s części środkowej – 0,8 cm, h – 0,6 cm, g blaszki – 0,1 cm, Ø wygięcia – 0,6 cm, Ø otworów do nitów – 0,5 cm. 4. Dwa fragmenty igły z drutu ze stopów miedzi, w tym jeden z oczkiem, obie części zagięte. W: d całkowita obu fragmentów – 10,2 cm, Ø trzonu – 0,25 cm. Typ: II wg T. Dąbrowskiej (1997). 5. Kilka fragmentów niewielkiego, szerokootworowego naczynia cienkościenne, zrekonstruowanego, o łagodnie zaokrąglonym profilu. Szyjka niewyodrębniona. Wylew lekko wychylony, krawędź pogrubiana, dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, bardzo śliskie, mączyste, barwy żółtej. Angobowanie cienką warstwą żółtej, tłustej glinki. Ścianki naczynia bardzo cienkie, o grubości od 0,25 cm do 0,3 cm. W: Øw – 14 cm, Ød – 7 cm, h – 10,6 cm. Typ: TD-B2. 6. Górna partia niewielkiego naczynia dwustożkowatego. Szyjka niewyodrębniona, wylew lekko wychylony, krawędź pogrubiana, dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Øw – 11 cm. Typ: TL-II/3. 7. Fragment cienkościenne, dwustożkowatego naczynia miniaturowego. Partia poniżej załomu brzuśca wyraźnie podcięta. Wylew niezachowany. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, mączyste, barwy żółtopomarańczowej. Pokryte cienką warstwą angoby. W: Ød – 3 cm, Ø największej wydętości brzuśca – 5,9 cm. 8. Dolna partia naczynia cienkościenne na stopce. Powierzchnie gładkie, barwy żółto-brunatnej, pokryte cienką warstwą angoby. W: Ød – 9 cm. 9. Dolna partia wraz z dnem naczynia cienkościenne. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, barwy brązowej. W: Ød – 5,4 cm. 10. 105 mało charakterystycznych ułamków brzuśców, wylewów i den różnych naczyń cienkościenne. Wszystkie silnie wtórnie przepalone i zniekształcone.

Przepalone fragmenty kości ludzkich zgrupowane w dwóch skupiskach położonych nieopodal siebie. Jedno skupisko przemyte (wg. 126 g), drugie ze szczątkami stosu (wg. 128 g). Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone. W obu skupiskach wystąpiły przepalone, drobne kości zwierzęce.

Chronologia: B1.

Grób nr 14 – bustum / obiekt 30 / I.B-3d / WWS-EEN / tabl. XXXI-XXXII

Popielnicowy. Jama miała kształt silnie wydłużonego prostokąta o zaokrąglonych narożnikach. Jej wymiary wynosiły 149 x 56 x 20–28 cm. Profil obiektu był wannowaty, z równym, płaskim dnem. Strop obiektu stanowił żółty i żółtoszary piasek obwiedziony wokół krawędzi nieregularnej szerokości czarną warstwą spalenizny. Zarówno ściany, jak i dno tworzył silnie zbity piasek z bardzo dużą ilością spalenizny i różnej wielkości frakcji węgla drzewnych. Grubość warstwy spalenizny w obrębie ścian wynosiła od 10 cm do 12 cm, a w spągu od 17 cm do 22 cm. Wzdłuż ścian pod spągiem zalegała warstwa silnie wyprażonego, pomarańczowożółtego piasku o grubości od 3 cm do 5–7 cm. W narożnikach jamy oraz w kilku miejscach dłuższych boków odnotowano nieregularnie rozmieszczone przegłębienia o kształcie odwrotnie stożkowatym, prawdopodobnie dołki posłupowe. Przepalone fragmenty kości wraz z całym wyposażeniem stanowiły ciasno zbitą konglomerację i były umieszczone w pobliżu północno-zachodniego narożnika jamy. Wyjątkiem była niewielka, dwustożkowata czarka z silnymi śladami okopcenia, którą ustawiono pośrodku, bliżej wschodniej części obiektu. Przepalone kości znajdowały się w zgniecionej popielnicy, dużym baniastym naczyniu, zdobionym meandrem. Stan zachowania popielnicy nie pozwalał na jej rekonstrukcję.

Zawartość: 1. Umbo żelazne silnie skorodowane, intencjonalnie zgniecione. W: h – 10 cm. Typ: J.6. 2. Rama D-kształtnej sprzączki żelaznej wykonanej z cienkiego, czterograniastego

drutu. W: w – 2,5 cm. Typ: MLa-D1. 3. Kółko żelazne, skorodowane, wykonane z grania-
stego drutu. W: Ø wraz z ramą – 3,6 cm, g. ramy – 0,4 cm. 4. Kółko żelazne z owalnego
drutu, pokryte patyną ogniową. W: Ø wraz z ramą – 3,4 cm, g. ramy – 0,4 cm, końcó-
wek – 0,2 cm. 5. Fragment nóżki zapinki z brązu/mosiądzu. Typ: A.III.46 (?). 6. Fragment
imacza żelaznego, sztabkowatego. Pokryty patyną ogniową. W jednym z otworów za-
chowany nit. W: d – 12 cm, d trzonu nitu do zakrzywienia – 0,8 cm, g w partii środko-
wej – 0,35 cm. Typ: J.6. 7. Nożyk sierpikowaty, żelazny. Typ: I wg J. Kostrzewskiego (1919).
8. Mały nóż żelazny z obustronnie wykształconym trzpieniem. W: d – 8 cm. Typ: TDa-IIc.
9. Igła żelazna. Długość 10,3 cm. Typ: II wg T. Dąbrowskiej (1997). 10. Czarka gliniana, kon-
centrycznie żebrowana. W: Øw – 7,3 cm, Ød – 1,9 cm, h – 5,1 cm. Powierzchnie gładzone,
czernione i wyświecane. Naśladownictwo wyrobu szklanego typu E184. Typ: TD-E.1.1.1.
11. Czarka gliniana, dwustożkowata. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna brunatna, we-
wnętrzna szara ze śladami okopcenia. W: Øw – 7,4 cm, Ød – 5 cm, h – 5,9 cm. Typ: TD-
D.2.1. 12. 56 fragmentów dużego, cienkościenne naczynia baniastego zdobionego me-
andrem. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Na niektórych ułamkach ślady wtórnego
przepalenia. 13. 12 ułamków wylewu naczynia z listwą dookołą na przejściu brzuśca
w szyjkę. W: Øw – 7,8 cm. Typ: TL-I/2. 14. Prześlik gliniany, dwustożkowaty, silnie wtór-
nie przepalony. 15. Fragment górnej części pałaka nożyc żelaznych. 16. Niewielki frag-
ment nieokreślonego przedmiotu szklanego. 17. 109 mało charakterystycznych ułamków
naczyń grubościennych, w większości wtórnie przepalonych.

Zgromadzone w popielnicy bardzo silnie przepalone, drobne fragmenty kości ludzkich.
Wg. 359 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: B_{1c}.

Grób nr 15 / obiekt 33 / I.A-3c / tabl. XXXIII

Popielnicowy. Jama miała wymiary 26 x 24 x 70 cm. Grób odsłonięto w profilu głębo-
kiego wykopu, co dało możliwość dokładnego zanalizowania przede wszystkim straty-
grafii pionowej, od obecnego poziomu gruntu do dna wykopu znajdującego się znacz-
nie poniżej spągu wykopanej jamy. Wykop miał w tym miejscu całkowitą głębokość
95–100 cm. Stratygrafię pionową opisano niżej, kolejne warstwy i ich miąższość ozna-
czając liczbami rzymskimi. Po miąższości każdej warstwy podano głębokość zalegania
jej stropu od poziomu gruntu; wielkość tę oznaczono strzałką skierowaną do dołu: I. Hu-
mus – 9 cm (↓0,0 cm), II. Próchnica – 10–12 cm (↓9 cm), III. Warstwa szarego, mulistego
piasku – 7–9 cm (↓20 cm), IV. Warstwa próchnicy pierwotnej i jednocześnie warstwa kul-
turowa z okresu rzymskiego – 5–7 cm (↓27 cm), V. Warstwa drobnego, żółtego piasku, po-
chodzenia najprawdopodobniej eolicznego – 40 cm (↓44 cm), VI. Biały, bardzo drobny,
mulisty piasek sięgający dna wykopu – 25–30 cm (↓98 cm). Strop obiektu grobowego zary-
sowywał się na poziomie około 35 cm od obecnego poziomu gruntu. Zasypisko jamy nad
popielnicą miało pierwotnie miąższość około 15 cm i było przyciśnięte od północy dużym
kamieniem, po którym zachował się negatyw. Kamień musiał dłuższy czas spoczywać na
miejscu, skoro po jego usunięciu dołek wypełniła wyraźnie inna warstwa piasku. Jama
grobową była wykopana niemal dokładnie pod rozmiar popielnicy. Pod jamą grobową
powstał duży, pionowy zaciek szarej barwy sięgający dna wykopu. Niewielkie zacieki,
tym razem brunatnej barwy, powstały też bo bokach jamy grobowej. Nie wydaje się, aby
nad grobem usypano kopczyk z piasku, raczej ziemię dokładnie ubito bądź wyrównano.

Zawartość: 1. Popielnica. Gliniane naczynie grubościennie, dwustożkowate, o zaokrąglonym załomie brzuśca. Zgniecione i zrekonstruowane. Wylew słabo wyodrębniony, lekko wychylony, krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna barwy żółtej, zdobiona pod załomem długimi, pionowymi liniami rytymi. Wewnętrzna barwy brunatnej, dno wyodrębnione, płaskie. W: $\varnothing w$ – 16,1 cm, $\varnothing d$ – 11,5 cm, h – 20 cm. Typ: TL-III. 2. Żelazne okucie podwójne, znalezione obok dna popielnicy. Nitowane na obu końcach. Pokryte patyną ogniową. W: 1,1 x 8,7 cm, grubość płytki górnej – 0,3 cm, dolnej – 0,2 cm, rozstęp między płytkami – 1,2 cm. 3. Odłupek krzemienisty z krzemienia bałtyckiego znaleziony wewnątrz popielnicy.

Duża ilość przepalonych fragmentów kości ludzkich z wnętrza popielnicy. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 728 g. Wiek i płeć nieokreślone. Kilka drobnych kości zwierzęcych.

Chronologia: Bz.

Grób nr 16 / obiekt 34 / I.A-3b / - / tabl. XXXIV

Popielnicowy. Pierwotnie manifestował się jako silnie rozmyta, jasnoszara plama o wymiarach 77 x 98 cm. Jama grobowa miała wymiary 55 x 48 x 33 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek ze spalenizną i licznymi fragmentami węgla drzewnych.

Zawartość: 1. Popielnica. Garnek szerokootworowy z wydętym i podciętym brzuścem. Wylew zachylony, krawędź obła. Powierzchnia zagładzana powyżej załomu brzuśca, niżej chropowata, barwy brunatnej, wewnętrzna gładka, barwy czarnej. W: $\varnothing w$ – 22 cm, $\varnothing d$ – 12,5 cm, h – 20,9 cm. Typ: TL-III. **W popielnicy:** 2. Igła żelazna pokryta patyną ogniową, w połowie lekko zgięta. W: d – 9,3 cm, $\varnothing$ trzonu – 0,15 cm. Typ: II wg T. Dąbrowskiej (1997). Ponadto znaleziono dwie grudki przetopionego brązu i bryłkę żużla żelaznego. **Obok popielnicy:** 3. Fragment górnej części trzonu żelaznego klucza do skrzyneczki, zawieszony na kółku żelaznym. Przekrój trzonu czworokątny. W: $\varnothing$ kółka – 2,3 cm. 4. Rama D-kształtnej, żelaznej sprzączki do pasa, wykonanej z pręta o przekroju czworokątnym. Lekko skorodowana. W: h – 3,3 cm, s – 3,4 cm. Typ: zbliżony do MLa-D.1. 6. Fragment przetopionego przedmiotu z brązu. 7. Czarka gliniana silnie wtórnie przepalona i zniekształcona. 8. Misa gliniana silnie wtórnie przepalona i zniekształcona. 9. 65 fragmentów naczyń glinianych, silnie wtórnie przepalonych i odkształconych.

Duża ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich z popielnicy – wg. 1033 g i obok popielnicy – wg. 466 g. Stopień przepalenia silny. Na kościach widoczne zmiany patologiczne. Mężczyzna. Adultus-maturus: 30–40 lat. Kilka drobnych kości zwierzęcych – w tym jedna ze śladem nacięcia.

Chronologia: B1–B2a.

Grób nr 17 / obiekt 35 / I.A-3b / W-E / tabl. XXVIII–XXX

Popielnicowy. Jama owalna o wymiarach 92 x 65 x 25 cm. Wypełnisko tworzył czarny piasek z dużą ilością drobnych węgla drzewnych i spalenizny. W jamie znaleziono ustawione obok siebie dwie popielnice.

Zawartość: 1. **Popielnica A.** Naczynie misowate z wysoko umieszczonym, lekko zaokrąglonym załomem brzuśca. Wylew ustawiony pionowo, krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastobrunatnej ze śladami okopcenia i miejscami lekkiego wyprażenia. Dno zdobione ornamentem rytym w kształcie krzyża. W: $\varnothing w$ – 17,2 cm, $\varnothing d$ – 8 cm, h – 11,5 cm. Typ: TL-IV/1. **W popielnicy A:** 2. Zapinka z brązu/mosiądzu. Dobrze

zachowana. Długość 6,3 cm. Typ: A.68. 3. Paciorek szklany, melonowaty, barwy zielonkawej, lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 1,7 cm, h – 1,5 cm. Typ: XVIII,158. 4. Płasko-kulisty paciorek szklany, zdobiony pionowym żyłkowaniem, lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 0,95 cm, h – 0,7 cm. Typ: TM-II,34–41.

Oprócz wymienionych przedmiotów w popielnicy były trzy drobne fragmenty nieokreślonego przedmiotu żelaznego, silnie skorodowane; cztery fragmenty przetopionej zapinki ze stopów miedzi, typ niemożliwy do określenia; trzy silnie skorodowane fragmenty szysła żelaznego; fragment skorodowanego, nieokreślonego przedmiotu żelaznego; dwa fragmenty cienkiej (0,05 cm) blaszki żelaznej, pokryte patyną ogniową; dwa różne paciorki szklane, silnie przepalone i odkształcone; dwa stopione ze sobą kuliste paciorki szklane; przepalony i odkształcony, walcowaty paciorek szklany, pierwotnie kilkubarwny; jeden przepalony, kulisty paciorek szklany, zdobiony różnobarwnymi oczkami; fragment kulistego paciorka szklanego, lekko wtórnie przepalony, barwy czerwonej; częściowo stopiony, kulisty paciorek szklany barwy żółtawej. W sumie było to 10 odkształconych paciorków szklanych, a ponadto kilka stopionych ze sobą, przepalonych i odkształconych paciorków szklanych oraz fragment rdzenia krzemienia bałtyckiego z widocznymi śladami odbicia dwóch wiórow.

Obok popielnicy A: 5. Silnie skorodowana, żelazna klamerka esowata, długości około 3,5 cm. 6. Paciorek szklany melonowaty, barwy zielonkawej. Lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 2 cm, h – 1,7 cm. Typ: TM-XVIII,158. 7. Paciorek szklany melonowaty, barwy zielonkawej. W: $\emptyset$ – 1,8 cm, h – 1,6 cm. Typ: TM-XVIII,158. 8. Paciorek szklany melonowaty, barwy żółtozielonej. Lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 1,9 cm, h – 1,6 cm. Typ: TM-XVIII,158. 9. Paciorek szklany melonowaty, barwy zielonkawej. Lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 1,8 cm, h – 1,7 cm. Typ: TM-XVIII,158. 10. Paciorek szklany melonowaty, barwy zielonkawej. Lekko przepalony. W: $\emptyset$ – 1,2 cm, h – 1,1 cm. Typ: TM-XVIII,158. 11. Nóż żelazny, skorodowany. W: d – 13,4 cm. Typ: TDa-I.a. 12. Kółko żelazne, skorodowane z jednej strony, z drugiej pokryte patyną ogniową, wykonane z okrągłego pręta o średnicy 0,4 cm. $\emptyset$ – 4,9 cm. 13. Fragment tulejkowatego, skorodowanego przedmiotu żelaznego. $\emptyset$ – 3,5 (?) cm. 14. Przęslik gliniany, dwustożkowaty. W: $\emptyset$ – 3 cm, h – 1,9 cm. 15. Czarka gliniana, lekko wtórnie przepalona – zrekonstruowana. W: $\emptyset$ w – 7,3 cm, $\emptyset$ d – 2,6 cm, h – 7,2 cm. Typ: TD-A.1.1. 16. **Popielnica B.** Zgnieciona i zrekonstruowana. Gliniane naczynie baniaste, wyprażone wskutek bliskości ognia. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej ze śladami pierwotnego czernienia. W górnej części brzusca dookoła listwa plastyczna zdobiona ukośnym naciniem. W: $\emptyset$ w – 11,4 cm, $\emptyset$ d – 7,9 cm, h – 17 cm. Typ: TL-I/2.

W popielnicy A: przepalone fragmenty kości ludzkich – wg. 400 g. W popielnicy B: przepalone fragmenty kości ludzkich – wg. 344 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Pomiędzy obie popielnice podzielono kości tego samego osobnika: kobieta, powyżej 20 lat. W obu skupiskach kości zwierzęce (młody ssak).

Chronologia: B₁.

Grób nr 18 (ob. 37) + depozyt funeralny nr 16 (ob. 50) / I.B-4a / N-S / tabl. XXXV–XXXVI, ryc. 10–11

Jamowy – kloszowy. Na grób składały się dwie przylegające do siebie jamy: A (ob. 37) i B (ob. 50). Jama A miała kształt owalny o wymiarach 132 x 90 x 36 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił intensywnie czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgli

drzewnych. Dno jamy było wykute w zwartej, wykryształizowanej warstwie rudy darniowej. W wypełniku, w centralnej części znajdowały się zabytki ruchome i kilka drobnych fragmentów przepalonych kości. Od wschodu przylegała do niej niewidoczna pierwotnie na powierzchni jama B – depozyt funeralny nr 16 (ob. 50) o wymiarach 65 x 40 x 21 cm. Jama B została częściowo wkopana we wschodnią ścianę jamy A. Granice warstw pomiędzy jamami były silnie zatarte przesiąkami głównie z wypełnika jamy A. Miała profil nieckowaty. Ściśle wypełniała ją duża ilość fragmentów przepalonych kości ze zsypanym stosem. Poza nimi zawierała jedynie cztery niewielkie ułamki brzuśców naczyń cienkościennych, wtórnie przepalonych.

Zawartość jamy A: 1. Duże naczynie odwrócone do góry dnem, częściowo zgniecione. Łącznie 136 fragmentów, w tym kilkanaście dużych. Zrekonstruowane. Profil łagodnie zaokrąglony. Szyjka niewyodrębniona. Wylew silnie pogrubiany, ustawiony niemal pionowo, krawędź dwukrotnie facetowana. Dwa taśmowate ucha podkrawędne. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: $\varnothing w$ – 22,7 cm, $\varnothing d$ – 12 cm, h – 24,3 cm. Typ: TD-VI.2.b. 2. Okucie z brązu/mosiądzu. Dwa zespolone za pomocą czterech nitów krążki. Większy (górny?) o średnicy 2,1 cm i mniejszy (dolny?) o średnicy 1,7 cm. Nity rozmieszczono nieco ukośnie, w ten sposób, że pod dolnym krążkiem stanowiły jedną stopkę rozklepania. Wysokość nitów i tym samym odległość krążków 0,9 cm. 3. Szczypczyki żelazne z zagiętej blaszki, pokryte patyną ogniową. W: d – 3,3 cm, s – na końcach – 0,8 cm. 4. Fragment kubka glinianego o cylindrycznym profilu z jednym uchem podkrawędnym (niezachowanym). Wylew kołnierzowaty, dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej, silnie okopcone. W: $\varnothing w$ – 13,5 cm, $\varnothing d$ – 7,1 cm, h – 12,5 cm. Typ: TD-I.1.b. 5. Duży fragment wylewu i brzuśca naczynia o łagodnie zaokrąglonym profilu. Krawędź wylewu dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: $\varnothing w$ – 18 cm. Typ: TD-VII.b.

Zawartość jamy B (depozyt funeralny nr 16): 6. Trzy fragmenty wylewów różnych naczyń cienkościennych, prawdopodobnie mis, silnie wtórnie przepalonych i odkształconych. 7. Jeden fragment brzuśca naczynia grubościennego o powierzchni zewnętrznej chropowatej, barwy ceglastej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, czarna.

Jama A: niewielka ilość bardzo silnie przepalonych kości ludzkich, wg. 40 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Jama B (ob. 50): duża ilość przepalonych fragmentów kości, wg. 790 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Duży ssak (najprawdopodobniej pies).

Chronologia: A₂/A₃.

Grób nr 19 / obiekt 38 / I.B-4a / - / tabl. XXXVI–XXXVII

Popielnicowy. Jama o kształcie kolistym, słabo wyodrębniona, o wymiarach 38 x 35 x 25 cm. Wypełnik składał się z szarżółtego piasku. W centrum jamy była ustawiona popielnica z włożonym do środka mniejszym naczyniem tkwiącym do góry dnem. Obok jamy grobowej zalegało kilkanaście kamieni granitowych.

Zawartość: 1. Popielnica. Duże naczynie dwustożkowate z wysoko umieszczonym załomem brzuśca. Wylew zachylony, krawędź obła. Dno płaskie. Obie powierzchnie barwy brunatnej. Zewnętrzna zagładzana powyżej załomu brzuśca, poniżej szorstka i zdobiona szerokimi, pionowymi bruzdami. Partia przydenna zagładzana. W: $\varnothing w$ – 24,5 cm, $\varnothing d$ – 17,5 cm, h – 25 cm. Typ: TL-III. **W popielnicy:** 2. Zapinka z brązu/mosiądzu. W: d – 4,4 cm. Typ: A.IV,s.2 – odmiany mazowieckiej: 1A. 3. Naczynie z wnętrza

popielnicy. Dwustożkowate na wyodrębnionej stopce. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew lekko wychylony, krawędź płasko ścięta. Powierzchnia wewnętrzna naczynia pokryta siatką drobnych spękań i wyżarzona. W: Øw – 18,2 cm, Ød – 8,2 cm, h – 12,8 cm. Typ: TL-II/3. **W jamie obok popielnicy:** 4. Kilka fragmentów naczynia dwustożkowatego z uchem podwylewowym. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Partia podwylewowa i załom brzuśca zaznaczony dookólnymi liniami rytymi. W: Øw – 16,4 cm. 5. Jeden fragment dna i partii przydennej dużego naczynia grubościennego. 6. Przetopiony paciorek szklany.

Duża ilość przepalonych fragmentów kości ludzkich, w tym część przywarta do dna wewnątrz naczynia: w popielnicy 974 g, obok popielnicy 38 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Zmiany patologiczne. Kobieta? Adultus-maturus: 25–45 lat. Fragmenty kości zwierzęcych.

Chronologia: schyłek fazy Bz.

Grób nr 20 / obiekt 42 / I.B-4b / - / tabl. XXXVIII–XXXIX

Popielnicowy. Kolistą jamą o wymiarach 46 x 41 x 21 cm. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek wymieszany ze spalenizną. Popielnica stała w środku jamy. Wyposażenie znajdowało się zarówno w popielnicy, jak i obok, w jamie.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie dwustożkowate z wyodrębnionym, pionowym wylewem, na niskiej stopce. Krawędź wylewu obła. Dno płaskie. Powierzchnia zewnętrzna pod załomem brzuśca delikatnie chropowata, wyżej zagładzana, barwy brunatnej. Widoczne liczne ślady okopcenia. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czarnej. W: Øw – 18,2 cm, Ød – 12 cm, h – 15 cm. Typ: TL-II/3. **W popielnicy:** 2. Jedna płytką z podwójnego okucia żelaznego z zachowanymi dwoma nitami. W: 0,7 x 2,8 cm, rozstęp pomiędzy płytką a rozklepanymi końcami nitów – 0,25 cm. 3. Wisiorok wiaderkowaty z brązu/mosiądzu. Do pałaka przywarty przetopiony, płasko-kulisty paciorek szklany (typ TM-II,32–33). W: Ø wisiorok – 0,5 cm, h – 0,9 cm, Ø paciorka – 0,8 cm. Ponadto w popielnicy znaleziono fragment wióra krzemienno-żelaznego. **Obok popielnicy:** 4. Kabłąk zapinki żelaznej. Typ: A.V, seria 8. 5. Okucie z brązu/mosiądzu z kolistym zagięciem, spięte u dołu jednym skorodowanym nitem żelaznym. W: h – 2 cm, Ø zagięcia – 0,7 cm. Typ: Mlc – odmiana 2. 6. Rozgięte okucie żelazne zwężające się ku końcom, wykonane z taśmy o szerokości 0,45 cm. 7. Okucie żelazne D-kształtne, skorodowane. W: 1,7 x 4,2 cm, s taśmy żelaznej – 0,7 cm. 8. Żelazna sprężyna zamka skrzyneczki wykonana z pręta o przekroju prostokątnym. Długość 13,1 cm. 9. Szpila z brązu/mosiądzu z profilowaną główką. Trzon lekko wygięty. W: d – 20,3 cm, Ø trzonu u nasady główki – 0,4 cm. Typ: II.a-9 wg B. Beckmanna (1966). 10. Naczynie dwustożkowate z wychylonym wylewem, na wyodrębnionej, pustej nóżce. Powierzchnie gładkie, żółtoceglaste. W: Øw – 18 cm, Ød – 10,1 cm, h – 14 cm. Typ: TL-II/3. 11. 194 mało charakterystyczne, drobne ułamki naczyń cienkościennych. Wśród ułamków naczyń leżało pięć fragmentów przetopionych, różnych paciorków szklanych.

W popielnicy przepalone fragmenty kości ludzkich: wg. 390 g. Obok popielnicy przepalone fragmenty kości ludzkich: wg. 340 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Do jednej kości przywarty przetopiony paciorek szklany. Kobieta? Adultus: 20–25 lat. Drobne kości zwierzęce.

Chronologia: Bz.

Grób nr 21 / obiekt 43 / I.B-4b / tabl. XL

Popielnicowy. Kolista jama o wymiarach 44 x 44 x 23 cm. Wypełnisko nieckowate, złożone z szaroczarne go piasku z wtrętami spalenizny i węgla drzewnych. Spąg jamy był wykuty w twardej skorupie skrzystalizowanej rudy darniowej. Popielnica tkwiła w centralnej części jamy, a obok niej ustawiono mniejsze naczynie gliniane.

Zawartość: 1. Popielnica – zgnieciona. Dwustożkowate naczynie na nóżce. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Jedno taśmowate ucho przykrawędne. Powierzchnie gładkie, czernione. Zewnętrzna wyświecana. Tuż pod wylewem i nad załomem brzuśca dookolne linie ryte. W: Øw – 19,3 cm, Ød – 9,8 cm, h – 18 cm. Typ: TL-II/3. 2. Dwustożkowaty puchar na stopce – zgnieciony, częściowo zrekonstruowany. Wylew wychylony, krawędź płasko ścięta. Partia podwylewowa i załom brzuśca obwiedzione dookólną linią rytą. Powierzchnie gładkie, barwy żółtoceglastej, z silnymi śladami spieczenia, wyżarzenia z jednej strony. W: Øw – 16 cm. Typ: TL-II/3.

Przepalone kości ludzkie z popielnicy: wg. 520 g, obok popielnicy – 44 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Zmiany patologiczne. Mężczyzna? Dorosły, powyżej 25 lat. Drobne kości zwierzęce.

Chronologia: Bz.

Grób nr 22 / obiekt 44 / I.B-4b / N-S / tabl. XLI

Popielnicowy. Kwadratowa jama o wymiarach 50 x 49 x 22 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek ze spalenizną. Popielnica stała w centrum jamy. Większość przepalonych fragmentów kości znajdowała się w popielnicy. Niewielka ilość leżała obok.

Zawartość: 1. Popielnica. Gliniane naczynie dwustożkowate z wyraźnie zaznaczonym załomem brzuśca. Niestarannie wykonane, nieco asymetryczne. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Stopka wyraźnie wyodrębniona. W: Øw – 16,5 cm, Ød – 11,5 cm, h – 11,5 cm. Typ: TL-II/3. **W popielnicy:** 2. Okucie skrzyneczki drewnianej, żelazne. Prostokątne, z tkwiącymi w narożnikach czterema gwoździami o długości po 4–4,1 cm. Długość partii trzonu gwoździ do zagięcia konstrukcyjnego 1,6 cm. W części środkowej okucia trzy otwory: prostokątny i powyżej dwa owalne. Okucie pokryte patyną ogniową. W: 9,9 x 2,9 x 0,1 cm. Typ: AK-2. 3. Sprężyna zamka skrzyneczki drewnianej, żelazna, pokryta patyną ogniową. Wykonana z taśmy o szerokości 0,5 cm i grubości 0,15 cm. Wysokość – 7,8 cm. 4. Klucz żelazny z dwoma piórami, zaczepiony na kółku żelaznym. Pokryty patyną ogniową. Długość bez kółka 16,4 cm. Ø kółka – 2 cm. Typ: AK-C. 5. Okucie podwójne spięte dwoma nitami, żelazne, pokryte patyną ogniową. W: 0,7 x 3,4 cm. Rozstęp pomiędzy blaszkami 0,8 cm. 6. Fragment jednowarstwowego grzebienia rogowego ze śladami zdobienia trzonu liniami rytymi. Typ: T-A.I. **Obok popielnicy:** 7. Okucie podwójne spięte dwoma nitami, żelazne, pokryte częściowo patyną ogniową, częściowo lekko zardzewiałe. W: 0,8 x 4,2 cm. Rozstęp pomiędzy blaszkami 1,5 cm.

Duża ilość fragmentów bardzo silnie przepalonych kości ludzkich. W popielnicy: wg. 624 g – na kościach ślady brązowej patyny. Wśród nich fragment nieokreślonego przedmiotu kościanego (grzebień?) oraz nieliczne kości zwierzęce. Obok popielnicy: wg. 44 g – zmieszane ze szczątkami stosu pogrzebowego (przywarte węgle drzewne), wśród kości ułamek nieokreślonego przedmiotu kościanego i okruch brzozy oraz kilkanaście fragmentów kości zwierzęcych. Kobieta? Adultus-maturus (20–40 lat).

Chronologia: Bz.

Grób nr 23 – zniszczony / obiekt 45 / I.B-3b, 4c / tabl. XLII

Grób w znacznej części zniszczony przez ziemiankę wojskową (ob. 138) z czasów I wojny światowej. Zachowała się jedynie dolna część jamy grobowej od strony północno-zachodniej. Trudno nawet określić, czy był to pochówek popielnicowy czy jamowy. Zachowane wymiary: 60 x 50 x 11 cm. Wypełnisko stanowił szaroczarny piasek. W części centralnej spągu jamy ułożone było umbo żelazne kolcem do góry, a obok nieliczne ułamki przepalonych kości.

Zawartość: 1. Żelazne umbo zachowane częściowo. W: Ø – 16,5 cm. Typ: J.7b. 2. Nit żelazny o kolistym łebku z ułamanym trzonem. W: Ø łebka – 3 cm. 3. 14 mało charakterystycznych ułamków naczyń glinianych, cienko- i grubościennych.

Niewielka ilość drobnych, silnie przepalonych fragmentów kości ludzkich. Wg. 35 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: starszy okres rzymski.

Grób nr 24 / obiekt 46 / I.B-5b / - / tabl. XLIII

Popielnicowy. Znajdował się w obrębie częściowo zniszczonego bruku kamiennego nr 2 (ob. 36), tuż przy jego północnej krawędzi. Jama o wymiarach 35 x 34 x 25 cm, bardzo słabo wyodrębniła się z otoczenia. Zalegało w niej naczynie gliniane zakopane w żółtym piasku.

Zawartość: 1. Popielnica. Dwustożkowaty garnek z wyraźnie zaznaczonym, zaokrąglonym brzuszem i wyodrębnionym, lekko wychylonym wylewem. Krawędź wylewu obła. Powierzchnia zewnętrzna poniżej załomu szorstka, powyżej zagładzana, barwy brunatnoceglastej. Na powierzchni widoczne liczne drobne spękania. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy brunatnej. W: Øw – 20,5 cm, Ød – 12,5 cm, h – 15,8 cm. Typ: TL.V. 2. Wewnątrz naczynia znaleziono gwóźdź żelazny o długości 3,4 cm i Ø trzonu – 0,2 cm i przepalone fragmenty kości ludzkich oraz pył kostny.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 58 g. Dziecko – infans I (1–3 lat).

Chronologia: starszy okres rzymski – Bz(?).

Grób nr 25 – depozyt funeralny nr 17 / obiekt 47 / I.B-4a, b / tabl. XLIV

Jamowy. Owalne zaciemnienie o wymiarach 110 x 64 x 48 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił szarobrunatny piasek z niewielkimi wtrętami spalenizny i węgla drzewnych. W wypełnisku obok wyposażenia znaleziono dużą ilość przepalonych fragmentów kości zgrupowanych w centrum jamy.

Zawartość: 1. Sprzączka żelazna, D-kształtna, dobrze zachowana, pokryta patyną ogniową. W: h – 3,5 cm, s – 2,8 cm, d kolca – 3,01 cm. Typ: MLa-D.1. 2. Wiór z krzemienia bałtyckiego. W: d – 4,5 cm. 3. Siedem mało charakterystycznych ułamków naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej lub czarnej. Na jednym ślady ornamentu w postaci linii rytych. Dwa ułamki silnie wtórnie przepalone i odkształcone. 4. Jeden niewielki ułamek brzośca naczynia grubościennego o powierzchniach szorstkich, barwy brunatnoszarej.

Fragmenty silnie przepalonych kości zwierzęcych. Na niektórych pozostałości nacięć. Wg. 480 g. Duży ssak (pies?).

Chronologia: okres rzymski.

Grób nr 26 / obiekt 51 / I.B-4a / - / tabl. XLIV–XLV

Popielnicowy. Był usytuowany pod płaszczem kurhanu – w pobliżu krawędzi. Owalna jama miała wymiary 87 x 82 x 35 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością węgla drzewnych, spalenizny i zbitą warstwą popiołu. Wewnątrz znajdowała się zgnieciona popielnica. Wśród ułamków popielnicy znajdowały się fragmenty przepalonych kości ludzkich.

Zawartość: 1. Popielnica – zgnieciona i zrekonstruowana. Naczynie o zaokrąglonym profilu. Największa wydętość brzuśca w górnej partii. Naczynie zaopatrzone w jedno ucho przykrawędne. Wylew wywinięty, krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej, pierwotnie wyświecane. W: Øw – 12 cm, Ød – 9,7 cm, h – 17 cm. Typ: TD-VI.1c. 2. Duży fragment misy glinianej o zaokrąglonym profilu z płaskim dnem. Krawędź pogrubiana, dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, brunatne. W: Øw – 27,2 cm, Ød – 8,2 cm, h – 8 cm. Typ: TD-II.1b. 3. Fragmenty cienkościenne kubka o powierzchniach gładkich, czernionych, z uchem przykrawędnym. Krawędź dwukrotnie facetowana. W: Øw – 17 cm, Ød – 8 cm, h – 14,8 cm. Typ: TD-I.1b. 4. 12 fragmentów wylewów i partii podwylewowych różnych naczyń cienkościenne, głównie kubków. Na krawędziach widoczne ślady facetowania. Wszystkie wtórnie przepalone. 5. 102 mało charakterystyczne, drobne ułamki brzuśców różnych naczyń grubościennych. Większość silnie wtórnie przepalona.

Przepalone fragmenty kości ludzkich: Wg. 55 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: A₂.

Grób (?) nr 27 – piec kremacyjny? / obiekt 52 / I.B-2a / WWS–EEN / tabl. XLVI–XLVII

Jama o kształcie owalnym. Wymiary: 130 x 110 x 58 cm. Profil trapezowaty. W partii stropowej części południowo-zachodniej jamy znajdował się długi i wąski kanał wylotowy o silnie wyprażonych ściankach i dnie. Wypełnisko kanału stanowił szary piasek z dużą ilością popiołu i drobnych frakcji węgla drzewnego. Wymiary kanału: 53 x 18 x 5–8 cm. W jamie, pod ścianą wschodnią znajdował się niewielki, komorowy podkop. Dno jamy było płaskie, starannie wyrównane. Ściany i dno były silnie wyżarzane. Warstwa piasku w sąsiedztwie dna i ścian była wyprażona, bardzo twarda, koloru pomarańczowego, miejscami zeszkłona. Na dnie jamy i przy ścianach zalegała warstwa czarnego, mocno zbitego piasku zmieszanego z popiołem i dużą ilością spalenizny z większymi frakcjami węgla drzewnych. Miąższość tej warstwy wynosiła przy dnie około 20–22 cm, przy ścianach – od 5 cm do 11 cm. Resztę wypełniska stanowił smolistoczarny, mniej zbitą piasek z dużą ilością spalenizny i drobniejszych frakcji węgla drzewnych oraz grudek polepy. W środkowej partii południowej części jamy wkopane było naczynie niemal całkowicie zgniecione. W całości zachowało się jedynie dno i partia przydenna. Naczynie nie nosiło śladów wtórnego przepalenia, a wkopano je przerywając układ warstw dna jamy. Wewnątrz zachowanej części naczynia znaleziono drobne fragmenty przepalonych kości. Pozostałe fragmenty przepalonych kości i zapinka wraz ze sprzączką oraz kubek znajdowały się tuż nad spągami, w południowej części jamy. Pozostałe zabytki oraz liczne fragmenty przepalonych kości i pyłu kostnego występowały rozproszone w wypełnisku.

Zawartość: **Przy dnie wypełniska** w południowej części jamy: 1. Żelazna zapinka, częściowo pokryta patyną ogniową, z odłamaną częścią kabłąka i nóżki. Na zachowanej

części sklepienia kabłąka widoczne fragmenty owinięcia zakończenia nóżki. Długość: 6 cm. Typ: E wg J. Kostrzewskiego (1919). 2. Koliasta sprzączka żelazna, skorodowana. Ø – 3 cm. Typ: MLa-C.13. 3. Potłuczony kubek gliniany, z podciętym brzuścem i jednym uchem podkrawędnym. Wylew lekko pogrubiany, dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej, bardzo silnie okopcone i wyprażone. Ponad zaokrągleniem brzuśca dookoły ornament ryty w postaci wstęgi wypełnionej poziomymi kreskami. W: Øw – 20 cm, h – 10–11 (?) cm. Typ: TD-I.1.1b. Obok znajdował się przetopiony, biały paciorek szklany zdobiony niebieskimi kółkami z oczkiem. Typ: TM-XXI,216b. **W wypełnisku:** 4. Fragment wylewu i brzuśca misy glinianej. Wylew pogrubiany, dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Zachowane fragmenty silnie okopcone. W: Øw – 29 cm. Typ: TD-II.2.b. 5. Fragment dna i partii przydennej zgniecionego glinianego naczynia cienkościenne o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej, wkopanego w dno jamy (popielnica?). W: Ød – 6 cm. 6. 189 ułamków różnych naczyń glinianych. Wszystkie wtórnie przepalone. Niektóre zniekształcone. 7. 114 bryłek polepy, różnej wielkości, o średnicy od 1 cm do 3 cm. Łączna waga 1,1 kg. Na kilku większych bryłkach widoczne odciski palików drewnianych o średnicy 1–1,5 cm.

Większość materiału kostnego była silnie przepalona i zachowała się w formie znacznej ilości drobin i pyłu kostnego. Zebrano jedynie dobrze zachowane nieliczne fragmenty. Wg. 56 g + 121 g drobin i pyłu kostnego. Kości dużego ssaka/ssaków, prawdopodobnie psa/psów.
Chronologia: Az.

Grób nr 28 – depozyt funeralny nr 18 / obiekt 53 / I.B-5d / NNW – SSE / tabl. XLVII

Jamowy – wkopany w szczelinę gleby poligonalnej. Plan owalny, profil nieckowaty. W: 90 x 80 x 32 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z resztkami spalenizny. Przepalone kości oraz materiał zabytkowy znajdowały się w środkowej części w pobliżu spągu jamy pod trzema niewielkimi kamieniami granitowymi.

Zawartość: 1. Zapinka żelazna pokryta patyną ogniową. Dobrze zachowana. Zakończenie nóżki przymocowane do kabłąka profilowanym pierścieniem z drutu. W: d – 3,7 cm. Typ: H wg J. Kostrzewskiego (1919). 2. Zapinka żelazna, z odłamaną końcówką szpili i pokruszonym fragmentem pochewki. Na załamaniu kabłąka jest nałożony facetowany pierścień. W: d – 7,5 cm. Typ: K wg J. Kostrzewskiego (1919). 3. Fragmenty górnej części półkulistej misy glinianej. Wylew kołnierzowaty, trzykrotnie facetowany. W: Øw – 28 cm. Typ: TD-II.2.a. 4. Duży fragment kołnierzowatego wylewu naczynia z wyodrębnioną, cylindryczną szyjką. Krawędź wylewu trzykrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Øw – 12 cm. Typ: zbliżony do TD-III.1a. 5. Dno i partia przydena naczynia cienkościenne. Powierzchnie gładkie, brunatne. W: Ød – 9,2 cm. 6. Dwa ułamki brzuśca naczynia cienkościenne, zdobionego rytym meandrem. Powierzchnie gładkie, brunatne. 7. Jeden ułamek brzuśca naczynia glinianego, cienkościenne. Powierzchnia zewnętrzna angobowana, idealnie gładka, ze śladami malowania czerwoną farbą. Powierzchnia wewnętrzna lekko szorstka, barwy brunatnej. 8. 88 mało charakterystycznych ułamków brzuśców i den różnych naczyń cienkościennych. Część z nich wtórnie przepalona.

Przepalone fragmenty kości. Wg. 120 g. Wyłącznie kości zwierzęce, dużego ssaka, prawdopodobnie psa? Na niektórych fragmentach kości ślady nacięć.

Chronologia: Az.

Grób nr 29 / obiekt 55 / I.B-5d / WWS-EEN / tabl. XLVIII

Popielnicowy – zniszczony, wkopany w szczelinę gleby poligonalnej. Rozorany i zniwelowany w partii stropowej. Zawalone do wnętrza resztki bruku. Zachował się owalny kształt jamy o wymiarach 120 x 65 x 18 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił jasnoszary piasek z wtrętami spalenizny w partii spągowej.

Zawartość: 1. Dno i partia przydenna popielnicy – dużego, glinianego naczynia grubościennego na stopce z przywartymi do dna i ścianek fragmentami przepalonych kości. Powierzchnie gładkie, barwy żółtej. Powierzchnia zewnętrzna zdobiona powyżej stopki ornamentem „szczypanym”. W: Ød – 12 cm. 2. Duży fragment czarki glinianej. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Wylew wychylony, krawędź obła. Czarka zdobiona od spodu promieniście układającymi się, szerokimi zagłębieniami. Dno lekko wklęsłe. W: Øw – 11,5 cm, Ød – 2,7 cm, h – 4,2 cm. Typ: TD-E.2.1.2. 3. 15 mało charakterystycznych, wtórnie przepalonych ułamków brzuśców glinianych naczyń cienko- i grubościennych.

Niewielka ilość fragmentów bardzo silnie przepalonych kości ludzkich z dna popielnicy. Wg. 165 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: B₂.

Grób nr 30 – bustum / obiekt 58 / I.B-2a / WWS-EEN / tabl. XLIX

Miejsce spopielenia zwłok i pochówek. Jama o kształcie zbliżonym do prostokąta i profilu wannowatym. Na powierzchni jama rysowała się w postaci zaciemnienia obwiedzonego wstęgą spalenizny o szerokości 10–30 cm. Narożniki jamy zaokrąglone i przegłębione, o profilach dołków posłupowych. Jeden dołek posłupowy zlokalizowano też w środkowej partii węższej ściany NNE. Średnice dołków posłupowych wynosiły od około 10 cm do 15 cm i sięgały do głębokości 20–23 cm. Dno obiektu było płaskie. W: 132 x 77 x 21 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Pod dnem zalegały nieregularne, soczewkowate warstwy silnie wyprażonego piasku koloru pomarańczowego. Na obrzeżach jamy występowały podłużne pasy koncentracji spalenizny. W wypełnisku, w części stropowej, środkowej i przy dnie znaleziono kilka dużych kamieni granitowych rozmieszczonych dekoncentrycznie. Na części z nich były ślady wyżarzenia. W części centralnej jamy, w spągu tkwił duży kamień granitowy, przy którym znajdowało się skupisko przepalonych kości ludzkich oraz duże fragmenty dwóch czarek glinianych i zapinka. Pozostałe zabytki metalowe rozmieszczone przy ścianach jamy.

Zawartość: 1. Zapinka z brązu/mosiądzu, lekko odkształcona w wyniku działania wysokiej temperatury. Typ: A.IV.68. 2. Sprężyna zamka skrzyneczki, żelazna, pokryta patyną ogniową. W: d – 7,7 cm. 3. Szydło żelazne, pokryte patyną ogniową. W: d – 9 cm, d kolca – 2,8 cm. 4. Żelazna zatyczka haczykowata do przędzy pokryta patyną ogniową. Trzon tordowany. W: d – 5,5 cm. 5. Duży fragment czarki glinianej z ukośną szyjką, brzusiec zaokrąglony, zdobiony kanelowaniem. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładzone, barwy brunatnej. W kilku miejscach widoczne od zewnątrz wyraźne ślady okopcenia. W: Øw – 10 cm. Typ: TD-E.1.1.1. 6. Fragment czarki glinianej, powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Brzusiec lekko zaokrąglony. Wylew wychylony, krawędź obła. W: Øw – 13 cm. Typ: TD-B.2. 7. 51 mało charakterystycznych ułamków brzuśców i wylewów różnych naczyń cienkościennych. Wszystkie gładzone, barwy brunatnej. Część wtórnie przepalona.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Wg. 134 g. Kobieta, powyżej 20 lat.

Chronologia: B1.

Grób nr 31 / obiekt 59 / I.B-2b / tabl. L

Jamowy. Niemal kolista jama o wymiarach 78 x 68 x 31 cm. Profil dwuczęściowy, w części stropowej schodkowy, niżej półkolisty. Na powierzchni zarysowywał się pierwotnie w postaci kolistej obręczy złożonej z czarnego piasku z piaskiem barwy brunatnej wewnątrz. Niżej właściwa jama miała wymiary 70 x 58 x 31 cm. Wypełnisko stanowił intensywnie czarny, mocno zbity piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Dno i boki jamy były ściśle wyłożone ułamkami potłuczonych naczyń. Część z nich była wtórnie przepalona i odkształcona. Wewnątrz jamy, przy dnie znajdowały się zabytki ruchome i przepalone fragmenty kości.

Zawartość: 1. Zapinka żelazna, pokryta częściowo patyną ogniową. W: d – 3,6 cm, h – 1,8 cm. Typ: G wg J. Kostrzewskiego (1919). 2. Zapinka żelazna, pokryta częściowo patyną ogniową i rdzą. W: d – 3,6 cm, h – 1,6 cm. Typ: G wg J. Kostrzewskiego (1919). 3. Duży fragment cylindrycznej czarki glinianej. Wylew kołnierzowaty, krawędź dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnoceglastej. W: Øw – 9 cm, Ød – 6,8 cm, h – 4,6 cm. Typ: TD-I.2b. 4. Fragmentarycznie zachowana misa półkulista. Wylew silnie pogrubiany, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy jasnoszarej. W: Øw – 22,8 cm, Ød – około 11 cm, h – 5,5 cm. Typ: TD-II.2.a. 5. Fragmentarycznie zachowany kubek o łagodnie zarysowanym profilu. Wylew pogrubiany, krawędź dwukrotnie facetowana. Jedno duże ucho przykrawędne. W partii podwylewowej dookoły pas wypełniony różnorodnym, delikatnym kreskowaniem. W: Øw – 16,8 cm, Ød – 8,7 cm, h – 14 cm. Typ: TD-I.1b. 6. 107 ułamków naczyń w większości wtórnie przepalonych i odkształconych.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 38 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: A2.

Grób nr 32 / obiekt 65 / I.A-4b, I.B-4a / NW-SE / tabl. LI

Popielnicowy. Owalna jama o wymiarach 45 x 30 x 25 cm wykopana w strefie rozgraniczenia płatów gleb poligonalnych. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek. Profil jamy schodkowy. Dno wykute w bardzo twardej warstwie rudy żelaza. Odwrócona bokiem popielnica przykrywała fragmenty przepalonych kości i zapinkę.

Zawartość: 1. Gliniany garnek szerokootworowy z wysoko umieszczonym i wyraźnie zaznaczonym załomem brzuśca. Wylew słabo wyodrębniony, zachylony. Krawędź płasko ścięta. Dno wyodrębnione z szeroką stopką. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna barwy żółtopomarańczowej, wewnętrzna szara. Z jednej strony w części wylewowej lekko wtórnie wyprażona. W: Øw – 22 cm, Ød – 12,5 cm, h – 22 cm. Typ: zbliżony do TD-D.1.

Pod popielnicą: 2. Zapinka z brązu/mosiądzu pokryta patyną ogniową. W: d – 6,2 cm. Typ: A.68. **W jamie:** 3. 48 niewielkich, mało charakterystycznych ułamków naczyń silnie wtórnie przepalonych.

Przepalone fragmenty kości ludzkich pod popielnicą. Wg. 36 g. Płeć i wiek nieokreślone. Kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: B1.

Grób nr 33 – bustum / obiekt 66 / I.B-4a, b / WWN-EES / tabl. LII–LVI, ryc. 5

Obiekt tworzyła niemal prostokątna, doskonale czytelna już w obrębie stropu jama o wymiarach 155 x 95–100 x 39–45 cm, złożona z ciemnoszarego piasku (poziom 1). Po podczyszczeniu zarysował się obwód jamy w postaci czarnej wstęgi o szerokości 15–20 cm, złożony ze smolistocznego piasku ze spalenizną. W bezpośredniej bliskości północno-zachodniej części jamy znajdował się słabo wyróżniający się z otoczenia popielnicowy grób nr 52 (ob. 135) wkopany znacznie głębiej. W stropie jamy były zachowane resztki bruku kamiennego. Część kamieni granitowych znajdowała się najprawdopodobniej w układzie pierwotnym, silnie tkwiąc w podłożu, a część była rozwleczone w kierunku północnym. Najlepiej zachowany był bruk w zachodniej i północno-zachodniej części powierzchni jamy, gdzie był dwuwarstwowy. Kamienie bruku były średniej wielkości o wymiarach od około 15 x 12 x 8 cm do 21 x 16 x 15 cm. Wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny oraz drobnych i większych fragmentów węgla drzewnych. Warstwa piasku stanowiąca skałę macierzystą wokół jamy była miejscami nieregularnie silnie wyprazona, ciemnopomarańczowa i twarda. W kilku miejscach piasek był punktowo zeszkliwiony. Nieco ukośne ściany jamy nadawały jej lekko wannowaty profil. Na głębokości identyfikacji popielnicy i poszczególnych skupisk wyposażenia wymiary jamy osiągały 140–145 x 95 x 10–15 cm (poziom 2). W spągu jama mierzyła 135 x 92 x 5,8 cm (poziom 3). Dno było płaskie, uformowane starannie, jedynie popielnicę wraz z jedną z czarek (skupisko wyposażenia I) i skupisko wyposażenia nr II wkopano nieco głębiej, przerywając bieg warstw spągowych pierwotnej jamy. Właśnie w części spągowej zalegało szczególnie dużo spalenizny i większych frakcji węgla drzewnych. Wokół krawędzi jamy, a częściowo w jej obrębie zadokumentowano 14 dołków posłupowych. Były one intencjonalnie powiązane z obiektem, choć prawdopodobnie nie wszystkie słupy były wkopane jednocześnie. Część ich wypełnisk zawierała ślady intensywnego przepalenia w postaci resztek węgla drzewnych i spalenizny, a część nie. Wymiary siedmiu najlepiej zachowanych dołków posłupowych wynosiły kolejno: dołek posłupowy A: 8 x 9 x 15 cm, B: 8 x 10 x 20 cm, C: 10 x 10 x 24 cm, D: 9 x 9 x 20 cm, E: 12 x 11 x 20 cm, F: 13 x 12 x 11 cm, G: 12 x 11 x 14 cm. Grób wraz z dołkami posłupowymi odkrytymi wokół tworzył wyraźnie zaplanowaną konstrukcję. Wyposażenie grobu podzielono na cztery odrębne skupiska (I–IV), jak się wydaje rozmieszczone intencjonalnie.

Skupisko I stanowiła popielnica, która zajmowała centralne miejsce w części wschodniej jamy. Obok północnej ścianki popielnicy, tuż przy jej dnie stała niewielka gliniana czarka. Od zachodu w pobliżu popielnicy znaleziono rozsypanych kilkanaście wyprazonych żołądzi zachowanych w całości lub fragmentarycznie (prawdopodobnie 10–13 sztuk). W popielnicy znajdowały się silnie przepalone fragmenty kości oraz szereg przedmiotów wyposażenia.

Zawartość: 1. Popielnica. Gliniane naczynie baniaste z zaokrąglonym, lekko podciętym brzuścem umieszczonym nieco powyżej połowy wysokości. Wylew prosty, krawędź płasko ścięta. Pod wylewem dookolna linia ryta. Po obu stronach wylewu rozmieszczone symetrycznie dwa szerokie ucha z wyraźnym szerokim rowkiem od spodu. Pod nimi szeroka, dookolna listwa plastyczna zdobiona nacinanym ornamentem jodełkowym, ujęta w dwa dookolne żłobki. Powierzchnie gładkie, czernione i wyświecane. Dno płaskie. W: Øw – 16 cm, Ød – 12,5 cm, h – 23,5 cm. Typ: TL-I/2.

W popielnicy: 2. Zapinka żelazna, lekko skorodowana. Typ: A.74. 3. Koliasta sprzączka żelazna. W: h – 3,3 cm, s – 3 cm. Typ MLa-C.13. 4. Nóż żelazny częściowo pokryty patyną ogniową. Głownia jednostronnie wyodrębniona. Grzbiet lekko łukowaty. W: d – 13,9 cm, wysokość głowni – 1,5 cm. Typ: TDa-I.a. Ponadto w popielnicy znaleziono przetopiony fragment nieokreślonego przedmiotu ze stopów miedzi oraz niewielki fragment żelaznej blaszki pokrytej patyną ogniową.

Obok popielnicy: 5. Czarka gliniana. Zaokrąglony załom brzuśca umieszczony tuż pod wylewem. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej, silnie wyżarzone, ale nieodkształcone. W: Øw – 8,1 cm, Ød – 4,2 cm, h – 5,8 cm. Typ: TD-B.2.

Skupisko II. Również wkopane w dno jamy. Usytuowane było nieco niżej, na południe od popielnicy. Zawierało ściśle przylegające do siebie przedmioty, głównie militaria. W strop skupiska był wbity żelazny grot broni drzewcowej.

Zawartość: 6. Żelazny grot broni drzewcowej. Wbity do połowy tulei w strop jamy. Liść pokryty patyną ogniową, kształtu wierzbowatego, w przekroju daszkowaty. Tuleja lekko skorodowana, z nitem przy osadzie drzewca. W: d – 20 cm, d liścia – 13,7 cm, największa szerokość liścia – 2,6 cm, Ø tulei – 1,5 cm. Typ: PK-IV/X. 7. Przęślik gliniany, dwustożkowaty, barwy brunatnej. Ø – 2,3 cm. 8. Miecz jednosieczny, żelazny, trzykrotnie zgięty i skorodowany. W trzonie do rękojeści tkwiły fragmenty pięciu nitów. W: d – 73 cm, d głowni – 61 cm, d trzonu rękojeści – 12 cm, s – głowni przy trzonie rękojeści – 3,5 cm, s głowni przy przejściu w sztych – 2 cm, d sztychu – 6,5 cm. Typ: MB-A.2. 9. Umbo żelazne, zgniecione i skorodowane. Typ: J.5. 10. Trzy okucia pochwy miecza, żelazne, C-kształtne. Na najlepiej zachowanym końcówki mają kształt trójkąta. Wykonane z czworokątnego pręta o grubości 0,3 cm. Rozstęp pomiędzy wewnętrznymi zagięciami u wszystkich 3,6 cm. 11. Trzy fragmenty żelaznej blaszki – okładziny pochwy miecza. Pokryte patyną ogniową. Grubość – 0,05 cm. 12. Imacz żelazny, zachowany częściowo wraz z jednym nitem. Pokryty patyną ogniową. Zachowana długość – 18,6 cm. Typ: J.6–207. 13. Brzytwa półksiężycowata, żelazna. Pokryta patyną ogniową. Końcówki zakończone ostro. Rozstęp pomiędzy końcówkami – 5,5 cm. Typ: II wg J. Kostrzewskiego (1919). 14. Cztery nity żelazne o łębkach półkulistych i czworokątnych trzonach, skorodowane. W: Ø łębków – od 1,3 cm do 1,5 cm, d trzonów do rozklepania – od 1,3 cm do 2 cm. 15. Duży żelazny nit o łębku płaskim, zbliżonym do czworokąta, z graniastym trzonem. W: łębka – 1,8 x 2,7 cm, d trzonu – 4,2 cm, s trzonu – 0,4 cm. 16. Fragment trzonu żelaznego nitu lub gwoźdźcia, skorodowany. W przekroju kolisty. W: d zachowana – 2,1 cm, Ø – 0,5 cm.

Skupisko III. Było rozlokowane wzdłuż zachodniej ściany jamy grobowej i zawierało pięć częściowo zgnieczonych naczyń glinianych oraz żelazny grot broni drzewcowej. Rozmieszczono je w dwóch strefach: w strefie pierwszej – bliżej centrum grobu znajdowały się dwie podobnej wielkości, zgniecione misy leżące w rzędzie jedna obok drugiej, z tym że jedna, ta wysunięta bardziej na południe, była odwrócona dnem do góry. Przy misach dostawiono dwa kubki, z czego jeden stanowił formę bez ucha. W misie usytuowanej od strony północnej leżał żelazny grot z zadziorami broni drzewcowej. W drugiej strefie – przy samej krawędzi zachodniej jamy grobowej, w jej dwóch przeciwnych narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim, umieszczono także dwie analogiczne do poprzednich misy, tyle że całkowicie wtórnie przepalone i odkształcone. Obie leżały dnem do góry. Zawartość: 17. Grot broni drzewcowej z zadziorami, żelazny. Przekrój daszkowaty. Pokryty patyną ogniową. W: d – 13 cm, d ostrza

wraz z zadziorami – 5,1 cm, d całkowita tulei – 9 cm, Ø wylotu tulei – 2,1 cm. Typ: PK-F.2. 18. Misa gliniana o trzyczęściowym profilu z lekko ukośną szyjką. Brzusiec podcięty, wyodrębniona stopka. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew wychylony, krawędź pogrubiana, obła. Naczynie w górnej części lekko wyprażone. W: Øw – 18,2 cm, Ød – 7 cm, h – 11 cm. Typ: TD-A.3. 19. Misa gliniana o trzyczęściowym profilu z ukośną szyjką. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew wychylony, krawędź pogrubiana, obła. Naczynie w górnej części lekko wyprażone. W: Øw – 16,1 cm, Ød – 8 cm, h – 11 cm. Typ: TD-A.3. 20. Kubek gliniany o trzyczęściowym profilu z podciętym brzuścem. Powierzchnie gładkie, barwy czarnej. Wylew zachylony, krawędź płasko ścięta. W: Øw – 10 cm, Ød – 6,2 cm, h – 8,8 cm. Typ: TD-A.1.1. 21. Kubek gliniany z uchem o łagodnie zaokrąglonym brzuścu, lekko podcięty. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew zachylony, krawędź obła. W: Øw – 8,9 cm, Ød – 6 cm, h – 8,5 cm. Typ: TD-D.3.1.

Skupisko IV. Znajdowała się tutaj tylko jedna czarka gliniana, ale ustawiona wyraźnie osobno, na wschód od skupiska III, bliżej południowej ściany grobu. Zawartość: 22. Czarka gliniana. Brzusiec zaokrąglony umieszczony wysoko, lekko podcięty. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej, silnie wyżarzone i okopcone, ale nieodkształcone. Wylew wałeczkowaty, krawędź obła. W: Øw – 5,1 cm, Ød – 3,6 cm, h – 5,1 cm. Typ: TD-B.2.

Ponadto w wypełnisku jamy grobowej na różnych poziomach, ale w większości w okolicach poziomu trzeciego, zalegało 101 ułamków brzuśców naczyń cienkościennych o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej, żółtej lub szarej oraz 57 mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych. Miały powierzchnie barwy brunatnej, chropowate lub częściowo zagładzane.

Na północ od jamy grobowej, w odległości około 50–52 cm i na głębokości 10 cm poniżej poziomu 1, tkwił wbity pionowo w ziemię kolejny żelazny grot broni drzewcowej (23) – liść smukły, wierzbowaty z żeberkiem środkowym. Pokryty patyną ogniową. W: d – 14,9 cm, d liścia – 8 cm, s liścia – 2,2 cm, Ø wylotu tulejki – 2,3 cm. Typ: PK-II.2.1.

Bardzo silnie przepalone fragmenty kości ludzkich z popielnicy. Wg. 132 g fragmentów przepalonych kości oraz 90 g drobin i pyłu kostnego. Razem 222 g pozostałości szczątków ludzkich. Stopień przepalenia (5° w skali A. Malinowskiego 1974) nie pozwalał na bliższe określenia antropologiczne.

Chronologia: B_{1b}.

Grób nr 34 / obiekt 73 / I.B-2b / WWS–EEN / tabl. LVII–LIX

Popielnicowy. Plan zbliżony do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, profil nieckowaty. W części wschodniej krawędź zniszczona przez wkop nowożytny. W: 92 x 48 x 40 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością węgla drzewnych. Popielnica była ustawiona w południowo-zachodnim narożniku jamy grobowej.

Zawartość: 1. Popielnica. Zgnieciona od góry. Naczynie baniaste, odwrotnie gruszkowate z wyodrębnioną ukośnie szyjką i wylewem trzykrotnie facetowanym, z jednym zdobionym uchem podwylewowym. Zachowało się jedynie kilka większych fragmentów partii wylewowej i górnych części brzuśca oraz kilkaset bardzo drobnych ułamków reszty naczynia. Na niektórych skorupach widoczne ślady okopcenia, na innych znajdowały się przywarte od wewnątrz drobne fragmenty przepalonych kości ludzkich. Powierzchnie gładkie. Powierzchnia zewnętrzna barwy czerwonożółtej, wewnętrzna brunatna. W górnej partii brzuśca delikatnie ryty meander dookoła. W: Øw – 11,2 cm.

Typ: TD-III.1.a. 2. Nożyk sierpikowaty, żelazny. Czubek głowni odłamany. Trzpień jednostronnie wyodrębniony. W: d zachowana – 10,5 cm. Typ: I wg J. Kostrzewskiego (1919). 3. Duży fragment żelaznego pałaka wiadra. Skorodowany. Wykonany z czworokątnej sztabki żelaznej. W: 0,7 x 1,1 cm. Zachowana d – 23,3 cm. 4. Górna część niewielkiego, glinianego kubka beczułkowatego z uchem przykrawędnym. Krawędź wylewu trzykrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy żółtopomarańczowej. Górna partia brzuśca zdobiona delikatnym ornamentem rytym w postaci dwóch dookólnych wstęg poprzecinanych pionowymi kreskami. W: Øw – 17 cm. Typ: TD-I.1a. 5. Kubek gliniany o łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Krawędź wylewu dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 11,9 cm, Ød – 7,9 cm, h – 8 cm. Typ: TD-I.1.1b. 6. Fragment misy glinianej. Krawędź dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, szare. W: Øw – 21,5 cm, h – 7 (?) cm. Typ: TD-II.1.b. 7. Fragment górnej partii naczynia baniastego. Krawędź trzykrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 14 cm. Typ: TD-VI.1b. 8. Fragmenty glinianego naczynia o łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Zrekonstruowane. Wylew trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 17,8 cm, Ød – 12,1 cm, h – 20 (?) cm. Typ: TD-VI.1a. 9. Jedno niewielkie gliniane ucho wałeczkowate. 10. 238 mało charakterystycznych ułamków brzuśców glinianych naczyń cienkościennych. Większość wtórnie przepalona.

Przepalone fragmenty kości ludzkich z popielnicy. Stan przepalenia bardzo silny. Wg. 74 g. Płeć nieokreślona – osobnik dorosły iuvenis (wiek powyżej 20 lat). Dodatkowo kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: A₂.

Grób nr 35 / obiekt 75 / I.C-1a / - / tabl. LX

Popielnicowy. Jama owalna o wymiarach 30 x 28 x 18 cm. Zniszczona – strop jamy zmiażdżony i sprasowany. Pierwotnie znacznie głębsza, prawdopodobnie około 40 cm. Zachowana część wypełniska zawierała smolistoczarne piasek.

Zawartość: 1. Popielnica. Zgnieciona od góry. Zrekonstruowana. Naczynie gliniane, garnkowe, o łagodnie zaokrąglonym profilu, na niewysokiej stopce. Powierzchnia zewnętrzna zagładzana, barwy brunatnej, zdobiona ornamentem pionowych i poziomych linii rytym. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy czarnej. Wylew ustawiony niemal pionowo, krawędź płasko ścięta. W: Øw – 16 cm, Ød – 11,8 cm, h – 15,8 cm. Typ: TL.V. 2. Niewielki odłupek krzemienia bałtyckiego.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Wg. 128 g. Dziecko – infans I (3–4 lata), dodatkowo kilka kości zwierzęcych, m.in. ptasich.

Chronologia: starszy okres rzymski.

Grób nr 36 / obiekt 76 / I.B-1c / - / tabl. LX–LXII

Popielnicowy. Owalna jama o wymiarach 60 x 42 x 17 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił brunatnoczarny piasek ze spalenizną i drobnymi frakcjami węgla drzewnych oraz ułamkami naczyń glinianych. Popielnica była zgnieciona i spłaszczona, ale nie nastąpiło przemieszczenie poziome. Przedmioty metalowe oraz przepalone kości znajdowały się wewnątrz popielnicy.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie dwustożkowate o ostrym załomie brzuśca i na wyodrębnionej nóżce. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, czernione.

Pod wylewem i na załomie brzuśca dookolne linie ryte. W: Øw – 17 cm, Ød – 9 cm, h – 14 cm. Typ: TL-II/3.

W popielnicy: 2. Zapinka z brązu/mosiądzu. Dobrze zachowana, z lekko wygiętym kapturkiem i odłamaną częścią sprężynki. Długość: 4,8 cm. Typ: A.II.38–39, wariant b wg M. Olędzkiego. 3. Zapinka z brązu/mosiądzu. Bardzo dobrze zachowana. Długość: 5,5 cm. Typ: A.II.38–39, wariant b wg M. Olędzkiego. 4–4a. Fragment okucia żelaznego z zachowanymi dwoma nitami o płaskich łebkach. Jeden nit tkwił w zakończeniu okucia, drugi znaleziono obok. W: odstęp od spodniej części okucia do zagięcia nitu: 1,5 cm. Ø łebka – 1,2 cm. 5. Fragment nieokreślonego przedmiotu ze stopów miedzi w postaci czworokątnej w przekroju sztabki. Jeden koniec wygięty i stopiony.

Obok popielnicy: 6. Fragmenty naczynia dwustożkowatego na nóżce, z wysoko umieszczonym, ostrym załomem brzuśca. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy żółtopomarańczowej. W: Øw – 18,6 cm, Ød – 8,5 cm, h – 11 cm. Typ: TL-II/3. 7. Lekko wtórnie przepalona czarka gliniana, ostro profilowana. Nad ostrym załomem brzuśca i pod wylewem dookolne linie ryte. Brzusiec zdobiony trzema sekwencjami potrójnych, pionowych linii rytých. Typ: TD-E.2.1.1. 8. 23 ułamki naczyń typu *terra sigillata*. W tym: fragment misy z zachowanymi elementami ornamentu roślinnego i *ovolo*. Średnica wylewu – 25,6 cm. Typ: Drag.37. 9. 17 fragmentów wylewu i brzuśca naczynia glinianego zdobionego ornamentem rytym, wtórnie przepalone. 10. Duży fragment ostro załamanego brzuśca naczynia czernionego zdobionego ornamentem rytym.

Silnie przepalone fragmenty kości ludzkich z popielnicy – wg. 36 g oraz fragmenty kości ludzkich niespalonych – wg. 15 g. Płeć i wiek nieokreślone. Ponadto kilka fragmentów kości zwierzęcych, w tym kość ptaka.

Chronologia: B2a.

Grób nr 37 / obiekt 78 / I.B-1c, I.C-1d / - / tabl. LXIII

Jamowy. Owalna jama o wymiarach 78 x 52 x 17 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił brunatnoczarny piasek z resztkami spalenizny.

Zawartość: 1. 32 mało charakterystyczne, drobne ułamki naczyń glinianych grubościennych.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 70 g. Płeć i wiek nieokreślone. Kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: okres przedrzymski – okres rzymski.

Grób nr 38 / obiekt 79 / I.C-1d / - / tabl. LXIII

Jamowy. Owalna jama o wymiarach 70 x 40 x 22 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko z czarnego piasku ze skupiskami spalenizny i wtrętami żółtego piasku od strony stropu.

Zawartość: 1. Sprzączka żelazna D-kształtna, częściowo skorodowana, a częściowo pokryta patyną ogniową. Wykonana z czworokątnego drutu. Kolec w przekroju półkolisty. W: 4,2 x 4,5 cm, d kolca – 4,1 cm. Typ: MLa-D.1. 2. Duży fragment naczynia dwustożkowatego na pustej nóżce z ostrym załomem brzuśca. Na załomie dookólna linia ryta. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, czernione. W: Øw – 15,8 cm, Ød – 5 cm, h – 10–11 cm. Typ: TL-II/3. 3. Osiem mało charakterystycznych ułamków brzuśców cienkościennych naczyń glinianych.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 60 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: Bz.

Grób nr 39 / obiekt 80 / I.B-1c / - / tabl. LXIV

Jamowy – zniszczony. Owalna jama zniszczona wkopem nowożytnym. Uchwycono przekrój o długości 58 cm. Wypełnisko stanowił szaro-czarny piasek.

Zawartość stanowiły cztery ułamki wylewu naczynia prawdopodobnie jajowatego oraz 15 mało charakterystycznych fragmentów różnych naczyń grubościennych.

Dwa fragmenty przepalonych kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 45 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: okres rzymski.

Grób nr 40 / obiekt 81 / I.B-1c / NNW – SSE / tabl. LXIV

Jamowy. Owalna jama o wymiarach 103 x 83 x 36 cm, częściowo zniszczona wkopem nowożytnym. Wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek z reszkami spalenizny.

Zawartość: 1. Żelazna szpila, silnie skorodowana, z główką zawiniętą w uszko. W: d – 7,1 cm. 2. 32 mało charakterystyczne ułamki brzuśców różnych naczyń glinianych, większość silnie wtórnie przepalona.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 55 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: Okres przedrzymski – okres rzymski.

Grób nr 41 / obiekt 84 / I.C-1a / SSW–NNE/ tabl. LXV

Popielnicowy. Jama owalna o wymiarach 53 x 37 x 28 cm. Wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek. W jamie ustawione były obok siebie dwa identyczne naczynia zawierające przepalone kości ludzkie. Naczynia opisano jako popielnice A i B. Jedno z nich było silnie wtórnie przepalone. Materiał zabytkowy znajdował się w stropowej części popielnicy i na skutek zgniecenia naczyń trudno rozdzielić go na konkretne naczynia. Był przysypany popiołem zmieszany z węglem drzewnym.

Zawartość: 1. Popielnica A: misa gliniana na wyodrębnionej, niskiej nóżce. Dwustożkowata. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej z licznymi śladami okopcenia. W: Øw – 22,1 cm, Ød – 8,4 cm, h – 13,2 cm. Typ: TL-II/3. 2. Popielnica B: misa identyczna z poprzednią. Silnie odkształcona wskutek wtórnego przepalenia. Typ: A.4. 3. Nóż żelazny z trzpieniem obustronnie wyodrębnionym i półkolistym grzbietem. W: całkowita d – 15,7 cm, głównia d – 11 cm, głównia w najszerszym miejscu h – 2 cm. Typ: TDa-IIc. 4. Fragment środkowej części noża żelaznego, lekko skorodowany. W: zachowana d – 5 cm. 5. Jeden niewielki fragment naczynia sitowatego. Powierzchnie barwy ceglastej, gładkie. 6. Dwa duże fragmenty brzuśców różnych naczyń grubościennych. Powierzchnie zewnętrzne chropowate, wewnętrzne gładkie – obie barwy brunatnej. 7. 95 mało charakterystycznych fragmentów różnych naczyń cienkościennych – silnie wtórnie przepalone.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Kości w popielnicy – wg. 536 g. Kości obok popielnicy – wg. 264 g. Razem 800 g. Płeć nieokreślona. Osobnik dorosły – adultus (wiek powyżej 25 lat).

Chronologia: B2a.

Grób nr 42 / obiekt 88 / I.B-1b / - / tabl. LXVI

Jamowy. Owalna jama o wymiarach 60 x 45 x 16 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił szaroczarńy piasek z licznymi śladami spalenizny.

Zawartość: 1. Naczynie gliniane, dwustożkowate. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie barwy żółtej, gładkie. Dwie dookolne linie ryte: jedna podwylewowa, druga nad ostrym załomem brzuśca. Naczynie lekko wtórnie przepalone. W: Øw – 18,1 cm. Typ: TL-II/3. 2. Trzy mało charakterystyczne, niewielkie ułamki brzuśców glinianych naczyń grubościennych.

Niewielka ilość drobnych fragmentów silnie przepalonych kości ludzkich. Wg. 50 g. Płeć i wiek nieokreślone.

Chronologia: B₂.

Grób nr 43 / obiekt 89 / I.B-1b / N-S/ tabl. LXVI–LXVII

Jamowy. Owalna jama o wymiarach 75 x 44 x 46 cm. Profil nieckowaty. Jamę wypełniał smolistoczarńy piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Strop jamy przykrywał bruk dwuwarstwowy.

Zawartość: 1. Fragment wylewu i partii podwylewowej naczynia glinianego o powierzchniach gładkich, czernionych. Zewnętrzna wyświecana. Wylew wychylony, krawędź obła. Pod wylewem dookolna linia ryta. W: Øw – 23,8 cm. 2. Dwustożkowata misa gliniana zachowana we fragmentach. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew wychylony, krawędź obła. Miejscami lekko wtórnie przepalona. W: Øw – 20,8 cm, h – 9 (?) cm. Typ: TL-II/3. 3. Fragment ostrego, silnie wydętego brzuśca naczynia glinianego o powierzchniach gładkich, barwy żółtej. Tuż nad załomem dookolna linia ryta. 4. Fragment nóżki naczynia gładkościennego. Powierzchnie barwy czerwonej. W: Ød – 12,1 cm. 4. Przęślik gliniany, dwustożkowaty. Lekko wtórnie przepalony. W: Ø – 3 cm, h – 3,4 cm. 5. 57 mało charakterystycznych, niewielkich ułamków brzuśców różnych naczyń glinianych grubo- i cienkościennych.

Niewielka ilość drobnych fragmentów silnie przepalonych kości ludzkich. Wg. 26 g. Płeć i wiek nieokreślone. Dodatkowo kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: B₁.

Grób nr 44 / obiekt 93 / I.C-1a / - / tabl. LXVIII–LXX

Popielnicowy. Jama owalna o wymiarach 58 x 50 x 36 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił czarny piasek ze spalenizną. Popielnica była umieszczona w jamie ukośnie. Po obu stronach popielnicy stały dwa podobne, misowate naczynia dwustożkowate. Jedno z nich zostało wgniecione wtórnie w bok popielnicy. Nakrywała je pierwotnie odwrócona do góry dnem czarka. W popielnicy znajdowały się obok przepalonych kości jedynie dwa nity żelazne.

Zawartość: 1. Popielnica. Dwustożkowate naczynie gliniane, cienkościennie, wazowate na wyodrębnionej nóżce. Trzy symetrycznie rozmieszczone ucha łączyły wylew z ostrym załomem brzuśca. Powierzchnie gładkie, czernione i wyświecane. W: Øw – 22,5 cm, Ød – 11,4 cm, h – 20,6 cm. Typ: TL-II/3. 2. Nit żelazny z półkulistym łebkiem o trzonie zagiętym dwukrotnie pod kątem prostym. Długość trzonu do pierwszego zagięcia – 2,7 cm. Ø łebka – 1,2 cm. 3. Nit żelazny z półkulistym łebkiem. Trzon zagięty pod kątem prostym. Długość trzonu do zagięcia – 2,6 cm. 4. Fragment rurki żelaznej z cienkiej blaszki.

Zachowana długość – 2,6 cm. Ø – 0,5 cm. 5. Kółko żelazne, częściowo skorodowane. Ø – 2,7 cm. 6. Naczynie dwustożkowate na pustej, wysokiej nóżce. Na załomie brzuśca dookólna linia ryta. Ponad przejściem brzuśca w nóżkę dookólna listwa plastyczna. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Øw – 19,7 cm, Ød – 8,9 cm, h – 14 cm. Typ: TL-II/3. 7. Naczynie dwustożkowate na pustej nóżce. Pod załomem brzuśca ornament w postaci trzech grup po trzy pionowe linie ryte. Na załomie brzuśca dookólna linia ryta. Ponad przejściem brzuśca w nóżkę dookólna listwa plastyczna. Jedno małe ucho podwylewowe. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej ze śladami okopcenia i prawdopodobnie czernienia. W: Øw – 17,5 cm, Ød – 8,8 cm, h – 14,4 cm. Typ: TL-II/3. 8. Czarka gliniana półkulista, zdobiona od ostrego załomu brzuśca do małego wklęsłego dna trzema grupami podwójnych kątów wsuwanych. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Ślady wtórnego przepalenia w partii wylewowej. W: Øw – 13 cm, Ød – 3 cm, h – 4 cm. Typ: TD-E.2.1.2. 9. Jeden niewielki ułamek stopki naczynia cienkościennego. 10. 58 mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń grubościennych, chropowatych. Część wtórnie przepalona.

Duża ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich z popielnicy – wg. 928 g. Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich obok popielnicy – wg. 46 g. Razem – 974 g. Prawdopodobnie kobieta. Osobnik dorosły – adultus/maturus – 30–40 lat. W materiale kostnym znaleziono fragment stopionego przedmiotu ze stopów miedzi oraz kości zwierzęce, w tym ptasie. Jeden fragment kości zwierzęcej ze śladami nacięcia.

Chronologia: B_{2b}.

Grób nr 45 / obiekt 96 / I.C-1a, d / - / tabl. LXXI

Popielnicowy. Owalna jama słabo wyodrębniająca się z otoczenia. Profil nieckowaty. Wymiary: 54 x 42 x 24 cm. Wypełnisko stanowił jasnoszary piasek.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie o esowatym profilu. Wylew ustawiony pionowo, krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 19,8 cm, Ød – 13,8 cm, h – 21,6 cm. Typ: TL-V. **W popielnicy:** 2. Zapinka z brązu/mosiądzu z trzema grzebykami. Długość: 4,2 cm. Typ: A.V.94–96,s.1–w.1 wg T. Hauptmanna (1998). 3. Duży fragment jednoczęściowego grzebienia rogowego z łukowatym grzbietem, zdobionego podłużnymi liniami rytymi. Typ: T-A.I. 4. Duży fragment przetopionego, nieokreślonego przedmiotu szklanego.

Fragmenty silnie przepalonych kości ludzkich z popielnicy. Wg. 130 g. Dziecko – infans I (2–4 lata). Na niektórych fragmentach kości ślady patyny ze stopów miedzi. Oprócz tego kilka kości zwierzęcych oraz ułamek przedmiotu kościanego.

Chronologia: B₂–C₁.

Grób nr 46 / obiekt 113 / I.F-6d / tabl. LXXII

Częściowo zniszczony grób znajdujący się na krawędzi piaśnicy. Zachowała się połowa jamy grobowej przeciętej mechanicznie przy wybieraniu piasku. Kształt prawdopodobnie owalny o średnicy co najmniej 45 cm. Zachowana głębokość: 35 cm. Trudno określić, czy był to grób jamowy czy popielnicowy, choć duże skupisko przepalonych kości przemawia za pochówkiem jamowym. Wypełnisko stanowił smoliście czarny piasek z dużą ilością węgla drzewnych. Jak się wydaje, jama grobowa w zachowanej części nie uległa przemieszaniu. W jednorodnym skupisku znajdowały się ułamki dwóch naczyń i duża ilość przepalonych fragmentów kości ludzkich.

Zawartość: 1. Kubek gliniany z przewężonym, facetowanym uchem przykrawędnym. Wylew kołnierzowaty, czterokrotnie facetowany. Dno płaskie. Naczynie bardzo delikatnej roboty, grubość ścianek na wydętości brzuśca wynosiła 0,3 cm. Powierzchnie gładkie, barwy jasnobrązowej ze śladami silnego okopcenia od wewnątrz. Pod wylewem znajdował się bardzo precyzyjnie wyryty, delikatny ornament w postaci dookolnej wstęgi z wpisanym w nią meandrem z kreskami wewnątrz. Na zewnętrznej części ucha ornament w formie klepsydrowatej ramki, wypełnionej kreskowaniem, podkreślającej przewężenie ucha. W: Øw – 13,8 cm, Ød – 5,3 cm, h – 9,5 cm. Typ: TD-I.1.a. 2. 11 ułamków brzuśca i wylewu naczynia o zaokrąglonym profilu z uchem podwylewowym. Wylew ze śladami facetowania. Øw – 14 cm. Typ: TD-VI. 3. Skorodowana rama sprzączki żelaznej. Typ niemożliwy do określenia. 4. Fragment skorodowanego okucia żelaznego z zachowanym jednym nitem.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 298 g. Płeć nieokreślona. Osobnik dorosły – iuvenis/adultus (20–25 lat). Ponadto kilka fragmentów kości zwierzęcych.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Grób nr 47 / obiekt 125 / I.E-6c / - / tabl. LXXIII

Popielnicowy, zniszczony. Zachowała się jedynie dolna partia popielnicy. Część górna i środkowa zostały równo ścięte, prawdopodobnie przez koparkę lub spychacz.

Zawartość: 1. Partia przydenna popielnicy. Naczynie na niewysokiej stopce, zagładzane przy dnie, wyżej chropowate, barwy ceglastej z ciemnymi plamami. W: Ød – 11 cm. 2. Sześć fragmentów jednoczęściowego grzebienia rogowego. Typ: T-I. 3. Nit z brązu/mosiądzu. W: d – 3 cm.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Wg. 94 g. Przepał nierównomierny, część kości przepalonych bardzo silnie, część słabo. Płeć nieokreślona. Dziecko – infans I/infans II (1–15 lat). Ponadto kilka fragmentów kości zwierzęcych i ułamek przedmiotu z rogu (grzebienia?).

Chronologia: okres rzymski.

Grób nr 48 / obiekt 126 / I.B-4d / - / tabl. LXXIII–LXIV

Popielnicowy. Położony pod płaszczem kurhanu (ob. 120). Jama zniszczyła częściowo krawędź obiektu 127. Zarys obiektu był trapezoidalny. Profil płytki, nieckowaty. W: 62 x 42 x 18 cm. Wypełnisko stanowił jasnoszary, miejscami ciemniejszy piasek. Popielnica znajdowała się w centrum jamy. Obok popielnicy złożono zwinięty kłóście miecz żelazny.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie gliniane o profilu trójdzielnym, na wyodrębnionej stopce. Załom brzuśca silnie zaznaczony. Wylew wychylony, krawędź obła. Pod wylewem dookólna linia ryta; nad załomem brzuśca podwójna, dookólna linia ryta. Powierzchnie gładkie, barwy czarnej i wyświecane. W: Øw – 19,1 cm, Ød – 8 cm, h – 15 cm. Typ: TD-A.3. **Obok popielnicy:** 2. Miecz żelazny. Skorodowany. W kilku miejscach ślady patyny ogniowej oraz przywarte fragmenty przepalonych kości. Głownia lekko zwężająca się ku dołowi, w przekroju soczewkowata. Trzpień do rękojeści zakończony nabitym na wierzchołku pierścieniem wykonanym ze stopów miedzi. Sztych wyraźnie wyodrębniony, ostrołukowo ścięty. W: d całkowita – 65 cm, d głowni – 51,5 cm, d trzpienia – 13,2 cm, s głowni na wysokości zastawy – 3,2 cm, d sztychu – 4,5 cm. Typ: MB-II.1. 3. Misa gliniana

z zaokrąglonym, lekko podciętym brzuścem. Nóżka wyodrębniona. Wylew ustawiony niemal pionowo, krawędź płaska. Pod wylewem dookoła linia ryta. W: $\varnothing w$ – 15,2 cm, $\varnothing d$ – 6,4 cm, h – 10,5 cm. Typ: TD-B.1.1. 4. Fragment wylewu dużego naczynia cienkościenne o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. Wylew wychylony, krawędź zaokrąglona. $\varnothing w$ – 18 cm. 5. 46 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń cienkościennych, prawdopodobnie mis. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Znaczna część wtórnie przepalona lub okopcona.

Przepalone fragmenty kości ludzkich z popielnicy. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 678 g. Płeć nieokreślona. Dziecko – infans II (12–15 lat). Na kościach ślady brązowej patyny i okruchy przetopionego przedmiotu ze stopów miedzi. Ponadto kości zwierzęce, w tym ptasie.

Chronologia: B1.

Grób 49 / obiekt 127 / I.A-4c, I.B-4d / N-S/ tabl. LXXIII, LXXV–LXXVII

Popielnicowy (kloszowy?). Prawdopodobnie powiązany z depozytem funeralnym nr 13. Usytuowany pod płaszczem kurhanu (ob. 120). Częściowo nieznacznie naruszony w części południowo-zachodniej przez młodszy grób 48 (ob. 126). Jama o kształcie trapezoidalnym o wymiarach 90 x 52 x 20 cm. Nieckowato ukształtowane wypełnisko stanowił smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. W części zachodniej, w strobie obiektu tkwił duży kamień granitowy o wymiarach 23 x 21 x 30 cm. Kamień był usytuowany obok zgniecionej wraz z kloszem (?) popielnicy. W obrębie zgnieczonych naczyń znajdowały się fragmenty przepalonych kości ludzkich (**skupisko A**). W centrum jamy było usytuowane kolejne skupisko ceramiki oraz przedmioty metalowe (**skupisko B**).

Zawartość: **Skupisko A**: 1. Popielnica, zgnieczona, szczególnie w partii przydennej. Naczynie gliniane, grubościennie, jajowate z niskim, pionowym wylewem. Krawędź wylewu zdobiona od góry karbowaniem dającym wizualny efekt linii falistej. Powierzchnia zewnętrzna partii podwylewowej zagładzana, niżej chropowata, barwy brunatnej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy szarej. Wypał bardzo twardy. W: $\varnothing w$ – 21,1 cm. 2. Duże, grubościennie, gliniane naczynie jajowate ze słabo wyodrębnionym wylewem o obłej krawędzi (klosz?). Partia podwylewowa zagładzana. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, barwy brunatnej, wewnętrzna gładka, czarna. Wypał bardzo twardy. Z rozkładu fragmentów skorup wynikało, że naczynie było pierwotnie ustawione do góry dnem nad popielnicą. W: $\varnothing w$ – 27 cm. 3. Duży fragment misy półkulistej. Wylew pogrubiany, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: $\varnothing w$ – 22,8 cm. Typ: TD-II.4. 4. Fragment misy o zaokrąglonym brzuścu. Wylew silnie odgięty, kołnierzowaty o ostro ściętych krawędziach. 5. Fragment noża żelaznego, pokrytego patyną ogniową i o częściowo stopionych krawędziach. Trzonek jednostronnie wyodrębniony. **Skupisko B**: 6. Żelazna klamra do pasa, zawiaskowa. Zdobiona wzdłuż brzegów liną rytą. Zgięta na zawiasie. W: d całkowita – 24,5 cm, s przy zawiasie – 2,9 cm. Typ: zbliżony do IX.B. wg R. Wiloch (1995). 7. Bransoleta żelazna, wykonana z zagiętej blachy, pusta wewnątrz. Na obręcz bransolety nałożona tarczka z zawiniętego drutu żelaznego. Częściowo pokryta patyną ogniową, częściowo zardzewiała. W: $\varnothing$ bransolety – 8 cm, $\varnothing$ obręczy bransolety – 0,6 cm, $\varnothing$ tarczki – 2,2 cm. 8. Przęślik gliniany, walcowaty. W: $\varnothing$ – 3,4 cm, h – 2 cm. 9. Naczynie baniaste, częściowo zrekonstruowane. Profil trójdzielny. Wylew pogrubiany i trzykrotnie facetowany. Szyjka wąska, ukośna. Jedno ucho podwylewowe. Powierzchnie gładkie, barwy ciemnoszarej ze śladami okopcenia. Dolna część wtórnie przepalona

i odkształcona. W: Øw – 12 cm. Typ: TD-III.1a. 10. Kubek gliniany o zaokrąglonym brzuścu. Wylew pogrubiany, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, czernione. Pod wylewem ornament ryty w postaci zygzakowatej wstęgi wypełnionej kreskowaniem, ujętej w dwie dookolne linie ryte. W: Øw – 16 cm. Typ: TD-VI.1a. 11. Szerokootworowe naczynie o smukłym, zaokrąglonym brzuścu. Wylew wychylony, kołnierzowaty, dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy czarnej. W: Øw – 12 cm. Typ: VII.b. 12. Fragment misy glinianej o zaokrąglonym profilu z facetowanym uchem podwylewowym, powierzchnie gładkie, czernione. 13. Część wylewu dużego naczynia glinianego o zaokrąglonym profilu. Wylew pogrubiany, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy żółtej. Øw – 21,2 cm. Typ: TD-VI.1a. 14. Fragment brzuśca glinianego naczynia zdobionego ornamentem rytym. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej.

Przepalone fragmenty kości ludzkich. Stopień przepalenia bardzo silny. Wg. 124 g. Grób podwójny. Osobnik dorosły – iuvenis (powyżej 20 lat) – płeć nieokreślona oraz dziecko w wieku okołoporodowym. Dodatkowo kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: A₁/A₂.

Grób nr 50 / obiekt 130 / I.B-4d / - / tabl. LXXVIII–LXXIX

Popielnicowy. Znajdował się pod brukiem z kamieni granitowych ułożonych w formie małego kręgu o wymiarach 41 x 42 cm. Jama grobowa bardzo słabo wyodrębniająca się z otoczenia miała miąższość 31 cm. Wypełnisko tworzył ciemnożółty piasek, w okolicach spągu lekko szarawy. Wewnątrz jamy stała popielnica, a do niej od strony północnej przylegało umbo żelazne ułożone kolcem w dół.

Zawartość: 1. Popielnica. Cienkościenne, dwustożkowate naczynie gliniane na kopytkowatej nóżce, zaopatrzone w jedno ucho przykrawędne. Ucho zaopatrzone w guzy plastyczne u góry i u dołu. Krawędź wylewu płasko ścięta. Tuż nad załosem brzuśca oraz pod wylewem znajdowały się dookolne linie ryte. Powierzchnie czernione, gładkie. Zewnętrzna wyświecana. W: Øw – 23 cm, Ød – 11,3 cm, h – 15,8 cm. Typ: TL-II/3. **W popielnicy:** 2. Ostroga żelazna pokryta patyną ogniową. W: rozstęp kabłąka wraz z nitami – 6,9 cm, h – 4,4 cm, d kolca – 1,7 cm. Typ: G-E.1. 3. Żelazny kołec sprzączki, częściowo pokryty patyną ogniową. W: d – 4,4 cm. 4. 25 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń grubościennych w większości wtórnie przepalonych. **Obok popielnicy:** 4. Umbo żelazne częściowo pokryte patyną ogniową, częściowo skorodowane. W: Ø – 16 cm, h – 15 cm. Zachowane dwa nity z półkulistymi łebkami o średnicy 2 cm. Typ: J.7a.

Przepalone fragmenty kości ludzkich: z popielnicy – wg. 304 g, obok popielnicy – wg. 104 g. Razem 408 g. Mężczyzna – iuvenis (powyżej 20 lat). Ślady patyny ze stopów miedzi na niektórych fragmentach kości. Dodatkowo kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: B_{2b}.

Grób nr 51 / obiekt 133 / I.A-4b / - / tabl. LXXIX–LXXX

Popielnicowy. Owalna jama o wymiarach 43 x 32 x 24 cm. W górnej części zniszczona. Wypełnisko stanowił szarobrunatny piasek. Zachowała się zgnieciona popielnica.

Zawartość: 1. Popielnica. Naczynie gliniane, szerokootworowe, dwustożkowate na niewysokiej stopce. Lekko asymetryczne. Wylew niewyodrębniony, zachylony, krawędź obła. Powierzchnia zewnętrzna szorstka, pod wylewem zagładzana, barwy żółtej. Powierzchnia wewnętrzna gładka, barwy brunatnej. W: Øw – 19 cm, Ød – 13,2 cm, h – 22 cm.

Typ: zbliżony do TD-D.1. 2. Klucz żelazny częściowo pokryty patyną ogniową. Koniec trzonu zawinięty w uszko, w którym zamocowano kółko żelazne zaopatrzone w skuwkę. W: d – 17 cm. Typ: AK-A2. 3. Dwa niewielkie fragmenty czarki glinianej. Wylew wałeczko-waty, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Typ: TD-E.2.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Stopień przepalenia silny i bardzo silny. Wg. 272 g. Płeć nieokreślona. Osobnik dorosły – iuvenis (powyżej 20 lat). Dodatkowo kilka kości zwierzęcych.

Chronologia: Bz.

Grób nr 52 / obiekt 135 / I.B-4ab / tabl. LXXXI

Popielnicowy. Plan owalny, profil nieckowaty. Wymiary: 60 x 40 x 35 cm. Jama grobowa o wypełnisku z jasnoszarego piasku była położona niemal na styku z krawędzią północną spągu grobu 33 – *bustum* (ob. 66), którego wypełnisko miało zupełnie inny, intensywnie czarny kolor. Popielnica była wkopana poniżej poziomu dna grobu 33. W spągu jamy grobowej zalegały duże, mocno zbite konkracje rudy darniowej. Jama była, jak się wydaje, częściowo wykuta w rudzie. Wyposażenie znajdowało się obok popielnicy.

Zawartość: 1. Popielnica. Duże naczynie szerokootworowe, cienkościenne na niewysokiej, profilowanej stopce. Było od góry zgniecione. Powierzchnie czernione, gładkie. Zewnętrzna wyświecana, zdobiona ornamentem rytym podzielonym na dwie strefy. Strefę podwylewową ograniczają dwie ryte wstęgi wypełnione ukośnym kreskowaniem i dołkami plastycznymi. Częściowo dolna wstęga przechodzi w pojedynczą linię rytą. Przestrzeń pomiędzy wstęgami wypełniają ułożone w zygzak wstęgi z dołkami wewnątrz. Ornament jest nieregularny. Druga strefa obejmująca naczynie od wydętości brzuśca do stopki jest ozdobiona dookoła trzema rytymi, szerokimi wstęgami w formie dużej litery „Y”. I w tym przypadku wypełniają je dołki plastyczne lub pionowe linie ryte. Trzy przykrawędne, taśmowate ucha rozmieszczono symetrycznie wokół wylewu. W: Øw – 31,6 cm, Ød – 14,5 cm, h – 28 cm. Typ: TL-I/3. 2. Dwa fragmenty brzuśca grubościennego naczynia o powierzchniach gładkich, barwy żółtoszarej, zdobione rytym meandrem. 3. Dwa fragmenty stopki naczynia czernionego o powierzchniach gładkich, lekko wtórnie przepalone. 4. Pięć fragmentów brzuśca naczynia grubościennego. Powierzchnie barwy żółtej, zewnętrzna chropowata, obrzucana rzadką gliną, wewnętrzna szorstka. 5. Jeden fragment brzuśca naczynia grubościennego o powierzchniach barwy żółtej, gładkich. 6. 37 mało charakterystycznych drobnych ułamków brzuśców różnych naczyń grubościennych. Niektóre lekko wtórnie przepalone.

Przepalone kości ludzkie w popielnicy i obok. Wg. 68 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: Bz (Bz?).

Grób nr 53 – zniszczony / obiekt 31 / I.A-3c, I.B-3d / tabl. LXXXII–LXXXIV

Obiekt na złożu wtórnym. Pierwotny grób został najprawdopodobniej wykopany i złożony do jamy bezpośrednio obok. W efekcie spójny chronologicznie materiał został przemieszany z pokrywającym pierwotny grób brukiem. W momencie odsłonięcia obiekt miał kształt nieregularnie owalnej jamy o wymiarach 310 x 190 x 110 cm i o profilu schodkowym, silnie przegłębionym w części południowo-wschodniej. W warstwie stropowej część południowo-wschodnia sprawiała wrażenie ściśle przylegającego bruku. Część płytsza,

(gdzie zapewne pierwotnie znajdował się grób) w warstwie powierzchniowej zawierała silnie rozmyty przy krawędziach szarżółty piasek o miąższości około 5–10 cm. Niżej ta część jamy była wypełniona warstwą spalenizny oraz węgli drzewnych wraz z niewielką ilością przepalonych kości ludzkich. Najgłębsza część (południowo-wschodnia) była wypełniona kamieniami granitowymi wymieszanymi ze spalenizną, brunatnym piaskiem i przedmiotami wyposażenia grobowego. Wśród kamieni znaleziono między innymi rozcieracz do żaren nieckowatych. Rozcieracz i niektóre kamienie były przepalane i spękane. Większość nosiła ślady silnego okopcenia. Pod spągiem jamy tkwiła częściowo zgnieciona czarka gliniana.

Zawartość: 1. Ostroga żelazna, skorodowana. Kolec sześcioboczny. W: h – 6,5 cm, h kolca – 3,5 cm, rozstęp pomiędzy zaczepami – 8,5 cm. Typ: G-B.2. 2. Imacz żelazny, częściowo pokryty patyną ogniową, częściowo skorodowany. Zdobiony w części środkowej ornamentem rytym w postaci podwójnych linii ukośnych rozdzielonych pionowymi. W otworach mocowania na obu końcach zachowane płaskie, koliste łebki nitów. Nity były oddzielone od trzonu pionowymi żeberkami. W: d – 16 cm, s – 1,9 cm. Typ: J.5. 3. Umbo żelazne, silnie skorodowane i zgniecione. Typ: J.5. 4. Gwóźdź żelazny, zagięty na końcu. Trzon czworokątny, główka kolistą. W: d – 9 cm. 5. Grubościenne naczynie gliniane o beczułkowatym profilu. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Dno na niewysokiej stopce, płaskie. Na największej wydętości brzuśca dookoła guzki plastyczne. Powierzchnie szorstkie, barwy żółtej. Wypał bardzo słaby. W: Øw – 10,5 cm, Ød – 10,5 cm, h – 13,2 cm. 6. Głęboka czarka z silnie wychylonym, kołnierzowatym wylewem o krawędzi obłej. Dno płaskie na niewysokiej stopce. Załom brzuśca ostro zaznaczony, umieszczony wysoko. Powierzchnie: zewnętrzna górna załadowana, barwy brunatnej. Niżej szorstka, żółta. W: Øw – 21,5 cm, Ød – 9,5 cm, h – 10,9 cm. Typ: zbliżony do TD-B.1.3.1. 7. Gliniana czarka o łagodnie zaokrąglonym profilu. Wylew lekko wychylony, nieco pogrubiany, obły. Powierzchnia zewnętrzna w partii podwylewowej załadowana, niżej szorstka. Barwa czarna. Powierzchnia wewnętrzna czarna, szorstka. W: Øw – 16,3 cm, Ød – 10,1 cm, h – 9,5 cm. Typ: TD-B.2 (?). 8. Gliniane naczynie szerokootworowe, grubościennne, o łagodnym esowatym profilu. Wylew wychylony, lekko pogrubiany, krawędź obła. Powierzchnia zewnętrzna szarżółta z ciemnymi plamami. Dno na niewysokiej stopce, płaskie. W: Øw – 13,5 cm, Ød – 9,8 cm, h – 11 cm. Typ: TD-B.2. 9. Fragment górnej partii glinianej, trójdzielnej czarki. Powierzchnie gładkie, barwy żółtobrązowej. Zdobione na największej wydętości brzuśca dookoła wstęgą rytą wypełnioną leżącymi kątami. W: Øw – 16 cm. Typ: TD-A.1. 10. Fragment górnej partii kubka lub czarki o półkolistym profilu. Wylew zachylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, czernione. W: Øw – 12 cm. Typ: TD-D.2.1. 11. Fragment górnej partii naczynia szerokootworowego, misy (?). Wylew wychylony, krawędź płasko ścięta. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 17,2 cm. Typ: B.1. 12. 17 ułamków cienkościennego naczynia glinianego o powierzchniach gładkich, czernionych. Zewnętrzna wyświecana. Ślady ornamentu w postaci dookoła listwy plastycznej z ukośnym nacinaniem. 13. 55 mało charakterystycznych ułamków naczyń cienkościennych, niektóre ze śladami wtórnego przepalenia. 14. 20 mało charakterystycznych ułamków naczyń grubościennych. Na części widoczne ślady wtórnego przepalenia lub okopceń.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich znalezionych w płytszej części jamy. Wg. 76 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone. Kilka drobnych kości zwierzęcych.

Chronologia: B₁.

Kurhan

Kurhan nr 1 – zniszczony / obiekt 120 / I.A-4b.c, I.A.-3b, I.B-4a.d, I.B-3a / - / tabl. LXXXV
Znajdował się w zachodniej strefie badanej części cmentarzyska. Był usytuowany na granicy nieużytków i młodego, gęstego lasu sosnowego. Na powierzchni wyróżniał się niewielkim przewyższeniem o wysokości względnej 75–80 cm, jednak dobrze widocznym w płaskim terenie. Zbadano dostępną część, czyli połowę obiektu. Krawędź i nasyp obiektu były w znacznym stopniu zniszczone przez linię okopów z czasów I wojny światowej oraz zniwelowane i rozwleczone przez orkę.

Potwierdzeniem obecności w tym miejscu kurhanu były odsłonięte niewielkie fragmenty wieńca ułożonego z równo dobranych kamieni granitowych oraz część, przypuszczalnie gliniano-ziemnego płaszczu, którego pozostałości manifestowały się na powierzchni. Fragmenty wieńca oznaczono jako osobne obiekty pod numerami 49 i 117. Wewnątrz, pod nasypem zlokalizowano brukowane jądro, którego zachowane fragmenty miały kształt czworokątnego bruku lub skrzyni kamiennej. Bruk ułożony był ze ściśle przylegających do siebie kamieni granitowych różnej wielkości. W jego części zewnętrznej zarejestrowano trzy warstwy kamieni dość znacznych rozmiarów (50–70 x 40–50 x 30–40 cm). Wewnątrz zachowany bruk był jednowarstwowy. W części centralnej kurhanu, pomiędzy brukiem i pod nim znaleziono rozproszone fragmenty przepalonych kości ludzkich wraz z silnie przepłukanymi śladami spalenizny. Płaty spalenizny bardziej zbite i z większą liczbą dużych fragmentów węgla drzewnych zachowały się lepiej. Wśród nich odkryto kilkadziesiąt ułamków naczyń glinianych i fragment zapinki.

Nieliczne zachowane elementy domniemanego kurhanu znacznie utrudniają rekonstrukcję. Usytuowanie dwóch części wieńca kamiennego pozwala przypuszczać, że obiekt był zbudowany na planie zbliżonym do koła i mógł mieć pierwotnie około 8–9 m średnicy. O pierwotnej wysokości ewentualnego nasypu niewiele można powiedzieć. Płaszcz ziemny był w znacznym stopniu zniszczony. Była to warstwa żółtego, gliniastego piasku (mocno rozorana i splantowana) przykrywająca nasyp z brunatnożółtego piasku z zaznaczonymi licznymi warstewkami sedymentacji wodnej. Wydaje się, że to właśnie ta ostatnia warstwa stanowiła pierwotny kopiec kurhanu.

Fragment wieńca kamiennego nr 1 / obiekt 49 (+ 120) / I.B-3a, 4d / tabl. LXXXV

Rząd 10 kamieni biegnący po lekkim łuku o długości 156 cm. Pod kamieniami znajdowała się brunatna warstwa piasku o miąższości 3,5 cm.

Fragment wieńca kamiennego nr 2 / obiekt 117 (+ 120) / I.B-4d / tabl. LXXXV

Dwa rozmieszczone nieco półkolistie rzędy kamieni granitowych. Łącznie w każdym z nich zachowały się po cztery kamienie, mniej więcej równej wielkości. Połączony łuk obu zachowanych grup kamieni miał długość 161 cm. Pod kamieniami znajdowała się brunatna warstwa piasku o miąższości 2 cm.

Pod nasypem przykrywającym domniemany kurhan znaleziono w sumie osiem obiektów grobowych: dwa kultury pomorsko-podkloszowej (ob. 57, 129) i sześć kultury przeworskiej (ob. 29, 35, 39, 126, 127, 128). Wszystkie niewątpliwie starsze od opisywanego obiektu.

Zawartość bruku kamiennego z wnętrza konstrukcji: 1. Fragment zapinki z brązu/mosiądu. Typ: A.V.113 – seria 7. 2. 87 mało charakterystycznych ułamków naczyń glinianych cienko- i grubościennych. Większość wtórnie przepalona i zniekształcona.

Fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wg. 77 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: Bz (?).

Ustryny

Ustryna nr 1 / obiekt 60 / I.B-2b / WWS-EEN / tabl. LXXXVI-LXXXVII

Plan obiektu w zarysie miał kształt prostokąta od strony wschodniej i zwężającego się owalu od strony zachodniej. Stratygraficznie obiekt składał się z dwóch jam o odmiennej budowie, połączonych warstwą kulturową. Jego całkowite wymiary wynosiły 105 x 263 cm. Część wschodnią obiektu wyróżniono jako jamę A, natomiast część zachodnią jako jamę B. **Jama A** miała wymiary 188 x 105 x 31 cm, dwuwarstwowe wypełnisko i nieckowaty profil z niemal płaskim dnem. Wokół ścian i na dnie jamy zalegał mocno zbity, smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Niektóre fragmenty węgla drzewnych stanowiły duże konkrety, kilkucentymetrowej długości. Warstwa ta miała średnią grubość około 10–17 cm. Na planie obiektu A tworzyła czarny obrys od strony północnej, wschodniej i południowej. Centrum jamy A było wypełnione warstwą brunatnoszarego piasku, nieco mniej zbitego niż warstwa ze spalenizną. Warstwa miała miąższość od 10 cm do 15 cm. W obu warstwach znaleziono w sumie kilka kamieni granitowych o rozmiarach od 10 x 15 cm do 15 x 20 cm. Na wszystkich były ślady wyprężenia i przepalenia. Części przypowierzchniowe kamieni były pokruszone, a rdzenie spękane. W części środkowej jamy uchwycono pojedynczy dołek posłupowy o wymiarach 9 x 9 x 15 cm. Od strony zachodniej do opisywanej jamy przylegała jama B. **Jama B** miała wymiary 75 x 75 x 15–20 cm. Jej wypełnisko stanowił jednolity, brunatnoszary piasek, identyczny jak w środkowej części stropu obiektu A. Na wschód od jamy A była usytuowana niewielka jama oznaczona jako **jama C**. Miała wymiary 31 x 15 x 8 cm. Plan ósemkowaty i schodkowy profil (dołek posłupowy?). Wypełnisko stanowił szaroczarny piasek z frakcjami spalenizny. Znaczna większość ruchomego materiału zabytkowego była dekoncentrycznie rozmieszczona w obrębie warstwy spalenizny w jamie A. W pozostałych częściach obiektu materiał zabytkowy był wyraźnie mniej liczny.

Zawartość: 1. Fragment częściowo skorodowanej zapinki żelaznej typu K-M. 2. Żelazny grot strzały o deltoidalnym liściu, dobrze zachowany i pokryty patyną ogniową. W: d – 6 cm, d tulejki – 3,9 cm, największa szerokość liścia – 1,7 cm. 3. Fragment bransolety w postaci wygiętego, karbowanego od strony zewnętrznej pręta, wykonanej ze stopów miedzi. Nadtopiona z jednej strony. Zachowane zakończenie słabo wyodrębnione. W: d – 5 cm, Ø – 0,4 cm. 4. Żelazna sprężyna zamka skrzyneczki, dobrze zachowana, pokryta patyną ogniową. W: d – 9,3 cm, Ø podstawy pręta – 0,6 cm. 5. Duży fragment górnej partii naczynia z ukośną szyjką i baniastym brzuścem. Wylew ustawiony niemal pionowo, krawędź dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy jasnobrązowej. W: Øw – 19 cm. Typ: TD-III.4. 6. Cztery ułamki brzuśców cienkościennych, czernionych naczyń glinianych. 7. 48 mało charakterystycznych ułamków brzuśców, partii podwylewowych i przydennych różnych naczyń cienkościennych. Większość silnie wtórnie przepalona.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 55 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: A3–B1.

Ustryna nr 2 / obiekt 61 / I.B-2b, I.C-2a / tabl. LXXXVII

Obiekt częściowo zniszczony. Wymiary 115 x 83 x 54 cm. Profil nieckowaty z płaskim dnem. Wypełnisko stanowił jednolity, mocno zbity, smolistoczarny piasek ze spalenizną i fragmentami węgla drzewnych. W wypełnisku zalegały dekoncentrycznie fragmenty naczyń glinianych i niewielka ilość przepalonych kości ludzkich.

Zawartość: 1. Jeden ułamek wylewu i górnej partii brzuśca cienkościennego naczynia. Wylew ustawiony pionowo, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej, lekko wtórnie przepalone. Zachowany fragment rytego, dookołnego ornamentu jodełkowego. 2. Jeden ułamek brzuśca naczynia glinianego z ornamentem grzebykowym. Powierzchnia zewnętrzna szara, wewnętrzna czarna. 3. Dwa stopione, melonowate paciorki szklane. 4. Stopiony fragment nieokreślonego przedmiotu z brązu/mosiądzu. 5. 35 ułamków naczyń glinianych o powierzchniach gładkich, czernionych. Niektóre wtórnie przepalone. 6. 52 ułamki brzuśców różnych naczyń grubościennych, w tym część wtórnie przepalona.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 15 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: okres przedrzymski – okres rzymski.

Ustryna nr 3 / obiekt 63 / I.B-2a, I.B-3d / WWS–EEN / tabl. LXXXVIII–XC, ryc. 4

Obiekt na poziomie identyfikacji rysował się jako duże, nieregularnego kształtu zaciemnienie będące pozostałością dużej ustryny oznaczonej jako nr 3. W jej obrębie zaznaczały się w warstwie stropowej wyraźne, nachodzące na siebie, kształtem zbliżone do prostokątów wychodnie silnie zbitego czarnego piasku wymieszanego z dużą ilością spalenizny. Obok nich zarejestrowano mniejsze, owalne konkretne spalenizny. Wymiary całego zaciemnienia w części stropowej wynosiły: 330 x 500 cm. Powierzchnia całego obiektu zajmowała około 11–12 m². W różnych częściach na powierzchni obiektu rozlokowane były zgrupowania kamieni granitowych. W części zachodniej ustryny nr 3 była naruszona wkopem nowożytnym o kształcie nieregularnym i wymiarach 78 x 120 cm. Podobny wkop nowożytny zniszczył środkowy fragment zachodniej krawędzi obiektu. Z ustryny nr 3 wyodrębniono trzy częściowo nachodzące na siebie prostokątne duże jamy wypełnione zbitym czarnym piaskiem z dużą ilością spalenizny, które zinterpretowani jako niezależne stopy pogrzebowe nr 1, 2 i 3 oraz również trzy, znacznie mniejsze owalne jamy – depozyty funeralne nr 4, 11, 12. W północnej części obiektu zadokumentowano grób kultury pomorsko-kloszowej nr 9 (ob. 108). Pomiędzy obiektami i w powiązaniu z nimi zalegała warstwa kulturowa o nieregularnej miąższości od 4 cm do 15 cm (odłożona miejscami w przegłębieniach gruntu). W warstwie znaleziono kilkadziesiąt mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń, głównie cienkościennych kultury przeworskiej i dziewięć ułamków naczyń kultury pomorsko-kloszowej (głównie mis).

Stos nr 1 – najlepiej zachowany. Usytuowany w centralnej części obiektu. Plan prostokątny na osi WWS–EEN. Profil był wannowaty z niemal płaskim dnem, lekko przegłębionym w części centralnej. Wymiary: 275 x 130 x 40–50 cm. W stropie obiektu zalegało kilkanaście nieregularnie rozmieszczonych kamieni granitowych, z których kilka było mocno przepalonych i popękanych. Wypełnisko stanowił czarny, zbity piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Miejscami zachowały się soczewki frakcji popiołów. W części spągowej wypełniska tkwiło kilka silnie przepalonych kamieni granitowych, wśród nich rozcieracz do żaren nieckowatych. Pod dnem zalegały soczewkowate

konkrety silnie spieczonego, pomarańczowego piasku. Materiał zabytkowy był rozproszony w obrębie całej jamy, głównie w partii przydennej. Niewielka ilość przepalonych fragmentów kości rozkładała się dekoncentrycznie w obrębie wypełniska. Pod spągami nachodzących na siebie stosów nr 1 i 3 znaleziono wciśniętą w żółty piasek, niewielką czarkę glinianą odwróconą do góry dnem. Opisano ją wraz z zawartością stosu nr 1.

Zawartość: 1. Okucie podwójne z blachy brązowej/mosiężnej. W obu końcach okucia tkwiły nity z tego samego metalu. W: 0,7 x 2,9 cm, rozstęp pomiędzy blaszkami wynosił 0,1 cm. 2. Okucie podwójne z blachy brązowej/mosiężnej. Nity z tego samego metalu. Końcówka górnej blaszki odłamana. W: 0,8 x 2,2 cm. Rozstęp pomiędzy blaszkami 0,2 cm. 3. Fragment skorodowanego okucia podwójnego z żelaza. 4. Fragment pokrytego patyną ogniową okucia żelaznego – 2,3 cm. 5. Czarka gliniana, bardzo dobrze zachowana, spod obiektu. Ostro profilowana, z półkulistym brzuścem i wklęsłym dnem. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Zdobiona od ostrego załomu brzuśca ornamentem rytym w postaci kątów wsuwanych. Niewielki fragment części przydennej silnie wtórnie spieczony. W: Øw – 8,3 cm, Ød – 2,5 cm, h – 4 cm. Typ: TD-E.2.1.2. 6. Dwa fragmenty górnej partii brzuśca i wylewu naczynia dwustożkowatego. Wylew lekko wychylony, krawędź płasko ścięta. Załom brzuśca podkreślony dookołą linią rytą. Powierzchnie gładkie, żółte. W: Øw – 19 cm. Typ: TL-II/3. 7. Jeden duży fragment misy z silnie zaznaczonym załomem brzuśca. Wylew lekko pogrubiany, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, brunatne. W: Øw – 21,9 cm. Typ: TD-A.3. 8. Cztery fragmenty brzuśca i wylewu dużego naczynia baniastego. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W górnej partii brzuśca ornament rytym w postaci dookołnej wstęgi wypełnionej ukośnym kreskowaniem. W: Øw – 20 cm. Typ: TL-I/2 Liany. 9. Pięć ułamków misy o zaokrąglonym profilu. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Nad załomem brzuśca dookoła linia ryta. W: Øw – 22 cm. Typ: I/2 Liany. 10. Przepalony i z jednej strony pokruszony fragment rozcieracza granitowego do żaren nieckowatych. W: Ø – 9,2–10,3 cm. 11. 28 drobnych i mało charakterystycznych ułamków cienkościennych naczyń czernionych. 12. 15 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń grubościennych. 13. 41 ułamków silnie wtórnie przepalonych i zniekształconych naczyń glinianych. 14. 88 ułamków brzuśców silnie wtórnie przepalonych naczyń cienkościennych. 15. Ośiem fragmentów uch wałeczkowatych.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 85 g. Stopień przepalania bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: B₁ – B₁/B₂.

Stos nr 2 – częściowo nałożony na narożnik północny stosu nr 1. Zniszczony w części stropowej przez zniwelowanie powierzchni. Plan prostokątny z zaokrąglonymi narożnikami. Profil nieckowaty z płaskim dnem. Orientacja WWS–EEN. Zachowane wymiary: 150 x 78–80 x 30 cm. Wypełnisko stanowił silnie zbity czarny piasek ze spalenizną i drobnymi frakcjami węgla drzewnych. Wewnątrz zalegały cztery przepalone i pokruszone kamienie granitowe i rozmieszczonych dekoncentrycznie kilkanaście fragmentów przepalonych kości oraz ruchomy materiał zabytkowy.

Zawartość: 1. Krzesiwo żelazne, skorodowane z dwoma pierścieniami nałożonymi na trzon. Długość – 6,8 cm. 2. Fragment glinianej misy półkulistej. Wylew wywinięty, krawędź obła. Øw – 20 cm. Typ: TD-II.4. 3. 32 silnie przepalone i odkształcone ułamki naczyń glinianych.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 20 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: starszy okres rzymski – młodszy od stosu nr 1.

Stos nr 3 – najbardziej zniszczony, zarówno przez wkop nowożytny, jak i przez nałożony na niego częściowo stos nr 1. Usytuowany na osi północny zachód – południowy wschód. Zachowane wymiary: 140 x 70–80 x 20–25 cm. Wypełnisko stanowił silnie zbity czarny, lekko mulisty piasek ze spalenizną i drobnymi frakcjami węgla drzewnych. Pod spągami nachodzących na siebie stosów nr 1 i nr 3 była wciśnięta w żółty piasek niewielka czarka gliniana odwróconą dnem do góry. Opisano ją wraz z zawartością stosu nr 1. Ponadto w zachowanych resztkach wypełniska odkryto 12 silnie wtórnie przepalonych ułamków naczyń glinianych i kilkanaście fragmentów przepalonych kości. Wszystko rozmieszczone dekoncentrycznie.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 10 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski – starszy od stosu nr 1.

Ustryna nr 4 / obiekt 70 / I.D-5b / N-S/ tabl. XCI–XCII

Owalna, częściowo zniwelowana jama o wymiarach 160 x 75 x 41 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił szary, miejscami szarobrunatny piasek z wtrętami spalenizny. W strefie spągowej w centralnej części jamy zalegała jednolita warstwa spalenizny o miąższości 10–15 cm. W obrębie tej warstwy znaleziono kilkadziesiąt drobnych fragmentów przepalonych kości ludzkich rozmieszczonych dekoncentrycznie. W stropie południowej części jamy tkwił duży kamień granitowy o wymiarach 30 x 27 x 30 cm. Wewnątrz wypełniska znaleziono 276 ułamków różnych naczyń glinianych, w tym wylewów, den i brzuśców. Prawie wszystkie były w różnym stopniu wtórnie przepalone. Kilkanaście ułamków nosiło ślady powierzchniowych spękań siatkowatych. Tylko niewielka liczba zachowanych skorup nadawała się do analizy.

Zawartość: 1. Jeden fragment wylewu i górnej partii brzuśca oraz część partii przydennej i dna dużego naczynia grubościennego o profilu najprawdopodobniej esowatym. Wylew wychylony o krawędzi obłej. Powierzchnia zewnętrzna barwy żółtej, nierówno zagładzana, ze śladami silnego okopcenia i wtartymi partiami spalenizny. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, gładka. Wypał bardzo twardy. W: Øw – 20 cm, Ød – 11 cm, h – 20 cm. Typ: TL-V. 2. Fragment wylewu i górnej partii brzuśca naczynia o zaokrąglonym profilu. Wylew ustawiony niemal pionowo, krawędź bardzo nierówna, miejscami płasko ścięta, miejscami obła. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna barwy brunatnej, wewnętrzna szara. W: Øw – 18,4 cm. Typ: TL-V. 3. Fragment „kopytkowatej” nóżki naczynia cienkościennego o ściankach gładkich, barwy ceglastej. W: Ød – 9,8 cm. 4. Fragment dna i partii przydennej naczynia na niewysokiej stopce. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Ød – 9,3 cm. 5. Sześć fragmentów naczynia grubościennego z ostro zaznaczonym załomem brzuśca. Poniżej załomu zdobienie w postaci pionowych linii rytych. Powierzchnia zewnętrzna zagładzana, barwy żółtoceglastej, wewnętrzna gładka, szara. 6. Jeden niewielki ułamek brzuśca naczynia cienkościennego o powierzchniach gładkich, barwy żółtej, zdobionego ornamentem rytym.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 25 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: starszy okres rzymski.

Ustryna nr 5 / obiekt 74 / I.B-3c / WWS-EEN / tabl. XCIII

Trapezowata jama o zaokrąglonych narożnikach. Profil wannowaty. Wymiary: 240 x 120–150–120 x 40 cm. Dno płaskie. W części spągowej wymiary jamy wynosiły 114 x 200 cm. W profilu wyróżniono dwie zasadnicze warstwy użytkowe. Opisano je zgodnie z chronologią powstawania, czyli od spągu obiektu. Warstwa I – spągowa, o miąższości 20–25 cm. Był to smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Piasek był silnie zbity, spoisty. Zalegały w nim dekoncentrycznie rozproszone ułamki naczyń glinianych, częściowo wtórnie przepalonych i rozproszone fragmenty przepalonych kości ludzkich. Warstwa II – wypełniskowa, o miąższości 10–15 cm. Tworzył ją ciemnoszary piasek z wtrętami spalenizny widocznymi już punktowo w stropie. Warstwa IIa – stropowa. Warstwa ta zachowała się jedynie fragmentarycznie w środkowej i wschodniej części obiektu i stanowiła powierzchniową część warstwy II. Stanowił ją szarozółty piasek z wtrętami spalenizny. Jej miąższość wynosiła około 5–8 cm. Tkwiły w niej cztery duże kamienie granitowe zagłębione częściowo aż w warstwę I oraz siedem innych, mniejszych kamieni granitowych stanowiących prawdopodobnie pierwotny, rzeczywisty strop obiektu. Po środku węższych ścian uchwycono ślady po dwóch dołkach posłupowych o średnicy około 18–20 cm i miąższości około 18–40 cm od poziomu identyfikacji.

Zawartość: 1. Trzy fragmenty misy o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. Krawędź wychylona, dwukrotnie facetowana. W: Øw – 21 cm, h – 7–8 (?) cm. Typ: B.1.1.b. 2. Jeden fragment wylewu i partii podwylewowej naczynia baniastego o profilu trzyczęściowym z ukośną szyjką. Øw – 15,2 cm. Typ: TD-III.4. 3. 38 niewielkich fragmentów dużego naczynia glinianego o powierzchniach gładkich, czernionych. Na powierzchni ślady ornamentu w postaci dołków plastycznych, być może pierwotnie tworzących meander. 4. Jeden ułamek wylewu naczynia cienkościennego o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. Krawędź wylewu pogrubiana, obła. 5. 120 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń cienkościennych, w większości wtórnie przepalonych. 6. Ośiem mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń grubościennych, wtórnie przepalonych.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 15 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: A₃ – A₃/B₁.

Ustryna nr 6 / obiekt 86 / I.B-1b; I.C-1a / W-E / tabl. XCIV

Jama o wymiarach 193 x 74 x 34 cm. Plan owalny, zbliżony do prostokąta. Profil odwrotnie trapezowaty (wannowaty). Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością spalenizny i dużych frakcji węgla drzewnych. W centralnej, zachodniej i południowej części wypełniska, w stropie i tuż pod nim zalegało 38 dużych i średnich kamieni granitowych, ułożonych pierwotnie zapewne w dwóch warstwach. Największy, płaski kamień mierzył 60 x 45 x 23 cm, od strony spodniej nosił ślady dokładnego skuwania w celu wyrównania powierzchni. Po skuwaniu pozostały ślady w postaci ciągów pionowych płytkich rowków o szerokości 190–220 mm. Pojedyncze kamienie średniej wielkości zalegały pojedynczo w całym wypełnisku. Na części z nich zaobserwowano ślady przepalenia. Materiał zażytkowy zalegał dekoncentrycznie w obrębie całego wypełniska.

Zawartość: 1. Grot broni drzewcowej, żelazny. Liść pokryty patyną ogniową, tuleja skorodowana. W: d całkowita – 10,2 cm, d tulei – 5,7 cm, s liścia – 2,4 cm. Typ: PK-IX.2–1.

2. Zapinka żelazna pokryta patyną ogniową. Do sprężynki przywarły fragmenty przepalonych kości. Kabłąk zdobiony dwoma liniami rytymi. W: d – 3,3 cm. Typ: A.VII,201–202, seria 1, wariant 2a (M. Kaczmarek 1998). 3. Fragment czarki o powierzchniach gładkich, ceglanych, lekko wtórnie przepalony. W: Øw – 5 cm. Typ: TD-E.2. 4. Fragment czarki o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. W: Øw – 8 cm. Typ: TD-E.2. 5. Dwa niewielkie fragmenty blaszki żelaznej, przepalone. W: s – 0,8 cm. 6. Odłupek z krzemienia czekoladowego, częściowo przepalony. 7. 150 mało charakterystycznych ułamków różnych partii wielu naczyń grubościennych. Większość silnie wtórnie przepalona lub okopcona.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 30 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: Bz/C₁–C_{1a}.

Ustryna nr 7 / obiekt 91 / I.B-1b / WWS–EEN / tabl. XCV

Owalna jama o wymiarach 155 x 85 x 32 cm. Profil wannowaty. Dno płaskie. W wypełnisku zalegał czarny piasek z dużą ilością spalenizny. Materiał ruchomy w wypełnisku rozmieszczony był dekoncentrycznie. Przy środkowej części dłuższego boku południowo-wschodniego, nieco na zewnątrz były zachowane ślady po dwóch dołkach posłupowych.

Zawartość: 1. Gwóźdź żelazny częściowo skorodowany, na zagiętym końcu pokryty patyną ogniową. W: d – 10 cm, Ø trzonu – 0,5 cm. 2. Duży fragment czarki lub kubka glinianego z niewyodrębnionym wylewem. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Lekko wtórnie przepalony. Øw – 8 cm. 3. Fragment beczułkowatego kubka glinianego z kólnierzowatym wylewem dwukrotnie facetowanym. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Silnie okopcony. W: Øw – 17 cm. Typ: TD-I.1b. 4. Fragment stopki naczynia cienkościennego. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. Lekko wtórnie przepalony. Ød – 7,8 cm. 5. 52 mało charakterystyczne ułamki brzuśców różnych naczyń cienko- i grubościennych. Większość w różnym stopniu wtórnie przepalona.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 15 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: A₃–B₁.

Ustryna nr 8 / obiekt 94 / I.B-2c / NNW–SSE / tabl. XCVI

Jama o kształcie zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi krótszymi bokami. Wymiary: 180 x 96 x 22 cm. Profil wannowaty, dno płaskie. Wypełnisko tworzył brunatny piasek z licznymi śladami spalenizny i węglami drzewnymi rozmieszczonymi soczewkowato w skupiskach. Materiał ruchomy był rozmieszczony w wypełnisku dekoncentrycznie. W części stropowej na dłuższej osi obiektu znajdował się rząd kamieni granitowych.

Zawartość: 1. Fragment wylewu i górnej partii brzuśca wraz z załomem czarki glinianej, lekko wtórnie przepalony. Wylew podkreślony dookolną linią rytą, ustawiony niemal pionowo. Krawędź od góry płasko ścięta. W: Øw – 13,8 cm. Typ: zbliżony do TD-E.2. 2. Fragment załomu brzuśca podkreślonego dookolną linią rytą, dwustożkowatego naczynia glinianego. Powierzchnie gładkie, czarne. 3. Niewielki fragment załomu brzuśca naczynia cienkościennego. Powierzchnie gładkie, barwy czerwonej. Nad załomem widoczne dwie równoległe dookolne linie ryte. Typ: TL-II/3. 4. Trzy niewielkie fragmenty żelaznej blaszki grubości 0,03 cm. 5. 48 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń grubo- i cienkościennych. Większość wtórnie przepalona, niektóre silnie odkształcone.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 20 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: Bz.

Ustryna nr 9 / obiekt 111 / I.B-3b / - / tabl. XCVII

Obiekt częściowo zniszczony przez wojskową ziemiankę z II wojny światowej (zachowała się mniej więcej 1/3 długości). Zachowane wymiary 85 x 120 x 62 cm. Profil wannowaty. Dno płaskie o szerokości około 65 cm. Skład wypełniska był trzywarstwowy. Strop stanowiły resztki bruku kamiennego. Spąg i ukośne ściany obiektu zalegała wyraźna warstwa czarnego, silnie zbitego piasku wymieszanego z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Wnętrze wypełniał brunatnoszary piasek z licznymi wtrętami spalenizny i węgla drzewnych. Przy dnie w pobliżu narożników zarejestrowano dwa ślady dołków posłupowych usytuowanych ukośnie, zgodnie z nachyleniem ścian bocznych. W warstwie spągowej wypełniska znajdował się rozmieszczony dekoncentrycznie ruchomy materiał zabytkowy. W tym niewielka ilość przepalonych fragmentów kości ludzkich i większych frakcji węgla drzewnych.

Zawartość: 1. Fragment głowni obosiecznego miecza żelaznego. Częściowo pokryty patyną ogniową. Przekrój głowni soczewkowaty. W górnej części zachowane ślady zagięcia. W: s zachowanej partii – 5,5 cm, d – 11 cm. 2. Fragment kołnierzwatego wylewu wraz z ukośną szyjką i górną partią brzuśca naczynia baniastego. Wylew dwukrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy czerwono-brunatnej. W: Øw – 20 cm. Typ: zbliżony do TD-III.1b. 3. Niewielki fragment krawędzi wylewu, trzykrotnie facetowany. 4. Dwa fragmenty niewielkiego, półkulistego naczynia sitowatego. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej W: Øw – 10,8 cm, h – 4,5 (?) cm. 5. 607 ułamków różnych partii wielu naczyń glinianych grubo- i cienkościennych. Wszystkie silnie przepalone i odkształcone. Niektóre fragmenty zżużłone o powiększonej objętości – być może wielokrotnie wtórnie przepalane.

Niewielka ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 30 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Ustryna nr 10 / obiekt 114 / I.B-3b, 4c / WWS-EEN / tabl. XCVIII

Prostokątna jama z zaokrąglonymi narożnikami. Wymiary 200 x 136 x 45–48 cm. Profil wannowaty z silnymi zaciekami spalenizny poniżej spągu. Środkowa część dna płaska. Wypełnisko dwuwarstwowe. Warstwę stropową stanowił brunatnoszary piasek z wtrętami spalenizny i węglami drzewnymi. Warstwa ta miała zróżnicowaną miąższość. W strefie przykrawędnej było to około 5–10 cm, a w części centralnej 15–25 cm. Warstwę spągową tworzył intensywnie czarny, silnie zbity piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Warstwa miała miąższość od 20 do 25 cm. W części centralnej jamy, na styku obu warstw tkwił duży kamień granitowy o wymiarach 25 x 15 x 20 cm. Materiał ceramiczny był rozmieszczony dekoncentrycznie, jedynie dwie uszkodzone zapinki leżały blisko siebie.

Zawartość: 1. Zapinka z brązu/mosiądzu z odłamaną w połowie szpilą i zakończeniem nóżki. W: d zachowana – 4,5 cm. Typ: A.68. 2. Zapinka z brązu/mosiądzu z odłamaną szpilą i zakończeniem nóżki. W: d zachowana – 5 cm. Typ: A.68. 3. Duży fragment

naczynia o czaszy misowatej, dwustożkowatej. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew wychylony, krawędź obła. W: Øw – 16,3 cm. 4. 215 mało charakterystycznych, silnie wtórnie przepalonych ułamków różnych naczyń glinianych.

Niewielka ilość przepalonych fragmentów kości ludzkich oraz duża ilość drobin i pyłu kostnego. Część drobin kostnych przywarta do zżużnionej ceramiki. Wg. 45 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: B₁.

Ustryna nr 11 / obiekt 124 / I.E-6d / - / tabl. XCIX

Obiekt częściowo zniszczony przekopem nowożytnym w części środkowej. Zachowane partie pozwalają przypuszczać, że miał kształt wydłużonego owalu lub prostokąta z zaokrąglonymi krótszymi bokami. Zachowane fragmenty jamy wraz z płaskim dnem dobrze wyodrębniały się od podłoża. Profil nieckowaty. Długość – 190 cm, zachowana szerokość około 70 cm, miąższość do 25 cm.

Zawartość: 1. Fragment większego przedmiotu żelaznego w postaci prostokątnej taśmy ułamanej i wygiętej ku górze z jednej strony. Pokryty patyną ogniową, nieco skorodowany przy części obłamanej. Zachowane trzony dwóch nitów tkwiące w przeciwnych narożnikach. Od spodu przywarte trzy fragmenty przepalonych kości (skrzydło umba taśmowatego?). W: 7,1 x 8,2 cm, grubość blachy – 0,15 cm. 2. Duży fragment naczynia o zaokrąglonym profilu. Wylew pogrubiany, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy szarej. W: Øw – 12,5 cm. Typ: zbliżony do TD-VIIa. 3. Dwa fragmenty misy półkulistej. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Wylew kołnierzowaty, pogrubiany. W: Øw – 23 cm. Typ: zbliżony do TD-II.1.c. 4. 12 niewielkich ułamków wylewów różnych naczyń cienkościennych, wtórnie przepalonych, ze śladami facetowania. 5. 87 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń, w większości cienkościennych. Większość silnie wtórnie przepalona.

Drobna ilość fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 8 g. Stopień przepalenia bardzo silny. Wiek i płeć nieokreślone.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Depozyty funeralne

Depozyt funeralny nr 1 / obiekt 7 / I.C-4c / tabl. XIII

Niewielka jama o wymiarach 14 x 12 x 18 cm. Znajdowała się na północnej krawędzi obiektu nr 5. Wypełnisko stanowił czarny, miejscami szary piasek. Obiekt był wypełniony mocno ubitymi skorupami silnie przepalonych naczyń glinianych, w sumie 17 fragmentów. Do niektórych ułamków naczyń przywarte były niewielkie fragmenty przepalonych kości.

Chronologia: podobnie jak grób nr 4 – A₃.

Depozyt funeralny nr 2 / obiekt 23 / I.D-5b / - / tabl. CI, ryc. 8–9

Na powierzchni wykopu, w strefie występowania warstwy kulturowej zalegał duży, owalny, obustronnie płaski kamień granitowy. W stratygrafii poziomej wokół kamienia nie było żadnych śladów jamy. Jednak górna powierzchnia kamienia nosiła ślady intencjonalnej obróbki, najprawdopodobniej w celu uzyskania płaskiej formy. Część spodnia

kamienia była obrobiona staranniej. Zachowane ciągi po ostrzu dłuta miały szerokość około 15–20 mm i długość do 200 mm i zachowaną głębokość 1–2 mm. Wymiary kamienia wynosiły 49 x 40 x 18 cm. Pod kamieniem zarysowywała się bardzo słabo widoczna jama o wymiarach 40 x 35 x 15 cm. Wypełnisko jamy stanowił ciemnobrunatny piasek. W stropie jamy widoczne były krawędzie wylewów trzech przylegających do siebie w jednym rzędzie niewielkich naczyń glinianych. Ta niewielka jama została wykuta w dużej konkrecji zbrylonej, darniowej rudy żelaza. Oprócz wymienionych naczyń glinianych jama nie zawierała żadnych innych przedmiotów ani fragmentów przepalonych kości.

Zawartość jamy: 1. Ostro profilowana czarka gliniana z półkolistym dnem. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, wytarte, koloru szarego, ze śladami pierwotnego czernienia. W: $\varnothing w$ – 6,9 cm, h – 3,2 cm. Typ: TD-E.2.2.2. 2. Dwustożkowaty puchar gliniany na wysokiej, pustej nóżce. Bardzo delikatnej roboty. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, czernione. W: $\varnothing w$ – 8,1 cm, $\varnothing$ podstawy nóżki – 6,5 cm, h – 9,9 cm. Typ: TL-II/3. 3. Niewielki kubek gliniany o łagodnie zaokrąglonym brzuścu. Wylew niewyodrębniony, zachylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Duże, przykrawędne ucho kolankowate. W: $\varnothing w$ – 7 cm, $\varnothing d$ – 3,4 cm, h – 5,7 cm. Typ: TD-D.3.2.

Chronologia: Bz.

Depozyt funeralny nr 3 / obiekt 40 / I.B-2b / tabl. C

Bardzo dobrze zachowany, owalny, jednowarstwowy bruk kamienny nakrywający dobrze czytelną jamę. Bruk tworzyły ściśle przylegające do siebie kamienie granitowe o wielkości od 30 x 15 x 10–15 do 15 x 10 x 10 cm. Wymiary bruku: 68 x 80 cm. Bezpośrednio pod brukiem był umieszczony obrobiony z obu stron kamień granitowy nakrywający centralną część jamy. Wymiary kamienia 38 x 21 x 17 cm. Wielkość jamy była identyczna z brukiem. Jej głębokość wynosiła 39 cm. Profil zbliżony do prostokąta. Wypełnisko stanowił brunatnoszary piasek z licznymi frakcjami spalenizny i fragmentami węgla drzewnych. Brak przepalonych fragmentów kości.

Zawartość: 1. Jeden fragment rynienkowatego okucia tarczy z brązu/mosiądzu wraz z oczkiem na nit. W: h – 1,1 cm. 2. Fragment wylewu naczynia glinianego z krawędzią facetowaną trzykrotnie. W: $\varnothing w$ – 19 (?) cm. 3–3a. Pięć ułamków brzuśca jednego naczynia cienkościennego, czernionego, ze śladami ornamentu rytego, prawdopodobnie meandra. 4. Ucho taśmowate, przykrawędne, czernione. Szerokość taśmy 4 cm. 5. Siedem fragmentów cienkiej blaszki żelaznej o grubości 0,01 cm. Pokryte patyną ogniową. 6. Przetopiony i odkształcony paciorek szklany. 7. 30 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń glinianych. Silnie wtórnie przepalone i odkształcone.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski / starszy okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 4 / obiekt 62 / I.B-3d / tabl. LXXXVIII, CI

Znajdował się w sąsiedztwie ustryny nr 3 (ob. 63), niedaleko południowo-zachodniej ściany stosu nr 1. Była to owalna jama o wymiarach 30 x 20 x 11 cm. W stropie jamy tkwiły dwa duże kamienie granitowe i pięć mniejszych. Wypełnisko stanowił czarny piasek ze spalenizną.

Zawartość: 1. Pięć ułamków wylewu i górnej partii brzuśca jednego naczynia cienkościennego. Wylew trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy żółtej, mączyste, pokryte cienką warstwą angoby. W: $\varnothing w$ – 16 cm. Typ: TL-I/2 (?). 2. 35 mało

charakterystycznych ułamków brzuśców różnych naczyń cienko- i grubościennych. Wszystkie silnie wtórnie przepalone i odkształcone.

Jeden duży fragment przepalonej kości ludzkiej i 15 g pyłu kostnego.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski.

Depozyt funeralny nr 5 / obiekt 67 / I.B-4c / tabl. CII

Owalna jama o wymiarach 97 x 80 x 38 cm. Krawędź wschodnia nieco naruszona przez okop wojskowy. Profil nieckowaty. W stropie jamy tkwiło kilka dużych kamieni granitowych rozmieszczonych dekoncentrycznie. Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. W jamie nie było materiału kostnego.

Zawartość: 1. Duży kubek gliniany z jednym uchem przykrawędnym. Krawędź wylewu pogrubiana, trzykrotnie facetowana. Ucho przewężone, również trzykrotnie facetowane. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnoszarej ze śladami pierwotnego czernienia. W górnej części brzuśca ryty ornament w postaci dookólnej wstęgi wypełnionej nierównomiernym kreskowaniem. W: Øw – 16 cm, Ød – 10 cm, h – 12,6 cm. Typ: TD-I.1a. 2. Jeden duży fragment wylewu naczynia trójczęściowego (dzbanowatego?) z kołnierzo-
watym wylewem silnie pogrubianym i od góry czterokrotnie facetowanym. Powierzchnie gładkie, szare. W: Øw – 11 cm. Typ: zbliżony do typu TD-III.1a. 3. Fragment brzuśca naczynia cienkościennego z delikatnym ornamentem rytym. Powierzchnie gładkie, ceglaste. 4. Silnie skorodowany, nieokreślony przedmiot żelazny (duży nit?). 5. 130 mało charakterystycznych, silnie wtórnie przepalonych fragmentów różnych naczyń glinianych, cienko- i grubościennych.

Chronologia: Az.

Depozyt funeralny nr 6 / obiekt 68 / I.B-5d / tabl. CIII

Prawie kolistą, głęboką, bardzo słabo czytelną jamą o wymiarach 31 x 25 x 80 cm. Była przykryta dużym kamieniem granitowym, wokół którego ściśle przylegały trzy mniejsze (być może część rozleglejszego bruku). Wypełnisko jamy stanowił jasny, żółtoszary piasek ze spągiem wykutym w grubej konkrecji rudy darniowej. W wypełnisku znaleziono dwie czarki gliniane (nr 1 i nr 2) umieszczone jedna nad drugą, rozdzielone dwudziestocentymetrową warstwą piasku. Czarka umieszczona głębiej (nr 2) stała w wykutym w rudzie zagłębieniu i nakrywał ją płaski kamień.

Zawartość: 1. Czarka dwustożkowata z wysoko umieszczonym, ostrym załomem brzuśca na wyodrębnionej stopce. Wylew ustawiony niemal pionowo, krawędź obła. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, zewnętrzna barwy żółtej, wewnętrzna brunatna. W: Øw – 10,3 cm, Ød – 9 cm, h – 9,2 cm. Typ: zbliżony do TD-B.2. 2. Czarka dwustożkowata z wysoko umieszczonym załomem brzuśca, niżej łagodnie zaokrąglonym. Umieszczona na wyodrębnionej stopce. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, zewnętrzna barwy brunatnej, wewnętrzna szarej. W: Øw – 12,5 cm, Ød – 9 cm, h – 7,8 cm. Typ: zbliżony do TD-B.2.

Chronologia: starszy okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 7 / obiekt 69 / I.B-4b / - / tabl. CIV

Owalna, nieckowata w profilu, słabo czytelną jamą o wymiarach 40 x 22 x 10 cm, przykryta płaskim kamieniem granitowym o wymiarach 44 x 24 x 10 cm. Kamień nosił

ślady ociosywania od spodu. Wypełnisko jamy stanowił szary piasek z drobinami węgla drzewnych.

Zawartość: 1. Fragment przetopionego, amorficznego przedmiotu z brązu. 2. Przetopiony przedmiot ze stopów miedzi (zapinka?). 3. 21 mało charakterystycznych, silnie wtórnie przepalonych ułamków naczyń glinianych.

Kilkanaście drobnych fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 12 g.

Chronologia: okres przedrzymski – okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 8 / obiekt 82 / I.B-1c / NW-SE / tabl. CIV

Owalna jama o wymiarach 176 x 90 x 29 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił szary piasek. Strop jamy był wyłożony częściowo zachowanym brukiem kamiennym. W obiekcie nie znaleziono przepalonych kości ani śladów spalenizny.

Zawartość: 1. Duży fragment naczynia dwustożkowatego. Wylew lekko wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej z szarymi plamami i śladami okopceń. Dwie dookolne linie rytu: jedna podwylewowa, druga nad ostrym załomem brzuśca. W: Øw – 17,5 cm. Typ: TL-II/3. 2. 31 mało charakterystycznych ułamków naczyń glinianych grubo- i cienkościennych. Większość z nich wtórnie przepalona.

Chronologia: B₂.

Depozyt funeralny nr 9 / obiekt 90 / I.B-1b / tabl. CV

Kolista jama o wymiarach 55 x 50 x 20 cm. Profil nieckowaty, regularny, w formie misy. Wypełnisko tworzył piasek z zachowanymi śladami okresowego stacjonowania wody w postaci naprzemiennych warstw szarego i szarżółtego piasku. Krawędź obiektu stanowił kolisty pas czarnego, zbitego piasku o szerokości 10–15 cm ze śladami spalenizny. Miąższość tej warstwy dochodziła do 10 cm, licząc od stropu. We wschodniej części krawędzi obiektu znajdował się wkopany duży kamień granitowy o wymiarach 23 x 15 x 18 cm. Obok kamienia znaleziono gwóźdź żelazny.

Zawartość: 1. Gwóźdź żelazny, częściowo pokryty patyną ogniową, końcówka zagięta pod kątem prostym. Trzpień owalny. Główka kolista. W: Ø główki – 1,3 cm, Ø trzpienia – 0,4 cm w części środkowej, d całkowita – 13,2 cm. 2. 13 mało charakterystycznych cienko- i grubościennych brzuśców naczyń glinianych rozmieszczonych dekoncentrycznie w obrębie wypełniska.

Jeden fragment przepalonej kości ludzkiej.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 11 / obiekt 103 / I.B-3d / tabl. LXXXVIII

Znajdował się w bezpośredniej bliskości ustryny nr 3 (ob. 63), w narożniku utworzonym przez krzyżujące się stosy nr 1 i nr 3. Była to owalna jama o wymiarach 56 x 40 x 30 cm, przykryta całkowicie trzema średniej wielkości kamieniami granitowymi. Wypełnisko jamy tworzył czarny piasek ze spalenizną i licznymi węglami drzewnymi.

Zawartość: 1. Jeden duży fragment brzuśca sporego naczynia o zaokrąglonym brzuścu i powierzchniami gładkimi. Lekko wtórnie przepalony. 2. Ośiem wtórnie, silnie przepalonych i odkształconych ułamków naczyń.

Jeden duży fragment przepalonej kości ludzkiej (kość promieniowa przedramienia?) oraz pył kostny.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 12 / obiekt 104 / I.B-3d / tabl. LXXXVIII

Znajdował się w bezpośredniej bliskości zespołu ustryny nr 3 (ob. 63), nieco na północny zachód od depozytu funeralnego nr 11. Owalna jama o wymiarach 72 x 44 x 20 cm przykryta całkowicie czterema dużymi kamieniami granitowymi. Na obu kamieniach ślady wyżarzenia. Wypełnisko tworzył czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych.

Zawartość: 1. Dwa ułamki wylewów cienkościennych naczyń glinianych, wtórnie przepalone. 2. 13 silnie wtórnie przepalonych i odkształconych ułamków naczyń, w tym dwa wylewy.

Znaczna ilość pyłu kostnego i kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski.

Depozyt funeralny nr 13 / obiekt 128 / I.B-4d / - / tabl. CVI–CVIII

Prawdopodobnie powiązany z grobem nr 49 (ob. 127) i depozytem funeralnym nr 14 (ob. 129). Obiekt odsłonięto pod płaszczem kurhanu (ob. 120). Była to owalna jama o profilu nieckowatym i wymiarach 41 x 34 x 14 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z resztkami spalenizny i węglami drzewnymi. Część spalenizny skoncentrowana była w południowej części jamy, odcinając się wyraźnie smolistoczarным kolorem. Zalegało w nim kilka niewielkich fragmentów przepalonych kości ludzkich oraz liczne rozlasowane fragmenty kości i pył kostny. W obrębie całego wypełniska znajdowało się kilkadziesiąt ułamków ceramiki, spośród których wyróżniono i zrekonstruowano 10 naczyń. Zawartość:

Ogólna charakterystyka zbioru: najlepiej zachowane były górne partie naczyń. Na wszystkich zauważono ślady silnego okopcenia. Na niektórych zaobserwowano liczne spękania siatkowate. Część najlepiej zachowanych górnych części garnków była lekko wtórnie przepalona. Pozostałe fragmenty naczyń były silnie wtórnie przepalone. Znajdowały się wśród nich liczne ułamki brzuśców i dna naczyń, których rekonstrukcji nie udało się dokonać, choć najprawdopodobniej stanowiły całość z egzemplarzami opisanego niżej zbioru. Wydaje się, że część z wyeksplorowanych fragmentów ceramiki należała do naczyń, z których jedne znajdowały się w obrębie bezpośredniego działania ognia, a inne były ustawiane w jego bezpośredniej bliskości.

Zawartość: 1. Dwa fragmenty wylewu i górnej partii brzuśca dużego, grubościennego naczynia jajowatego. Wylew słabo wyodrębniony. Krawędź równo ścięta i zdobiona od góry delikatnym karbowaniem poprzez naprzemienne wyciskanie płytkich zagłębień, dającym wizualny efekt linii falistej. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastobrunatnej, chropowata i obmazywana. Widoczne duże ślady okopcenia. Powierzchnia wewnętrzna barwy brunatnej, gładka. Wypał bardzo twardy. W: Øw – 40 cm. 2. Dwa fragmenty wylewu i górnej partii brzuśca dużego, grubościennego naczynia jajowatego. Wylew słabo wyodrębniony. Krawędź równo ścięta i zdobiona od góry głębokim, wyrazistym karbowaniem. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, chropowata, wewnętrzna szara, gładka. Wypał bardzo twardy. Widoczne ślady silnego okopcenia. W: Øw – 36,5 cm. 3. Duży fragment misy glinianej o zaokrąglonym profilu. Wylew pogrubiany, obły. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 31,5 cm. Typ: zbliżony do TD-II.4. 4. Fragment wylewu i górnej partii brzuśca dużego naczynia grubościennego o łagodnie zaokrąglonym profilu. Wylew słabo wyodrębniony, prosty. Krawędź lekko zwężająca się ku górze, uformowana wałeczkowato. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej,

chropowata, wewnętrzna gładka, barwy ciemnoszarej. Wypał bardzo twardy. Widoczne ślady wtórnego przepalenia i silne okopcenia. W: Øw – 28 cm. 5. Duży fragment wylewu i górnej części brzuśca cienkościennego, trójdzielnego naczynia baniastego z jednym uchem podwylewowym. Szyjka ukośna, wylew pogrubiany, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej z siateczką spękań. W: Øw – 11,5 cm. Typ: TD-III.1a. 6. Dwa fragmenty wylewu i górnej partii brzuśca kubka o łagodnie zaokrąglonym profilu. Wylew pogrubiany, krawędź facetowana trzykrotnie. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Widoczne ślady okopcenia. Na powierzchni zewnętrznej siateczka spękań. W: Øw – 17,8 cm. Typ: TD-I.1a. 7. Pięć fragmentów wylewu i brzuśca kubka o łagodnym, niemal cylindrycznym profilu. Wylew pogrubiany, krawędź silnie spieczona, niezachowana. W górnej partii brzuśca dookoła ornament rytowy w postaci wstęgi wypełnionej zygzakowatym paskiem z kreskowaniem wewnątrz. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej ze śladami okopcenia i delikatnych spękań. W: Øw – 17,5 cm. Typ: TD-I.2. 8. Cztery fragmenty wylewu i górnej partii brzuśca kubka o łagodnie zaokrąglonym profilu. Wylew pogrubiany, krawędź trzykrotnie facetowana. W górnej części brzuśca ornament rytowy w postaci wstęgi wypełnionej zygzakowatym paskiem z kreskowaniem wewnątrz. Powierzchnie gładkie, barwy czarnej. W: Øw – 18,8 cm. Typ: TD-I.1a. 9. Jeden duży fragment misy półkulistej. Zachowany fragment ma iksowate, facetowane ucho podwylewowe. Powierzchnie gładkie, barwy żółtej. W: Øw – 16,2 cm. Typ: TD-II.1. 10. Wylew naczynia prawdopodobnie o zaokrąglonym profilu. Krawędź pogrubiana, trzykrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Øw – 20 cm. 11. Trzy fragmenty czarki półkulistej. Wylew kołnierzowaty, krawędź dwukrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy szarożółtej. W: Øw – 17,5 cm. Typ: TD-II.1.b. 12. Fragment wylewu naczynia glinianego. Krawędź pogrubiana i trzykrotnie facetowana. 13. Trzy fragmenty brzuśca naczynia zdobionego rozbudowanym ornamentem rytym. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej z widoczną siatką delikatnych spękań na części zewnętrznej. 14. 47 ułamków brzuśców i den różnych naczyń silnie wtórnie przepalonych i odkształconych.

Dziewięć dużych fragmentów przepalonych kości ludzkich. Wg. 18 g.

Chronologia: A₁/A₂.

Depozyt funeralny nr 14 / obiekt 129 / I.B-4d / tabl. CVI, CIX

Patrz: kultura pomorsko-kloszowa.

Depozyt funeralny nr 15 / obiekt 132 / I.D-5b / - / tabl. CV

Owalna jama o wymiarach 28 x 21 x 15 cm. Profil nieckowaty. Była przykryta dwoma dużymi kamieniami. Wypełnisko tworzył ciemnobrązowy piasek z delikatnymi, szarymi zaciekami. Wewnątrz stał częściowo zgnieciony, dwustożkowaty puchar na wysokiej, pustej nóżce. Powierzchnie gładkie, barwy żółtoceglastej. Wylew wychylony, krawędź płasko ścięta. Poniżej ostrego załomu brzusec zdobiony trzema grupami po dwie linie ryte. Nad nóżką dookoła listwa plastyczna z ostrą krawędzią. W: Øw – 13,2 cm, Ød – 6,5 cm, h – 9,8 cm. Typ: zbliżony do TD-B.4.

Chronologia: B₂.

Depozyt funeralny nr 16 / obiekt 50 / I.B-4a / N-S / tabl. XXXV–XXXVI

Stanowi zespół obiektów z grobem nr 18 (ob. 37).

Depozyt funeralny nr 17

Patrz: grób nr 25 (ob. 47).

Depozyt funeralny nr 18

Patrz: grób nr 28 (ob. 53).

Bruki

Bruk nr 1 / obiekt 13 / I.C-3a, d / tabl. XVI–XVII

Częściowo zniszczony. Zachowane wymiary 132 x 175 cm. Pomiedzy ściśle ułożonymi kamieniami znaleziono: 1. Lekko wtórnie przepalony fragment wylewu niewielkiego naczynia cienkościennego. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. Zewnętrzna prawdopodobnie pokryta angobą. Wylew silnie wychylony, krawędź obła i w górnej części pogrubiana. 2. Fragment gwoźdźcia żelaznego ze śladami patyny ogniowej oraz kilka niewielkich fragmentów przepalonych kości.

W południowo-zachodniej części bruku znajdował się grób kultury przeworskiej nr 7 (ob. 12).

Chronologia: okres przedrzymski – okres rzymski.

Bruk nr 2 / obiekt 36 / I.A-4b, I.B-4a, 5d / W–E / tabl. CX

Najlepiej zachowany, tylko częściowo zniszczony. Kształt owalny, obecnie zarejestrowany w postaci wieńca ułożonego z kamieni granitowych w dwóch warstwach. Wśród nich znaleziono żarno nieckowate. Ślady po usuniętych z wieńca kamieniach zachowały się w postaci zaciemnień w podłożu. W: 250 x 404 cm, szerokość wieńca od 45 cm do 65 cm. Wśród kamieni wieńca znaleziono szereg mało charakterystycznych ułamków naczyń glinianych i przęślik. W obrębie wieńca kamiennego zachowały się cztery groby nr: 19 (ob. 38), 24 (ob. 46), 29 (ob. 55) i 51 (ob. 133), które wyznaczają jego chronologię. W bezpośrednim sąsiedztwie bruku znajdowały się dwa kolejne groby nr: 18 (ob. 37) wraz z depozytem funeralnym nr 16 (ob. 50) oraz grób nr 32 (ob. 65).

Zawartość: 1. Przęślik gliniany, dwustożkowaty. W: Ø – 2,3 cm. 2. 35 mało charakterystycznych ułamków naczyń glinianych, głównie brzuśców naczyń grubościennych. 3. Żarno nieckowate z kamienia granitowego z silnie wypracowaną rynną ścierną. W: 49 x 38 x 23 cm.

Chronologia: Bz.

Bruk nr 3 / obiekt 48 / I.B-2a / tabl. CXI

Bruk ułożony z jednej warstwy kamieni granitowych różnej wielkości. Większość kamieni ściśle przylegała do siebie. Bruk pokrywał warstwę szarocznego piasku ze śladami spalenizny, w przekroju nieckowatą. Wymiary warstwy pod brukiem: 140 x 46 x 21 cm. W warstwie znaleziono 36 mało charakterystycznych ułamków różnych naczyń glinianych grubo- i cienkościennych kultury przeworskiej, w większości wtórnie przepalonych oraz jeden dwustożkowaty przęślik gliniany, częściowo uszkodzony o wymiarach: Ø – 4,2 cm, h – 2,7 cm.

Chronologia: okres rzymski.

Bruk nr 4 / obiekt 83 / I.B-1b, c / tabl. CXI

Owalny bruk złożony z wyizolowanych i ściśle przylegających kamieni granitowych. Wymiary bruku: 43 x 94 cm. Pod brukiem znajdowała się warstwa brunatnego piasku o miąższości 38 cm z niewielkimi wtrętami spalenizny. Brak materiału kostnego.

Zawartość: 1. Osiem ułamków brzuśców naczyń grubościennych, lekko wtórnie przepalone.

Chronologia: okres rzymski.

Bruk nr 5 / obiekt 87 / I.B-1b / tabl. CXI

Owalny, dwuwarstwowy bruk ułożony w większości ze ściśle przylegających do siebie kamieni granitowych. Miał wymiary: 53 x 67 cm. Łącznie tworzyło go 16 kamieni w warstwie wierzchniej i 15 kamieni w warstwie spodniej. Wielkość kamieni wahała się od 5 x 15 x 10 cm do 21 x 41 x 23 cm. Bruk zachował się, jak się wydaje, w nienaruszonym stanie. Obie warstwy bruku miały wysokość (miąższość) około 40 cm. Pod brukiem znajdowała się jama o profilu nieregularnym i prawie płaskim dnie. Wymiar: 93 x 65 x 18 cm. Wypełnisko tworzył smolisty czarny piasek z domieszką węgla drzewnych. Ułamki ceramiki oraz nieliczne przepalone kości występowały dekoncentrycznie w obrębie jamy.

Zawartość: 1. Jeden ułamek wylewu naczynia grubościennego o pogrubianej, obłej krawędzi. 2. 20 mało charakterystycznych ułamków brzuśców różnych grubościennych naczyń glinianych. Kilka wtórnie przepalonych.

Pięć niewielkich fragmentów przepalonych kości ludzkich.

Chronologia: okres rzymski.

Bruk nr 6 / obiekt 101 / I.B-2a, b, c, d / W-E / tabl. CXII

Fragment rozległego, częściowo zniszczonego bruku ułożonego z kamieni granitowych. O jego wielkości świadczy jednorodne, szarobrunatne zaciemnienie stanowiące jedną warstwę kulturową zalegającą zarówno pod brukiem, jak i w części, gdzie bruk usunięto. Bruk rozebrano częściowo, prawdopodobnie w czasach nowożytnych. Świadczy o tym wyraźnie zachowana równa linia profilowa, do której usunięto kamienie. Zachowana część bruku mierzyła 38–40 x 200 cm. Zachowana jednolita warstwa kulturowa przykryta prawdopodobnie pierwotnie w całości brukiem miała wymiary 83 x 230 cm. Miąższość warstwy bez bruku wynosiła 35 cm. Zachowane kamienie miały średnio wymiary od 10 x 15 x 20 do 25 x 30 x 40 cm. Tkwiły w warstwie zagłębione średnio na około 5–10 cm. W bezpośrednim sąsiedztwie bruku, od strony południowo-zachodniej znajdował się grób nr 14 – *bustum* (ob. 30). Pomiędzy brukiem oraz w warstwie kulturowej wypełniska pod brukiem znaleziono 137 mało charakterystycznych ułamków różnych naczyń glinianych. W tym dwa fragmenty zdobione ornamentem szczypanym (1) o powierzchni zagładzanej, barwy brunatnej. W centralnej części wypełniska, w spągu warstwy kulturowej znaleziono kabłąk zapinki (2) ze stopów miedzi, częściowo pokryty patyną ogniową. W: d – 5,8 cm. Typ: A.68.

Chronologia: B₁.

Bruk nr 7 / obiekt 116 / I.B-3b / W-E / tabl. CXII–CXIII

Owalny bruk z kamieni granitowych. Wymiary: 78 x 40 x 21 cm. Pod brukiem nie było jamy. Wśród kamieni i pod nimi zalegało kilkadziesiąt mało charakterystycznych

ułamków brzuśców różnych naczyń oraz osobno kilka fragmentów jednego naczynia dwustożkowatego na nóżce oraz jeden fragment przepalanej kości.

Zawartość: 1. Trzy fragmenty naczynia dwustożkowatego na wysokiej nóżce. Załom brzuśca ostry, podkreślony dookołą linią rytą. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastej. W: Ød – 11 cm, Ø największej wydętości brzuśca – 20,7 cm. Typ: TL-II/3. 2. 34 mało charakterystyczne ułamki brzuśców różnych naczyń.

Chronologia: starszy (?) okres rzymski.

Brak nr 8 / obiekt 118 / I.B-4c, I.C-4d / NW-SE / tabl. CXIII-CXIV

Zniszczony. Część kamieni była wyjęta lub wyorana i porzucona obok, część tkwiła ściśle obok siebie. Pierwotny zarys bruku wyznaczała wyraźnie wyodrębniająca się z otoczenia warstwa ciemnoszarego piasku na planie owalu o miąższości 21 cm. Brak miał wymiary 60 x 245 cm. Wypełnisko warstwy zawierało wtręty spalenizny. Pod zachowanym brukiem i w obrębie warstwy znaleziono rozmieszczone dekoncentrycznie kilkaset ułamków ceramiki. W bezpośredniej bliskości bruku, na południowy wschód od niego zlokalizowano dołek posłupowy (ob. 122).

Zawartość: 1. Duży fragment kubka z wylewem trzykrotnie facetowanym i ikso-watym uchem. Powierzchnie gładkie, brunatne. W: Øw – 12 cm. Typ: TD-I.1a. 2. Fragment misy z wyraźnie zaznaczonym załomem brzuśca i wychylonym wylewem o obłej krawędzi. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 16 cm. Typ: zbliżony do TD-B.1.1. 3. Fragment kołnierзовatego wylewu, trzykrotnie facetowany. Powierzchnie gładkie, czarne. W: Øw – 9,3 cm. Typ: TD-IIIa. 4. Fragment pionowo ustawionego wylewu dużego naczynia szerokootworowego. W: Øw – 21 cm. 5. Fragment nóżki naczynia cienkościennego. Powierzchnie gładkie, czarne. W: Ød – 10,3 cm. 6. Fragment brzuśca dużego naczynia zdobionego na załomie karbowaną listwą plastyczną. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. 7. Fragment wylewu i górnej partii brzuśca naczynia jajowatego o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. W: Øw – 21 cm. 8. Fragment partii przydennej niewielkiego naczynia na niskiej stopce. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. 9. 435 ułamków brzuśców różnych naczyń glinianych, w większości grubościennych. Część wtórnie przepalona.

Chronologia: młodszy okres przedrzymski / okres rzymski.

Paleniska

Palenisko nr 1 / obiekt 17 / ID-5a, b / tabl. CXV

Owalna jama o wymiarach 68 x 47 x 18 cm. Wypełnisko stanowił czarny piasek z dużą ilością spalenizny i kilkoma przepalonymi kamieniami granitowymi. W wypełnisku znaleziono cztery fragmenty wtórnie przepalonych brzuśców naczyń glinianych kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski – zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Palenisko nr 2 – zniszczone / obiekt 18 / I.D-5a, b / plan ogólny

Owalna jama o zachowanych wymiarach 115 x 94 x 25 cm. Wypełnisko tworzył czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgli drzewnych. W wypełnisku znaleziono kilka

popękanych, przepalonych kamieni granitowych oraz trzy wtórnie przepalone ułamki wylewów naczyń glinianych kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski.

Dołki posłupowe niewchodzące bezpośrednio w skład konstrukcji innych obiektów

Dołek posłupowy nr 1 / obiekt 14 / I.C-4c / tabl. CXV

Zaciemnienie o wymiarach 27 x 22 x 31 cm. Wypełnisko stanowił jasnobrunatny piasek z drobnymi śladami węgla drzewnych. Wewnątrz znaleziono dwa ułamki brzuśców i jeden niewielki fragment wylewu ceramiki kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski?

Dołek posłupowy nr 2 / obiekt 27 / ID-5a / tabl. XVIII

Ulokowany w pobliżu grobu kultury przeworskiej nr 8 (ob. 15). Plan czworokątny, profil stożkowaty. Usytuowany w pobliżu obiektu 15. Wymiary: 14 x 10 x 15 cm. Wypełnisko składało się z czarnego piasku z resztkami węgla drzewnych. Zawartość: Jeden ułamek wylewu naczynia kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski?

Dołek posłupowy nr 3 / obiekt 28 / IC-3a / tabl. XVI

Ulokowany w pobliżu grobu kultury przeworskiej nr 6 (ob. 10). Plan czworokątny, profil stożkowaty. Wymiary: 18 x 10 x 11 cm. Wypełnisko tworzył szaroczarny piasek.

Chronologia: nieokreślona.

Dołek posłupowy nr 4 / obiekt 85 / I.B-1b / tabl. CXV

Plan owalny, profil stożkowaty. Wymiary: 43 x 49 x 29 cm. Wypełnisko tworzył czarny piasek z wtrętami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Dołek posłupowy nr 5 / obiekt 122 / I.B-4c / tabl. CXIII

Kształt kolisty, profil nieckowaty, usytuowany nico ukośnie. Wymiary: 44 x 43 x 24 cm. Wypełnisko tworzył czarny piasek z resztkami spalenizny. Zawartość: Trzy ułamki brzuśców naczyń kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski?

Jamy o nieokreślonej funkcji

Jama nr 1 / obiekt 105 / I.B-3c / tabl. CXV

Kolistą jamę o wymiarach 41 x 40 x 14 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z resztkami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 2 / obiekt 106 / I.B-3c / tabl. CXV

Kolista jama o wymiarach 36 x 34 x 20 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z reszkami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 3 / obiekt 107 / I.B-3c / tabl. CXV

Owalna jama o wymiarach 43 x 34 x 16 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z reszkami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 4 / obiekt 109 / I.B-3c / tabl. CXII

Owalna jama o wymiarach 50 x 44 x 13 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z reszkami spalenizny. Wewnątrz znaleziono jeden ułamek ceramiki pradziejowej.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 5 / obiekt 110 / I.B-3c / tabl. CXII

Owalna jama o wymiarach 64 x 44 x 19 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z reszkami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 6 / obiekt 123 / I.B-4c / tabl. CXV

Owalna jama o wymiarach 135 x 96 x 21 cm. Wypełnisko stanowił brunatny piasek z niewielkimi reszkami spalenizny.

Chronologia: nieokreślona.

Jama nr 7 (obiekt 39 + 41) / I.A-3b; I.B-3a / N-S / tabl. XXVI

Obiekt był usytuowany w bezpośredniej bliskości grobu nr 13 – *bustum* (ob. 29). Jama miała plan prostokątny o wymiarach 115 x 93 x 40 cm. Wypełnisko stanowił szary piasek z niewielkimi wtrętami spalenizny. W stropie jamy, w części zachodniej i południowej znajdowało się zgrupowanie kamieni granitowych mogących stanowić pozostałości bruku. W spągu jamy także znaleziono kilka kamieni granitowych. Część z nich wykazywała ślady przepalenia. W obrębie wypełniska znaleziono rozproszonych dziewięć wtórnie przepalonych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski?

Jama nr 8 (obiekt 136) / I.B-3a, c / tabl. CXII

Jama miała kształt lekko nieregularnego kwadratu o wymiarach 120–130 x 130 x 51 cm. Było to słabo czytelne zagłębienie o wypełnisku z szarobrunatnego piasku z wieloma rozrzuconymi dekoncentrycznie drobinami węgla drzewnych i niewielkimi, zbitymi frakcjami popiołu. Zawierała 14 mało charakterystycznych, wtórnie przepalonych ułamków brzuśców naczyń cienko- i grubościennych kultury przeworskiej.

Chronologia: okres rzymski.

Warstwa kulturowa

Fragment warstwy kulturowej nr 1 / obiekt 4 / I.C-4b / plan ogólny

Wyraźnie wyodrębniona, zbliżona do owalu warstwa ciemnoszarego piasku o wymiarach 70 x 41 x 5 cm.

Zawartość: 1. 26 drobnych, mało charakterystycznych ułamków brzuśców, grubościennych, pradziejowych naczyń glinianych. 2. Fragment przepalonego wióra krzemienno-ego. 3. Trzy fragmenty przepalonych kości ludzkich.

Chronologia: zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Fragment warstwy kulturowej nr 2 / obiekt 8 / I.C-4c / plan ogólny

Wyraźnie wyodrębnione zaciemnienie o wymiarach 72 x 70 x 5 cm. Profil nieckowaty. Wypełnisko stanowił brunatnoszary piasek. Wewnątrz znaleziono 23 mało charakterystyczne ułamki brzuśców pradziejowych naczyń grubościennych oraz jeden ze śladami ornamentu szczypanego. Ponadto dwa drobne fragmenty przepalonych kości.

Chronologia: zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Fragment warstwy kulturowej nr 3 / obiekt 11 / I.C-4c, d / plan ogólny

Wyraźnie wyodrębnione z otoczenia zaciemnienie o wymiarach 78 x 62 x 13 cm. Wypełnisko stanowił jasnobrunatny piasek. Wewnątrz znaleziono 38 mało charakterystycznych ułamków brzuśców glinianych naczyń pradziejowych. Niektóre z nich nosiły ślady wtórnego przepalenia.

Chronologia: zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Fragment warstwy kulturowej nr 4 / obiekt 19 / I.D-5b, 5Ea / tabl. CXVI

Duże, dobrze wyodrębnione zaciemnienie amorficznego kształtu o wymiarach 310 x 178 x 5 cm. Wypełnisko stanowił ciemnoszary, miejscami brunatny piasek dość dobrze wyodrębniający się z otoczenia. W kilku miejscach zauważono delikatne ślady spalenizny. Profil nieckowaty. W stropie i spągu zaciemnienia tkwiło kilka nieregularnie rozmieszczonych kamieni granitowych o średnich wymiarach około 10 x 15 cm. W obrębie zaciemnienia znaleziono wiele ułamków naczyń i innych zabytków usytuowanych dekoncentrycznie. Brak śladów przepalonych fragmentów kości.

Zawartość: 1. Paciorek z zielonego szkła w formie graniastosłupa heksagonalnego. W: Ø – 0,9 cm, h – 4,5 cm. Typ: TM-XII,116–122. 2. Cztery niewielkie fragmenty naczyń z zielonkawego szkła. W tym jeden ułamek wylewu o obłej krawędzi. 3. Przęślik gliniany, wtórnie przepalony. Dwustożkowaty. 4. Fragment dna i partii przydennej dwustożkowatego naczynia grubościennego. Poniżej załomu naczynie zdobione pionowymi liniami rytymi. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie. Zewnętrzna barwy brązowej, wewnętrzna czarnej. W: Ød – 14 cm. 5. Fragment wylewu naczynia cienkościennego, dwustożkowatego. Wylew wychylony, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy brunatnej. W: Øw – 14 cm. Typ: TL-II/3. 6. 177 mało charakterystycznych ułamków różnych partii naczyń cienko- i grubościennych. Większość wtórnie przepalona.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski.

Fragment warstwy kulturowej nr 5 / obiekt 32 / IA-3c / tabl. CXVI

Wyraźnie wyodrębnione z otoczenia zaciemnienie o wymiarach 170 x 110 x 16 cm. Wypełnisko stanowił szarobrunatny piasek, słabo odcinający się z otoczenia. W wypełnisku znaleziono 43 mało charakterystyczne ułamki brzuśców grubościennych naczyń kultury pomorskiej i przeworskiej, odłupek krzemienia bałtyckiego oraz kilka niewielkich fragmentów przepalonych kości.

Chronologia: zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Fragment warstwy kulturowej nr 6 / obiekt 100 / I.B-3d / plan ogólny

Warstwa brunatnoszarego piasku o kształcie owalnym, odłożona prawdopodobnie w zagłębieniu gruntu, być może intencjonalnego pochodzenia. Wymiary: 145 x 60 x 20 cm. W wypełnisku znaleziono dwa duże kamienie granitowe i 45 mało charakterystycznych fragmentów ceramiki kultury przeworskiej, w tym cztery wtórnie przepalone oraz dwa niewielkie fragmenty przepalonych kości.

Chronologia: zgodna z czasem użytkowania tej części cmentarzyska.

Fragment warstwy kulturowej nr 7 / obiekt 112 / I.B-3c; I.C-3d / W-E / tabl. CXVI

Wyraźnie wyodrębnione z otoczenia zaciemnienie o wymiarach 115 x 72 x 22 cm. Plan owalny, profil nieckowaty. Wypełnisko z jasnoszarego piasku.

Zawartość: 1. Górna część klina (?) żelaznego. Główka silnie rozklepana. Zachowana długość 3,3 cm. Szerokość trzonu 0,7 cm. 2. Fragment wióra z krzemienia bałtyckiego. 3. 74 mało charakterystyczne ułamki brzuśców, den i wylewów naczyń glinianych, grubościennych, kultury przeworskiej. Większość silnie wtórnie przepalona.

Kilkanaście drobnych fragmentów przepalonych kości. Wg. 15 g.

Chronologia: okres przedrzymski / okres rzymski.

Obiekty z okresu bitwy nad Rawką (rok 1915)

Fragment okopu nr 1 / obiekt 137 / I.A-3b; I.B-3a, 4abc, 5c / SW-NE / plan ogólny

Na uchwyconym odcinku miał przebieg zygzakowaty. Szerokość wahała się od 120 cm do 170–180 cm. Głębokość około 150–160 cm. Nie stwierdzono śladów umocnień drewnianych. Okop zniszczył częściowo obiekty pradziejowe numer 56, 57, 67 i 120 (wieniec i nasyp kurhanu od strony południowej). W obrębie okopu znaleziono siedem łusek po pociskach do karabinu „Mauser” (prawdopodobnie wz. 98), kaliber 7,92 mm oraz źle zachowane fragmenty skórzanej ładownicy.

Chronologia: rok 1915, styczeń–lipiec.

Ziemiańska wojskowa nr 1 / obiekt 138 / I.B-3ab / WWS-EEN / plan ogólny

Obiekt na planie prostokąta o wymiarach 320 x 250 x 180 cm. Usytuowany na zapleczu okopu nr 1. Wejście znajdowało się w ścianie południowej. Ziemiańska zniszczyła częściowo obiekty pradziejowe nr 45 i 111. W ziemiańce znaleziono nieodpalony pocisk kaliber 7,92 mm do karabinu „Mauser” wz. 98 oraz monetę dziesięciofenigową.

Chronologia: rok 1915, styczeń–lipiec.

Obiekty na złożu wtórnym i formy naturalne

Przeźniębienie gruntu nr 1 / obiekt 22 / I.C-3a,b / plan ogólny

Owalne przebarwienie, bardzo słabo czytelne w podłożu. Wymiary: 42 x 36 x 11 cm. Wypełnisko tworzył jasnoszary, miejscami żółtawy piasek ze śladami stacjonowania wody. W wypełnisku znaleziono jeden fragment przepalanej kości ludzkiej i dwa niewielkie kamienie granitowe.

Chronologia: okres nowożytny.

Przeźniębienie gruntu nr 2 / obiekt 54 / I.B-5d / plan ogólny

Owalne przebarwienie, słabo czytelne w podłożu. Wymiary 89 x 70 x 30 cm. Wypełnisko stanowił jasnobrązowy piasek. Zawartość: 1. Jeden ułamek wylewu naczynia glinianego kultury przeworskiej, silnie wtórnie przepalony. 2. Trzy fragmenty glinianych naczyń nowożytnych. 3. Dziewięć drobnych fragmentów przepalonych kości.

Chronologia: okres nowożytny.

Przeźniębienie gruntu 3 / obiekt 56 / I.B-5c / plan ogólny

Owalna jama o wymiarach 90 x 55 x 30 cm przylegająca do ściany okopu z I wojny światowej. Wypełnisko stanowił szary piasek z wtrętami żółtego. Zawartość: 1. Fragment nitu żelaznego. 2. Osiem mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń glinianych kultury przeworskiej. 3. Cztery fragmenty brzuśców i jeden fragment wylewu naczyń nowożytnych. 4. Drobne fragmenty przepalonych kości.

Chronologia: okres nowożytny.

Przeźniębienie gruntu nr 4 / obiekt 64 / I.B-5c / plan ogólny

Jama o wymiarach 64 x 38 x 35 cm. Wypełnisko stanowił żółtobrunatny piasek z zsypnymi kamieniami granitowymi. Prawdopodobnie zakopane w czasach współczesnych kamienie z pola.

Przeźniębienie gruntu nr 5 / obiekt 115 / I.B-4c / plan ogólny

Przeźniębienie gruntu o rozmiarach 56 x 31 x 5 cm spowodowane zaleganiem dwóch dużych kamieni granitowych. Pod kamieniami niewielka warstwa miała barwę jasnobrunatną.

Przeźniębienie gruntu nr 6 / obiekt 134 / I.A-4c / plan ogólny

Koliste zaciemnienie o wymiarach 35 x 35 x 26 cm. Profil nieregularny, schodkowaty. Wypełnisko z żółtobrunatnego piasku. Brak materiału zabytkowego.

Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 1 / obiekt 71 / I.B-5d / plan ogólny

Pas o wymiarach 84 x 50 x 20–25 cm. Wypełnisko z szarobrunatnego piasku. Wewnątrz tkwiło kilka kamieni granitowych.

Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 2 / obiekt 72 / I.B-5b, c / plan ogólny

Fragment pasa gleb strukturalnych o miąższości około 40 cm – nieeksplorowany.

Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 3 / obiekt 77 / I.B-5d / plan ogólny

Pas 250 x 118 x 34 cm. Wypełniony szarobrunatnym piaskiem. W jego obręb był wkopany od strony północno-zachodniej grób kultury przeworskiej nr 31 (ob. 53).

Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 4 / obiekt 97 / I.E-5b / plan ogólny

Klin o szerokości na powierzchni około 90–110 cm, zagłębiony na około 90–95 cm. Był wypełniony szarobrunatnym piaskiem o konsystencji mniej zbitej od otoczenia. Wewnątrz znajdowało się kilka kamieni granitowych.

Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 5 / obiekt 131 / I.E-5b, 6c / plan ogólny

Klin o szerokości na powierzchni około 90–110 cm, zagłębiony na około 90–95 cm. Był wypełniony szarobrunatnym piaskiem o konsystencji mniej zbitej od otoczenia. Część poligonu przykrywał na powierzchni fragment bruku kamiennego z obiektu nr 20.

**Zabytki ruchome
z warstw mechanicznych**

Zabytki luźne: 1. Grot broni drzewcowej. Dobrze zachowany, pokryty patyną ogniową. Na przejściu liścia w tuleję i częściowo na tulei zdobiony trawionym ornamentem jodełkowatym. Długość całkowita 20,2 cm. Największa szerokość liścia 4,5 cm. Długość tulei 4,8 cm. Średnica tulei 1,9 cm. W tulei zachowany fragment nitu. Typ PK-XIX. 2. Grot broni drzewcowej. Dobrze zachowany, częściowo pokryty patyną ogniową. Długość całkowita 12,2 cm. Długość tulei 4,5 cm. Na końcu tulei dwie dookólne linie ryte. W tulei tkwi nit. Typ PK-XXII. 3. Ostrze struga żelaznego. Pozbawione zaczepów do rękojeści, częściowo pokryte patyną ogniową. Największa wysokość ostrza 2,2 cm. 4. Przebijak/punca żelazna, nieco skorodowana, na trzonie i kolcu ślady patyny ogniowej. Długość 13,2 cm. 5. Fragment trzonu nieokreślonego narzędzia żelaznego. Zachowana długość 8,8 cm. 6. Zapinka żelazna. Bardzo dobrze zachowana. Całkowicie pokryta patyną ogniową. Długość 6,3 cm. Typ E wg J. Kostrzewskiego (1919). 7. Zapinka żelazna, skorodowana. Pozbawiona sprężynki i igły. 8. Nit żelazny z odłamanym kolcem. Łebek płaski, okrągły, o średnicy 3,2 cm. 9. Nit żelazny z odłamanym kolcem. Łebek płaski, okrągły, o średnicy 3 cm. 10. Osełka z piaskowca, owalna, w przekroju trójkątna. Długość 8,4 cm. 11. Fragment załuskanego narzędzia krzemienno-żelaznego. Przepalony. 12. Fragment brzośca naczynia cienkościennego z rytym ornamentem. Ułamek wielkości 28 x 31 mm. Grubość 4 mm. Powierzchnia zewnętrzna szorstka, barwy brunatnej, wewnętrzna barwy ceglastej. Zachowany fragment ornamentu w postaci zamkniętego z prawej strony prostokąta z wyraźnie wyodrębnionym kwadratem. W kwadracie, po środku znajduje się rytym symbol w formie lustrzanego odbicia litery „F” z pochylonymi w dół skrzydełkami. Z lewej strony zachowany fragment prawdopodobnie kolejnego pola kwadratowego z rytą ukośnie do góry linią. Ornament jest wykonany bardzo starannie i jest dobrze widoczny. Na przełomie z lewej strony widoczne resztki rytego ornamentu poziomych linii w postaci wyraźnych zagłębień. Szerokość rytym linii wynosi 0,4–0,5 mm. Wysokość pasa

ornamentu 8,5 mm. Wymiary zachowanego kwadratu 8,3 x 8,5 mm. Wysokość wrysowanego znaku 6 mm. Kwadrat uszkodzony wydaje się nieco większy od zachowanego całkowicie. Linie poziome, łączące kwadraty są nieco wytarte na ich styku. Wydaje się, że ryte znaki mogły być pierwotnie wypełniane substancją kontrastującą, o czym świadczą pozostałości zaczernień w głębi rytów. 13. Nóż żelazny częściowo pokryty patyną ogniową. Głownia prosta, trzpień obustronnie wyodrębniony. W: d całkowita – 11,1 cm, h głowni u nasady – 1,8 cm. Typ: TDa-II. 14. Nóż żelazny pokryty częściowo patyną ogniową, częściowo zardzewiały. Głownia prosta, trzpień obustronnie wyodrębniony. W: d całkowita – 15,3 cm, h głowni u nasady – 1,5 cm. Typ: TDa-II. 15. Fragment głowni noża żelaznego ze śladami patyny ogniowej. 16. Fragment rynienkowatego okucia z mosiądzu/brązu. Z jednej strony zachowana dziurka na nit. W: d – 7,1 cm, s – 0,4 cm. 17. Fragment rynienkowatego okucia z mosiądzu/brązu. W: d – 3,5 cm, s – 0,4 cm. 18. Zaczep esowaty do naszyjnika z mosiądzu/brązu wykonany ze sztabki o przekroju kolistym. W: Ø – 0,4 cm, h – 2,5 cm. 19. Obrączka węzłkowata wykonana z mosiądzu/brązu z dziewięcioma „węzłkami” na obwodzie. W: Ø – 3,5 cm. 20. Fragment blachy żelaznej z zachowanym nitom o półkolistym łebku. W: 2 x 2,9 cm, s – 0,3 cm. 21. Kółko żelazne wraz z zawieszka nitowaną do pasa, pokryte patyną ogniową. Zawieszka trapezoidalna, zdobiona u nasady z kółkiem linią rytą. W: Ø kółka – 2,2 cm, h zawieszki – 2,6 cm. Typ: MLc – odmiana 2 (?). 22. Nit żelazny z półkolistym łebkiem i trzonem czworokątnym. Pokryty patyną ogniową. W: Ø łebka – 2,3 cm, h wraz z trzonem – 3,7 cm. 23. Łebek czworokątnego nitu żelaznego z fragmentem trzonu. W: 1,6 x 1,7 cm. 24. Łebek dużego nitu żelaznego pokrytego patyną ogniową, silnie spłaszczony od góry. W: Ø – 3,6 cm, h – 1,1 cm. 25. Fragment sprężynki zamka skrzyneczki, wykonany z czworokątnego drutu żelaznego. Pokryty patyną ogniową. 26. Duży fragment żelaznego okucia podwójnego znacznych rozmiarów pokrytego patyną ogniową. Być może od skrzyneczki. Z jednej strony zachowane dwa nity, w tym jeden w całości, spinający spodnią blaszkę zachowaną fragmentarycznie. W: 3 x 7,9 cm, odstęp pomiędzy blaszkami – 1,5 cm. 27. Fragment okucia żelaznego. Pokryte patyną ogniową. W: d – 3,6 cm. 28. Naczynie gliniane, zgniecione i zrekonstruowane. Profil beczułkowaty, wylew pogrubiany, dwukrotnie facetowany. Dwa wałeczkowate ucha przykrawędne. Dno płaskie. Powierzchnie gładkie, barwy jasnobrunatnej, miejscami szare. W: Øw – 11,5 cm, Ød – 8,2 cm, h – 14 cm. Typ: TD-VI.2b. 29. Fragment zgniecionego naczynia baniastego – zrekonstruowany. Szyjka ustawiona ukośnie, krawędź wylewu trzykrotnie facetowana. Powierzchnie gładkie, barwy ceglastobrunatnej. Typ: III.3.a. 30. Fragment czarki z kołnierzosowym wylewem i ostrym załomem brzuśca. Wylew pogrubiany, silnie wywinięty, krawędź obła. Powierzchnie gładkie, barwy czerwonej. W: Øw – 9 cm. Typ: TD-E.2. 31. Przęślik lub ciężarek do sieci rybackiej, gliniany, krążkowaty. W: Ø – 3,7 cm, h – 1,3 cm. 32. Przęślik gliniany, dwustożkowaty. W: Ø – 3,6 cm, h – 3,3 cm. 33. 697 ułamków naczyń glinianych lepionych ręcznie. W tym 98 fragmentów wylewów o krawędziach dwu- i trzykrotnie facetowanych. 34. 19 fragmentów naczyń wykonywanych na kole garncarskim. Wszystkie ułamki barwy szarej. Na siedmiu widoczne ślady ornamentu wyświecanego lub stempelkowego w postaci kwadratów lub rozety. 35. 26 niewielkich ułamków brzuśców naczyń typu *terra sigillata*. Na kilku widoczne są fragmenty ornamentu w stylu *ovolo*.

Część druga. Klasyfikacja typologiczno-chronologiczna

Ozdoby i części stroju

Reprezentuje je w sumie niewielki wachlarz znalezisk. Obok zapinek są to paciorki szklane, szpila, wisiorok wiaderkowaty, bransoleta, klamra i sprzączki, różnego rodzaju zawieszki i okucia pasów oraz bliżej nieokreślone metalowe okucia i aplikacje.

Zapinki

Ogółem znaleziono 26 zapinek, z czego 23 w obiektach, a tylko trzy bez kontekstu. Trzech fibul nie udało się sklasyfikować z uwagi na zły stan zachowania (z grobu nr 17, depozytu funeralnego nr 8 i jednej luźnej). Wszystkie zidentyfikowane egzemplarze można zgrupować w trzy bloki morfologiczno-chronologiczne: pierwszy stanowią zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej, drugi późnolateńskie, a trzeci jest charakterystyczny dla starszego okresu rzymskiego.

Zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej

Należą do nich fibule typu E, F, G, H wg J. Kostrzewskiego (1919).

Zapinki typu E znaleziono dwie – w tak zwanym grobie nr 27/1 (piec kremacyjny, ob. 52) i jedną luźno (6). Egzemplarz odkryty bez kontekstu jest dobrze zachowany i pokryty patyną ogniową (6). Drugi, z tzw. grobu nr 27/1 (piec kremacyjny), ma lekko uszkodzony kabłąk. Fibule takie były wykonywane z reguły z żelaza. Wywodzą się z terenów celtyckich, gdzie znajdowano je między innymi w oppidach (R. Gebhard 1991, 20–86, tabl. 39–41). Występują jednak na całym obszarze *Barbaricum*, choć najczęściej znajdowano je do tychczas w jastorfskim kręgu kulturowym oraz w kulturze oksywskiej i przeworskiej. Są podobne do zapinek typu D, z tym że są większe i mają bardziej wysklepiony kabłąk. W przeciwieństwie do typu D, mają nóżkę wywiniętą do połowy kabłąka. Możliwe, że konstrukcja ta dotarła na tereny kultury przeworskiej właśnie za pośrednictwem jastorfskimi lub z obszarów kultury oksywskiej. W takim przypadku zespoły, w których występują, byłyby młodsze niż na tamtych terenach. W kulturze przeworskiej są datowane w obrębie fazy A2 młodsze okresu przedrzymskiego.

W przypadku obu zapinek z Patok zwraca uwagę pewna odmienność konstrukcyjna. W swojej „klasycznej” formie zapinki te mają dolną cięciwę poprowadzoną pod kabłąkiem. Tymczasem zabytki z Patok mają cięciwę górną. Czy element ten może być cechą miejscową? Trudno powiedzieć, z uwagi na zbyt małą liczbę znalezisk. Nie można jednak wykluczyć takiej opcji.

W grobie nr 10/1 odkryto zapinkę typu F z częściowo odłamaną szpilą i fragmentem pochewki. Była wykonana z żelaza i pokryta patyną ogniową. Fibule tego rodzaju są charakterystyczne dla południowej, kontynentalnej części kręgu jastorfskiego (głównie Brandenburgia), gdzie są wyznacznikiem fazy A2 młodsze okresu przedrzymskiego (H. Seyer 1982, 68; R. Müller 1985, 79). Na obszarze Polski ich występowanie koncentruje się nad dolną Wisłą w strefie kultury oksywskiej (A. Maciałowicz 2006, 304, ryc. 6). Z tego

obszaru mogły też przenikać do kultury przeworskiej, choć nie można wykluczyć, że powstawały na miejscu w wyniku kontaktów z ludnością kultury jastorfskiej.

Dwa egzemplarze zapinek typu G znaleziono w grobie nr 31/1–2. Obie są żelazne. Jedna z nich jest zachowana bardzo dobrze, pokryta patyną ogniową, druga jest częściowo zniszczona przez korozję. Na obu okazach skuwki spinające odwinietą nóżkę z kabłąkiem są gładkie. Zapinki typu G, głównie z brązu, są najbardziej charakterystyczne dla Turynгии i Brandenburgii. Występują też na terenach kultury oksywskiej i w północnych rejonach zasiedlanych przez ludność kultury przeworskiej (Kujawy, Mazowsze). Niekiedy bywają mylone z zapinkami typu H, od których odróżnia je jedynie trójkątne zakończenie pochewki. Zabytki te w obrębie kultury przeworskiej są typowe dla fazy A₂ i przechodzą do początków fazy A₃ młodszego okresu przedrzymskiego.

Jedyny egzemplarz zapinki typu H odnaleziono w grobie nr 28/1 razem z zapinką typu K. Fibule typu H były wykonywane przede wszystkim z żelaza i wydają się być naśladownictwem lub wręcz późniejszą (?) wersją zapinek typu G. Odróżnia je od nich tępo ścięte zakończenie pochewki. Występują w kręgu jastorfskimi, kulturze oksywskiej, przeworskiej, a także w kulturze Poinęsti–Lukaševka. Ich obecność wyznacza okres przejściowy pomiędzy fazami A₂ i A₃, przy czym częściej występują już na początku fazy A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Konstrukcyjnie są reliktem tradycji środkowolateńskich. Zapinka z Patok była bardzo starannie wykonana, a odwinietą nóżką jest przymocowana tuż za wysklepieniem kabłąka za pomocą profilowanego drutu.

Zapinki późnolateńskie

Na cmentarzysku w Patokach reprezentują je tylko dwa typy K i M wg J. Kostrzewskiego (1919). Zapinka typu K została odnaleziona razem z wyżej opisaną zapinką typu H w grobie nr 28/2. Zapinki typu K są zaliczane już do konstrukcji późnolateńskich, choć są też obecne w zespołach o cechach starszych. Znane z terenów celtyckich (np. oppidum w Manching) występują też w inwentarzach kultury jastorfskiej (wykonywane głównie z brązu), oksywskiej i przeworskiej (żelazne). Okaz z grobu nr 28 w Patokach jest żelazny, mierzy 7 cm długości i należy do odmiany z sześciowojową sprężynką, górną cięciwą i poszerzoną główką kabłąka. Ostre załamanie szczytu kabłąka jest podkreślone nałożonym na nie pierścieniem z profilowanego drutu. Zapinki typu K są najbardziej charakterystyczne dla fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego (Th. Völling 1994, 159–171).

Jedyną fibulę typu M odkryto w obrębie ustryny nr 1/1. Ma odłamaną igłę i pochewkę. Fibule te są jednym z wyznaczników fazy A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Th. Völling (1994, 193–189) wyróżnia dwa warianty: M-a oraz M-b, przy czym pierwszy ma być typologicznie starszy. Wydaje się, że zachowany fragment zapinki z Patok jest wariantem M-a, ale z uwagi na stan zachowania obserwacja ta może budzić wątpliwości.

Zapinki z okresu rzymskiego

Zbiór składa się z 15 egzemplarzy. Najstarsze i jednocześnie najliczniejsze są fibule silnie profilowane typu A.68. Znaleziono ich łącznie sześć egzemplarzy, po jednym w grobach nr 17/1, 30/1 i 32/2, dwa w ustrynie nr 10/1–2 i jeden w obrębie bruku nr 6/2. Wszystkie wykonano ze stopów miedzi. Najlepiej zachowane są okazy z grobów 17/1 i 32/2, które

przetrwały w całości. W dobrym stanie są również kabłąki i sprężynki fibul z ustryny nr 10/1–2, niestety mają odłamane pochewki. Egzemplarze z ustryny oraz grobu nr 32 wykazują podobieństwa warsztatowe w ukształtowaniu główki kabłąka, która ma obły kształt, natomiast zapinka z grobu nr 17 jest nieco odmienna poprzez płaskie od spodu ukształtowanie zarówno kabłąka, jak i główki. Pozostałe okazy są zbyt zdeformowane, aby je dokładniej analizować.

Ogółem zapinki A.68 wywodzą się z obszarów naddunajskich, najprawdopodobniej z prowincji *Noricum*, gdzie zostały ukształtowane na bazie typu A.67 (G. Kossack 1962, 130–131). Ich występowanie jest poświadczone na terenie całego środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (M. Olędzki 1997, ryc. 3). W zespołach kultury przeworskiej są formą przewodnią dla podfazy B_{1b} i przeżywają się do końca fazy B₁ (B_{1c}) starszego okresu rzymskiego.

Do równie wczesnych form należy wykonana z żelaza zapinka A.74 z grobu nr 33/2. Zaliczana jest do najstarszych odmian fibul trąbkowatych. Podobnie jak typ A.68 powiązana jest genetycznie z zapinkami A.67 (T. Dąbrowska 1998, 150–151). W kulturze przeworskiej zapinki te są charakterystyczne dla podfaz B_{1b} i B_{1c} starszego okresu rzymskiego.

Fragment nóżki zapinki oczkowatej znaleziono w grobie nr 14/5. Wykonano ją ze stopów miedzi. Jak się wydaje, jest to fragment fibuli typu A.45–46, który reprezentuje wczesną odmianę tych zapinek. Z uwagi na stan zachowania trudno o niej powiedzieć coś więcej. Ogólnie biorąc, zapinki takie występują w kulturze przeworskiej w obrębie fazy B_{1b} (J. Skowron, M. Olędzki 2002–2003, 141).

Dobrze zachowane są wykonane ze stopów miedzi dwie zapinki z grobu nr 36/2–3 (jeden z egzemplarzy ma odłamaną igłę). Reprezentują serię wschodnią drugiej grupy O. Almgrena, typ A.38–39, wariant b wg M. Olędzkiego (1998, 75). Na obszarze kultury przeworskiej są datowane głównie na podfazę B_{2a} starszego okresu rzymskiego.

Późną odmianę drugiej serii zapinek silnie profilowanych reprezentuje wykonany ze stopów miedzi okaz z grobu nr 19/2. Jest dobrze zachowany i można go zaliczyć do typu 1A, odmiany mazowieckiej. Według T. Dąbrowskiej (1995, 20) fibule te można datować od podfazy B_{2b} starszego okresu rzymskiego po podfazę C_{1a} młodszego okresu rzymskiego. Nasz egzemplarz wraz z pozostałymi zabytkami zespołu grobowego (naczynia) można datować raczej na schyłek fazy B₂.

Do piątej grupy O. Almgrena można zaliczyć dwa fragmenty i jeden w całości zachowany egzemplarz zapinki. Z domniemanego kurhanu nr 1/1 pochodzi wykonana ze stopów miedzi część kabłąka fibuli prawdopodobnie typu A.113, serii 7. Z kolei w grobie nr 20/4 znaleziono kabłąk wraz z pochewką wykonanej z żelaza zapinki A.V.120–122, starszej grupy serii 8. Oba fragmenty można datować w obrębie środkowej i późnej fazy B₂. Dobrze zachowana była zapinka z grobu nr 45/2. Wykonany ze stopów miedzi okaz jest zbliżony do typu A.94–96. Według klasyfikacji T. Hauptmanna (1998, 161–162, Abb. 1) należy on do wariantu 11, serii 1. Zapinki takie są charakterystyczne dla obszaru zajmowanego przez kulturę wielbarską, ale przenikają też na tereny kultury przeworskiej. Ich występowanie ogranicza się do fazy B₂C₁, ewentualnie całej C_{1a} młodszego okresu rzymskiego.

Dobrze zachowana jest żelazna zapinka siódmej grupy O. Almgrena, zbliżona do typu 201–202, odkryta w ustrynie nr 6/2. Według M. Kaczmarka (1995, 258, ryc. 4; 1998, 306–308) reprezentuje ona serię 1, wariant 2a. Zabytki te są charakterystyczne dla inwentarza kultury wielbarskiej na Pomorzu Wschodnim. Na obszarze kultury przeworskiej

mają charakter incydentalny. Można je datować w obrębie faz B₂–C₁ lub najogólniej C₁ młodszejszego okresu rzymskiego.

Zupełnie przetopioną zapinkę nieokreślonego typu, wykonaną ze stopów miedzi odkryto także w depozycie funeralnym nr 7.

Wisiołek wiaderkowaty

W grobie nr 20/3 znaleziono jeden wisiołek wiaderkowaty wykonany ze stopów miedzi. Był wyjątkowo drobny, nawet na tle innych, niewielkich przecież tego typu ozdób. Do pałąka przywarł mały, płasko-kulisty paciorek szklany barwy zielonkawej, co może sugerować, że oba przedmioty były częścią tego samego garnituru. Wisiołki wiaderkowate występują powszechnie w inwentarzach kultury przeworskiej od schyłku młodszejszego okresu przedrzymskiego aż po wczesną fazę okresu wędrówek ludów (T. Liana 1970, 446–447; K. Godłowski 1977, 43). Wisiołek z grobu nr 20 jest datowany zapinką A.V. serii 8 na fazę B_{2b} starszejszego okresu rzymskiego.

Bransolety

Jedna została znaleziona w grobie nr 49/7. Kabłąk był wykonany z ciennej blachy żelaznej zwiniętej w rurkę, obecnie pokryty patyną ogniową. Ma średnicę 8 cm. Na nim nałożono niewielką tarczkę wykonaną ze spiralnie skręconego drutu żelaznego, skorodowaną. Zabytki tego typu są rzadkie wśród zestawów ozdób kultury przeworskiej. Być może egzemplarz z Patok należy wiązać z obszarem wpływów celtyckich, gdzie ślimacznice miały określoną symbolikę (B. Balke 1999, 72–73). Jednak materiał – żelazo, i sposób wykonania omawianego zabytku odbiega od wzorów celtyckich wykonywanych zazwyczaj z brązu i pełnego, sztabkowego drutu. Omawiany przedmiot jest datowany wraz z całym zespołem grobowym na przełom faz A₁/A₂ młodszejszego okresu przedrzymskiego.

W ustryniu nr 1/3 znaleziono fragment bransolety wykonanej ze stopów miedzi w postaci owalnego, karbowanego od strony zewnętrznej pręta. Zachowało się zakończenie z jednej strony, słabo wyodrębnione. Bransolety tego typu mają swój rodowód w celtyckiej kulturze lateńskiej (M. Grygiel 2018, 154–155), ale wiązane też są z kręgiem pomorsko-kloszowym (A. Waluś 1992, 90). Występują od przełomu okresu halsztackiego i lateńskiego, z największym nasileniem w środkowym okresie lateńskim. Egzemplarz z ustryniu 1 w Patokach może być datowany dość późno, bo pomiędzy fazą A₃ młodszejszego okresu przedrzymskiego a początkiem fazy B₁ starszejszego okresu rzymskiego.

Ozdoba „węzłkowata”

Ten interesujący zabytek został niestety znaleziony luźno (19). Ozdobę wykonano ze stopów miedzi. Ma 3,5 cm średnicy. Na obwodzie jest otoczona przez dziewięć owalnych „węzłków” z okrągłymi okienkami wewnątrz. Wyglądem nawiązuje do obrączek brodawkowatych o proveniencji celtyckiej. Na obszarze Polski ozdoby tego rodzaju występują w długim przedziale czasowym od III w. p.n.e. do II w. n.e. (B. Balke 1999, 67–74). Z terenów Polski Środkowej obrączki brodawkowate znane są z cmentarzyska w Konopnicy, pow. Wieluń, stan. 7, grób 154 datowany na fazę A₃ młodszejszego okresu przedrzymskiego

(B. Abramek 1988, 86, tabl. VIII:1) oraz Rogaszyna, stan. 2–4, gm. Piątek (B. Muzolf 2004, 85–86, ryc. 3:7) o podobnej chronologii.

Pod względem formalnym zabytek z Patok różni się jednak od obrączek brodawkowatych mało plastycznym, płaskim i dość cienkim profilem. Mógł stanowić aplikację stroju lub część innego przedmiotu, lecz nie nadawał się do pełnienia funkcji obrączki. Poza wyżej wspomnianą domniemaną proveniencją i z uwagi na brak kontekstu trudno jest precyzyjnie datować ten przedmiot.

Paciorki

Na przebadanej części cmentarzyska w Patokach znaleziono w sumie 20 paciorków szklanych, z czego 13 wraz z co najmniej kilkoma przetopionymi i odkształconymi stanowiło jedną kolię złożoną w grobie nr 17. Ze wszystkich paciorków odkrytych na cmentarzysku 18 miało rozpoznawalną formę i można je było sklasyfikować. Najwięcej – osiem – było paciorków melonowatych, różnej wielkości, wszystkie barwy zielonkawej. Sześć z nich stanowiło część kolii z grobu nr 17, a dwa przetopione odkryto w ustrynie nr 2. Okazy z grobu nr 17/3,6–10 należą do grupy XVIII, typ 158 wg M. Tempelmann-Mączyńskiej (1985). Do tej samej grupy można też zaliczyć przetopione paciorki z ustryny nr 2, lecz ich typ jest nie do ustalenia. Paciorki melonowate występują w całym okresie rzymskim, ze szczególnym nasileniem w jego młodszych i późnych stadiach (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 94–95).

Dwa małe paciorki płasko kuliste odkryto po jednym w grobach nr 17/4 i nr 20/3. Paciorek z grobu nr 17 można zaliczyć do grupy II, typ 34–41. Paciorki takie występują od fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po fazę D okresu wędrówek ludów (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 29–31). Natomiast paciorek z grobu nr 20/3 reprezentuje grupę II, typ 32–33 o podobnej chronologii.

Z kolii z grobu nr 17 pochodziło też pięć paciorków kulistych i jeden walcowaty. Wszystkie były odkształcone, stąd brak możliwości określenia ich typu. Jeden z nich był barwy czerwonej, a inny żółtej. Wydaje się, że mogły należeć do grupy I wg M. Tempelmann-Mączyńskiej, powszechnej w całym okresie rzymskim. Jedyny paciorek, prawdopodobnie walcowaty, z tej samej kolii był wielobarwny, ale tak silnie odkształcony, że nic ponadto nie można o nim powiedzieć.

W grobie nr 8/7 odkryto jeden mlecznobiały paciorek heksagonalny w formie spłaszczonego graniastolupa. Należy do grupy XII, typ 116–122 wg M. Tempelmann-Mączyńskiej. Drugi, podobny, wykonany z zielonego szkła znaleziono w płacie warstwy kulturowej nr 4/1. Są one charakterystyczne dla zespołów grobowych datowanych od fazy B₂–C₁ po fazę C₂ młodszej części okresu rzymskiego (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 35).

Ponadto w tak zwanym grobie nr 27 (piec kremacyjny) znaleziono odkształcony paciorek szklany, biały z niebieskimi kółkami i oczkiem wewnątrz, prawdopodobnie grupy XXI, typ 216.b wg M. Tempelmann-Mączyńskiej. Paciorki takie występują w całym okresie rzymskim, z tym że najwięcej ich pochodzi z okresu od fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po fazę C_{1a} młodszej części okresu rzymskiego (M. Tempelmann-Mączyńska 1985, 48–52).

Szpila

Jedyny dobrze zachowany zabytek tego rodzaju z cmentarzyska w Patokach, wykonany ze stopów miedzi pochodzi z grobu nr 20/9, gdzie wystąpił razem z wisiorkiem wiaderkowatym i małym paciorkiem płasko-kulistym. Szpila była ułożona w jamie grobowej obok popielnicy. Jej całkowita długość wynosiła 20,3 cm. Miała profilowaną, bardzo ozdobną główkę. Składały się na nią dwie duże kule zdobione granulacją i rozdzielone wałeczkami plastycznymi. Zabytek ten stanowi dość wyjątkową formę, bardzo rzadko spotykaną w inwentarzach kultury przeworskiej. Jak się wydaje, typologicznie nawiązuje do typu 9 podgrupy IIa wg B. Beckmanna i może być importem prowincjonalno-rzymskim (B. Beckmann 1966, 17, 50–51). Najbliższą znaną mi analogię stanowi uszkodzona szpila mosiężna z grobu nr 13 z cmentarzyska w Goli, stan. 2 w województwie wielkopolskim (M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 198, 329, ryc. 131–15, 200–2). Zabytek z Patok nie jest powiązany formalnie z rozpowszechnionymi na północnym i wschodnim Mazowszu szpilami z profilowanymi główkami (J. Andrzejowski 2001, 74, ryc. 15) i powinien być traktowany odrębnie. Ogólnie można stwierdzić, że szpile z różnymi profilowanymi główkami stają się modne na przełomie faz B₁ i B₂ i zaczynają dominować w fazie B₂ starszego okresu rzymskiego. Egzemplarz z grobu nr 20/9 w Patokach należy datować razem z całym zespołem na podfazę B_{2b} starszego kresu rzymskiego.

Z grobu nr 40/1 pochodzi silnie skorodowany fragment górnej części szpili z główką zawiniętą w uszko. Stan zachowania zabytku uniemożliwia dokładniejszą analizę.

Części pasa

Sprzączki

Znaleziono w sumie 11 sprzączek żelaznych lub ich części. Dziewięć można było określić typologicznie. Są formalnie mało zróżnicowane. Reprezentują jedynie dwa typy C.13 i D.1 wg R. Madydy-Legutko (1987). Typ C.13 to sprzączki koliste o zróżnicowanych formach okuć. Kompletnie zachowane egzemplarze znaleziono w grobach: 7/2, 27/2 i 33/3, a w grobie nr 14/3–4 jedynie ramy dwóch okazów. Być może ramą sprzączki typu C było też w połowie skorodowane kółko żelazne wykonane z kwadratowego w przekroju drutu znalezione w grobie 17/12. Z kolei do typu D.1 sprzączek o ramie D-kształtnej można zaliczyć zabytki z grobów: 14/2, 16/4 (tylko ramy) raz 25/1 i 38/2. Sprzączki tych typów są najbardziej rozpowszechnione jako części pasów ludności kultury przeworskiej i występują od młodszego okresu przedrzymskiego po wczesny okres wędrówek ludów.

Ponadto w grobie nr 46/3 znaleziono skorodowaną ramę sprzączki niemożliwą do określenia, a w grobie nr 50/3 kolec.

Klamra dwuczęściowa

Klamrę do pasa, wykonaną z żelaza odkryto w grobie nr 49/6. Była dobrze zachowana. Należy do typu IX.B wg R. Wiloch (1995), który obejmuje klamry żelazne, dwuczęściowe, zawiasowe z haczykami (zapięciami) zagiętymi do wewnątrz. Odmiana B jest zdobiona żłobkami rytymi wzdłuż krawędzi. Jest to zabytek wywodzący się najprawdopodobniej

z Bornholmu, charakterystyczny dla kultury oksywskiej, występuje także na obszarze nadodrzańskiej grupy kultury jastorfskiej (M. Grygiel 2018, 191–193). W inwentarzach kultury przeworskiej jest elementem obcym i zdarza się sporadycznie (T. Dąbrowska 2008, 36–38). Klamry tego typu pojawiają się w fazie A₁, najpowszechniejsze są w fazie A₂, dość częste jeszcze w A₃ młodszego okresu przedrzymskiego i sporadycznie pojawiają się w starszym okresie rzymskim (R. Wiloch 1995, 19). Egzemplarz z Patok jest tym bardziej interesujący, gdyż znalazł się w zespole grobowym datowanym na przełom faz A1/A2, w którym znajdują się zabytki o cechach styku kulturowego pomorsko-kloszowego i wczesnoprzeworskiego.

Okucia nakładane na pas

Odkryto cztery zabytki o tym przeznaczeniu w grobach 7/1, 20/5 i 51/2 oraz luźno (21). Okucie znalezione w grobie 7/1 ma formę pętlikowatą (przypomina odwróconą literę Ω) i wykonano je z czworokątnego drutu. Jest dobrze zachowane, pokryte patyną ogniową. Ma zupełnie odmienny kształt i mocowanie niż popularne w okresie rzymskim okucia o podobnej funkcji polegającej na przyczepianiu do nich różnych mniejszych przedmiotów, jak np. noże, niektóre narzędzia, zestawy do krzesania ognia czy przyborniki toaletowe. Wszystkie wyróżnione przez R. Madydę-Legutko (2016) okucia o takim przeznaczeniu są nitowane do pasa i mają z reguły inny kształt. Okucie z Patok nie mieści się w tych kategoriach, jest mocowane zatyczkowo, poprzez przebicie ostrymi zakończeniami odpowiedniej powierzchni i zagięcie zakończeń. Odpowiednia długość odgiętych części gwarantowała silne mocowanie. Zabytek jest dość pewnie datowany ceramiką na młodszy okres przedrzymski, prawdopodobnie jego wcześniejsze fazy. Być może stanowi pierwotną formę późniejszych, nitowanych kabłączków datowanych dopiero od fazy B₁ starszego okresu rzymskiego (R. Madyda-Legutko 2016, 68–69).

Dwa inne okucia o takim przeznaczeniu znaleziono w grobach 20/5 i 51/2. Okucie z grobu 20/5 jest wykonane z wąskiej taśmy ze stopów miedzi. Jest niewielkie (wysokość zaledwie 2 cm), nitowane w części górnej pojedynczym, żelaznym nitom i zakończone półowalnym rozszerzeniem służącym najprawdopodobniej do mocowania pierścienia, do którego troczono różne przedmioty. Pierścień nie zachował się. Kolejne, podobne pochodzi z grobu 51/2 i było wykonane z żelaza. Na przyczepionym do niego kółku żelaznym zawieszony jest dobrze zachowany klucz, także wykonany z żelaza, pokryty patyną ogniową. Zestaw ten dobrze pokazuje wykorzystanie tego rodzaju okuć do pasa. Omawiane okucia należą do odmiany 2 skuwek z zawieszonym pierścieniem wg R. Madydy-Legutko (2016, 88–89, ryc. 19/7–9). Były one stosowane jako elementy pasów zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Występują przede wszystkim od fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po wczesne fazy młodszego okresu rzymskiego. Zabytek z Patok jest datowany na fazę B_{2b} starszego okresu rzymskiego.

Kolejną, dobrze zachowaną, kompletną skuwkę żelazną wraz z zawieszonym na niej kółkiem odkryto też luźno (21). Jest pokryta patyną ogniową. Formalnie nawiązuje ona do wyżej opisanej odmiany 2, od której różni się romboidalnymi płytkami mocowanymi dwoma nitami. Obejma na kółko jest wykonana z drutu o przekroju kolistym, który następnie został rozklepany w samo okucie. Trapezoidalna zawieszka zdobiona jest u nasady delikatną linią rytą. Zdobienie tak drobnego przedmiotu było zapewne uzasadnione wyglądem całego stroju.

Obie opisane wyżej dwie ostatnie skuwki służyły raczej do mocowania na wąskich pasach lub rzemieniach. Renata Madyda-Legutko (2016, 87, 91) zwraca uwagę, że mogły służyć jako element rzemieni do zawieszania rogów do picia lub troczenia miecza. Znane są również jako część uprzęży końskiej. Zwyczaj troczenia różnych przedmiotów do pasa przy pomocy skuwek pojawił się pierwotnie w środowisku celtyckim. Natomiast rozpowszechnienie się pasów z okuciami w kulturze przeworskiej, jak i w całym środkowoeuropejskim *Barbaricum* datuje się dopiero od fazy B₁ starszego okresu rzymskiego.

Przybory toaletowe – szczypczyki, brzytwa, grzebienie

Znaleziono niewiele tego rodzaju zabytków. Jedyne szczypczyki toaletowe znaleziono w grobie nr 18/3. Wykonano je z żelaza, obecnie pokrytego patyną ogniową. Mają koliste uformowany uchwyt, 3,3 cm długości i klapkowate rozszerzenie na dole na 0,8 cm. Szczypczyki są dość rzadkim znaleziskiem w inwentarzach kultury przeworskiej. Podobne, tylko większych rozmiarów pochodzą między innymi z pobliskiego cmentarzyska w Kuznociu, stan. 1, woj. mazowieckie (J. Skowron 2006, 123, tabl. XLII:5) oraz z Siemichowa, woj. łódzkie, stan. 2 (M. Jażdżewska, W. Siciński 2017, 52, ryc. 5:2). Można je zaliczyć do grupy I wg J. Kostrzewskiego (1919, 142–143, Abb. 133). Takie egzemplarze są w kulturze przeworskiej najbardziej charakterystyczne od przełomu faz A₁/A₂ po fazę A₃ młodszego okresu przedrzymskiego (T. Dąbrowska 1997, 97). Okaz z grobu 18 w Patokach jest datowany na przełom faz A₂/A₃.

Brzytwę żelazną odkryto w grobie 33/13. Należy do typu II wg J. Kostrzewskiego (1919, 151–153, Abb. 147) i odmiany z ostro zakończonymi ramionami. Podobne egzemplarze można znaleźć w Kamieńcu, woj. mazowieckie, na przykład w grobach nr 1 i 87 (T. Dąbrowska 1997, 96, Taf. I:5, XLVI:9). Brzytwy z reguły występują w grobach wojowników, tak jak to ma miejsce w przypadku zabytku z Patok. Ich chronologia rozciąga się zarówno na okres przedrzymski, jak i rzymski. Okaz z omawianego zespołu grobowego jest datowany na fazę B_{1b} starszego okresu rzymskiego.

Odnaleziono trzy niewielkie fragmenty grzebieni rogowych w grobach 22/6, 45/3 i 47/2. Na egzemplarzach z grobów 22 i 45 zachowały się zdobienia w postaci linii rytych. Należą one pod względem formalnym do okazów jednoczęściowych, jednowarstwowych i reprezentują typ A.I wg S. Thomas (1960, 56–58). Ten rodzaj grzebieni był bardzo rozpowszechniony u ludności kultury przeworskiej w obrębie faz od B₂ do B₂C₁. Okazy z Patok są datowane kolejno na fazę B₂ (grób 22) i B₂C₁ (grób 45).

Zachowane dwa fragmenty grzebienia z grobu 47 reprezentują bardziej złożony typ grzebieni trójwarstwowych. Okaz z Patok o dzwonowatym grzbiecie miał zachowane trzy fragmenty nitów poprzecznych łączących trzy równoległe warstwy płytek. Grzebienie te są rodzime na terenie kultury przeworskiej i reprezentują typ I wg S. Thomas (1960, 92–94). Są datowane ogólnie na młodszy okres rzymski.

Okucia skrzyneczek i klucze

Żelazne części skrzyneczek lub ich fragmenty, najczęściej ze śladami patyny ogniowej znaleziono w trzech grobach: nr 20/6–8, 22/2–3,5,7 i 30/2, w ustrynie nr 1 oraz dwa luźne (25–27). Odkryto też trzy żelazne klucze, wszystkie pokryte patyną ogniową. Dwa były

zachowane w całości w grobach nr 22/4 i 51/2, a jeden to fragment górnej części trzonu wraz z zawieszonym na nim kółkiem żelaznym odkryty w grobie nr 16/3.

Najwięcej części jednej skrzyneczki przetrwało w grobie nr 22, dlatego należy omówić je osobno. Znalezione tam okucie zamka (22/2) typu 2 wg A. Kokowskiego (1997, 36–38, Abb. 6), sprężynkę zamka (22/3) oraz dwa okucia podwójne (22/5,7), które być może też stanowiły część skrzyneczki. Odkryto też klucz żelazny (22/4) typu C wg A. Kokowskiego (1997, 40–41, Abb. 18). Okucia typu 2 to prostokątne płytki z otworami na klucz umieszczonymi na dłuższej osi. Mają szeroki zasięg chronologiczny – występują od fazy B₁ aż po C₃ okresu rzymskiego. Najwięcej ich przypada jednak na fazę B₂ i B₂/C₁. Klucze typu C mają dwie odmiany: skandynawską i kontynentalną, które różnią się ukształtowaniem zakończenia z podwójnym piórem.

Klucz z grobu 22 z Patok należy do wzoru kontynentalnego. Klucze tego typu znajdują się w inwentarzach kultury przeworskiej głównie od młodszej części fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po fazę C₁ młodszego okresu rzymskiego. Grób 22 z Patok datowany jest na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego.

Dobrze zachowany klucz żelazny odkryty w grobie 51/2. Do hakowato zagiętej końcówki trzonu przymocowane było zachowane fragmentarycznie kółko żelazne wraz z okuciem odmiany 2 wg R. Madydy-Legutko (2016). Klucz z jednym piórem i płaskim, dość szerokim trzonem należy do typu A2 wg A. Kokowskiego (1997, 36–37, 40, Abb. 18). Klucze tego typu występują w kulturze przeworskiej od fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po fazę C₁ młodszego okresu rzymskiego.

Świadectwem obecności skrzyneczek są także znaleziska pięciu sprężyn do zamków. Odkryto je w grobach 20/8, 22/3, 30/2, ponadto w ustrynie nr 1/4 oraz jeden fragment luźny (25). Znalezione również trzy sztuki okuć w przybliżeniu D-kształtnych wykonanych z płaskiego, zagiętego drutu w grobie 20/6–7 i pojedyncze luźne (27), które mogły być częściami skrzyneczek (K. Czarnecka 2020, 167, ryc. 118: 2,9–10).

Podsumowując, odkryte na cmentarzysku w Patokach elementy skrzyneczek/szkatulek oraz rodzaje kluczy pozwalają określić przypuszczalny typ rygla, jaki w nich stosowano. Jest to rygiel typu Siemianice, który szczegółowo opisała K. Czarnecka (2020, 49–79). Urządzenia takie były montowane w szkatułkach przez ludność kultury przeworskiej od przełomu faz A₃/B₁ (czyli mniej więcej od przełomu er) do końca okresu wpływów rzymskich i początku okresu wędrówek ludów.

Okucia podwójne

Znalezione w sumie 10 sztuk tak zwanych okuć podwójnych lub ich fragmentów w pięciu obiektach. Po jednym w grobach nr: 10/2, 15/2, 18/2, 20/2, dwa w grobie 22/5,7 oraz trzy w ustrynie nr 3/1–3 i jeden egzemplarz luźny (26). Dziewięć z nich stanowi różnej wielkości okucia prostokątne. Jest to kombinacja dwóch prostokątnych blaszek spiętych równolegle nitami z zachowaniem pożądanego dystansu. Sądzi się, że okucia tego rodzaju służyły do spinania ze sobą różnych części, najprawdopodobniej z materiałów organicznych. Niewykluczone, że niektóre mogły stanowić element usztywniający giętki materiał lub mocujący ze sobą konkretne przedmioty lub ich elementy składowe. Różna wielkość, od bardzo małych, o czym świadczy odnaleziona górna płytka okucia z grobu 20/2 o długości niecałych 3 cm, po duże, jak to z grobu 15/2, długie na prawie 9 cm,

czy jeszcze większe, zachowane fragmentarycznie z grobu 10/2 i luźne (26), może świadczyć o różnorodnym zastosowaniu. Pewną informację o grubości spinanych przedmiotów lub materiałów stanowi długość nitów spinających blaszki lub sam rozstęp pomiędzy nimi. Niektóre przedmioty tego rodzaju mogły stanowić okucia ścian skrzynek drewnianych, o czym pisze Katarzyna Czarnecka (2020, 166–169, ryc. 118: 1a, 3–7). Jako części skrzynki lub szkatułki drewnianej można interpretować okucia z grobu 22/5,7, ponieważ znalazły się tam wraz z osłoną zamka i kluczem żelaznym. Całość zespołu datowana jest na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego.

Do zachowanej części dużego okucia z grobu nr 10/2 mocno przywarło kilka fragmentów przepalonych kości ludzkich ze spalenizną – być może okucie spinało organiczny (skórzany? płócienny? drewniany? z kory?) pojemnik na przepalone szczątki, stanowiąc swoistą popielnicę. Nie można tego wykluczyć. Niektóre z okuć wykonano ze szlachetniejszego materiału, jakim były stopy miedzi (ustryna 3/1–2), co zapewne też mogło mieć znaczenie. W każdym razie okucia takie nie mają żadnej „czułości” formalnej ani chronologicznej i mogą być datowane wyłącznie w obrębie danego zespołu zabytków pochodzących z konkretnego obiektu.

Jeden egzemplarz okucia podwójnego odbiega całkowicie od form opisanych powyżej. Pochodzi z grobu nr 18/2. Oba spięte elementy okucia mają kształt kolisty i wykonano je ze stopów miedzi. Sama konstrukcja okucia ma odmienny charakter. Nity są rozmieszczone nieco ukośnie, by pod dolnym, mniejszym krążkiem stanowić jedną rozklepaną stopkę. Górna, większa płytką jest w przekroju lekko soczewkowata i przypomina główkę nitu. Dystans pomiędzy krążkami okucia wynosi 0,9 cm. Okucie musiało zatem być umieszczone na przedmiocie bez mała centymetrowej grubości. Wydaje się, że ten rodzaj okucia nie miał znaczenia funkcjonalnego, ale był elementem (być może jednym z wielu podobnych) zdobniczym jakiejś powierzchni. Przemawia za tym dbałość o estetyczny wygląd tego drobiazgu. Zabytek jest datowany w obrębie zespołu grobowego na przełom faz A₂/A₃ młodszego okresu przedrzymskiego.

Narzędzia

Noże

Odnaleziono łącznie 11 noży lub ich fragmentów w ośmiu grobach oraz trzy luźno. Typ I.a wg T. Dąbrowskiej (1997) stanowią dwa egzemplarze z grobów 17/11 i 33/4. Są to noże z jednostronnie wyodrębnionym trzpieniem i prostym lub wyraźnie łukowatym grzbietem. Kolejny typ – II.c, reprezentują okazy z grobów 14/8 i 41/3. Należą do niego noże z obustronnie wyodrębnionym trzpieniem i prostym lub tylko lekko łukowatym grzbietem. Jedynie ogólnie do typu II można przypisać zabytki z grobów 3/1 oraz dwa luźne (13, 14). Ponadto odkryto cztery fragmenty noży, które trudno określić typologicznie. Pochodzą z grobów: 11/2, 41/4 i 49/5 oraz jeden znaleziony luźno (15). Chronologicznie noże typu I.a są charakterystyczne dla młodszego okresu przedrzymskiego, choć mogą niekiedy występować także później, nawet w fazie B₂ (T. Dąbrowska 1997, 95). Noże typu I.a z Patok są datowane wraz z zespołami grobowymi kolejno na fazę B₁ (grób 17) i podfazę B_{1b} (grób 33). Egzemplarze typu II.c należy datować ogólnie na starszy okres rzymski. Noże typu II.c z Patok są szczegółowo datowane w obrębie zespołów grobowych: nóż z grobu 14 na podfazę B_{1c}, a egzemplarz z grobu 41 na podfazę B_{2a}. Pozostałe

okazy z grobów 11/2, 41/4, 49/5 oraz jeden luźny (15) zachowane są fragmentarycznie i nie można określić ich typologicznie.

Noże sierpikowate

Znalezione w dwóch grobach: 14/7 i 34/2, oba żelazne z jednostronnie wyodrębnionym trzpieniem do rękocyści. Można je zaliczyć do grupy I wg J. Kostrzewskiego (1919, 153–154, Abb. 148). Grób 14 datowany jest na podfazę B_{1c} starszego okresu rzymskiego, a grób 34 na fazę A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Ogólnie noże tego typu datowane są na fazy A₂–A₃ młodszego okresu przedrzymskiego, choć występują jeszcze sporadycznie w fazie B₁ starszego okresu rzymskiego. Przyjmuje się, że nożyki tego rodzaju mogły pełnić rolę brzytw.

Igły do szycia

Igły do szycia odkryto w grobach 13/4, 14/9 i 16/2. Igła z grobu 13 była wykonana z drutu ze stopów miedzi, dwie pozostałe z żelaza. Wszystkie mają trzon w przekroju kolisty i rozklepane zakończenie z „oczkiem”. T. Dąbrowska (1997, 97) wyróżniła dwa rodzaje igieł – z mniejszym i większym, bardziej podłużnym „oczkiem”. Nie ma to wpływu na ich rozprzestrzenienie i chronologię. Wielkość „oczka” mogła jednak mieć znaczenie przy doborze grubości nici lub innego materiału przewlekanego przez igłę. Igły z Patok należą do typu II igieł z większym „oczkiem”. Wyposażanie pochówków w igły do szycia, jak się wydaje, nie miało związku z płcią zmarłej osoby. Groby 13 i 14, wnioskując na podstawie wyposażenia, były grobami wojowników. Ich chronologia zamyka się w fazie B₁ starszego okresu rzymskiego. Według analizy antropologicznej w popielnicy grobu 16 pochowano mężczyznę w wieku około 40 lat. Grób jest datowany na fazy B₁–B_{2a} starszego okresu rzymskiego.

Szydła

Szydła żelazne odkryto w dwóch grobach: 30/3 i 17 – silnie skorodowane, w trzech fragmentach. Szydło z grobu 30 ma okrągłe w przekroju, obustronnie zastrzone kolce i wyraźnie wyodrębnioną środkową część trzonu w postaci czworokątnego zgrubienia. Część pracująca była prawdopodobnie dłuższa, bardziej masywna i ostra. Analiza antropologiczna wykazała, że w grobie 17 pochowano kobietę w wieku powyżej 20 lat. W grobie 30, tym razem wnioskując jedynie na podstawie wyposażenia, także złożono szczątki kobiety. Oba egzemplarze są datowane na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego. Szydła występują zarówno w grobach męskich, jak i, nieco mniej licznie, w grobach kobiecych. Jak się wydaje, są także częstszym znaleziskiem w pochówkach z młodszego okresu przedrzymskiego niż w okresie rzymskim (K. Czarnecka 1990, 42–52, tab. 6, 10).

Zatyczka haczykowata

Jedyny egzemplarz zatyczki haczykowatej znaleziono w grobie 30/4. Była wykonana z żelaza i miała trzon tordowany. Przedmiotem tym posługiwano się, aby zabezpieczyć przędkę przed zsuwaniem się z wrzeciona. Były prawdopodobnie wtykane lub wkręcane od

góry we wrzeciono, stąd zapewne tordowany trzon, który ułatwiał tę czynność. Są dość istotnym znaleziskiem z punktu widzenia gospodarczego – świadczą o istnieniu przędzalnictwa. Zatycki tego typu, niekiedy mylone ze szpilami, są częstym elementem wyposażenia grobów kobiecych zarówno w kulturze przeworskiej, jak i, znajdujące w większej liczbie, w kulturze wielbarskiej (J. Maik 2012, 57–59). Nie mają „czułości” chronologicznej z uwagi na swoją prostą, niezmienną funkcję. Zabytek z Patok jest datowany zapyką A.68 na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego. Choć analiza antropologiczna z uwagi na stan zachowania fragmentów przepalonych kości nie pozwala na jednoznaczne określenie płci, to można przypuszczać, że jest to grób kobiety z uwagi na znalezione w nim między innymi fragmenty szkatułki, które znacznie częściej występują w grobach kobiecych (K. Czarnecka 1990, tab. 6). Prawie identyczne egzemplarze zatyczek haczykowatych znaleziono na przykład w grobie nr V w Charłupii Małej, woj. łódzkie, stan. 2 i jest tam datowany na podfazę B_{1c} (P. Kurowicz, M. Olędzki 2002, 29–30, tabl. XXVI:5) oraz w grobie nr 28 w Wiktorowie, woj. łódzkie, stan. 1–4 (J. Moszczyński 2010, 132, ryc. 95: 11) datowanym na młodszy okres rzymski.

Przęśliki

Znaleziono je w siedmiu grobach: 6/5, 8/8, 14/14, 17/14, 33/7, 43/4 i 49/8, w obrębie dwóch bruków: 2/1 i 3/1, jeden we fragmencie warstwy kulturowej nr 4/3 oraz dwa luźne (31, 32). Do form dwustożkowatych należą okazy z grobów 8, 14, 17, 33, 43, z bruku nr 2 i 3, z fragmentu warstwy kulturowej nr 4 i jeden luźny (32). Trzy z nich (grób 33/7, 43/4 i luźny 32) są wyraźnie wyższe od pozostałych. Wszystkie mają płytkie zagłębienia po obu stronach wokół otworka. Dwa przęśliki są owalne: z grobu 6/5 i 49/8. Jeden z przęślików znaleziony luźno (31) ma kształt płaski, cylindryczny. Najstarszy, dwustożkowaty pochodzi z grobu 49/8. Jest datowany na przełom faz A₁/A₂ młodszy okres przedrzymski. Najmłodszy, również dwustożkowaty pochodzi z fazy B₂C₁ młodszy okres rzymski (grób 8/8). Pozostałe są datowane w obrębie fazy B₁ (14/14, 17/14, 33/7, 43/4) lub ogólnie na okres rzymski.

Przęśliki funkcjonalnie kojarzą się przede wszystkim z przędzalnictwem jako ciężarki zakładane na wrzeciono. Ich obecność w grobach niekoniecznie jednak musi oznaczać bezpośrednie związki z tą funkcją. Wydaje się, że niektóre z nich mogły być wykorzystywane wtórnie lub bezpośrednio jako paciorki naśladujące formy szklane bądź bursztynowe, nawiązując do typów 42–45 grupy II lub 65 grupy IV bądź 434 grupy XLIV wg M. Tempelmann-Maczyńskiej (1985, Taf. I, XVI). Na cmentarzysku w Patokach taką rolę można by przypisać na przykład dwóm przęślikom dwustożkowatym znalezionym w grobach wojowników 14/14 i 33/7. Przęślik z grobu 14 (*bustum*) ma wyjątkowo mały otwór, który w porównaniu z innymi trudno kojarzyć z nakładaniem na wrzeciono. Jak się wydaje, mógł być wykonany celowo do innego przeznaczenia. Z kolei przęślik z grobu 33 (*bustum*) jest niewielki, dość wysoki i bardzo starannie wykonany. Znaleziono go w skupisku II, tuż obok miecza. Niewykluczone, że przęśliki w grobach wojowników mogły mieć inne znaczenie i pełnić rolę amuletów. Znacznie późniejsze analogie, z późnego okresu rzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów pozwalają na takie domniemanie. Są to znaleziska tak zwanych „zawieszek mieczowych”, mających kształt przęślików, ale wykonywanych najczęściej ze szkła (M. Biborski, P. Kaczanowski 2013;

M. Krzyżanowska, M. Frankiewicz 2015, 423–426; Olczak 1972, 177). W przypadku przytoczonych tu grobów wojowników z Patok, trzeba podkreślić wyjątkowość tych pochówków – oba to *busta* – oraz fakt obecności w jednym z nich przęślika tuż obok miecza. Groby 14 i 33 z Patok datowane są kolejno na podfazy B_{1c} i B_{1b} starszego okresu rzymskiego. Nie można wykluczyć, że tradycja mocowania przęślików jako amuletów między innymi do mieczy mogła być daleko starsza niż to się powszechnie przyjmuje.

Cylindryczny przedmiot, określony jako przęślik, znaleziony luźno (31) jest dość duży – ma 3,6 cm średnicy i wysokość 3,3 cm oraz średnicę otworu 0,5 cm. Mógł być to ciężarek do sieci rybackiej. Brak tutaj jednak zdecydowanie pewnych analogii.

Pozostałe przedmioty metalowe

Przede wszystkim należy tu wymienić pojedyncze przedmioty żelazne, które zostały zidentyfikowane funkcjonalnie: fragment nożyc, ostrze ośnika, przebijak/punca, pałak wiadra. Oprócz nich wystąpiło szereg przedmiotów stanowiących część innych, jak na przykład: gwoździe, nity, fragmenty niezidentyfikowanych blaszek, haczyków, kółek, fragmentów rurek czy tulei i inne.

Jedyny fragment nożyc w postaci niewielkiego kawałka górnej części kabłąka pochodzi z grobu wojownika nr 14/15. Jedyne co można w tym przypadku powiedzieć, to że nożyce często występują w grobach męskich, także tych z bronią i mogą być jednym z archeologicznych wyznaczników potwierdzających płeć (K. Godłowski 1977, 95; K. Czarnecka 1990, 43).

Wśród zabytków luźnych (3) znaleziono ostrze ośnika (struga) żelaznego z odłamanymi zaczepami, częściowo pokryte patyną ogniową. W inwentarzach kultury przeworskiej są to bardzo rzadkie znaleziska. Oprócz zabytku z Patok znane autorowi są tylko trzy egzemplarze ośników. Dwa z grobu 59 z cmentarzyska w Chmielowie Piaskowym, woj. świętokrzyskie (K. Godłowski, T. Wichman 1998, 29–30, 64, Taf. LXXVIII: 7–8) i jedno luźne z cmentarzyska w Choruli, woj. opolskie (J. Szydlowski 1964). Ośniki były podstawowym obok siekiery narzędziem cieśli służącym do strugania, wyrównywania powierzchni, ociosywania i okorowywania drewna. Pojawiają się już w okresie lateńskim. Najwięcej informacji o tym typie narzędzia zebrał A. Michałowski (2011, 55–56) w swojej pracy dotyczącej budownictwa kultury przeworskiej.

Przebijak lub punca żelazna został znaleziony luźno (4). Był zachowany w dobrym stanie z trzonem częściowo pokrytym patyną ogniową. Miał ponad 13 cm długości. Przebijaki (punktaki, punce) należały do narzędzi użytkowanych w różnych zajęciach rękodzielniczych. Można je było stosować w obróbce metali, skór, rogu i kości i wielu innych aktywnościach gospodarczych. Służyły nie tylko do przebijania otworów, ale również stosowano je w technikach repusacyjnych. Jako przykład można podać, że przebijaki/punce stanowiły wyposażenie warsztatów odlewniczego (pracownia nr 4) i rogowiar-skiego (pracownia nr 1) na osadzie w Rawie Mazowieckiej, woj. łódzkie, stan. 3 (J. Skowron 2015, 56–62).

Fragment pałaka żelaznego, najprawdopodobniej uchwytu wiadra odkryto w grobie nr 34/3. Był wykonany z czworokątnej sztabki żelaznej o bokach 0,7 x 1,1 cm. Zachowana długość wynosiła ponad 23 cm. Końcówki były odłamane. Naczynia i pojemniki drewniane były, jak się wydaje, bardzo popularne u ludności kultury przeworskiej. Świadczą

o tym ich liczne naśladownictwa ceramiczne i niektóre ozdoby, jak choćby wisiorzki wiaderkowate oraz liczne elementy metalowych okuć wiader znajdowanych zarówno na cmentarzyskach, jak i osadach, szczególnie w młodszym i późnym okresie rzymskim (J. Szydlowski 1984, 42–51, tabl. I–XV). Niestety, zabytek z Patok jest pozbawiony cech mogących stanowić źródło głębszej analizy. Wraz z zespołem grobowym jest datowany na fazę A₂ młodszego okresu przedrzymskiego.

W ustrynie nr 3 w obrębie stosu 2/1 znaleziono zabytek podobny do żelaznego krzesiwa kabłąkowego pokrytego patyną ogniową. Od owalnej sprzączki różni je nałożenie na ramę dwóch ciasno przylegających kółek-ogniów, które mogły wspomagać krzesanie ognia. Jest to dość wyjątkowe znalezisko z okresu chronologicznego, który jest reprezentowany na przebadanej części cmentarzyska w Patokach. Krzesiwa kabłąkowe występują bowiem sporadycznie od późnego okresu rzymskiego i znane są powszechnie dopiero we wczesnym średniowieczu (K. Godłowski 1981, 77).

Fragmenty trzonów nieokreślonych narzędzi żelaznych znaleziono we fragmencie warstwy kulturowej nr 7/1 (być może górna część klina lub dłuta) i luźne w postaci długiego na ponad 8 cm trzonu wykonanego z czworokątnej sztabki żelaznej (5). Ponadto odkryto liczne pojedyncze nity żelazne, ich trzony lub same łebki, często z patyną ogniową, w grobach nr: 4/1, 7/1, 23/2, 33/14–16, 44/2–3 i luźne (8–9, 22–24). Były też żelazne gwoździe, niektóre również z widocznymi śladami patyny ogniowej znalezione w grobach nr: 9/1, 24/2, 53/4 oraz w ustrynie nr 7/1 czy w obrębie bruku kamiennego nr 1/2. Poza tym odkryto różnego rodzaju ułamki lub nieokreślone części nierozpoznanych przedmiotów żelaznych: w grobie nr 17/5 – esowatą blaszkę, silnie skorodowaną (spinka do naszyjnika, którego części były w tym samym pochówku?) i fragment zakończenia tulejki (17/13) pokrytej patyną ogniową, w grobie nr 36/4–4a – ułamek półksiężycowatego przedmiotu z patyną ogniową, zaokrąglonego na zachowanym końcu z tkwiącym w nim nit. Nit miał okrągłą, płaską główkę i zakrzywioną końcówkę trzonu. Obok znaleziono drugi, identyczny nit. Przedmiot był wykonany starannie – być może stanowił część okucia skrzyneczki drewnianej (?). W grobie nr 44/4–5 odkryto też fragment wykonanej z cienkiej blaszki rurki żelaznej o średnicy 9,5 cm oraz skorodowane kółko żelazne o średnicy 2,7 cm. Oprócz tego luźno odsłonięto zaczep esowaty (18) wykonany ze stopów miedzi, ze sztabki o przekroju okrągłym (może też część naszyjnika?) oraz ułamek zagiętej blachy żelaznej (20) z zachowanym łebkiem nitu (może część imacza?). Obok wymienionych znalezisk zarejestrowano też dużą ilość niewielkich bezkształtnych odprysków żelaznych i drobnych, wtórnie przetopionych drobin stopów miedzi.

Przedmioty kamienne i krzemienne

W grobie 3/2 znaleziono dobrze zachowaną osełkę z piaskowca z widocznymi śladami użytkowania w postaci wygładzonych, podłużnych, dość szerokich zagłębień jednostronnie wypłyconych. Osełka miała kształt prostopadłościanu i wymiary 8 x 2,9 x 1,9 cm. Innego kształtu była osełka z piaskowca znaleziona luźno (10). Miała formę jajowatą i była w przekroju trójkątna. Miała długość 8,4 cm i podobne śladu użytkowania jak omówiona wyżej. Osełki są dość częstym znaleziskiem przede wszystkim w grobach męskich (w tym wojowników), choć występują też, znacznie rzadziej, w grobach kobiecych (K. Czarnecka 1990, 43–44). Warto także przy okazji zwrócić uwagę na różnicę w sposobie

wykorzystywania oselek. Oselki z Patok używano, przykładając do nich całą lub większą część powierzchni ostrzonego brzeszczotu. Tym czasem, na przykład na oselce z grobu 21 z cmentarzyska w Kunach, woj. wielkopolskie stan. 4, datowanego na fazę B₁ (J. Skowron 2008, tabl. XI:34), wyraźnie wecowano jedynie samo ostrze, przesuwając je prostopadle do oselki, co skutkowało śladami głębokich bruzd przypominających nacięcia. Podobne ślady głębokich bruzd po ostrzeniu zachowały się na oselce znalezionej na osadzie w Antoniewie, woj. mazowieckie, stan. 1, datowanej od przełomu faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego po B_{1a} starszego okresu rzymskiego (J. Skowron 2006, tabl. XX:1–2). Ślady te wiążą się zapewne z rodzajem ostrzonych przedmiotów i chęcią uzyskania oczekiwanej powierzchni tnącej. Być może na oselkach z Patok ostrzono przedmioty, które wymagały ścierania szerszych, grubszych i inaczej ukształtowanych powierzchni (w grobie nr 3 znaleziono duży nóż). Z kolei ślady na oselce z Kun wyraźnie potwierdzają odmienny sposób jej użytkowania, czyli ostrzenie samej części tnącej, najpewniej głowni miecza (w tym przypadku jednosiecznego), którą przesuwano pionowo po oselce i obok którego ją znaleziono. Podobnie było zapewne w przypadku oselki z Antoniewa.

Granitowe żarno nieckowate odsłonięto jako element bruku nr 2. Było dość dużych rozmiarów i dobrze zachowane. Miało silnie wypracowaną rynną ścierną i mierzyło 49 x 38 x 23 cm. Być może jego obecność jako element konstrukcyjny bruku nie była przypadkowa i mogła mieć znaczenie symboliczne. Z kolei duży fragment rozcieracza kamiennego zalegał w ustrynie 3/10 w obrębie wyodrębnionego stosu nr 1. Był spękany wskutek wyżarzenia. Obiekt jest datowany na fazę B₁ lub najdalej na początki B₂ starszego okresu rzymskiego.

Ostatnimi omawianymi zabytkami tej grupy są przedmioty krzemienne. Znalezione ich wcale nie mało i w powiązaniu z konkretnymi pochówkami. W większości były to odłupki lub wióry z krzemienia bałtyckiego. W grobie nr 15 odłupek taki był w popielnicy. W grobie nr 17, także w popielnicy znaleziono fragment rdzenia z krzemienia bałtyckiego z negatywami odbicia dwóch wiórów. Podobnie w grobach nr 20, 25 i 35. W ustrynie nr 6 odkryto częściowo przepalony odłupek z krzemienia czekoladowego. Także w zarejestrowanych płatach warstwy kulturowej nr 1, 5 i 7 znajdowano wióry i odłupki z krzemienia bałtyckiego, niektóre przepalone. Luźno odkryto skrobacz lub nożyk z krzemienia bałtyckiego (11). Trudno jednoznacznie stwierdzić, jaką rolę pełnił krzemień w inwentarzu wyposażenia narzędziowego ludności kultury przeworskiej. Z analogii etnograficznych wynika, że krzemienne noże i skrobacze używane były w myślistwie i garbarstwie aż do czasów nowożytnych (K. Moszyński 1967, t. I, 355).

Uzbrojenie

Miecze

Znaleziono dwa miecze obosieczne w grobach nr 1/1–1a i 48/3–3a oraz fragment głowni takiego miecza w ustrynie nr 9/1. Ponadto odkryto jeden miecz jednosieczny w grobie nr 33/8–8a (*bustum*). Wszystkie wykonano z żelaza. Miecz z grobu nr 1 był pięciokrotnie zgięty, pokryty patyną ogniową. Jego długość całkowita wynosiła 77,6 cm. Ukształtowanie głowni oraz sztychu pozwala określić go jako typ VII/2 wg M. Biborskiego (1978). Są to miecze o dość szerokich głowniach z krótkimi ostrołukowymi sztychami. Miecz ma też stosunkowo krótki przysadzisty trzpień zakończony gałką z krążkową podkładką. Miecze

tego typu występują w obrębie fazy C₁ młodszego okresu rzymskiego. Egzemplarz z Patok pochodzi, niestety z częściowo zniszczonego zespołu grobowego i jest datowany na C_{1a}.

Kolejny miecz obosieczny, skorodowany odkryto w grobie nr 48. Był owalnie (dość nietypowo) zgięty. Wygląda jakby zginano go wokół owalnego przedmiotu o szerokości 12–13 cm. Miał długość 65 cm i długi, wysmukły trzpień zakończony nabitym na wierzchołku pierścieniem ze stopów miedzi. Miecz należy do typu II/1 wg M. Biborskiego (1978). Są to miecze o dość wąskich głowniach z krótkimi ostrołukowatymi sztychami. Ich chronologia zamyka się w obrębie fazy B₁ do początków fazy B₂ starszego okresu rzymskiego. Miecz należy do zespołu grobowego datowanego na fazę B₁. Fragment głowni miecza obosiecznego znaleziono także w ustrynie nr 9. Głownia miała przekrój soczewkowaty i była pokryta patyną ogniową. W górnej części zachowały się ślady zagięcia. Typ egzemplarza jest niemożliwy do określenia. Zabytki znalezione w obrębie obiektu datują go ogólnie na młodszy okres przedrzymski.

Miecz jednosieczny z grobu nr 33 (*bustum*) był trzykrotnie zgięty, skorodowany. Długość całkowita wynosiła 73 cm. W trzonie do rękojeści znajdowały się zachowane fragmentarycznie nity. Należy do typu A.2 wg M. Biborskiego (1978). Miecze takie mają dość długie i wąskie głownie zakończone również długim ostrołukowym sztychem. Masywne sztabki do rękojeści są w tych okazach wyraźnie rozszerzone w górnej części. Broń taka występuje głównie w fazie B₁ do początków fazy B₂ starszego okresu rzymskiego. Okaz z Patok jest dobrze datowany w obrębie zespołu grobowego na podfazę B_{1b}.

Okucia pochew mieczy

Znaleziono je tylko w jednym grobie nr 33/10–11 (*bustum*) w towarzystwie jednosiecznego miecza opisanego wyżej. Można twierdzić, że były elementami okuć pochwy tego miecza. Stanowiły je trzy żelazne okucia C-kształtne wykonane z czworokątnej sztabki o trójkątnych zakończeniach. Dwa były dobrze zachowane i pokryte patyną ogniową (33/10). Obok nich odkryto także trzy większe fragmenty żelaznej, cienkiej blachy, także pokrytej patyną ogniową, najprawdopodobniej okładzinę drewnianej pochwy, co jest znaleziskiem dość rzadkim (33/11). Zabytki są datowane w obrębie zespołu na podfazę B_{1b} starszego okresu rzymskiego. Podobny zestaw okuć został odsłonięty w grobie nr 21 z cmentarzyska w Kunach, stan. 4, woj. Wielkopolskie w zestawie z mieczem jednosiecznym typu A.3 wg M. Biborskiego (1978, 119) i jest datowany na fazę B₁ (J. Skowron 2008, 23–25, 117–118, tabl. X). Okucia C-kształtne są typowym elementem pochwy miecza jednosiecznego i występują zazwyczaj w liczbie od trzech do pięciu. Spajały i wzmacniały drewnianą pochwę (T. Bochnak 2005, 71).

Groty broni drzewcowej

Odkryto w sumie 10 żelaznych grotów broni drzewcowej. Najczęściej dobrze zachowanych, pokrytych, przynajmniej częściowo, patyną ogniową. Po dwa groty znajdowały się w grobie nr 2/3–4 i 13/1–2, trzy w grobie nr 33/6,17,23, jeden w ustrynie nr 6/1 oraz dwa były luźne (1, 2).

Najstarsze są groty z grobów nr 33 i 13. Wśród trzech grotów z grobu 33 każdy reprezentuje inny typ. Pierwszy z nich (33/6) jest formą pośrednią pomiędzy typem PK.IV i X.

Groty te mają dość wąskie, rombówate w przekroju liście i długie tulejki. Groty formy przejściowej PK.IV/X są charakterystyczne dla fazy B₁ starszego okresu rzymskiego. Kolejny grot z grobu 33/17, okaz z zadziorami należy do typu PK.F.2, który obejmuje formy o liniach ostrza zadziorów prostych i dość krótkich w stosunku do długości całkowitej. Groty tej odmiany występują głównie również w fazie B₁ (P. Kaczanowski 1995, 31). Ostatni egzemplarz związany z grobem 33/23 można określić jako typ PK.II.2.1. Obejmuje groty o dość smukłym liściu z wyraźnie zaznaczonym żeberkiem i masywną tuleją. Były one użytkowane głównie w starszym okresie rzymskim i przeważały w fazie B₁ (P. Kaczanowski 1995, 15). Datowanie wszystkich egzemplarzy z grobu 33 bardzo dobrze przystaje do datowania całego zespołu określonego na podfazę B_{1b}.

Groty z grobu 13, datowanego na podfazę B_{1c} starszego okresu rzymskiego reprezentują kolejno typ PK.I.3 (13/1) i PK.A.2 (13/2). Groty typu PK.I.3 mają długie, dość wysmukłe liście z żeberkiem pośrodku. Przeważająca liczba egzemplarzy jest datowana na fazę B₁ i ewentualnie starszy odcinek fazy B₂ (P. Kaczanowski 1995, 12–13). Kolejny grot z tego grobu to okaz z zadziorami typu PK.A.2. Mają one dość długie, lekko wygięte zadziory i równo ukształtowane tulejki bez profilowanych listew. Są one datowane na fazę B₁ (P. Kaczanowski 1995, 29).

Zdecydowanie młodsze są pozostałe groty z Patok. Z ustryny nr 6/1 pochodzi grot typu PK.IX.2.1, do którego należą dość krótkie egzemplarze o szerokich, płaskich liściach. Są one datowane dość ogólnie na starszy okres rzymski (P. Kaczanowski 1995, 20). Nasz okaz jest datowany od schyłku fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po początek fazy C₁ młodszego okresu rzymskiego. Dwa okazy z grobu nr 2/3–4 należą do typu PK.XVII. Należą do niego krótkie, masywne groty. Najwcześniejsze z nich pochodzą z końca fazy B₂, ale większość z nich jest datowana od fazy C₁ do C₂ młodszego okresu rzymskiego (P. Kaczanowski 1995, 24). Grób nr 2 z Patok datowany jest na fazę C_{1a}. Dwa okazy znalezione luźno można zaliczyć do typu PK.XIX (1) i PK.XXII (2). Do typu PK.XIX należą duże groty z szerokimi, płaskimi liśćmi, często najszerszymi w dolnej partii i krótkimi tulejkami. Na okazy z Patok są widoczne ślady zdobienia na przejściu tulejki w liść w postaci delikatnie rytego szeregu kątów wsuwanych. Typ PK.XIX jest charakterystyczny dla młodszego odcinka fazy C₁ i dla fazy C₂ młodszego okresu rzymskiego (P. Kaczanowski 1995, 25). Kolejny znaleziony luźno grot (2) reprezentuje typ PK.XXII o masywnych, wąskich liściach. Był użytkowany już w fazie C₁, ale najwięcej okazów pochodzi z faz C₂–C₃ i początków okresu wędrówek ludów (P. Kaczanowski 1995, 26).

Grot strzały

Jedyny tego rodzaju zabytek na przebadanej części cmentarzyska w Patokach został odkryty w obrębie ustryny nr 1/2. Był dobrze zachowany, pokryty patyną ogniową. Wykonano go starannie z pręta żelaznego rozkutego w obrębie liścia na cienką blaszkę, niżej zawiniętą w tulejkę. Był niewielki, miał jedynie 6 cm długości i deltoidalny liść. Szerokość tulei wyznacza również grubość brzechwy na około 0,4–0,5 cm. Egzemplarz z Patok jest datowany na przedział czasowy od A₃ młodszego okresu przedrzymskiego do początków B₁ starszego okresu rzymskiego. Groty strzał są rzadkim znaleziskiem wśród zabytków kultury przeworskiej i w związku z tym budzą zainteresowanie. Występują raczej w towarzystwie akcesoriów militarnych, co pozwala zaliczyć je do uzbrojenia, choć

mogły też służyć jako broń myśliwska. Łuk w kulturach europejskich raczej nie stanowił broni o charakterze prestiżowym, ani w czasach starożytnych, ani późniejszych. Stąd zapewne niska reprezentatywność znalezisk w grobach zarówno z młodszego okresu przedrzymskiego (T. Bochnak 2005, 93–96), jak i z okresu rzymskiego, choć jak twierdził K. Godłowski (1981, 85; 1992, 81) ich występowanie nasila się od młodszego okresu rzymskiego. Być może wiązało się to z upowszechnieniem łuku jako broni ofensywnej (M. Jahn 1916, 87). Groty strzał nie są „czułe” chronologicznie i można datować je przede wszystkim w obrębie zespołów. Z terenów Polski Środkowej groty strzał wystąpiły między innymi w tak zwanym „grobie łucznika” ze zniszczonego cmentarzyska w Zgierz-Rudunkach, stan. 1, woj. łódzkie (nad górną Bzurą). Znaleziono tam dwa groty o smukłych liściach datowane na schyłek fazy B₂ (J. Skowron 2000, 82, ryc. 2: 1–2). Natomiast groty strzał podobnie datowane jak zabytek z Patok znaleziono na cmentarzysku w Kunach, stan. 4, woj. wielkopolskie, aż w trzech grobach nr: 25, 47 i 99 (J. Skowron 2008, 27, 36–37, 58–59, 120, tabl. XII; XIX; XXIX). Ich różnorodność formalna nie pozwala jednak na jakiegokolwiek wnioski związane z systematyką.

Elementy tarczy

Umba

Umba żelazne lub ich fragmenty odkryto w grobach: 1/2, 2/1, 12/2, 14/1, 23/1, 33/9, 50/4 i 53/3. Częścią umba jest także przypuszczalnie fragment znaleziony w ustrynie 11/1. Podstawą systematyki i chronologii było opracowanie Martina Jahna (1916) z późniejszymi uściśleniami, głównie T. Liany (1970), K. Godłowskiego (1985) i N. Zielinga (1989).

Zdecydowanie najstarszym okazem jest, jeżeli zabytek ten został prawidłowo rozpoznany, zachowane jedno skrzydło umba taśmowatego znalezione w ustrynie 11/1. Był to przedmiot wykonany z żelaznej blachy o grubości 0,15 cm, pokryty patyną ogniową. W narożnikach skrzydła tkwiły dwa częściowo zachowane nity. Po przeciwnej stronie zachowało się odgięcie charakterystyczne dla przejścia w kalotę. Opisywany fragment może pochodzić od umba taśmowatego typu B wg T. Bochnaka (2005, 106, 108–111, tabl. XXXI:2–3). Umba takie, bardzo rzadkie na terenie kultury przeworskiej, bywają importami z obszarów celtyckich lub adopcjami takich wzorców. Ich datowanie należy określić na przedział czasowy pomiędzy fazami A₁ i A₂ młodszego okresu przedrzymskiego (T. Bochnak 2005, 110).

Do starszych okazów należą też dwa umba typu J.5 z grobów nr 33/9 i częściowo zniszczonego grobu nr 53/3. Charakteryzują się stożkowatym uformowaniem pokrywy i niskim kołnierzem. Oba egzemplarze były źle zachowane, zgniecione i częściowo skorodowane oraz niemal pozbawione brzegów. Umba te są typowe dla podfaz B_{1a}–B_{1b} starszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1985, 41). Zabytek z grobu 33/9 jest datowany precyzyjnie na podfazę B_{1b}, a z grobu 53/3 ogólnie na B₁. Nieco późniejszy jest jedyny, odnaleziony w grobie 14/1 (*bustum*) okaz umba typu J.6. Są to przedmioty formalnie zbliżone do starszych umb typu J.5, z tym że wierzchołek ich pokrywy odznacza się uformowanym delikatnie kolcem. Umba te są jednym z wyznaczników fazy B_{1c} (K. Godłowski 1985, 41) i tak też datowany jest grób 14. Najprawdopodobniej do typu J.7b można zakwalifikować uszkodzony (pozbawiony górnej części kolca) okaz z grobu 23/1. Umba te są charakterystyczne dla fazy B₂, przede wszystkim dla jej wcześniejszych odcinków (T. Liana 1970, 452–453).

W grobie nr 50/4 odkryto dobrze zachowane umbo z tępym kolcem należące do typu J.7a – odmiany 1 (T. Liana 1970, 452). Umba takie charakteryzują się dość wysokim kołnierzem i szerokim brzegiem. Przechodząca w tępy kolec pokrywa ma kształt kopulasty, niekiedy nawet lekko wydęty. Odmiana ta występuje najczęściej w podfazie B_{2b} starszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1985, 52–53). W grobie nr 1/2 znaleziono zgniecione umbo typu J.7a – odmiany 2 (T. Liana 1970, 452). Są to okazy z niskim kołnierzem i wysoką, niekiedy wklęsłą kopułą. Mają długi, tępo zakończony kolec. Występują od schyłku fazy B₂ i są najbardziej charakterystyczne dla fazy C_{1a} młodszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1985, 67).

Do interesujących okazów należy dość dobrze zachowane umbo odkryte w grobie 2/1. Nie było odkształcone i pokrywała je w znacznej części patyna ogniowa. Należy do późnych form umb stożkowatych z wysokim brzegiem. Nie jest ujęte jednoznacznie w typologii M. Jahna (1916). Prawdopodobnie jest to wariant późnych umb stożkowatych obecnych w materiałach kultury przeworskiej od fazy C_{1a} (K. Godłowski 1992, 83, ryc. 3:4). Można je określić jako typ H.1 odmiany późnej wg N. Zielinga (1989, 1049: Tab.1, 1023: Taf.11:2). Umba te występują najczęściej w zespołach z faz C_{1a}–C_{1b} młodszego okresu rzymskiego oraz nieco rzadziej w fazach C₂ i C₃. Egzemplarz z grobu nr 2 jest datowany na fazę C_{1a}.

Imacze

Żelazne imacze lub ich części znaleziono w grobach nr: 2/2, 6/1, 12/3, 14/6, 33/12 oraz 53/2. Najstarsze formy należą do typów J.5 i J.6 wg M. Jahna (1916). Imacz typu J.5 z grobu nr 53/2, dość dobrze zachowany był zdobiony w części środkowej ornamentem rytym, a kolistę płytkę do nitów oddzielono od uchwytu plastycznymi żeberkami. Imacze typu J.5 są rzadkie w inwentarzach kultury przeworskiej i należą chronologicznie do okresu przejściowego pomiędzy młodszym okresem przedrzymskim i starszym okresem rzymskim. Najbardziej typowe są dla początków fazy B₁ (Jahn 1916, 184). Nasz egzemplarz poprzez obecność żeberk przy płytce do nitów nawiązuje już do imaczy typu J.6–204. Podobny, choć pozbawiony żeberk, bardziej typowy okaz imacza J.5 znaleziono na cmentarzysku w Kunach, woj. wielkopolskie w grobie nr 21 (J. Skowron 2008, 122–123, tabl. XI:26). Zabytek z Patok można datować na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

Kolejne dwa imacze z grobów-bustów 14/6 i 33/12 reprezentują typ J.6. Oba przedstawiają odrębne formy w obrębie typu. Ułamany fragment imacza z grobu 14 ma charakter sztabkowaty. Imacze sztabkowane według sugestii K. Godłowskiego (1992, 72–76) występują z różnymi wariantami zakończeń płytek do nitów głównie w obrębie faz B₁ i B_{2a}. Prostokątne płytki należą do form późniejszych. Imacz z Patok ma zupełnie inny typ płytek, zakończonych łukowato z zachowanymi dwoma nitami. Niestety brak jego części środkowej – uchwytu – co utrudnia dalszą analizę formalną. Jednak można z dużym prawdopodobieństwem zaliczyć go morfologicznie do formy przejściowej typów J.6/J.7. Jest on datowany wraz z całym zespołem na podfazę B_{1c} starszego okresu rzymskiego. Okaz z grobu 33/12, pokryty patyną ogniową przedstawia typ J.6–207. Był zachowany częściowo i złamany, ale pozwalał na przeprowadzenie analizy typologicznej. Należy do imaczy sztabkowatych z silnie profilowanymi płytkami do nitów. Podobny zabytek odnaleziono między innymi w grobie nr 32 w Charłupi Małej, woj. łódzkie, stan. 2 (P. Kurowicz, M. Olędzki 2002, tabl. XXII:7). Imacze tego typu występują przede wszystkim

w podfazach B_{1a-b} (K. Godłowski 1992, 72). Omawiany egzemplarz jest datowany na podfazę B_{1b} starszego okresu rzymskiego.

Pozostałe okazy reprezentują różne formy rozwojowe rynienkowatych imaczy typu J.9. Najstarszy z nich wydaje się być zabytek z grobu 12/3. Był złamany na dwie części, częściowo pokryty patyną ogniową, częściowo skorodowany. Część spatynowana zachowała się w dobrym stanie. Reprezentuje wcześniejsze formy imaczy ze słabo wyodrębnionymi płytkami do nitów. Jest zbliżony do typu J.9–220. Może być datowany na późną część fazy B₂. Nieco młodsze wydają się być pozostałe dwa imacze typu J.9 z grobów nr 2/2 i 6/1. Oba należą do późniejszych form z niewyodrębnionymi płytkami do nitów. Imacz z grobu 2/2, także typu J.9–220, wystąpił wraz z późnej odmiany umbem typu H.1 wg N. Zielinga (1989) i jest datowany na fazę C_{1a}. Z kolei egzemplarz z grobu 6/1, z którego zachowały się jedynie zakończenia z prostokątnymi, słabo wyodrębnionymi płytkami do nitów, jest prawdopodobnie formą nieco wcześniejszą, którą można wywieść od typów J.8–218/J.9–219. Egzemplarz ten należy datować na schyłek fazy B₂ lub początek fazy C_{1a} (K. Godłowski 1992b, 43–50).

Okucia brzegów tarczy

Odkryto je w dwóch obiektach: w grobie nr 13/3, w depozycie funeralnym nr 3/1 oraz dwa luźne (16, 17). Wszystkie miały formę rynienkowatą i były wykonane ze stopów miedzi. Egzemplarz z grobu 13 (*bustum*), datowanego na fazę B₁, miał zachowane w części środkowej, wyprowadzone na skrzydełkach do wewnątrz zagięcia blaszki, obustronne „oczka” na nit. Stanowił odrębną, wykończoną część, nie był obłamany, co świadczy o wieloelementowości tego typu okuć. Zdobił go delikatny ornament w postaci linii rytych stanowiących kombinację podwójnych kresek tworzących trójkąty, rozmieszczonych na środku i przy końcach. Rozstęp pomiędzy wewnętrznymi ściankami okucia wynosił zaledwie 0,3 cm, co może nasuwać wniosek, że brzeg tej tarczy był fazowany. Z kolei zabytek z depozytu funeralnego nr 3 to niewielki, półkolisty fragment z zachowanym skrzydełkowatym „oczkiem” do nitu, którego płaski łebek tkwił nadal w otworze. Zachowało się jedynie pół rynienki, nie można więc wnioskować o grubości brzegu tarczy. Było to zapewne okucie znajdujące się w górnej lub dolnej okolicy lekko zaokrąglonej w tym miejscu tarczy. Depozyt ten nie jest precyzyjnie datowany i można go określić jedynie ogólnie na młodszy okres przedrzymski lub początki starszego okresu rzymskiego. Okucia znalezione luźno były częściami większych odcinków okuć, były niezdobione, a rozstęp pomiędzy wewnętrznymi ściankami także nie przekraczał 0,3 cm. Znaleźiska okuć brzegów tarcz nie są na obszarze kultury przeworskiej zbyt częste. Zestaw kilku podobnych okuć odkryto między innymi w grobie nr 13 na cmentarzysku w Cieślówicach Dużych, woj. łódzkie, stan. 1 (M. Dziegielewska, M. Kulczyńska 2008, Taf. X:11).

Ostrogi

Z przebadanej części cmentarzyska w Patokach pochodzą tylko dwie ostrogi, obie wykonane z żelaza: z grobów 50/2 i 53/1. Starsza z nich, skorodowana, ale zachowana w całości pochodzi ze zniszczonego grobu 53. Ma średnio wysklepiony kabłąk, dość długie, guziczkowato zakończone ramiona i wydłużony kolec. Należy do typu B.2 wg J. Ginalskiego

(1991, 55–57). Są to ostrogi wywodzące się ostróg późnolateńskich. Egzemplarze typu B.2 są jednym z wyznaczników wczesnych odcinków fazy B₁ starszego okresu rzymskiego. Podobny, ale znacznie lepiej zachowany egzemplarz znaleziono w grobie 20 w Wólce Domaniowskiej, woj. mazowieckie, stan. 6A (M. Olędzki 2000, tabl. XXVIII:7).

Ostroga z grobu nr 50 przedstawia typ E.1 wg J. Ginalskiego (1991, 59–61). Są to egzemplarze o niskich kabłąkach i szeroko rozstawionych ramionach. Środkowa część kabłąka, niejako „podkładka” kolca jest klepsydrowato bądź „szczebelkowato” rozszerzona. Prawdopodobnie może to być efektem wzorowania się na ostrogach krzesłowatych. Występowanie ostróg typu E.1 jest najbardziej charakterystyczne dla rozwiniętego stadium fazy B₂ starszego okresu rzymskiego (K. Godłowski 1977, 88). Ostroga z Patok ma rozszerzenie „szczebelkowate” i szeroki, krótki, okrągły w przekroju, stożkowaty kołec oraz ramiona zakończone dość dużymi, półkulistymi zaczepami. Wystąpiła razem z umbem typu J.7a – odmiany 1 wg T. Liany (1970) i jest datowana na podfazę B_{2b} starszego okresu rzymskiego.

Naczynia gliniane

Lepione naczynia gliniane, a przede wszystkim ich ułamki to najliczniejsza grupa zabytków pochodząca z przebadanej części cmentarzyska. Ich stan zachowania warunkowały głównie dwie okoliczności: po pierwsze rodzaj obyczaju funeralnego, którego częścią było celowe niszczenie pewnej, wybranej grupy naczyń, a po drugie długotrwałe procesy depozycyjne uzależnione od warunków geomorfologicznych, zmiennych stosunków hydrologicznych i aktualnie prowadzonych działań gospodarczych na miejscu dawnego cmentarza. Łącznie naleziono 6119 ułamków naczyń kultury przeworskiej. W tej liczbie 5422 fragmenty ceramiki pochodziły z obiektów (w tym zarejestrowanych płytów warstwy kulturowej), a 697 zebrano luźnych w obrębie warstw mechanicznych. Ponadto zebrano 324 ułamki naczyń, które można było określić jedynie ogólnie jako pradziejowe, choć najprawdopodobniej można je wiązać z jedną z dwóch występujących na stanowisku kultur.

Poza uławkami ceramiki odkryto też pewną liczbę naczyń całych lub nadających się do odtworzenia i rekonstrukcji. Wśród nich były 33 naczynia zachowane w całości (niektóre popękane i wyklejone). Ponadto 34 naczynia całkowicie zrekonstruowano graficznie oraz 79 naczyń odtworzono graficznie częściowo wraz z przybliżonym określeniem typologicznym. W sumie 67 naczyń określono typologicznie, a niemal 80 nadawało się do dalszej analizy morfologicznej.

Większość ułamków naczyń, blisko 70%, nosiła ślady wtórnego kontaktu z ogniem. Stopień wtórnego przepalenia był różny: od całkowitego zniekształcenia formy przez powierzchniowe ślady stopienia lub spękania powierzchniowego do silnego okopcenia. Świadczy to o tym, że część naczyń lub tylko ich fragmentów znajdowała się bezpośrednio i długotrwałe w ogniu, a część leżała w jego bezpośredniej bliskości. Całych naczyń całkowicie wtórnie przepalonych i odkształconych odkryto jedynie kilka i trzeba podkreślić, że wszystkie one pochodziły z pochówków typu *bustum*.

Ważnym elementem analizy materiału ceramicznego jest tworzywo, z którego wylepiano naczynia. Gлина, jej sposób przygotowania i rodzaje domieszki schudzającej w postaci piasku, tłuczni granitowego czy ceramicznego o różnej ziarnistości miały niewątpliwie wpływ na sposób użytkowania konkretnych naczyń. Odpowiednio dobrany materiał

garncarski skutkował na przykład większą lub mniejszą żaroodpornością garnka lub był selekcionowany pod względem przyszłego wyglądu estetycznego naczynia. Bardzo istotny był przebieg procesu wypalania. Gлина wypalanego garnka uzyskiwała odpowiednią twardość w zależności od szeregu czynników, z których jednym z ważniejszych była temperatura. Im była wyższa, tym produkt był „twardszy”. Wygenerowanie takiej temperatury rzędu przynajmniej 800–1000° C nie było osiągalne w przypadku wypału w ogniskach. Potrzebny był piec. Najprawdopodobniej piece takie do wypału naczyń lepionych funkcjonowały na osadach ludności kultury przeworskiej. Najbliższym przykładem mogą być dwa takie obiekty – piece nr 1 i nr 2 – odkryte nad Bzurą na osadzie kultury przeworskiej w Antoniewie, stan. 1, woj. mazowieckie (J. Skowron 2006, 42–43, tabl. IX). Są datowane wraz z całą osadą od przełomu faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego po fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

Uzyskiwana w ten sposób twardość ceramiki może być również, jako cecha młodsza, jednym z wyróżników chronologicznych, niezależnym od typologii. Wypał podobnych morfologicznie naczyń o odmiennym stopniu twardości może świadczyć o mniej lub bardziej zaawansowanej technologii. Stopień zaawansowania technologicznego mógł być także odmienny w różnych strefach zasiedlenia kultury przeworskiej. W przypadku zbioru ceramiki z cmentarzyska w Patokach miało to istotne znaczenie przy porównywaniu ceramiki o podobnych formach, ale pochodzących z innych przedziałów chronologicznych i zespołów kulturowych.

Typologia naczyń lepionych opiera się na wybiórczej uznaniowości poszczególnych cech, co jest obarczone błędem subiektywizmu. Wszelkie próby ustalenia proporcji matematycznych oraz tworzenie na ich podstawie szczegółowej typologii, jak dotąd nie znalazły powszechnej akceptacji (patrz np. H. Machajewski 1992, 75–116, tabl. IX). Przy ustalaniu typologii naczyń trudno jest jednoznacznie wyznaczyć nadrzędność cech wszystkich form poddawanych analizie. Stąd w nazewnictwie występuje pewne przemieszanie semantyczne pomiędzy opisem morfologicznym i narzucającą się interpretacją funkcjonalną. Jest to trudność dotychczas nieprzezwyciężona w opracowaniach dotyczących systematyki. Dlatego, obok na przykład typu naczyń baniastych czy jajowatych występują wazy i misy. Jednocześnie wśród wyróżników morfologicznych zdarzają się też niekonsekwencje w postrzeganiu konkretnych form, na przykład w stopniu zaokrąglenia brzuśców naczyń. Stąd na przykład niekiedy te same typy garnków, wyodrębnione na podstawie cech podrzędnych znajdują się w różnych grupach o cechach nadrzędnych. W niniejszym opracowaniu starano się utrzymać zasadę morfologiczno-funkcjonalną, przy której przede wszystkim rozważana jest forma, a dopiero w drugiej kolejności funkcja. Podczas analizy korzystano z utrwalonych już ustaleń typologicznych dokonanych przez Teresę Dąbrowską (1997) głównie dla naczyń z młodszego okresu przedrzymskiego oraz z początków starszego okresu rzymskiego i przez Teresę Lianę (1970) dla starszego okresu rzymskiego. Przy typologii utworzonej przez T. Dąbrowską ważne jest rozróżnienie wariantów krawędzi naczyń: wariant a – krawędzie pogrubiane i wielokrotnie, co najmniej trzykrotnie facetowane, wariant b – pogrubiane, jednokrotnie lub dwukrotnie zewnętrznie ostro facetowane, wariant c – pogrubiane obłe lub lekko jednokrotnie profilowane, wariant d – krawędzie „kołnierzowate”, obłe, lekko pogrubiane.

Omawiając kolejne typy, odmiany i warianty naczyń, nie podawano każdorazowo szczegółowych analogii, których liczne przykłady można znaleźć w publikacjach nekropoli

ludności kultury przeworskiej z terenów Polski Środkowej lub Mazowsza. Dla przykładu można wymienić takie stanowiska w województwie łódzkim, jak: Biała, stan. 1 (T. Makiewicz 1970), Bielawy-Łuby, stan. 2 (Z. Nowakowski 2005), Gledzianówek, stan. 1 (E. Kaszewska 1977), Konopnica, stan. 7 (B. Abramek 1987; 1988; 1989), Strobín, stan. 4 (B. Abramek 1985), Siemiechów, stan. 2 (M. Jażdżewska, W. Siciński 2017), Zadowice, stan. 1 (E. Kaszewska 2023), Zduny, stan. 1 (Z. Nowakowski 1995) oraz w województwie mazowieckim Suchodół, stan. 1 (A. Maciałowicz 2006), Kamieńczyk, stan. 1 (T. Dąbrowska 1997) czy Kuny, stan. 4 (J. Skowron 2008) w województwie wielkopolskim.

Naczynia baniaste

Do naczyń baniastych zostały zakwalifikowane formy o silnie wydętym brzuścu, którego średnica wyraźnie przekracza średnicę wylewu i dna. Należą do nich naczynia z różnie rozmieszczoną największą wydętością brzuśca: w górnej, środkowej lub dolnej partii naczynia, co ma związek z ich usytuowaniem chronologicznym. Na cmentarzysku w Patokach cecha ta jest jednak drugorzędna z uwagi na zachowanie w większości górnych partii tego typu naczyń lub zbyt duże rozdrobnienie uniemożliwiające rekonstrukcję. Dlatego podstawowym wyróżnikiem było ukształtowanie partii szyjki i wylewu naczynia. Naczynia baniaste były z reguły starannie wykonane z gliny szlamowanej z niewielką domieszką schudzającą drobnego piasku, rzadziej tłucznią granitowego. Miały powierzchnie gładzone.

Naczynia baniaste z wylewem kryzowatym

Wszystkie niżej wymienione wyroby ceramiczne należą do grupy III naczyń z wylewem kryzowatym (T. Dąbrowska 1997, 102). Można je też zaliczyć pod względem morfologicznym do form baniastych z mniej lub bardziej wydętym brzuścem. Grupa ta jest wewnętrznie zróżnicowana przede wszystkim z uwagi na morfologię szyjki i ukształtowanie krawędzi wylewu oraz mniej lub bardziej baniasty profil. W obiektach z Patok zachowały się przede wszystkim górne partie naczyń, głównie wylewy wraz z szyjką i niekiedy tylko częścią brzuśca, stąd te cechy stanowią głównie o ich systematyce. Odmiana III.1 obejmuje naczynia baniaste ze stosunkowo wąską szyjką. Fragmenty takich naczyń znaleziono w siedmiu obiektach i luźno. Wariant III.1.a – z trzykrotnie facetowaną krawędzią wylewu, reprezentują zabytki z grobów nr 28/4, 34/1, 49/9, z depozytów funeralnych nr 5/2 i 13/5 oraz ułamki jednego naczynia odkryte luźno bez kontekstu (29). Ułamki naczyń wariantu III.1.b – z krawędzią dwukrotnie facetowaną, wystąpiły w grobie nr 7/4 i ustrynie nr 9/2. Naczynia tej odmiany są datowane głównie na fazę A₂ młodszego okresu rzymskiego (T. Dąbrowska 1997, 102).

Do odmiany III.3.a – naczyń z ukośnie ustawioną szyjką i trzykrotnym facetowaniem krawędzi, należy fragment odkryty w grobie nr 10/9 oraz zrekonstruowane naczynie znalezione luźno (29). Naczynia odmiany III.3 są datowane podobnie jak poprzednie na fazę A₂. Zachowany fragment górnej partii naczynia z ustryny nr 1/5 oraz jeden ułamek ceramiki z ustryny nr 5/2 można przypisać do kolejnej odmiany III.4. Należą do niej naczynia baniaste z wyodrębnioną, dość wysoką, ukośną szyjką i krawędzią wylewu mniej lub bardziej wychyloną i silnie ku górze pogrubioną, obłą lub ze śladami jednokrotnego, niestarannego

facetowania. Można je określić ogólnie jako formy pochodne od naczyń z wylewem kryzowatym. Odmiana ta występuje na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i starszego okresu rzymskiego. Jedynie ogólnie do grupy III, wariant a, można przyporządkować niewielki ułamek wylewu naczynia znalezione w obrębie bruku nr 8/3.

Ogólnie biorąc, naczynia z wylewami kołnierzowatymi są typowe dla młodszego okresu przedrzymskiego i jedynie ich późne odmiany przeżywają się jeszcze w początkach starszego okresu rzymskiego.

Naczynie baniaste z wylewem kielichowatym

Znalezione w grobie jamowym nr 5/1 liczne ułamki jednego naczynia cienkościennego pozwoliły na jego częściową rekonstrukcję rysunkową. Naczynie to pod względem formalnym można zaliczyć do baniastych, jednak jego kształt, a szczególnie górna partia i zachowany profil na tyle odbiega od form spotykanych w inwentarzach ceramicznych kultury przeworskiej, że skłonił autora do omówienia go oddzielnie i bardziej szczegółowo. Wykonano je z dobrze wyrobionej gliny bez widocznej domieszki schudzającej. Zewnętrzna strona naczynia pokryta była dodatkowo warstwą delikatnej angoby ze szlamowanej glinki o barwie żółtopomarańczowej. Wysoka szyjka przechodziła w kielichowato uformowany, silnie wychylony wylew o obłej, lekko pogrubionej krawędzi. Na zachowanej partii mocno wydętego brzusca zachowały się fragmenty rytego ornamentu w formie szerokiej wstęgi z ukośnym kreskowaniem wewnątrz. Niewielki fragment wylewu podobnego, ale znacznie mniejszego naczynia odkryto też w obrębie bruku 1/1 (tabl. XVII).

Jak można przypuszczać, opisywane naczynie z grobu 5 nawiązuje bezpośrednio pod względem morfologicznym do zabytków kultur z kręgu jutlandzkiego i południowo skandynawskiego. Wylew można zakwalifikować jako pochodny od grupy 1b lub 3c wg C.J. Beckera (1961). Natomiast formalnie naczynie jest zbliżone do okazu z grobu z Vester Vamdrup oraz z grobu 382 z cmentarzyska w Aarre (obie miejscowości w okręgu Ribe Amt) w środkowo-wschodniej Jutlandii (C.J. Becker 1961, 195, Fig. 72; 159, Pl. 106). Znaleźiska te datowane są na terenie Jutlandii na fazę II (Ripdorf) według chronologii C.J. Beckera (1961), czyli na III w. i do połowy II w. p.n.e. Zbliżone i podobnie datowane naczynia znajdziemy także na osadzie w Borremose (Himmerland) i Kraghede (Vendsyssel) w północnej Jutlandii (J. Martens 1988, Fig.12:2,20; 14:9a; 1992, Pl. 10: c,f,h). Podobne formy możemy także zaobserwować na Gotlandii, na przykład na cmentarzysku w Vallhagar (Ksp. Fröjel), na tzw. cmentarzysku „środkowym” (Vallhagar „M”). Znajdziemy je tam na przykład w grobach nr 1 i 2 (E. Nylén 1956, 175–176, Fig. 247, 248). Znalezione fragmenty naczynia z grobu nr 5 i bruku nr 1/1 (tabl. XVII) w Patokach są również porównywalne do ceramiki z osady w Pławcach, woj. wielkopolskie, stan. 22, gdzie zidentyfikowano wyraźne elementy jastorfskie (T. Makiewicz 2004, ryc. 2: 4,7). Odkryte tam części kielichowatych wylewów są niemal identyczne z egzemplarzem z Patok. Podobny okaz odnaleziono także w grobie 11/2 na cmentarzysku w Kunach, woj. wielkopolskie, stan. 4 (J. Skowron 2008, 129, tabl. III). Ten ostatni różni się jednak od zabytku z Patok wewnętrznym facetowaniem.

Określenie dokładniejszej chronologii grobu nr 5 z Patok natrafia na trudności z uwagi na brak bardziej jednoznacznych datowników. Wydaje się, że najważniejszy jest tu związek opisywanego zabytku z fazą II (Ripdorf) wg C.J. Beckera. Pozwala to uwzględnić

przedział czasowy, w którym podobne formy naczyń występowały na terenach macierzystych. Grób nr 5 należy więc umieszczać raczej we wczesnych fazach młodszego okresu przedrzymskiego A₁ lub najdalej A₂.

Pozostałe naczynia baniaste

Dolną partię cienkościennego naczynia najprawdopodobniej baniastego znaleziono w grobie 27/5. Stan zachowania uniemożliwia niestety bliższą kwalifikację typologiczną.

Naczynia o zaokrąglonym profilu

Naczynia o zaokrąglonym profilu stanowią bardzo dużą, mocno zróżnicowaną grupę, którą trudno jednoznacznie zdefiniować. Stąd najprostszym wydaje się podział opierający się na ocenie stopnia zaokrąglenia brzuśca, co wyraźnie uwydatnia się w wyglądzie profilu naczyń. Pozostałe cechy jako drugorzędne są podstawą wyróżniania typów.

Naczynia o silnie zaokrąglonym profilu

Są to naczynia o wydatnym brzuścu i mocno zaokrąglonym profilu. Od form baniastych różni je mniejsza dysproporcja pomiędzy średnicą brzuśca a średnicami dna i wylewu. Naczynia takie, również wykonane starannie często miały nieco więcej domieszki schudającej w postaci drobnego- i średnioziarnistego piasku lub drobnego kruszu granitowego.

Większość z tych naczyń należy do różnych odmian typu VI wg T. Dąbrowskiej (1997, 103). Typ VI.1 reprezentują okazy z największą wydętością brzuśca umieszczoną w połowie wysokości lub w górnej partii naczynia. Niektóre egzemplarze mają jedno podkrawędne ucho.

Do typu VI.1.a można zaliczyć zachowany ułamek wylewu i górnej partii brzuśca naczynia z grobów 34/7 i 49/13. Z kolei typ VI.1.c reprezentuje zrekonstruowane naczynie z grobu 26/1. Naczynia tego rodzaju występują najczęściej w fazie A₂ oraz rzadziej A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Zbliżony morfologicznie do typu VI.1 jest typ VI.2 różniący się jedynie obecnością dwóch uch podkrawędnych. W Patokach znaleziono fragmenty trzech takich naczyń, dwa w grobie 10/4–5 (typ VI.2.a) i jedno zrekonstruowane w grobie 18/1 (typ VI.2.b). Jedno z uch w naczyniu z grobu 10/4 było pokruszone i nie nadawało się do rekonstrukcji. Garnki tego typu występują zarówno w fazie A₂, jak i A₃. Ponadto ogólnie do typu VI można przyporządkować słabo zachowane fragmenty naczynia z grobu 46/2.

W grobie nr 7/5 znaleziono niewielki fragment cienkościennego naczynia o silnie zaokrąglonym lub nawet baniastym brzuścu i pionowo ustawionym wylewie o obłej, lekko pogrubianej krawędzi, które trudno zaszeregować typologicznie. Wraz z całym zespołem grobowym jest datowane ogólnie na młodszy okres przedrzymski.

Kolejne dwa naczynia odkryte w grobach 17/16 i 33/1 to formy z wydatnym, silnie zaokrąglonym brzuścem, którego największa wydętość przypada w środkowej partii. Różnica pomiędzy średnicą dna i nieco większą wylewu jest mniej widoczna. Wylewy miały taśmowate o krawędziach płasko ściętych. Powierzchnie były gładkie, czernione, a zewnętrzne dodatkowo wyswiecane. W obu górna partia brzuśca była obwiedziona wałeczkiem plastycznym zdobionym ukośnym nacinaniem (grób 17/16) lub nacięciami

w formie jodełkowato układających się kresek (grób 33/1). Oba pełniły funkcje popielnic. Egzemplarz z grobu 33/1 miał symetrycznie rozmieszczone dwa ucha przykrawędne, lekko przewężone w części środkowej. Naczynia te można zaliczyć do typu I/2 wg T. Liany (1970, 438–439, tabl. I). Do tego samego typu należy też kilka fragmentów jednego naczynia z ustryny 3 – stos 1/8 oraz najprawdopodobniej duży fragment wylewu i górnej partii brzuśca wraz z listwą plastyczną z grobu 14/13. Być może z tym typem naczyń można też wiązać niewielki fragment wylewu naczynia z depozytu funeralnego 4/1. Naczynia takie występują w inwentarzach kultury przeworskiej od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i są najbardziej charakterystyczne w fazie B₁ starszego okresu rzymskiego i zdarzają się jeszcze, choć w mniejszym nasileniu w początkach fazy B₂.

Naczynia o łagodnie zaokrąglonym profilu

Są to naczynia o słabo wydętym brzuścu, bardziej smukłe od form o silnie zaokrąglonym profilu. Niektóre formy można przyporządkować do typu VI wg T. Dąbrowskiej omawianego już wyżej. Typ VI.1.a przedstawiają fragmenty naczynia z grobu 34/8, a typ VI.2.b reprezentuje zrekonstruowane naczynie znalezione luźno (28). Z kolei do typu VII.a należy fragment wylewu i górnej partii brzuśca naczynia z ustryny 11/2, a do VII.b duży fragment z grobu 18/5. Egzemplarze grupy VII występują najczęściej w obrębie fazy A₂ i sporadycznie A₃ młodszego okresu przedrzymskiego.

Z grobu 52/1 pochodzi dobrze zachowana szerokootworowa popielnica o łagodnej linii brzuśca, którą można określić jako typ I/3 wg T. Liany. Naczynie miało gładką, czernioną i wyświecaną powierzchnię zdobioną ornamentem rytym. Wykonano je z słabo schudzonej gliny z niewielką domieszką drobnego piasku. Naczynia takiej formy występują najczęściej od początków fazy B₂ starszego okresu rzymskiego.

Do naczyń o łagodnie zaokrąglonym profilu należą też najprawdopodobniej niewielkie fragmenty znalezione ustrynie 2/1, depozycie funeralnym 3/2 i 13/10 oraz w płacie warstwy kulturowej nr 5/1. Nie ma jednak podstaw do dokładniejszego określenia ich typów.

Duże naczynia szerokootworowe

Do tej grupy należą naczynia, których średnica wylewu jest równa lub niewiele mniejsza od największej wydętości lub załomu brzuśca. Wśród nich mieszczą się zarówno naczynia użytkowane na osadach jako garnki czy zasobnice, jak i zestawy wazowate oraz różnego rodzaju naczynia misowate. Sposób przygotowania materiału garncarskiego tych przedmiotów był różny w zależności od funkcji pełnionej często niezależnie od potrzeb funeralnych.

Naczynia jajowate

Naczynia jajowate należą do grupy słabo zróżnicowanej morfologicznie. U większości z nich największa średnica brzuśca jest umieszczona w 3/4 lub w mniejszej liczbie w połowie wysokości naczynia. Wszystkie są szerokootworowe, mają niewyodrębniony lub bardzo słabo wyodrębniony wylew, najczęściej zachylony lub lekko wyodrębniony i usytuowany pionowo. Krawędzie wylewów są różnie ukształtowane, od słabo facetowanych lub płasko ściętych do obłych, niekiedy lekko pogrubianych. Można wśród nich wyodrębnić

dwie odmiany: a i b na podstawie uformowania linii brzuśca (J. Skowron 2006, 67–68). Odmiana a obejmuje garnki o profilu łagodnie zaokrąglonym, tworząc właściwe formy jajowate. Odmiana b, jak się wydaje pochodna od odmiany pierwszej, zawiera garnki o wyraźnie wykształconym załomie brzuśca występującym z reguły w 3/4 wysokości naczynia lub nawet jeszcze bliżej strefy podwylewowej. Niektóre egzemplarze drugiej odmiany mają profil zbliżony do dwustożkowego i przypominają niektóre odmiany situl. Garnki obu odmian pełniły na osadach funkcję naczyń zasobowych.

Naczynia jajowate ogółem należą w przeważającej większości do ceramiki grubościenną wykonanej z masy ceramicznej dość mocno schudzonej. Powierzchnie zewnętrzne barwy brunatnej, żółtawej lub ceglasto-brunatnej z reguły bywały delikatnie chropowate w partiach poniżej załomu brzuśca (choć zdarzają się całkowicie zagładzane) i najczęściej zagładzane w partii podwylewowej. Powierzchnie wewnętrzne, gładkie miały barwę czarną lub brunatną. Często ich wypał był nierówny, górą bardziej przepalony i twardy, dołem bardziej kruchy. Zdobienia występowały rzadko i były z reguły bardzo oszczędne w formie.

Odmiana a

Na cmentarzysku w Patokach zachowane były większe fragmenty górnych partii czterech naczyń odmiany a, jeden w grobie 10/10, drugi w obrębie bruku kamiennego 8/7 oraz dwa mniejsze fragmenty znaleziono w grobach 25/2 i 39/1. Najlepiej zachowany fragment górnej partii naczynia jajowatego podgrupy pierwszej z grobu 10/10 jest datowany na przełom faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Z uwagi na stan zachowania trudno dokonać bardziej szczegółowej klasyfikacji.

Odmiana b

Znacznie więcej znaleziono naczyń lub ich fragmentów należących do odmiany b, z wyraźnym załomem brzuśca. Łącznie odkryto osiem egzemplarzy, w tym trzy zachowane w całości, trzy częściowo oraz dwa z niewielkimi ubytkami. Najlepiej zachowane były naczynia z grobów 15/1, 16/1, 19/1 oraz 32/1 i 51/1. Trzy pierwsze były zdobione. Naczynie z grobu 15/1 o powierzchni zewnętrznej zagładzanej pokryte było pionowymi liniami rytymi rozchodzącymi się promieniście od dna ku załomowi brzuśca. Z kolei naczynia z grobów 16/1 i 19/1 zdobiły głębokie, proste rowki plastyczne również rozchodzące się pionowo od dna ku górze. W dwóch ostatnich powierzchnie poniżej załomu brzuśca były delikatnie chropowate, a wyżej zagładzane. Całkowicie zagładzane i niezdobione powierzchnie zewnętrzne miały okazy z grobów 32/1 i 51/1. Wszystkie opisane naczynia za wyjątkiem egzemplarza z grobu 32/1 pełniły funkcję popielnic. Garnek z grobu 32/1 pełnił dość nietypową w kulturze przeworskiej formę klosza nakrywającego pochówek. Samo naczynie wyróżniało się także starannym wykonaniem i obecnością niskiej, ale szerokiej stopki. Pozostałe naczynia tej odmiany zachowały się jedynie fragmentarycznie i pochodziły z ustryny 4/2, jamy 8/1 i fragmentu warstwy kulturowej 4/4. Wszystkie nosiły ślady zdobienia poniżej załomu brzuśca.

Najwcześniej datowane jest naczynie z grobu 32/1, w którym obecność zapinki A.68 ustala chronologię na fazę B₁. Pozostałe naczynia datowane są na fazę B₂ lub nawet B₂C₁ w przypadku grobu 19/1. Egzemplarze z ustryny 4/5, jamy 8/1 i warstwy kulturowej 4/4 datowane są ogólnie na starszy okres rzymski.

Jak widać na przykładzie znalezisk z cmentarzyska w Patokach, stan. 1, naczynia jajowate jako forma prosta morfologiczna występują powszechnie w szerokim przedziale czasowym od młodszego okresu przedrzymskiego do końca starszego okresu rzymskiego, choć sporadycznie znajdowane są także w zespołach zarówno wcześniejszych, jak i późniejszych. Naczynia obu odmian Teresa Liana (1970, 439) zalicza do grupy III i datuje głównie na fazę B₂, choć, jak uważa, sporadycznie mogą występować już w młodszym okresie przedrzymskim. Na podstawie nieco liczniejszych znalezisk naczyń tej grupy ze strefy zasiedlenia kultury przeworskiej w dolinie Bzury może wynikać, że odmiana b naczyń jajowatych o wyraźnym załomie brzuśca jest młodsza w stosunku do garnków odmiany a i występuje dopiero od fazy B₁ starszego okresu rzymskiego (J. Skowron 2006, tab. 15).

Naczynia o profilu esowatym

Naczynia tego typu mają słabo wydęty brzusec i z reguły niewielkie różnice w średnicach wylewu i dna. Wykonywano je z gliny schudzonej różnorodną domieszką piasku lub kruszu granitowego. Powierzchnie zewnętrzne były częściowo chropowate lub gładzone. Do tego typu należą garnki z grobów 12/1, 24/1, 35/1 i 45/1 oraz dwa z ustryny 4/1–2. Naczynia z grobów 12/1 i 35/1 były zgniecione i zostały zrekonstruowane, a najlepiej zachowały się egzemplarze z grobów 24/1 i 45/1. Tylko jedno z nich, z grobu 35/1, było zdobione prostym ornamentem rytym. Zabytki z grobów 12/1 i 24/1 miały powierzchnię zewnętrzną chropowatą i zagładzaną powyżej załomu brzuśca. Pozostałe naczynia miały powierzchnie gładkie. Wszystkie, poza zachowanymi fragmentarycznie naczyniami z ustryny 4/1–2 pełniły funkcje popielnic. Naczynia esowate z Patok można zaliczyć do typu V wg T. Liany. Występują one liczniej dopiero od początku fazy B₂ i stają się powszechne w późniejszych fazach okresu rzymskiego.

Naczynia dwustożkowate

Nadrzędną cechą morfologiczną tej grupy naczyń jest w przybliżeniu dwustożkowaty kształt charakteryzujący się silnie zaznaczonym załomem brzuśca, w większości egzemplarzy zarysowanym ostro lub w mniejszości lekko zaokrąglonym. Pomijając znaczenie funeralne, pod względem użytkowym są to, jak się wydaje, formy w znacznej liczbie wazowate lub niekiedy zbliżone do głębokich mis. Jednak taki podział funkcjonalny jest dalece subiektywny i nie może stanowić podstawy systematyki. Niemal wszystkie odkryte naczynia dwustożkowate były wykonane z gliny schudzonej niewielką ilością drobnego piasku, wykonane starannie, o powierzchniach zewnętrznych czernionych, rzadziej brunatnych, nierzadko wyświecanych. W kilku przypadkach naczynia takie były zaopatrzone w jedno lub więcej uch przykrawędnych (groby 21/1–2, 44/1,7, 50/1). Znaczna część z nich miała także wykształconą stopkę lub nóżkę (groby 9/3, 21/1, 36/1,6, 38/1, 44/1, 43/4, 44/1,6–7, 50/1 oraz bruk 7/1). Szereg naczyń było zdobionych dookołą linią rytą podkreślającą ostry załom brzuśca (groby 38/1, 43/1, 44/6, ustryna 3 – stos 1/6, ustryna 8/3) lub/i umieszczoną pod wylewem (groby 8/4, 19/4, 21/1–2, 36/1, 42/1, 43/3, 44/7, 50/1, ustryna 10/4, depozyt funeralny 8/1, bruk 7/1). Jedno dobrze zachowane naczynie z grobu 44/7 ozdobiono ponadto ornamentem strefowym w postaci trzech grup po trzy pionowe linie ryte rozplanowane w dolnej partii brzuśca. Ponadto nóżka tego

naczynia była oddzielona od brzuśca ostro zarysowaną listwą plastyczną. Natomiast naczynie z grobu 50/1 miało przykrawędne ucho zdobione po obu stronach plastycznymi guzkami. Wyróżniono kilka typów naczyń dwustożkowatych opartych na ustaleniach Teresy Liany (1970). Zaobserwowano też formy oryginalne, które nieco odbiegają od przyjętej typologii.

Naczyń dwustożkowatych o lekko zaokrąglonym załomie brzuśca odnaleziono jedynie pięć. Są to okazy z grobów 6/4, 17/1, 19/3 oraz z ustrzyn 3/6 i 10/4. Typ IV/1 reprezentuje dobrze zachowane naczynie z grobu 17/1 datowane na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego. Zewnętrzna część dna jest oznaczona głęboko rytymi krzyżującymi się liniami. Naczynia tego typu są charakterystyczne dla schyłku okresu przedrzymskiego i początku okresu rzymskiego. Z kolei typ II/3 obejmuje całkowicie zachowany okaz z grobu 19/3 datowany na fazę B₂/C₁, a także fragmenty naczyń z ustrzyn 3 – stos 1/6 i 10/4 datowane w obrębie fazy B₁. Lekko zaokrąglony brzusec miało także naczynie bez możliwości określenia typu, którego fragment znaleziono w grobie 6/4.

Do typu II/3 należy zaliczyć wszystkie pozostałe naczynia dwustożkowate z ostrym załomem brzuśca, łącznie 29 okazów lub ich fragmentów. Są to egzemplarze z grobów 8/3–4, 9/3, 13/6, 20/1, 10, 21/1–2, 22/1, 36/1, 6, 9–10, 38/1, 41/1, 42/1, 43/1–4, 44/1, 6–7, 50/1 oraz z ustrzyn 8/3, depozytu funeralnego 8/1, bruku 7/1 i 8/6, a także fragmentu warstwy kulturowej 4/5. Naczynia zaliczane do grupy II/3 występują ogólnie od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i trwają przez cały starszy okres rzymski. Na cmentarzysku w Patokach najwięcej z nich datowanych jest na fazę B₂, niekiedy z uszczegółowieniem chronologicznym do podfazy B_{2a} lub B_{2b}. Nie można określić bliżej typu fragmentu brzuśca grubościennego naczynia dwustożkowatego znalezione w obrębie bruku nr 8/6. Załom brzuśca ma zdobiony karbowaną listwą plastyczną. Na wyróżnienie zasługują dwa bardzo dobrze zachowane naczynia z grobów 20/1 i 22/1. Są to duże, przysadziste, wazowate formy, w których średnice den są niewiele mniejsze od średnic wylewów. Dodatkowo naczynie z grobu 20/1 ma delikatnie chropowatą dolną partię, dokładnie od załomu brzuśca po niewysoką nóżkę. Oba okazy mają powierzchnię zewnętrzną barwy brunatnej. Pierwsze z nich jest datowane na podfazę B_{2b}, a drugie na B₂. Wbrew pozorom nie posiadają zbyt licznych analogii. Niemal identyczne pod względem formalnym jest naczynie z grobu 205/7 z cmentarzyska w Kamieńczuku, woj. mazowieckie, stan. 1 (T. Dąbrowska 1997, taf. CIX). Chronologia tego zespołu grobowego przypada także na podfazę B_{2b}. Również identycznie datowane jest podobne naczynie z grobu 122/14 z cmentarzyska w Ciebłowicach Dużych, woj. łódzkie, stan. 1 (M. Dziegielewska, M. Kulczyńska 2008, taf. LXXVII).

Misy i naczynia misowate

Dość znaczną liczbę naczyń stanowiły misy i naczynia misowate. Są to stosunkowo duże naczynia szerokootworowe, zarówno płytkie, jak i głębokie, których średnica wylewu znacznie przekracza średnicę dna. Wykonywano je z gliny schudzanej drobnoziarnistym piaskiem i drobnym kruszem granitowym. Powierzchnie zewnętrzne były z reguły gładkie, barwy szarej lub brunatnej. Odkryto łącznie 18 egzemplarzy – najczęściej dużych fragmentów pozwalających na rekonstrukcję formy naczynia i ustalenie typu. Wszystkie misy określono według typologii Teresy Dąbrowskiej wykonanej dla cmentarzyska w Kamieńczuku (1997).

Do najstarszych można zaliczyć misy typu II. Różnią się w odmianach i wariantach. Duże fragmenty dwóch mis półkulistych z wyodrębnionym wylewem trzykrotnie facetowanym, typu II.1.a znaleziono w grobie 10/7–8. Grób nr 10 z Patok jest datowany przez autora na przełom faz A₁/A₂. Kolejnym wariantem są misy II.1.b i c z wylewem jednokrotnie lub dwukrotnie facetowanym odkryte w grobach 26/2 i 34/6 (typ II.1.b) oraz w ustrynie 11/3 (typ II.1.c). Misy z grobów 26/2 i 34/6 można datować w obrębie fazy A₂, a egzemplarz z ustryńki jedynie ogólnie na młodszy okres przedrzymski. Misy o zaokrąglonym i wyraźnie ukośnie podciętym brzuścu należą do typu II.2. W Patokach wystąpiły w dwóch wariantach: a – w grobie 31/4 i b – w grobie 38/3 i 27/4 (piec kremacyjny) oraz w ustrynie 5/1. Wariant II.2.a jest datowany w obrębie fazy A₂, natomiast wariant II.2.b występuje również sporadycznie w fazie A₃. Misy półkuliste z niewyodrębnionym wylewem, typ II.4, znaleziono w grobie nr 49/3, ustrynie 3 – stos 2/2 oraz w depozycie funeralnym nr 13/3. Naczynia te nawiązują formalnie do prostych egzemplarzy stanowiących bez mała wyćcinę kuli i obecnych jeszcze w kulturach starszych, na przykład w kulturze pomorsko-kłoszowej. Jak się wydaje, ich datowanie można określić jedynie ogólnie na młodszy okres przedrzymski, najdalej do początków starszego okresu rzymskiego. W przypadku naczyń z grobu 49/3 oraz depozytu funeralnego 13/3 ich datowanie zostało określone na przełom faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Natomiast datowanie okazu z ustryńki 3 – stos 2/2 ustalono na podstawie stratygrafii obiektu na starszy okres rzymski.

Pozostałe egzemplarze różnią się od wyżej opisanych znacznie większą głębokością. Do naczyń o trzyczęściowym profilu z wyodrębnioną, nieco ukośną szyjką, wydzielonych jako typ A.3 należy pięć egzemplarzy. Całe naczynie zachowało się w grobie 48/1, datowane na fazę B₁, duże fragmenty dwóch okazów odkryto w grobie 33/18–19, datowane na podfazę B_{1b}, a ułamki dwóch mis z zachowanym wylewem i załomem brzuśca w ustrynie 3 – stos 1/7,9, datowane na przełom faz B₁/B₂. Misy tego typu występują w inwentarzach kultury przeworskiej od fazy B₁ do B_{2b} starszego okresu rzymskiego. Duże fragmenty misy o dwuczęściowym profilu z zaokrąglonym brzuścem należące do typu B1.1 znaleziono w wymienionym już wyżej grobie 48/2. Naczynia takie są charakterystyczne dla późniejszych odcinków fazy B₁.

Małe naczynia szerokootworowe

Małe naczynia szerokootworowe, przeznaczone najprawdopodobniej do picia są reprezentowane przez kubki, czarki i puchary. W ich przypadku określenie funkcjonalne typu wydaje się właściwsze niż to odnoszące się do formy, gdyż unika się w ten sposób powielania wcześniej opisanych wzorców. Wyodrębnianie ich pod względem funkcji jest jednak obarczone błędem subiektywizmu. Niekiedy trudno jest określić, czy dane naczynie jest dużym kubkiem czy już garnkiem, tym bardziej że istnieje spora grupa kubków bez uch. Podobnie, niektóre czarki zbliżone są wielkością i kształtem do małych mis, a niekiedy kubków. Jedynie puchary są formalnie jednorodne z uwagi na cechę nadrzędną, jaką jest występowanie odpowiednio wysokiej nóżki. Średnice wylewów u nich są wyraźnie większe od den, a w przypadku niektórych czarek nawet kilkakrotnie. Te z reguły niewielkie naczynia charakteryzują się dużą różnorodnością form. Wykonywano je z gliny, najczęściej schudzonej domieszką drobnopiękistego piasku. Niektóre okazy były lepiące wyjątkowo starannie i zdobione ornamentem rytym lub plastycznym.

Kubki

Znaleziono w sumie 20 egzemplarzy uporządkowanych według systematyki T. Dąbrowskiej (1997). Piętnaście z nich należy do typu I, którego odmiany i warianty różnią się zarysem profilu i ukształtowaniem krawędzi wylewu. Do form o łagodnie zaokrąglonym brzuścu i z wylewem o krawędzi trzykrotnie facetowanej, reprezentującym typ I.1.a należą duże fragmenty naczyń z grobów 34/4, 46/1, 49/10 oraz z depozytów funeralnych nr 5/1 i 13/6,8 oraz bruku kamiennego 8/1. Ten ostatni miał także iksowate ucho. Beczułkowaty okaz z grobu 34/4 był zdobiony ornamentem rytym przypominającym meander. Kubek z grobu 46/1, wykonany bardzo starannie, miał iksowate ucho i był zdobiony delikatnym, rytym meandrem. W ornament ryty w postaci wstęgi wypełnionej ukośnym kreskowaniem bądź zygzakowatą linią były też zaopatrzone egzemplarze z depozytów funeralnych 5/1 i 13/8. Wariant b, z wylewem facetowanym dwukrotnie, typu I.1, na którym zachowały się ślady ornamentu rytego, wystąpił w grobach 4/2, 10/6, 18/4, 26/3 i 31/5 oraz w ustrynie 7/3. Dwa okazy odkryte w grobie 27/3 (piec kremacyjnej) i 34/5 należą do kubków ze stożkowato uformowaną częścią dolną i cylindryczną partią górną i reprezentują typ I.1.1.b. Do typu I.2 kubków o profilu cylindrycznym można zaliczyć fragmenty kubka z depozytu funeralnego 13/7 zdobionego ornamentem rytym, w którym nie zachowały się krawędzie wylewu. Typ I w obu wariantach a i b jest charakterystyczny dla faz A₂ i A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Podobnie plasują się również kubki typu I.2. Od tej chronologii nie odbiegają też wymienione wyżej znaleziska z cmentarzyska w Patokach. Odrębną formę reprezentuje smukły kubek o zaokrąglonym profilu z grobu 49/11, który należy do typu VII.b i jest datowany na przełom faz A₁/A₂. Niemal całkowicie zachowany kubek o trzyczęściowym profilu typu A.1.1 znaleziono w grobie 33/10, a obok niego w tym samym obiekcie znalazł kolejny kubek typu D.3.1. Grób datowany jest na podfazę B_{1b}. Kolejny kubek typu D.3.2 odkryto złożony pod kamieniem w depozycie funeralnym 2/3, który datowano na fazę B₂. Kubki typu D.3.1–2 występują najczęściej od fazy B₁ do B_{2b} starszego okresu rzymskiego.

Oryginalnym okazem jest zachowany duży fragment beczułkowatego, grubościennego kubka z grobu 53/5. Ma wyodrębnioną niską stopkę i jest zdobiony na największej wydętości brzuśca listwą plastyczną wykonaną techniką szczypaną. Zabytek jest datowany na fazę B₁.

Czarki

Czarki są na cmentarzysku w Patokach liczną i bardzo zróżnicowaną grupą naczyń. Znaleziono łącznie 44 egzemplarze zachowane najczęściej w dużych fragmentach oraz kilka okazów kompletnych. Pochodziły z 25 obiektów, a jedną, zgniecioną, znaleziono luźno. W 9 obiektach odkryto przynajmniej dwie (groby 13/5,7, 14/10–11, 33/5,22, 49/4,12, ustryny 6/3–4, 8/1,4, depozyty funeralne 6/1–2, 13/9,11, bruk 8/2,8), a w dwóch nawet więcej czarek (groby 8/2–3,5–6, 51/5–11). Czarki wykonywano najczęściej z gliny schudzanej jedynie niewielką domieszką bardzo drobnoziarnistego piasku. Z reguły były lepiące starannie jako naczynia cienkościennie. Część z nich miała powierzchnię zewnętrzną czernioną i wyświecaną, w jednym przypadku zastosowano technikę angobowania. Wypalane były równomiernie, niektóre w wysokiej temperaturze, co skutkowało zwiększoną twardością, a tym samym odpornością wyrobu.

Do najstarszych okazów należy starannie wykonana, odwrotnie stożkowata czarka z grobu 10/3. Naczynie miało gładkie, czernione powierzchnie. Zewnętrzna była miejscami nieco spękana od żaru. Wylew miała kołnierzowaty, pogrubiany i trzykrotnie facetowany. Krawędź wylewu była nietypowo uformowana poprzez tworzące okap podcięcie od wewnątrz i wywinięcie zewnętrzne, także tworzące okap. Pod wylewem naczynie jest ozdobione ornamentem rytym w formie wstęgi wypełnionej poziomymi kreszczkami. Czarka przypomina nieco typ I.2.a wg T. Dąbrowskiej (1997), ale zarówno uformowanie krawędzi wylewu, jak i silnie odwrotnie stożkowata forma zbliża je bardziej do ceramiki kultury jastorfskiej. Wylew można określić jako zbliżony do form 4a-b wg C.J. Beckera (1961, Fig. A), ale podcięcie wewnętrzne jest tu dość oryginalne i bardziej odpowiada grupie 3a. Podobne formalnie naczynie znaleziono w położonej nieco ponad 10 km na wschód od Patok osadzie w Antoniewie nad Bzurą, miało jednak inaczej uformowaną, kołnierzowatą krawędź wylewu (J. Skowron 2002, 41, Abb. 5:2). Analogiczne naczynie z podobnie uformowanym wylewem pochodzi z osady w Brześciu Kujawskim, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 4, z obiektu nr 850 (M. Grygiel 2004, ryc. 7:a). Naczynia typu I.2. T. Dąbrowska (1997, 102) lokuje chronologicznie, niezależnie od mniej lub bardziej odwrotnie stożkowatej formy w obrębie fazy A₂ i częściowo A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Natomiast znaleziska zarówno z Patok, jak i Brześcia Kujawskiego można, jak się wydaje, synchronizować z fazą IIIa (Seedorf starszy) C.J. Beckera (1961) dla materiałów duńskich kultury jastorfskiej, która odpowiada mniej więcej fazom A₁ i A₂ dla kultury przeworskiej. Czarka z grobu 10 w Patokach jest datowana w obrębie całego zespołu na okres od fazy A₁ do przełomu faz A₁/A₂ młodszego okresu rzymskiego. Inną czarkę o profilu cylindrycznym, zdecydowanie bardziej prostopadłym od opisanej wyżej, także należącą do typu I.2 odkryto w grobie 31/3. Egzemplarz ten przedstawia wariant b z krawędzią dwukrotnie facetowaną i jest datowany na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

Do typu II.1 czarek półkulistych należą okazy z depozytu funeralnego 13/9,11. Pierwsza z nich ma niewielkie, facetowane, iksowate ucho, a druga wylew dwukrotnie facetowany. Depozyt datowany jest w obrębie faz A₁–A₂.

Czarki o profilu trzyczęściowym typu A.1 znaleziono w grobach 17/15 i 53/9. Egzemplarz z grobu 17/15 należy do odmiany A.1.1 z lekko podciętym brzuścem. Naczynia tego typu występują od przełomu faz A₃/B₁ do przełomu faz B₁/B₂ starszego okresu rzymskiego. Oba zespoły z Patok są datowane na fazę B₁.

Dużą grupę tworzą różne odmiany i warianty czarek z wklęsłym lub zaokrąglonym dnem należące do typu E. Do typu E.1.1.1 czarek z wklęsłym dnem i trzyczęściowym profilem są zbliżone dwa okazy: dobrze zachowana czarka z grobu 14/10 o gładkich, czernionych, wyświecanych powierzchniach oraz duży fragment innej z grobu 30/5 o powierzchniach gładkich, barwy brunatnej. Czarka z grobu 14/10 miała żeberka plastyczne rozchodzące się promieniście od wklęsłego dna ku załomowi brzuśca, natomiast w okazy z grobu 30/5 żeberka powstały w wyniku kanelowania. Obie czarki są najprawdopodobniej naśladownictwem importowanych, żeberkowanych naczyń szklanych typu Egg. 182–184. Hans Jürgen Eggers (1951, Taf.14) wyróżnia wśród nich typ niższy (182) i wyższy (183). Obie czarki z Patok można zaliczyć do naśladownictw czarek wyższych typu 183, z tym że czarka z grobu 30/5 bardziej przypomina typ Egg. 184. Naczynia szklane tego typu były importowane na obszar *Barbaricum* głównie w pierwszej i na początku drugiej

połowy I w. n.e. (T. Stawiarska 1999, 100–103). Na obszarze kultury przeworskiej importy tego rodzaju naczyń szklanych są nieliczne, ale za to ich naśladownictwa występują dość często w obrębie faz B₁ i B_{2a}. Zabytki z Patok są datowane na fazę B₁ (grób 30/5) i B_{1c} (grób 14/10). Typ E.2 niskich czarek z zaokrąglonym i niekiedy wklęsłym dnem reprezentuje kilka wariantów. Do wariantu E.2.1.1. można zaliczyć okaz z grobu 36/7 datowany na podfazę B_{2a}. Kilka czarek wariantu E.2.1.2. z wklęsłym dnem i zaokrąglonym bądź dwustożkowatym brzuścem odkryto w grobach 8/5, 9/2, 29/2, 44/8, a także w ustrynie 3 – stos 1/5. Datowanie takich naczyń na cmentarzysku w Patokach rozciąga się od przełomu faz B₁ i B₂ (ustryna 3 – stos 1/5) po fazę B_{2C1} (grób 8/2) okresu rzymskiego. Najlepiej zachowany okaz z grobu 44/8 o gładkich, ceglastej barwy powierzchniach był zdobiony od załomu brzuśca do niewielkiego, wklęsłego dna trzema grupami rytych, podwójnych kątów wsuwanych i pochodzi z podfazy B_{2b} starszego okresu rzymskiego. Z depozytu funeralnego 2/1 datowanego na fazę B₂ pochodzi niewielka, dobrze zachowana czarka z ostrym załomem brzuśca i półkulistym dnem, o powierzchniach gładkich, silnie wytartych, pierwotnie czerwionych i wyświecanych typu E.2.2.2. Tylko ogólnie do typu E.2 można zaliczyć naczynia z grobu 51/3 oraz ustryn 6/3–4 i 8/1 i jedną czarkę znaną luźno (30). Okaz z ustryny 8/1 jest datowany na fazę B₂, a z ustryny 6/3–4 na B_{2C1}. Egzemplarze z grobu 51/3 i luźny (30) można określić chronologicznie jedynie na starszy okres rzymski.

Do czarek z dwustożkowatym lub zaokrąglonym brzuścem należących do naczyń typu B w różnych odmianach i wariantach należy 13 okazów z grobów 8/3, 13/5, 30/6, 33/5,22, 53/6–8,11, depozytu funeralnego 6/1–2 oraz z bruku 8/2. Typ B.1.3.1 przedstawia dwustożkowata czarka z wychylonym, kołnierzowatym wylewem z grobu 53/6 datowana na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego. Oryginalną formą zbliżoną do tego typu jest niekompletny egzemplarz z grobu 8/3 datowany na fazę B_{2C1}. To dwustożkowate, dość wysokie naczynie miało niską stopkę i było zdobione od załomu brzuśca po partię przydenną pionowymi rzędami szczypanych bruzd. Ogólnie do form B.1 można też zaliczyć kolejną z czarek z grobu 53/11 oraz inną z bruku 8/2. Z kolei do odmiany B.2 lub form do niej zbliżonych należą czarki i ich fragmenty z grobów 13/5, 30/6, 33/5,22 i 53/7–8 oraz dwie dobrze zachowane grubościennie czarki z depozytu funeralnego 6/1–2. Wszystkie charakteryzują się lekko zaokrąglonym lub nieco dwustożkowatym brzuścem. Czarka z grobu 13/5 była wykonana bardzo starannie, a jej powierzchnia dodatkowo delikatnie angobowana rzadką, tłustą gliną. Chronologia naczyń w powyższych zespołach ogranicza się do fazy B₁ starszego okresu rzymskiego, z tym że datowanie obu egzemplarzy z grobu 33/5,22 można zawęzić do podfazy B_{1b}.

Dwa egzemplarze czarek są pochodne od typu D.2 naczyń o profilu zbliżonym do jajo-watego. Typ D.2.1 przypominają egzemplarze z grobów 14/11 i 53/10. Okaz z grobu 14/11 ma jednak wyraźnie zaznaczony, lekko zaokrąglony załom brzuśca i jest dobrze datowany na podfazę B_{1c}. Pozostałe mieszczą się chronologicznie w fazie B₁ starszego okresu rzymskiego.

Pozostałe fragmenty czarek zachowane są w stopniu znacznie utrudniającym określenie typologiczne. Odnaleziono je w grobach 5/2, 8/2,6, ustrynie 5/4 i 8/4 oraz w obrębie bruku 8/8. Kolejne fragmenty dwóch czarek nieokreślonego typu, jedną z kołnierzowatym wylewem i drugą zaopatrzoną w małe, iksowate uszko, odkryto w grobie 49/4,12. Obiekt jest datowany na przełom faz A₁/A₂. Z pewnym wahaniem do niewielkich czarek można zaliczyć dolną część fragmentarycznie zachowanego dwustożkowatego naczynia miniaturowego z grobu 13/7 datowanego na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

Puchary

Puchary to naczynia, których czasie przypominają czarki umieszczone na wysokich stopkach lub nóżkach. Nóżki mogą być puste i połączone z czaszą, wówczas dno naczynia stanowi podstawa nóżki. W innym przypadku nóżki bywają oddzielone od czaszy dnem. Znalaziono niewielkie fragmenty trzech egzemplarzy, które, jak się wydaje, mogły być fragmentami pucharów. Pochodzą z ustrzyn 4/3 (fragment nóżki) i 7/4 (fragment stopki) oraz z bruku 8/5 (fragment nóżki). Kolejne dwa lepiej zachowane okazy odkryto w depozytach funeralnych 2/2 i 15/1.

Więcej fragmentów pozwalających na rekonstrukcję formalną pucharu odkryto w depozycie funeralnym 2/2. Było to cienkościenne, niewielkie, dwustożkowate naczynie na kopytkowatej, pustej nóżce. Wykonano je bardzo starannie z delikatnej, tłustej glinki praktycznie bez widocznej domieszki schudzającej. Miało wysokość 9,9 cm i średnicę wylewu 8,1 cm. Powierzchnie były gładkie, czernione, zewnętrzna wytarta, pierwotnie zapewne wyswiecana. Wraz z czarką i kubkiem pucharek złożono w jamie przykrytej płaskim kamieniem. Depozyt datowany jest na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego. Zbliżone kształtem naczynie spotykamy w Nadkolu, stan. 2, w grobie 30/2 datowanym na fazę B_{2a} (J. Andrzejowski 1998, 23).

Jedyny niemal całkowicie zachowany egzemplarz pucharu pochodzi także z innego depozytu funeralnego 15/1. Był ustawiony pionowo w jamie przykrytej kilkoma mniejszymi kamieniami i uległ częściowemu zgnieceniu. Zabytek ma formę dwustożkowatej czarki umieszczonej na wysokiej, pustej nóżce, oddzielonej zewnętrznie od partii przydennej ostro profilowanym wałeczkiem plastycznym. Partia brzuśca pod załomem na zewnątrz zdobiona jest trzema grupami po dwie szerokie linie ryte. Podobnie jak pucharek z depozytu 2/2 wykonano go z tłustej glinki z niewielką domieszką drobnoziarnistego piasku. Zbliżone formalnie naczynia znaleziono między innymi w grobach 1/5, 18/4, 47/5 na cmentarzysku w Cieblowicach Dużych, woj. łódzkie (M. Dziegielewska, M. Kulczyńska 2008), a także w grobie 118/1 z cmentarzyska w Nadkolu, woj. mazowieckie, stan. 2. Autor opracowania Nadkola w swojej typologii ceramiki zbudowanej dla tego cmentarzyska wyodrębnił je w osobny podtyp – IIA2.1, który mieści się w obrębie naczyń dwustożkowatych z zaokrąglonym dnem umieszczonych na wysokiej nóżce (J. Andrzejowski 1998, 88, Pl. XCV). Naczynia takie występują głównie w obrębie fazy B₂ starszego okresu rzymskiego, a szczególnie w jej późnych stadiach i przechodzą jeszcze do początków fazy C_{1a} młodszego okresu rzymskiego. Naczynie umieszczone jako jedyny przedmiot w depozycie funeralnym 15/1 można datować ogólnie na fazę B₂, podobnie jak wymienione wyżej analogiczne zabytki.

Osobno należy wspomnieć o fragmencie naczynia z ustrzyny 7/2. Pod względem formalnym przypomina niewielki pucharek zbliżony do form kielichowatych używanych w solowarstwie. Jest to jednak zbyt mały ułamek, niedający pewności co do ostatecznego kształtu naczynia.

Naczynia o proveniencji pomorsko-kloszowej

W dwu obiektach, grobie 49/1–2 oraz w depozycie funeralnym 13/1–2,4, znaleziono fragmenty łącznie pięciu naczyń o wyraźnej proveniencji pomorsko-kloszowej. Szczególnie interesujące są tu duże fragmenty naczynia z grobu 49/1 i dwóch naczyń z depozytu

funeralnego 13/1–2. Pod względem formalnym ich pochodzenie zdaje się nie budzić wątpliwości. Wszystkie to formy jajowate z lekko wyodrębnionym wylewem, którego górna krawędź jest uformowana karbowaniem tworzącym wzór dość regularnego wężyka. Powierzchnie naczyń za wyjątkiem wąskiej partii podwylewowej były chropowate, zewnętrzne barwy brunatnej, wewnętrzne gładkie, barwy szarej. Masa ceramiczna była schudzana średnio- i gruboziarnistym piaskiem z tłucznem granitowym i ceramicznym.

Identyczny jak w grobie 49/1 i w depozycie funeralnym 13/1–2 sposób ozdobienia górnej powierzchni wylewu zaobserwowano w naczyniu jajowatym pełniącym funkcję klosza w grobie 01/1 kultury pomorsko-kloszowej na tym samym cmentarzysku. Różniło się przygotowaniem masy ceramicznej, niewyodrębnionym wylewem oraz barwą powierzchni. Zewnętrzna była barwy czerwono-brunatnej, wewnętrzna czarnej. Masa ceramiczna była schudzana bardzo dużą ilością średnio- i gruboziarnistego piasku, tłuczni granitowego oraz dużym dodatkiem organicznym w postaci sieczki roślinnej. Grób 01 kultury pomorsko-kloszowej jest datowany ogólnie na okres La Tène B. Trzeba wspomnieć, że grób nr 49 kultury przeworskiej był również najprawdopodobniej grobem kloszowym. Naczynie 49/1 z krawędzią zdobioną wężykiem było popielnicą, którą nakrywał klosz 49/2, naczynie jajowate o wyodrębnionym, niezdobionym wylewie. Oba naczynia były przyciśnięte dużym kamieniem. Dość bogate wyposażenie grobu nr 49 znajdowało się częściowo w popielnicy, częściowo obok. Natomiast duże fragmenty naczyń z depozytu funeralnego 13/1–2,4 występowały razem z licznymi, również dużymi fragmentami naczyń charakterystycznymi dla wczesnych faz kultury przeworskiej, takimi jak na przykład fragment naczynia baniastego typu TD III.1a, ułamek czarki z iksowatym uchem TD II.1 czy fragmenty kubka TD I.1a, omawianymi wyżej. Zarówno wyposażenie grobu 49, jak i zestaw ceramiki z depozytu funeralnego 13 pozwala datować oba obiekty w obrębie faz A₁–A₂ lub przełomu tych faz młodszego okresu przedrzymskiego.

Występowanie obok siebie grobów czy nawet cmentarzysk obu kultur nie jest zjawiskiem wyjątkowym. Można wspomnieć choćby nieodległe cmentarzysko w Sochaczewie-Trojanowie, woj. mazowieckie (H. Róžańska 1962; 1964) czy jeszcze bliższe cmentarzysko w Woli Szydłowieckiej, woj. łódzkie, stan. 1 (H. Róžańska 1968). Problemem jest obecność niemal całych naczyń lub ich dużych fragmentów o proveniencji pomorsko-kloszowej w obiektach kultury przeworskiej – w grobie 49, gdzie pełniły funkcję użytkową czy w depozycie funeralnym 13, którego rola jest niejasna i stwarza trudności interpretacyjne, co będzie przedmiotem rozważań w odrębnym podrozdziale. W celu wyjaśnienia tego faktu można wysunąć dwie hipotezy, wykluczając domniemane przemieszanie zespołów w wyniku procesów podepozycyjnych. Po pierwsze, naczynia o innej proveniencji mogły zostać pozyskane przez ludność kultury przeworskiej z rozkopanych grobów starszej jednostki kulturowej, która wcześniej wykorzystywała ten sam teren jako cmentarz i następnie wykorzystane wtórnie. Po drugie, naczynia proveniencji związanej ze starszą jednostką kulturową mogły być wykonane według jej tradycji stylistycznej, ale w mniej więcej tym samym czasie, w którym zostały użyte w grobie 49 lub złożone w depozycie funeralnym 13. Za pierwszą hipotezą przemawia fakt, że jest to najprostsze wyjaśnienie. Za drugą hipotezą stoi argument natury technologicznej. Każde naczynie proveniencji pomorsko-kloszowej, których mniejsze lub większe fragmenty odsłonięto w grobie 49 i depozycie funeralnym 13, odbiegało pod względem przygotowania masy ceramicznej i wypału od całości zbioru naczyń i ich fragmentów pozyskanych z przebadanych grobów

kultury pomorsko-kloszowej. Skład masy ceramicznej w naczyniach proveniencji pomorsko-kloszowej pochodzących z obiektów kultury przeworskiej zawierał mniejszą ilość mineralnego materiału schudzającego z dodatkiem tłucznia ceramicznego i nie posiadał w ogóle widocznych śladów dodatków organicznych. Ponadto wypał tych naczyń różnił się diametralnie od wypału niemal identycznych formalnie naczyń z grobów kultury pomorsko-kloszowej. Był to wypał dający produkt bardzo twardy, który uzyskać było można jedynie przy bardzo wysokich temperaturach rzędu co najmniej 1000° C. Temperatur takich nie można uzyskać przy wypale w ognisku, potrzebny jest przynajmniej najprostszy rodzaj pieca. Natomiast naczynia z grobów kultury pomorsko-kloszowej były wypalane w znacznie mniej wymagających warunkach, co przekładało się na produkt mniej twardy, kruchy i łuszczący się. Naczynia takie i ich ułamki zachowywały się w znacznie gorszym stanie niż te w obiektach kultury przeworskiej, a pozostawały w identycznych warunkach przyrodniczych panujących na cmentarzysku w Patokach.

Wydaje się, że różnice technologiczne pozwalają uznać naczynia proveniencji pomorsko-kloszowej z obiektów kultury przeworskiej za produkt bardziej zaawansowany rękodzielniczo, zarówno pod względem przygotowania materiału, jak i późniejszego wypału garnków. Tym samym zbiór tych parametrów może być podstawą do określenia ich jako cechy młodszej chronologicznie dla typów naczyń, jakie reprezentują. Z tego wynika, że druga hipoteza zaprezentowana wyżej wydaje się bardziej prawdopodobna, a przynajmniej mająca racjonalne podstawy. Problematyka ta w szerszym kontekście kontaktów międzykulturowych zaobserwowanych na cmentarzysku w Patokach będzie poruszona pod koniec niniejszego opracowania.

Naczynia *terra sigillata*

Łącznie na cmentarzysku w Patokach odkryto 52 ułamki naczyń *terra sigillata*. Pochodzą one jedynie z dwóch grobów, zniszczonego nr 8/1 (3 fragmenty jednej misy) i nr 36/8 (23 fragmenty prawdopodobnie jednej misy) oraz luźne (26 fragmentów).

Znalezione w grobie 36/8 ułamki były lekko wtórnie przepalone, ale nieodkształcone. Pochodziły najpewniej z jednego naczynia, misy typu Drag.37 (H. Dragendorff 1895). Misa zdobiona była ornamentem roślinnym, z którego zachował się jeden cały liść oraz fragment drugiego, wyraźnie większego, trzy półkoliste linie tworzące część kompozycji łożdzyg z linią falistą. Do tego dochodzi jeden niewielki fragment fryzu z ornamentem typu *ovolo*. To zbyt mało danych, aby dokonać bardziej szczegółowej analizy. Misa jest datowana dość dokładnie w obrębie zespołu zapinką A.II.38–39b wg M. Olędzkiego (1998) na podfazę B_{2a} starszego okresu rzymskiego. Wydaje się więc, że można ją wiązać z wczesnym nurtem napływu naczyń importowanych typu *terra sigillata* na teren kultury przeworskiej, związanym z południowogalijskim ośrodkiem produkcyjnym w La Grafenesque lub środkowogalijskimi warsztatami z okolic Lezoux (L. Tyszler 1999, 23–35).

Trzy kolejne ułamki jednego naczynia *terra sigillata* odkryto w obrębie zniszczonego grobu 8/1. Jest to również misa typu Drag.37. Z ornamentu zachował się tylko większy fragment fryzu z *ovolo*, który odpowiada typowi ornamentu E.39 wg H. Rickena, C. Fischera (1963). Pochodzenie misy można przypisać prawdopodobnie warsztatom z Rhein-zabern w prowincji rzymskiej *Germania Superior* (L. Tyszler 1999, 35–50). Zniszczony grób 8 jest datowany w obrębie faz B_{2C1} i C_{1a} młodszejszego okresu rzymskiego.

Pozostałe niewielkie ułamki naczyń *terra sigillata*, wszystkie przepalone wtórnie a niektóre odkształcone, pochodzą ze znalezisk luźnych. Nie wnoszą one żadnych danych niezbędnych do analizy.

Pozostałe ułamki naczyń

Znaczna część pozostałych różnych ułamków naczyń łącznie z danymi ilościowymi została omówiona we wstępie do rozdziału o naczyniach glinianych. Nie przedstawiają one w tym momencie większej wartości poznawczej. W tym miejscu zaprezentowano te fragmenty naczyń, których nie można było określić typologicznie, ale zachowały pewne charakterystyczne walory opisowe. Można wyróżnić 32 takie zabytki pochodzące z 19 obiektów.

W ustrynie 9/3 odkryto dwa dość duże ułamki niewielkiego, półkulistego naczynia sitowatego. Było wykonane starannie, miało gładkie, ceglastego koloru powierzchnie. Z kolei ułamek wyodrębnionego wylewu naczynia grubościennego o prawdopodobnie zaokrąglonym profilu znaleziono w grobie 2/1. Naczynie to miało krawędź lekko zwężoną, od góry płasko ściętą. Fragment wylewu cienkościennego naczynia, być może misowatego, pochodził z grobu 48/4. Dwa niewielkie fragmenty wylewów o krawędziach trzykrotnie facetowanych znaleziono w ustrynie 9/3 oraz w depozycie funeralnym 13/2. Dziewięć większych ułamków den znaleziono w grobach 2/2, 6/2–3, 13/8–9, 19/5, 28/5, 29/1 oraz w ustrynie 4/4. Wyróżnić można fragment dna na stopce cienkościennego naczynia angobowanego z grobu 13/8, duży ułamek dna i partii przydennej naczynia grubościennego, którego powierzchnia zewnętrzna była zdobiona gęsto rozmieszczonym ornamentem szczypanym oraz część stopki naczynia cienkościennego z ustryny 4/4. W depozycie funeralnym 3/4 znaleziono całe, duże ucho taśmowate.

Pozostałe ułamki były częściami brzuśców naczyń. Wyróżniają się głównie z uwagi na pokrywający je ornament. W większości były to naczynia gładkościennie, niektóre o powierzchniach czernionych i wyświecanych. Ornament ryty lub w postaci plastycznych wałeczków w różnej formie rozpoznano na fragmentach brzuśców naczyń cienkościennych odkrytych w grobach 14/12, 28/6, 49/14, 53/12, ponadto w ustrynach 4/6 i 5/3a-c, depozytach funeralnych 3/3–3a i 5/3 oraz 13/13 i w obrębie bruku 6/1–1a. Fragment brzuśca cienkościennego naczynia pokrytego angobą znaleziono w grobie 28/7.

Ornamentyka/zdobnictwo naczyń

Zupełnie wyjątkowym znaleziskiem w ornamentyce naczyń, które należy przedstawić na początku, jest pochodzący z warstwy mechanicznej (12) niewielki ułamek grubościennego brzuśca naczynia chropowatego, na którym zachowały się wyraźne ślady wyrytych znaków ujętych w prostokątną ramkę, mogących uchodzić za runy. Zabytek był już szczegółowo omawiany w innej pracy (J. Skowron 2009, 381–384, ryc. 5–7) i nie ma potrzeby analizowania go ponownie. Warto jednak przypomnieć, że w jednym z rytych symboli przypominającym odwróconą wertykalnie literę „F” z pochyłymi do dołu skrzydełkami można odczytać wyobrażenie runy „a” z wczesnego *futharku* anglo-fryzyjskiego lub runy „æ” z późniejszego *futharku* ze Szlezewiku i Skandynawii. Znaki takie ryto niekiedy w sposób lustrzany i mogły być lewo- lub prawostronne. W głębi rytych

kresiek znaleziono ślady zaczernień, co mogło być pozostałością jakiejś substancji kontrastującej. Należy dodać, że *futhark* starszy był prawdopodobnie używany od około roku 200 n.e. (R.I. Page 1998, 18–30; P. Horbowicz, G. Kreuzer, W. Maciejewski, D. Skrzypek 2011, 42–53, 143–140, il. 79). Niestety, omawiany tu zabytek jest znaleziskiem luźnym i poza przynależnością do zbioru ceramiki kultury przeworskiej nie można przedstawić jego bliższej chronologii.

Na cmentarzysku w Patokach odkryto ponadto szereg naczyń lub części ich fragmentów dekorowanych generalnie dwoma rodzajami zdobień: praktycznie płaskim ornamentem rytym lub puncowanym oraz modelowanym plastycznie w postaci listew, wałeczków, guzków będących motywem trójwymiarowym. W wielu przypadkach zdobienia takie występowały razem. Do najpopularniejszych wzorów należą zwykłe, dookolne linie ryte, które tak rozmieszczano, aby podkreślić największą wydętość lub załamanie brzuśca, partię podwylewową, a niekiedy obszar rozgraniczenia poszczególnych partii naczynia, jak: wydętość brzuśca, szyjkę czy wylew, jednym słowem tektonikę naczynia. W ten sposób ryte linie zauważono w 29 przypadkach mniej lub lepiej zachowanych różnych naczyń. Należą do nich okazy z grobów: 8/4–5, 17/15, 19/4, 21/1–2, 33/1, 18–20, 35/1, 36/1, 38/1, 42/1, 43/1,3, 44/6–7, 48/1, 50/1, ustrzyn: 2/1, 3 – stos 1/6,9, 8/3–4, 10/4, depozytów funeralnych: 8/1, 13/9 oraz bruku 7/1. W większości są to naczynia o wyrazistej tektonice, często dwustożkowate, rzadko baniaste lub o zaokrąglonym profilu. Na takich naczyniach niekiedy występowały różne rodzaje zdobień wspólnie. W przypadku dobrze zachowanego naczynia baniastego z grobu 33/1 było ono ponadto ozdobione wałeczkiem plastycznym nacinanym jodełkowato, przebiegającym dookoła w górnej partii brzuśca. Z kolei na esowatym naczyniu z grobu 35/1 umieszczono dookoła poniżej załomu brzuśca pionowe lub lekko ukośne linie ryte. Inne, dwustożkowate naczynie z grobu 44/6 miało profilowany, dookólny wałeczek plastyczny w górnej partii nóżki. Kolejne dwustożkowate naczynie z tego samego grobu 44/7 było zdobione trzema grupami po trzy pionowe linie ryte, rozmieszczone równo wokół brzuśca i podobny wałeczek plastyczny na nóżce. Ozdobione guzkami plastycznymi było także ucho świetnie zachowanego naczynia dwustożkowatego z grobu 50/1.

Innego typu ornamentem były ryte, zwykle dość wąskie wstęgi wypełnione kreskowaniem w różnym układzie lub również wstęgowatym zygzakiem. Najczęściej występowały na formach niewielkich, kubkach bądź czarkach o kształtach cylindrycznych, beczułkowatych lub zaokrąglonych. Tak zdobione naczynia lub ich fragmenty znaleziono w 10 obiektach, a wśród nich w grobach: 5/1, 10/3, 27/3, 31/5, 34/2, 49/10 oraz 53/9 i w depozytach funeralnych 5/1 oraz 13/7–8. Wyjątkową formą była odwrotnie stożkowata czarka o koneksjach jastorfskich z grobu 10/3. Pod silnie wyodrębnionym wylewem z krawędzią okapową przebiegała delikatnie ryta dookólna wstęga z wewnętrznym poziomym kreskowaniem.

Zdobienia pionowymi liniami rytymi występowały rzadziej i dotyczyły głównie naczyń dużych, często grubościennych. Odkryto dziewięć takich naczyń lub ich fragmentów w grobach: 7/6, 15/1, w ustrzynach 2/2, 4/5–6, w jamie 8/1 oraz we fragmencie warstwy kulturowej 4/4. W przypadku dwóch dwustożkowatych garnków z grobu 16/1 (powierzchnia zewnętrzna chropowata) i 19/1 (powierzchnia zewnętrzna gładka) elementem zdobiącym były szerokie bruzdy (być może wykonane palcem) biegnące od załomu brzuśców w stronę dna.

Dość wyjątkowe na przebadanej części cmentarzyska w Patokach jest oznaczenie dna popielnicy z grobu 17/1 dwoma krzyżującymi się pod kątem prostym, głęboko rytymi bruzdami. Powierzchnię czarki z grobu 30/5 od załomu brzuśca do dna pokrywały gęsto rozmieszczone żłobki, których zadaniem mogła być imitacja szklanych czarek typu Egg.184, o czym wspomiano już wyżej. Trzema grupami po trzy linie ryte rozmieszczone promieniście od wklęsłego dna ku załomowi brzuśca była zdobiona czarka z grobu 36/7, a czarki z grobu 44/8 i ustryny 3 – stos 1/5 miały ryte w ten sam sposób trzy grupy kątów wsuwanych. Zachowane fragmenty ornamentu rytego znaleziono także na ułamkach naczyń z grobu 49/14 i depozytu funeralnego 13/13. Czarka z grobu 29/2 była z kolei ozdobiona promienistymi, dość szerokimi zagłębieniami rozchodzącymi się od niewielkiego, wklęsłego dna. Podobnymi zagłębieniami rozmieszczonymi po dwa w trzech grupach przyozdobiono brzusiec pucharu z depozytu funeralnego 15/1. Miał on ponadto dookolny, profilowany wałeczek wokół górnej partii nóżki.

Ze zbioru naczyń dekorowanych grupami prostych linii rytých wyróżniają się obecne w dwóch obiektach, grobie 7/6 i ustrynie 2/2, dwa małe ułamki brzuśców naczyń grubościennych całkowicie pokryte ornamentem grzebykowym. Ornament taki, dość rzadki na wytworach kultury przeworskiej, ma wyraźne nawiązania w zdobnictwie kuchennej ceramiki celtyckiej. Występuje zarówno na naczyniach grafitowych, jak i ich naśladownictwach. Niemal identyczne fragmenty naczyń znaleziono między innymi na osadzie grupy tynieckiej w Podłężu, woj. małopolskie w obiektach 18/95a i 73. Ramy czasowe osady są osadzone pomiędzy końcowym odcinkiem fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego a początkiem fazy B₁ starszego okresu rzymskiego (Z. Woźniak 1990, 54, 62–65, tabl. XIV:t, XVI:f).

Pozostałe formy ornamentów rytých przybierały kształty bardziej skomplikowane i należy opisać je oddzielnie. Pierwszoplanowy jest tu wzór meandra rozpoznany w pięciu przypadkach. Najlepiej zachował się rysunek meandra na niemal kompletnym kubku typu TD.I.1a wydobytym z grobu 46/1. Kubek miał wyjątkowo cienkie ścianki i był wykonany bardzo starannie. Meander, rytý delikatnie, bardzo cienkim narzędziem, składał się z wstęgowatych pasm wypełnionych drobnymi kreseczkami. Obiegał naczynie w górnej partii brzuśca i przechodził pod wydatnym iksowatym uchem, również zdobionym zewnątrz rytym ornamentem klepsydrowatym. Znacznie gorzej zachował się meander na naczyniu baniastym typu TD.III.1a z grobu 34/1. Przetrwała tylko jego górna część. Ornament okalał naczynie bardzo wysoko, w górnej części brzuśca, niemal tuż pod samą szyjką. Naczynie miało także ucho zdobione ornamentem jodełkowym. Fragment meandra wystąpił także na fragmencie brzuśca czernionego naczynia cienkościennego z grobu 14/12 oraz ułamku naczynia znalezionej w depozycie funeralnym 3/3–3a. Być może elementem meandra są również ryty na dwóch skorupach z grobu 36/9–10 oraz trzech innych z ustryny 5/3a–c.

Na brzuścu popielnicy typu TL.I/3 z grobu 52/1 wyryto duży, oryginalny ornament w postaci rytých wstęg tworzących wzór przypominający dużą literę „Y”, której nóżka ma wewnątrz pionową linię, a ramiona są wypełnione punktowaniem. Ornament jest powtórzony trzykrotnie wokół naczynia. Jedno „Y” jest od góry zamknięte wstęgą wypełnioną ukośnymi kreseczkami, tworząc wraz z ramionami igreka trójkąt. Powyżej niego biegnie fryz zajmujący górną partię brzuśca, oddzielony od wylewu wstęgą z kropkowaniem wewnątrz, a od igreków dookołą linią rytą. Wewnątrz fryzu umieszczono

nieregularnie taśmowate trójkąty z wierzchołkami ku górze, wypełnione kropkowaniem. Naczynie ma niewysoką, profilowaną stopkę i trzy przykrawędne, taśmowate ucha rozmieszczone symetrycznie.

Na kilkunastu naczyniach lub ich fragmentach zaobserwowano ornament plastyczny. Dookolny wałeczek plastyczny w górnej partii brzuśca, poza wymienionymi już wyżej naczyniami z grobów 33/1, 35/1, 44/6, 44/7 i ustryny 3 – stos 1/8, miały też baniasta popielnica typu TL.I/2 z grobu 17/16 i fragment wylewu i szyjki naczynia z grobu 14/13. Wałeczek na popielnicy z grobu 17/16 był dodatkowo zdobiony ukośnymi nacięciami. W kilku wypadkach zauważono ornament paznokciowy i szczypany. Oboma rodzajami takiego ornamentu przyozdobiono, poniżej załomu, brzusec niewielkiego pucharka ze zniszczonego grobu 8/3. Gęsto rozmieszczony ornament szczypany pokrywał powierzchnię zewnętrzną fragmentu części przydennej dużego naczynia grubościennego z grobu 29/1. Bardzo efektownie i praktycznie wykonano zdobienie przy pomocy szczypania niewielkiego, grubościennego kubka z grobu 53/5. Efektem było powstanie wokół największej wydętości brzuśca szeregu dużych guzków plastycznych, na pewno ułatwiających trzymanie naczynia. Poza tym za pomocą szczypania ozdobiono naczynia, których fragmenty odkryto w jamie 6/1–1a i bruku 8/6. Inny, znaleziony w grobie 6/4 fragment załomu brzuśca cienkościennego naczynia był podkreślony punktowanymi dołeczkami.

Jak się wydaje, w niektórych przypadkach rolę zdobniczą mogło pełnić chropowacenie powierzchni zewnętrznej. Tak zapewne można interpretować delikatnie szorstką powierzchnię dużego, dwustożkowatego naczynia typu TL.II/3 z grobu 20/1. Powierzchnia chropowata przebiegała od bardzo ostro zaznaczonego załomu brzuśca aż po zagładaną partię przydenną. Zagładzana była również partia naczynia powyżej załomu brzuśca. Ten typ chropowacenia powstawał poprzez obmazywanie lub obrzucanie wybranej partii naczynia rzadką gliną wymieszaną z bardzo drobnym piaskiem. Podobny sposób chropowacenia zastosowano po raz kolejny w naczyniu esowatym typu TL.V z grobu 24/1. Jediną różnicę stanowiła grubsza frakcja piasku dodawanego do gliny.

Część trzecia. Obrządek i zwyczaje pogrzebowe

Cmentarzysko w Patokach na stanowisku 1 dostarczyło dużej ilości cennych danych składających się do szeregu analiz interpretacyjnych, które ujęte razem pozwalają na wysunięcie hipotez, a niekiedy sformułowanie wniosków dotyczących szczegółów obrządku pogrzebowego oraz towarzyszących mu rytuałów, z których te ostatnie rzadko bywają uwidaczniane w materiale archeologicznym. Danych tych dostarczyły obiekty różnych kategorii funkcjonalnych, wśród których znalazły się nie tylko pochówki, ale też obiekty pozagrobowe, takie jak depozyty funeralne, płyty warstwy kulturowej czy zachowane fragmentarycznie bruki, paleniska i dołki posłupowe. Pozyskane informacje pozwoliły szerzej spojrzeć na wygląd i użytkowanie przebadanych fragmentów cmentarza ludności kultury przeworskiej w zarejestrowanym przedziale chronologicznym. Mając to na uwadze, postanowiono zaproponować nieco inny sposób analizy obrządku pogrzebowego niż przyjmowany zazwyczaj w dotychczasowych opracowaniach. Obejmuje on ryt, rytuał i obyczaje pogrzebowe w niejako chronologicznym porządku, postępując od spopielenia ciała zmarłego na stosie pogrzebowym po organizację pochówku i obyczaje im towarzyszące. Opisując obrządek i obyczaje pogrzebowe ludności kultury przeworskiej

na podstawie reliktyw odsłoniętych na cmentarzysku w Patokach, stan. 1, w pracy podsumowującej całość badań nie da się uniknąć pewnych powtórzeń z racji publikowanych wcześniej wyimkowych opracowań tej problematyki podnoszących zagadnienie wybranych grobów typu *bustum* (J. Skowron 2022). Nie wydaje się jednak, aby stanowiło to istotną przeszkodę dla charakteru niniejszej pracy, która obejmuje całość materiału zabytkowego i obrządku funeralnego, prezentując go na szerokim tle kulturowym.

Różnorodność funkcjonalna i proveniencja niektórych obiektów funeralnych

Ponieważ rodzaje obiektów odsłoniętych na cmentarzysku w Patokach są zróżnicowane pod względem pełnionej funkcji, zdecydowano się sprecyzować, jakie desygnaty uściślają prezentowane nazwy ogólne. Tym bardziej, że niektóre nazwy przenikają się wzajemnie i mogą być wieloznaczne. W niektórych przypadkach odwołano się do źródeł antycznych, które pozwalają nieco przybliżyć rozumienie przez ówczesnych ludzi konkretnych, związanych z obrządkiem pogrzebowym pojęć. Omówiono też szerzej proveniencję niektórych form funeralnych. I tak:

– *ustryna* (łac.: *uro*; palić, zapalić, rozpłomienić; łac.: *ustrinum*, -a; stos pogrzebowy) – oznacza miejsce, w obrębie którego lokowano stos pogrzebowy i dokonywano obrzędu spopielenia zwłok przynajmniej jeden raz (możliwe było wielokrotne użytkowanie jednej i tej samej *ustryny*), a następnie usunięto wszystkie bądź znaczną większość szczątków ciałopalenia i wyposażenia zmarłego w celu złożenia ich w specjalnie wykopanym grobie. Marek Tulliusz Cyceon w swoim dziele *O prawach* pisze, że miejsce ciałopalenia nie jest uświęcone religijnie i komentuje: [...] *iz pogrzebany jest nie ten, kogo się pali, ale ten, kogo się zakopuje do ziemi* (Cyc., *O prawach* II, 23, 56–58). Musimy jednak podkreślić, że Marek Tulliusz Cyceon był reprezentantem wysoko rozwiniętej cywilizacji, w której wiodącą rolę osadniczą odgrywało miasto z całym szeregiem praw: nakazów i przywilejów. W tej sytuacji *ustrinum* miało już zapewne określony status, niewiążący jej z jakąkolwiek czcią religijną. Tenże autor, powołując się na już wówczas bardzo starą, bo datowaną na początek V w. p.n.e. „Ustawę XII Tablic”¹, pisze: [...] *niech nikt nie grzebie i nie pali zmarłego w mieście* (Cyc., *O prawach* II, 23, 58). Można jednak sądzić, że na obszarach ówczesnego *Barbaricum* *ustryny* były traktowane inaczej, co w pewnym sensie ukazuje forma pochówku określana jako *bustum* (o czym niżej). Wydaje się, że *ustrynę* po zakończeniu jej użytkowania „zamykano”, upamiętniając miejsce jej położenia poprzez zasypanie i ułożenie bruku kamiennego lub kilku pojedynczych kamieni, być może z uwagi na świadomość mimowolnego pozostawiania w niej resztek ciałopalenia. Terminem towarzyszącym *ustrynie* oraz potrzebnym w analizie jest również łacińskie: *ustor*, -*oris* – palący trupy (palacz zwłok).

– *stos pogrzebowy* – nie jest pojęciem tożsamym z *ustryną*. Stos pogrzebowy lokowano w miejscu przeznaczonym na kremację zwłok – *ustrinum*. Niekiedy w obrębie *ustryny* lokowano pojedynczy stos pogrzebowy, w innych przypadkach była miejscem wielokrotnego spalania ciał na wielu stosach usytuowanych obok siebie lub nawet w tym samym miejscu. Rzymianie stosowali dwa pojęcia na określenie stosu pogrzebowego: *pyras*,

¹ Reguluje to paragraf 1 i 2 z tablicy X (*Leges duodecim tabularum*: M. i J. Zabłoccy 2000).

czyli stos drewna wraz ciałem i darami grobowymi jeszcze niezapalony oraz *rogus* – stos już płonący (M. Kuryłowicz 2020, 118).

– *bustum*² (łac.: stos pogrzebowy, mogiła, grób) – to miejsce, które jest czymś pośrednim pomiędzy *ustryną* i *grobem*, choć jego efektem końcowym jest właśnie grób z wyraźnie wyodrębnionym pochówkiem. W obrębie tego miejsca spopieliano zwłoki, a następnie dokonywano pochówku poprzez celowe rozmieszczenie spopieliionych kości i wyposażenia grobowego, a następnie sformowanie nad nimi nasypu ziemnego. Ostatecznie, *bustum* jest starożytną, poświadczoną źródłowo formą grobu. O takiej formie pochówku informuje nas, aczkolwiek pośrednio, wybitny rzymski gramatyk, wyzwoleńiec i nauczyciel wnuków Augusta, Marek Werriusz Flakkus³ żyjący na przełomie er, który był autorem leksykonu *De verborum significatione* (łac. *O znaczeniu wyrazów*). Praca jego zachowała się w niekompletnym wyciągu wykonanym przez późniejszego gramatyka rzymskiego z II w. n.e., Sekstusa Pompejusza Festusa. Warto przy okazji wiedzieć, że Marek Werriusz Flakkus opracowywał swoje dzieło, mając na celu wyjaśnienie swoim rodakom między innymi pojęć starych, przebrzmiałych, których znaczenie bywało już wówczas zapomniane. Było więc ono mniej więcej odpowiednikiem naszego *Słownika języka polskiego*. Pod hasłem *bustum*, czytamy:

Bustum proprie dicitur locus, in quo mortuus est combustus, et sepultus, diciturque bustum quasi bene ustum. ubi vero combustus quis tantum modo, alibi vero est sepultus, is locus ab urendo ustrina vocatur. sed modo sepulcra appellamus
(Sextus Pompeius Festus, *De verb.*, s. 32(26)).

Bustum zatem to miejsce, gdzie spalono i następnie złożono prochy, a więc jednocześnie stos pogrzebowy i grób. Tekst definiuje dodatkowo miejsce, gdzie tylko spalano ciała jako *ustrina*, w naszym rozumieniu – krematorium. Z samego czasu powstania powyższego tekstu, sięgającego przełomu er, wynika, że sposób pochówku w rodzaju *bustum* był już wówczas najprawdopodobniej niepraktykowany w samym Rzymie. Oznacza to również fakt ciągłego istnienia pamięci o owej *differentia specifica* obrządku pogrzebowego, gdyż umieszczono samo pojęcie w *Słowniku*.

Proweniencja tej odmiany pochówku jest niejasna i niejednoznaczna. Wywodzono ją z Bliskiego Wschodu, skąd miała dotrzeć na tereny północnej Italii. Wiadomo też, że podobne zwyczaje praktykowano na terenach kolonii greckich w czasach hellenistycznych nad Morzem Czarnym oraz na obszarach pomiędzy Alpami i Karpatami od mniej więcej IV w. p.n.e. (M. Struck 1993, 86–89). Z badań archeologicznych wynika, że pochówki typu *bustum* powstawały nadal po narodzeniu Chrystusa, na obszarach prowincji rzymskich zarówno w Europie kontynentalnej, jak i w Brytanii, a także zostały najprawdopodobniej przeniesione na niektóre tereny *Barbaricum*, co między innymi wynika z odkryć dokonanych na cmentarzysku w Patokach w Polsce Środkowej.

2 Z ważniejszych prac dotyczących tego tematu należy wymienić: A. Świderkówna 1982, 381,476; M. Struck 1993a, 81–93; W. Witteyer 1993, 69–80; V. Bel, L. Tranoy 1993, 95–110; W. Gaitzsch, A. Werner 1993, 55–64; H. Lindsay 2000; R. Pirling 2002, 491–527; L. Ota 2007, 75–99; B. Józefów 2008; W. Klestil 2013; T. Leleković 2012, 313–357.

3 Więcej informacji w: A. Świderkówna (red.) 1982, 381,476;

Występowanie tej odmiany rytu pogrzebowego w europejskich prowincjach rzymskich miało ścisły związek z osadnictwem wojskowym weteranów lub żołnierzy nieodbywających już służby z innych względów. Dotyczyło to przede wszystkim wojsk zgromadzonych w oddziałach *auxiliares*, które stanowiły poważną siłę, równoważną legionom, a ich rozmieszczenie i ruchliwość w obrębie granic imperium, szczególnie *limitis* naddunajskiego, były znaczne (G.L. Cheesman 2012, 21–71). Były to zatem duże grupy mężczyzn pozostające przez dłuższy czas w jednym miejscu. Osady wojskowe powstawały w postaci *vici*, czyli niewielkich wiosek lokowanych w pobliżu małych fortów lub w formie większych osiedli, *canabae*, które rozrastały się obok obozów rzymskich i często przekształcały się w miasta. Z kolei pobór rekruta dla jednostek pomocniczych w miarę upływu czasu coraz częściej odbywał się spośród potomków weteranów i miejscowych kobiet⁴, jak również ogólnie z ludności miejscowej, co bez wątpienia miało wpływ na modyfikację własnych i formowanie nowych obyczajów. Dowodem takich zjawisk są zwyczajowo używane przez osadników określenia samych siebie, mówiące o istnieniu świadomości wspólnotowej: *vicani* (mieszkańcy *vicus*) oraz *canabenses* (mieszkańcy *canabae*)⁵. Wydaje się więc bardzo prawdopodobne, że również sfera idei, a w tym wierzeń religijnych i pochodnych od nich zwyczajów pogrzebowych także podlegała podobnym procesom. Silne poczucie wspólnoty, wzmocnione jeszcze służbą w tej samej jednostce wojskowej mogło być przyczyną podtrzymywania jej i specyficznego podkreślenia poprzez formę pochówku (R. Pirling 2002, 256).

Dla zilustrowania powszechności pochówków typu *bustum* można podać szereg przykładów, szczególnie z interesujących nas najbardziej rzymskich prowincji naddunajskich, bo znajdujących się najbliżej środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Do szczególnie ważnych stanowisk należy leżące w prowincji *Germania Inferior* nad dolnym Renem duże cmentarzysko liczące ponad 6000 grobów w Krefeld-Gellep (Nadrenia-Północna Westfalia – cmentarzysko datowane od I w. n.e. do VI w. n.e.), łączone z rzymskim fortem *Gelduba* i sąsiadującym z nim *vicus* (R. Pirling 2002). Wiadomo, że *Gelduba* była siedzibą wojsk pomocniczych. Stacjonowała tam między innymi *cohors II Varcianorum*⁶ przeniesiona z Panonii po 85 r. n.e. W tym czasie pojawiają się na cmentarzysku pierwsze *busta* jamowe i występują do około połowy II w. n.e. Do czasu ukazania się wzmiankowanej publikacji Renate Pirling (to jest do roku 2002) odsłonięto już 215 podobnych pochówków. *Busta* z Krefeld-Gellep są mocno zróżnicowane zarówno pod względem kształtu, profilu jamy, jak i wielkości, a także wyposażenia. Przypuszcza się, że ta odmiana rytu pogrzebowego została tam przeniesiona przez żołnierzy wspomnianej kohorty.

Cmentarzysko w Krefeld-Gellep to największe, ale tylko jedno z wielu, na których odsłonięto *busta*. Z terenów *Germanii Inferior* i innych prowincji znane są z większej liczby nekropoli. Na przykład z *Novaesium* (Neuss – Nadrenia-Północna Westfalia) czy *Civitas Vangionum* (Wormacja – Nadrenia-Palatynat). Z prowincji *Germiania Superior* znane są

⁴ Do końca II w. n.e. żołnierze mieli formalny zakaz zawierania małżeństw z miejscowymi kobietami, aczkolwiek takie związki były tolerowane. Zmienił to dopiero Septymiusz Sewer około 197 r. (G.R. Watson 2018, 142–147).

⁵ O rzymskim osadnictwie wojskowym znaleźć można wystarczającą ilość informacji w bardziej szczegółowych opracowaniach: C. Wells 1992, 151–183; A. Ziółkowski 2004, 450–488; K. Christ 2016, 480–486; P. Southern 2019, 539–562.

⁶ *Varciani* – lud pochodzenia najprawdopodobniej celtyckiego osiedlony w Panonii. Byli werbowani przez Rzymian do oddziałów pomocniczych w okresie powstania panońskiego w latach 6–9 n.e. (B. Saria 1955, 363–365).

na cmentarzysku w pobliżu obozu *Vindonissa* (Windisch – Szwajcaria), z kolei w prowincji *Raetia* z *Cambodunum* (Kempten – Bawaria), a z *Noricum* na nekropolach w *Bedaium* (Seeon Seebruck/Bawaria) oraz *Lauriacum* (Enns – Dolna Austria) i w Mannersdorf i Klosterneuburg (Dolna Austria). Z prowincji *Pannonia* z *Carnuntum* (Petronell – Dolna Austria), *Intercisa* (Dunaújváros – Węgry) i wielu innych (W. Klestil 2013, 10–12). Także w prowincji *Moesia Inferior* *busta* jamowe występują licznie. Są tam datowane na pierwsze trzy stulecia naszej ery, choć przeżywają się jeszcze na początku IV w. Najwięcej jest ich w II w. Pochówki *bustum* odkryto w obrębie cmentarzysk przy rzymskich fortach i osadach typu *vici* w Galați-Bartoși, Capidava czy Carsium oraz na cmentarzyskach miejskich w *Noviodunum* (Isaccea – Rumunia), *Tropaeum Traiani* (obecnie Adamclisi – Rumunia), *Durostorum* (Silistra – Rumunia) czy *Marcianopolis* (Devnya – Bułgaria). Z terenów tej prowincji znanych jest dotychczas blisko 30 cmentarzysk z tą formą pochówku (L. Ota 2007, 84–87). Na terenie prowincji *Moesia Superior* podobnych odkryć dokonano między innymi w *Viminacium* (Stari Kostolac – Serbia), gdzie również przeprowadzono eksperymentalne badania archeologiczne mające na celu sprawdzenie, jak powstawał pochówek typu *bustum* (M. Tapavički-Ilić, N. Mrdžić 2014). Pochówki tego rodzaju odkrywane są również licznie na terenie Galii (V. Bel, L. Tranoy 1993, 95–100) i Brytanii (R. Philpott 1991).

Na podstawie badań wykopaliskowych wyróżniono dotychczas kilka typów *bust* (B. Józefów 2008, 215–218). Ogólnie są podzielone na dwie grupy: *busta* powierzchniowe i jamowe. Interesujące nas *busta* jamowe mają zasadniczo dwa warianty, wyróżnione na podstawie profili jam: wannowate (z ukośnie uformowanymi ścianami) i schodkowe (z wyraźnym przegłębieniem części środkowej). Wydaje się jednak, że nie obowiązywał tutaj jakiś szczególny zwyczaj związany z rytuałem, a jedynie dominowały względy praktyczne, w których chodziło o uformowanie, szybkość i dokładność spalania stosu pogrzebowego.

– pojęcie *grób* określa każdą pokrytą ziemią formę pochówku szczątków ludzkich, nad którymi zostały odprawione obowiązujące obrzędy. Pojęcie to obejmuje też wszelkie formy upamiętnienia wzniesione lub umieszczone nad tym miejscem i z nim związane (np. kopce ziemne lub kamienne, stele, pojedyncze kamienie lub zwarte grupy kamieni przy oczywistym stwierdzeniu ich intencjonalnego pochodzenia). Grób, którego powierzchnia jest oznaczona ściśle przylegającymi kamieniami przybierającymi formę bruku, jest pochówkiem pod brukiem kamiennym. Grobami nie są, w naszym rozumieniu, niewielkie i nieuporządkowane zgrupowania drobnych, przepalonych kości ludzkich, które mieszczą się raczej w odrębnej, opisanej niżej kategorii *depozytów funeralnych*. W antycznym Rzymie pojęcie grobu było ściśle sprecyzowane. Temat ten był już przeze mnie wcześniej poruszany (J. Skowron 2005, 263). W swoim dziele *O prawach* Marek Tulliusz Cyncer o miejscu pogrzebania zwłok pisze: [...] *grób ich rozpoczyna swoje istnienie dopiero wtedy, kiedy odprawi się należyte obrzędy i zabije wieprza na ofiarę* [...] i dalej: [...] *Bo póki kość nie jest zagrzebana do ziemi, miejsce gdzie zostało spalone ciało nie odbiera żadnej czci religijnej; dopiero po narzuceniu na nią ziemi uważa się, że zmarły został pogrzebany, a miejsce to zyskuje nazwę grobu, który odbiera liczne przywileje religijne* (Cyc., *O prawach*, II, 22, 57). Warto zwrócić uwagę na podkreślenie przez przytoczonego wyżej autora dwóch ważnych elementów: pokrycie zwłok lub ciałopalenia ziemią i odprawienie odpowiednich obrzędów. Dopiero wówczas mamy do czynienia z grobem.

Tak więc dla Rzymian grób było to miejsce otoczone czią: *locus religiosus* (Kuryłowicz 2020, 23). Bez wątpienia cmentarze na obszarze *Barbaricum* traktowane były podobnie, o czym świadczą materialne relikty zachowanych cmentarzysk, poszczególnych grobów i towarzyszących im obiektów funeralnych (np. J. Skowron 2005; 2008, 142–151; J. Zagórska-Telega 2019, 197–203).

– *bruki* oznaczają miejsca intencjonalnych, powierzchniowych, płaskich układów kamiennych, różnych wielkości i kształtów (koliste, wieńcowe, owalne, czworokątne, trójkątne amorficzne), które są integralną częścią użytkowanego cmentarza i mogą być, ale nie wszystkie są, jak się wydaje, bezpośrednio związane z konkretnymi pochówkami lub innymi obiektami funeralnymi. Wydaje się też, że część z nich mogła przykrywać tylko jeden, a inne nawet kilka pochówków. Znamy bruki jedno- lub kilkuwarstwowe. Niektóre z nich prawdopodobnie służyły nieznanym nam celom obrzędowym. Identyfikacja intencjonalnych bruków jest bardzo trudna z uwagi na podlegającą największym zniszczeniom strefę powierzchniową cmentarza.

– *depozyty funeralne* są intencjonalnie powstałymi obiektami będącymi pozostałościami aktów obrzędowych, a więc konkretnych czynności związanych z obyczajowością funeralną w danej kulturze archeologicznej. Od innego obiektu archeologicznego, zwykłej jamy, która nie jest zespołem archeologicznym, odróżnia je intencjonalność funkcjonalna obserwowana w kontekście znaleziska oraz sposobie jego wykonania, na przykład poprzez umieszczenie w stropie niewielkiego bruku lub nawet pojedynczego kamienia. Wśród depozytów funeralnych znajdują się również i takie (co poświadczyły badania cmentarzyska w Patokach), w których przechowywano najpewniej przedmioty wielokrotnego użytku potrzebne w czynnościach obrzędowych lub z nimi związanych. Depozyty funeralne to odrębne obiekty w przestrzeni cmentarzyska, ale bywają też częścią konkretnych pochówków. Znaleziska takie są zdaniem autora wyjątkowej wartości świadectwami panujących wówczas obyczajów funeralnych. Wśród omawianych depozytów mogą też znajdować się niewielkie, drobne ilości przepalonych kości ludzkich, których mała i nieuporządkowana ilość nie pozwala na określenie ich jako odrębnego grobu. Depozyty funeralne były wcześniej włączane przez autora do tak zwanego zbioru „obektów towarzyszących pochówkom” (J. Skowron 2008, 145).

– *depozyty ofiarne* nie są tożsame z depozytami funeralnymi poprzez odmienną intencjonalność i występowanie nie tylko na cmentarzyskach, ale również na osadach i w innych miejscach użytkowanych przez ludność kultury przeworskiej. Depozyty ofiarne są zabiegiem bliższym działaniom magicznym i skierowanym w stronę domniemanego świata duchów (J. Skowron 2014, 153–156). Na cmentarzysku trudno jest odróżnić depozyt ofiarny od funeralnego. W takich przypadkach szczególnej wagi nabiera kontekst danego znaleziska, co także zostało uwypuklone podczas analizy obiektów z cmentarzyska w Patokach.

Pozostałe obiekty odkryte na cmentarzysku mają desygnaty jasno tłumaczące ich znaczenie, choć nie zawsze funkcję. Są to między innymi: piec, paleniska, jamy bez kontekstu archeologicznego i dołki posłupowe, nie mówiąc już o nowożytnych okopach wojennych czy ziemiankach.

Na cmentarzysku w Patokach zarejestrowano także występowanie warstwy kulturowej, co jest ewenementem w dotychczasowych badaniach cmentarzysk. Fakt ten nie budzi jednak zdziwienia, gdyż cmentarz, choć inaczej niż osada, był również miejscem

obsługiwanym i użytkowanym przez żywych ludzi. Przestrzeń pomiędzy wszystkimi obiektami funeralnymi była przestrzenią użytkową cmentarza. Wszelkie podejmowane tam przez dłuższy czas działania, takie jak między innymi obrzędy i zwyczaje związane ze śmiercią, pochówkiem i żałobą, mogły pozostawić i pozostawiały materialne ślady tych aktywności. Zachowane relikty warstwy kulturowej były traktowane jako odrębne obiekty archeologiczne.

Kilka słów o grobach zniszczonych

Na przebadanej części cmentarzyska w Patokach, stan. 1 zarejestrowano 53 obiekty, które zostały określone jako groby, choć w jednym przypadku (grób nr 8 (?), ob. 15) jest to sprawa dyskusyjna. Powiemy o tym osobno. Spośród wymienionej liczby grobów aż 18 uległo w różnym stopniu naruszeniom mechanicznym. Stanowi to około 34%. Część stanowiska została bezpowrotnie zniszczona poprzez wybieranie piasku, jak to miało miejsce we wschodniej części cmentarzyska, na przykład w obrębie arów I/F:5–7 (np. grób 46, ob. 113). Kolejnym czynnikiem niszczącym były różnorakie wkopy nowożytnie, wśród których trzeba wymienić na pierwszym miejscu okopy i ziemianki z I wojny światowej. Stanowiły one zresztą również obiekty archeologiczne, tyle że ze szkodą dla cmentarzyska. W ich wyniku została zniszczona znaczna część arów I/A:3 i I/B:3–5. Częściowo naruszone zostały niektóre groby na krawędzi okopu i ziemianki, na przykład groby 13 (ob. 29), 23 (ob. 45), ustryna 9 (ob. 111) czy bruk 8 (ob. 118). Dalej występowały niewielkie nowożytnie, niemal współczesne wkopy powstałe w celu prawdopodobnie doraźnego wybierania piasku lub kopania dołów w trudnej do ustalenia intencji (groby 39, ob. 80 i 40, ob. 81). Skala zniszczenia poszczególnych grobów zaczyna się od kompletnego zdevastowania jam grobowych przez „kolekcjonerów” z wykrywaczami metalu, co miało miejsce w przypadku grobów 1, 2 i 3 leżących w pobliżu największego wybieżyska piasku. Z przekopanych jam grobowych nie zabrano jednak materiału zabytkowego, porzuconego na miejscu. Pozwoliło to przynajmniej na wydatowanie zespołów. Kolejne straty spowodowane były przemieszczaniem się ciężkiego sprzętu: traktorów, spychaczy, koparek, ciężarówek. Skutkowało to, jak pisano już na wstępie, ścięciem górnych warstw niektórych pochówków, jak w przypadku grobów 11 (ob. 21), 12 (ob. 24), 29 (ob. 55), 47 (ob. 125) lub zmiażdżeniem jam czy popielnic bez naruszenia zwartości zespołów, jak w przypadku popielnicowego grobu 35 (ob. 75). Niektóre większe obiekty były naruszone wąskim przekopem nowożytnym, na przykład ustryna 11 (ob. 124).

Na osobnym miejscu należy wymienić trzy zniszczone obiekty, groby oznaczone numerami 8 (ob. 15) i 53 (ob. 31) oraz kurhan nr 1 (ob. 120 + 117 + 49). Grób (?) nr 8 jest tu przykładem najbardziej charakterystycznym. Nie wykluczono go z ogólnej numeracji pochówków jako odrębnego, opisując jako zniszczony, z uwagi na ogólny porządek w dokumentacji. Nie można więc uczynić tego i w opracowaniu. Jednak jego zwartość jako zespołu i proveniencja budzi wątpliwości i nie jest jednoznaczna. Ten duży obiekt był niewątpliwie naruszony wkopem w części centralnej. Wkop zaingerował w pierwotne struktury warstw i był wykonany w celu umieszczenia na dnie jamy (około 90 cm poniżej poziomu identyfikacji, czyli wcale nie tak głęboko), obok dwóch dużych głazów, podłużnego przedmiotu, którego dobrze zachowane ślady w postaci warstwy czarnego piasku z drobinami węgla drzewnych przypominają odwróconą do góry dnem łódź

(ryc. 7, tabl. XVIII–XIX). Zarówno pod głazami, jak i wśród śladów łodziowatego przedmiotu znaleziono warstwy spalenizny z ułamkami naczyń glinianych i fragmentami przepalonych kości ludzkich. W obrębie jamy zlokalizowano też czworokątny dołek posłupowy nr 2 (ob. 27). W efekcie można przyjąć, że wkop został wykonany już w starożytności. Przeznaczenie obiektu, o ile można je analizować, pozostaje w sferze domniemań. Będzie jeszcze o nim mowa niżej.

Kolejny grób, numer 53 (ob. 31), jest również interesującym przypadkiem losów grobu w wyniku, jak można przypuszczać, celowego zniszczenia (tabl. LXXXII). Ten przemieszany, aczkolwiek zwarty chronologicznie i, jak się wydaje, nierozwleczony obiekt wykopano w całości celowo z obrębu pierwotnej jamy i zsypano do głębszej, znajdującej się tuż obok. Dokonano tego wraz z brukiem, który go pierwotnie nakrywał, w ten sposób, że część bruku znowu znajdowała się na powierzchni. Czy dokonano tego wszystkiego jeszcze w okresie użytkowania cmentarza, trudno powiedzieć, tym bardziej, że jak się wydaje, gros wyposażenia pozostało wewnątrz zniszczonego grobu. Cel pozostaje niejasny i o tym powiemy niżej.

Najmniej wątpliwości budzi zniszczony kurhan nr 1 (ob. 120, tabl. LXXXV). Przetrwało z niego część jądra (?) / bruku (?) kamiennego, dwa odcinki wieńca kamiennego i fragment kopca, który był widoczny na powierzchni stanowiska i od razu wzbudził zainteresowanie badaczy. Obiekt został zniszczony licznymi przekopami, wkopami, planowaniami (częściowo zapewne już w starożytności) i fakt, że w ogóle można go było zidentyfikować należy uznać za wyjątkowo pomyślny. Bliższa analiza tego ciekawego obiektu będzie przeprowadzona w dalszej części pracy.

Ryt – rytuał – obyczaj

Różnorodność funkcjonalna obiektów odsłoniętych na cmentarzysku w Patokach, stan. 1 pozwala na uchwycenie pewnych aktywności człowieka związanych ze śmiercią i żałobą. Obejmują one nie tylko obrządek pogrzebowy tożsamy z pojęciem rytu. Obok charakterystycznego dla każdej kultury rytu pogrzebowego istniały jeszcze towarzyszące mu rytuały, a także różne obyczaje. Pojęcia ryt (łac. *ritus* – święty zwyczaj, obrzęd; łac. *rite* – podług panującego obyczaju, we właściwy sposób, należycie), rytuał i obyczaj przenikają się semantycznie i mają pewne wspólne warstwy znaczeniowe. Definiując poszczególne nazwy, autor przyjął ich odpowiednie definicje według powszechnie używanych objaśnień (Z. Staszczak red. 1987). Zatem każdy pogrzeb, a tym samym pochówek, sprawowany jest według określonego rytu (obrazduku), w przypadku pochówków z cmentarzyska w Patokach obrazduku ciałałpalnego. Wszelkie zmiany rytu wiążą się z istotnymi zmianami ogólnokulturowymi, zarówno w sferze duchowej, jak i materialnej. Dzieje się tak dlatego, że pojmowanie śmierci, obrzędy funeralne, a w końcu sam grób człowieka i pamięć o nim były i są najbardziej trwałymi i najmniej czułymi na zmiany ogniwami każdej kultury. Taka zmiana dokonała się z nieznanym nam przyczyn wśród plemion Geto-Dackich około połowy I tysiąclecia przed naszą erą, kiedy to panującą tam powszechnie inhumację zaczęło zastępować ciałałpalenie (H. Daicoviciu 1969, 33–35). Przebieg pogrzebu od spopielenia zwłok po pochówek odbywa się z kolei w myśl ustalonego rytuału, czyli ze ściśle przestrzeganą ceremonią. Rytuał, ceremonia, kolejny składnik obrzędowości bywał już traktowany inaczej. Mogły w nim być dodawane bądź ujmowane

różne szczegółowe zachowania mające wartość aktualnego przekazu skierowanego do otaczającej grupy społecznej, ale związanego z konkretną i jedynie tą ceremonią. Z użytkowaniem cmentarza wiążą się także obyczaje funeralne, które można zdefiniować jako tradycyjnie narzucane w danej społeczności, niebudzące sprzeciwu normy zachowań odpowiednie dla danego miejsca i sytuacji. Rytuały (ceremonie) odbywały się zgodnie z określonym rytmem (obrzędkiem) i zgodnie z panującym obyczajem. Obyczaje regulowały także sposób postępowania po pogrzebie, podczas odwiedzin cmentarza. Wszystkie wymienione wyżej czynności związane z powstaniem grobu i późniejszą pamięcią o nim działały się w określonym rytmie oraz następstwie czasowym. Zostawiały one po sobie pewne dostępne archeologicznie świadectwa materialne, których interpretacja jest przedmiotem tej części opracowania.

Ustryny

Pierwszym uchwytym archeologicznie śladem czynności związanych z pogrzebem są miejsca spopielenia zwłok, czyli ustryny i lokowane w ich obrębie stosy pogrzebowe. W Patokach, stan. 1 zlokalizowano 11 obiektów interpretowanych jako ustryny. Są to ustryny: 1 (ob. 60, tabl. LXXXVI–LXXXVII), 2 (ob. 61, tabl. LXXXVII), 3 (ob. 63, tabl. LXXXVIII–XC), 4 (ob. 70, tabl. XCI–XCII), 5 (ob. 74, tabl. XCIII), 6 (ob. 86, tabl. XCIV), 7 (ob. 91, tabl. XCV), 8 (ob. 94, tabl. XCVI), 9 (ob. 111, tabl. XCVII), 10 (ob. 114, tabl. XCVIII) i 11 (ob. 124, tabl. XCIX). Ich stopień zachowania był różny, jednak część z nich przetrwała w wyjątkowo dobrym stanie. Do najlepiej zachowanych należy przede wszystkim ustryna nr 3 (ob. 63). W niewiele gorszym stanie były relikty ustryn nr 1 (ob. 60), 5 (ob. 74), 6 (ob. 86), 7 (ob. 91) i 10 (ob. 114). Szczegółowe opisy ustryn znajdują się w części materiałowej, dlatego w części analitycznej przywoływano tylko ich najistotniejsze fragmenty. Niemniej jednak z racji swoich wartości poznawczych muszą one być omówione oddzielnie. We wszystkich przebadanych ustrynach obok różnych ilości materiału zabytkowego znajdowano także rozproszone w całym wypełniku nieliczne fragmenty przepalonych kości ludzkich.

Ustryna nr 3 (tabl. LXXXVIII, ryc. 4) wraz z obiektami towarzyszącymi jest zespołem o wyjątkowej wartości poznawczej i poświęcono jej najwięcej miejsca. Jej odkrycie dokumentuje związek z trzema definiowanymi wcześniej typami obiektów funeralnych: stosami pogrzebowymi, grobami, depozytami funeralnymi i ofiarnymi oraz warstwą kulturową.

Została zlokalizowana w południowej części badanego obszaru cmentarzyska. Na poziomie identyfikacji rysowała się jako duże, nieregularnego kształtu zaciemnienie, nieco zbliżone wyglądem do trójkąta. W jego obrębie zaznaczały się w warstwie stropowej wyraźne, nachodzące na siebie, kształtem zbliżone do prostokątów wychodnie silnie zbitego czarnego piasku wymieszanego z dużą ilością spalenizny. Obok nich zarejestrowano mniejsze, owalne konkracje spalenizny. Wymiary całego zaciemnienia w najszerszej części warstwy stropowej wynosiły 330 x 500 cm. Powierzchnia całego obiektu zajmowała około 11–12 m². W różnych częściach na powierzchni obiektu rozlokowane były zgrupowania kamieni granitowych. Z obiektu wyodrębniono trzy częściowo nachodzące na siebie prostokątne duże jamy wypełnione zbitym, czarnym piaskiem z dużą ilością spalenizny, które zinterpretowano jako stosy pogrzebowe nr 1, 2 i 3. Obok nich zarejestrowano również trzy znacznie mniejsze, owalne jamy, określone jako depozyty

Ryc. 4. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 63 – ustryna nr 3: kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 4. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 63 – ustrinum No. 3: Przeworsk culture (photo J. Olejnik).

funeralne nr 4 (ob. 62), nr 11 (ob. 103) oraz nr 12 (ob. 104). Pomiędzy wszystkimi obiektami i w powiązaniu z nimi zalegała warstwa kulturowa o nieregularnej miąższości od 4 cm do 15 cm (odłożona miejscami w przegłębieniach gruntu). W warstwie znaleziono kilkadziesiąt mało charakterystycznych ułamków brzuśców naczyń, głównie cienkościennych (niektóre przepalone wtórnie) kultury przeworskiej i dziewięć ułamków naczyń kultury pomorsko-kloszowej.

Analiza antropologiczna szczątków kostnych ze wszystkich trzech stosów pozwoliła określić je jako wyłącznie ludzkie. Całość odsłoniętego kompleksu daje podstawy, aby uznać go za ustrynę, czyli zgodnie z wyżej przywołanymi ustaleniami – wyodrębnione pole kremacyjne. W jego obrębie udało się, pomimo zniszczeń podepozycyjnych, wyodrębnić co najmniej trzy miejsca pod stosy pogrzebowe. Wszystkie stosy miały charakter jamowy, czyli lokowano je w obrębie uprzednio wykopanego prostokątnego dołu o dość starannie wyrównanym, płaskim dnie. Kwestia, czy były to stosy używane do pojedynczych kremacji czy wielokrotnych nie jest możliwa do jednoznacznego ustalenia. Wszystkie stosy miały wypełniska złożone z czarnego, silnie zbitego piasku z dużą ilością spalenizny i różnej wielkości fragmentami węgla drzewnych. W ich obrębie występowały w rozproszeniu ułamki najczęściej wtórnie przepalonych naczyń i drobne fragmenty przepalonych kości ludzkich. Szczególnie ważne jest następstwo chronologiczne poszczególnych obiektów. Z analizy stratygrafii zarówno poziomej, jak i pionowej wynika następująca kolejność działań.

Pierwotnie, po wybraniu miejsca pod pole kremacyjne, usytuowano tam dół pod stos pogrzebowy nr 3 zorientowany na osi północny zachód – południowy wschód. Po zakończeniu jego użytkowania i wybraniu szczątków ciałopalenia nie wiadomo, czy wykopany dół użytkowano powtórnie. Kolejny dół kremacyjny, czyli w efekcie stos nr 1, usytuowano na osi WWS–EEN, w ten sposób, że jego narożnik północno-zachodni zniszczył znaczny

fragment południowo-wschodniej partii dołu pod stos nr 3. Prawdopodobnie po zakończeniu jego wykopywania, a przed rozpaleniem stosu umieszczono w dnie dołu depozyt ofiarny w postaci odwróconej do góry dnem czarki glinianej (typ TD.E.2.1.2). Tylko dno czarki wykazywało ślady wtórnego przepalenia, spieczenia, co zapewne świadczy o tym, że powstało ono wskutek bardzo wysokiej temperatury działającej od spągu stosu pogrzebowego, podobnie jak w przypadku silnych soczewkowatych spieczeń piasku pod jego dnem. Liczba zachowanych w wypełniku po stosie nr 1 artefaktów może świadczyć, że w dole mogło być usytuowane kilka kolejnych stosów pogrzebowych. Być może użytkowano go wielokrotnie. Po zakończeniu użytkowania dołu ze stosem nr 1 powstał kolejny, oznaczony jako stos nr 2. Był to najmłodszy w tej grupie stos kremacyjny. Dół zorientowano podobnie jak pod stos nr 1 na linii WWS–EEN, z lekkim odchyleniem ku północy. Swoim powstaniem spowodował niewielkie uszkodzenie północnego narożnika stosu nr 1. Z zachowanych wewnątrz wypełnika artefaktów trudno wywnioskować, czy obiekt ten był użytkowany więcej niż jeden raz. Chronologia omawianego zespołu wiąże się ściśle z datowaniem poszczególnych stosów pogrzebowych, a szczególnie z datowaniem najlepiej zachowanego stosu pogrzebowego nr 1. Na tej podstawie i uchwyconej stratygrafii poziomej i pionowej układu wszystkich trzech stosów względem siebie można ustalić czas użytkowania ustryny nr 3 na fazę B₁ i ewentualnie początki fazy B₂ starszego okresu rzymskiego.

Nie znamy stopnia zniszczenia warstw stropowych całej badanej ustryny, a tym samym trudno jest wyrokować, jak głębokie były rzeczywiste doły pod stosy pogrzebowe. Zachowane miąższości jam wynoszą od 25 cm do 50 cm. Z porównania z miąższością jam tworzących *busta*, a więc miejsca jednoczesnego stosu kremacyjnego i grobu, wynika, że taka głębokość mogła być docelowa. W wypadku jednak wielokrotnego użytkowania dołu kremacyjnego ich rozmiary mogły być nieco większe. Trzeba też odnotować, że najlepiej zachowany stos nr 1 był wyraźnie przegłębiony w pobliżu szczytowej ściany WWS.

W pobliżu stosów zarejestrowano także, jak wspomniano wyżej, trzy obiekty określone jako depozyty funeralne nr 4, 11 i 12 (tabl. LXXXVIII). Wszystkie miały kształt owalny i profil nieckowaty. Wypełnisko o miąższości kolejno: 11 cm, 30 cm i 20 cm stanowił czarny piasek ze spalenizną i niewielką ilością ułamków wtórnie przepalanej ceramiki oraz pojedynczymi fragmentami przepalonych kości ludzkich. We wszystkich przypadkach strop jamy przykrywały ciasno ułożone trzy (depozyt nr 11) lub cztery (depozyt nr 4 i 12) duże kamienie granitowe. Intencjonalność tych obiektów wydaje się nie podlegać wątpliwości. Więcej powiemy o nich niżej. Można sądzić, że stanowią one pozostałości po nieznanym nam obrzędach, w których wykorzystywano resztki ciałopalenia. Są to pogrzebane szczątki stosu, które z nieznanych przyczyn nie znalazły się w grobach. O ich znaczeniu świadczy fakt dokładnego przykrycia stropów kamieniami, a więc dokonania symbolicznego „zamknięcia” obiektu. Czy stanowiły jednocześnie sposób upamiętnienia, trudno stwierdzić. Depozyty funeralne odkryte na cmentarzysku kultury przeworskiej w Patokach (w sumie 12) miały różną formę i przeznaczenie. Będzie jeszcze o tym mowa w niniejszej pracy.

W tym miejscu trzeba też podkreślić obecność zachowanego fragmentu warstwy kulturowej w pobliżu omawianej ustryny (fragment nr 6, ob. 100), a bardzo rzadko obserwowanej (a może dokumentowanej?) na cmentarzyskach. Trzeba też zaznaczyć, że nieco na południe od opisywanej ustryny (zaledwie kilkadziesiąt centymetrów) został usytuowany piec kremacyjny (ob. 52) służący najprawdopodobniej do spopielenia ofiar zwierzęcych, o czym będzie mowa niżej, w odrębnym rozdziale.

Kolejna dość dobrze zachowana ustryna nr 1 (ob. 60, tabl. LXXXVI–LXXXVII) stanowiła zespół trzech jam A, B i C, z których dwie – A i B – były połączone warstwą kulturową. Była usytuowana na osi WWS–EEN. Główna owalna jama A, o wymiarach 188 x 105 x 31 cm, miała lekko nieckowaty profil z płaskim dnem. Jej dno i ściany zalegał silnie zbity czarny pasek ze spalenizną i dużymi frakcjami węgla drzewnych. W części środkowej uchwyciono ślady pojedynczego dołka posłupowego. Pozostałą część wypełniska tworzył brunatnoszary piasek. Silnie przepalone ułamki naczyń występowały głównie w obrębie tej jamy wraz ze spękanyymi od żaru kamieniami granitowymi. Jama B, znacznie mniejsza stanowiła przedpole jamy głównej, jej funkcja jest trudna do określenia. Wydaje się, że mogła być miejscem, z którego obsługiwano stos pogrzebowy mieszczący się w jamie A. Jama C usytuowana w odległości około 18–20 cm od krótszej ściany EEN była najprawdopodobniej podwójnym dołkiem posłupowym. Prawdopodobnie odsłonięte dołki posłupowe służyły do stabilizacji i podparcia stosu pogrzebowego. Materiał zabytkowy pozyskany z tego obiektu, w tym fragment zapinki typu M, pozwala datować go w obrębie faz A₃ młodszego okresu przedrzymskiego i fazy B₁ starszego okresu rzymskiego. Z uwagi na różnorodność materiału zabytkowego wydaje się, że ustryna 1 mogła być wykorzystywana pod kolejne stosy pogrzebowe wielokrotnie.

Ustryna nr 5 (ob. 74, tabl. XCIII), również dobrze zachowana miała plan trapezowaty i wannowaty profil z równym, płaskim dnem, nieco przegłębionym w stronę wschodnią. Mierzyła 240 x 150 x 40 cm. Była usytuowana na osi WWS–EEN. Pośrodku węższych ścian szczytowych odsłonięto po jednym dołku posłupowym, które służyły najpewniej do stabilizacji stosu pogrzebowego. Stratygrafia pionowa wypełniska pozwoliła uchwycić trzy warstwy związane z użytkowaniem obiektu. Warstwa I, licząc od spągu obiektu, o miąższości do 25 cm odpowiadała pozostałościom resztek stosu i składał się na nią silnie zbity czarny piasek wymieszany ze spalenizną, różnej wielkości frakcjami węgla drzewnych wraz z rozmieszczonymi dekoncentrycznie uławkami naczyń glinianych, częściowo wtórnie przepalonych oraz rozproszonymi, drobnymi fragmentami przepalonych kości ludzkich. W kolejnej warstwie (II) o miąższości 10–15 cm zalegał szary piasek z wtrętami spalenizny – warstwa ta odpowiadała zapewne warstwie zasypiskowej po wybraniu materiału z ciałopalenia. Fragmenty trzeciej warstwy (IIa) zarejestrowano w środkowej i wschodniej części stropu jamy. Był to szarozółty piasek z niewielkimi wtrętami spalenizny. Jej miąższość wynosiła około 8 cm. W stropie tkwiło różnej wielkości 11 kamieni granitowych. Z powyższych danych można wnioskować, że po zakończeniu użytkowania ustryny i ostatecznym zasypaniu dołu utworzono nad nim nieznanej wysokości kopiec przykryty brukiem z kamieni granitowych. Można go uznać za relikty aktu rytualnego „zamknięcia” ustryny lub, być może, sposobu upamiętnienia tego miejsca. Z rozciągłości chronologicznej zachowanego materiału zabytkowego można wnosić, że ustryny użyto więcej niż jeden raz. Ustrynę nr 5 można datować od fazy A₃ młodszego okresu przedrzymskiego po fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

W dobrym stanie przetrwały także relikty ustryny nr 6 (ob. 86, tabl. XCIV). Miała plan prostokątny z zaokrąglonymi narożnikami o wymiarach 193 x 74 x 34 cm i usytuowano ją na osi wschód–zachód. Miała podobnie jak w ustrynie nr 5 ukształtowany, wannowaty profil z lekkim przegłębieniem przy szczytowej ścianie wschodniej. Od płaskiego dna aż po strop wypełniała ją jednolita warstwa czarnego piasku z bardzo dużą ilością spalenizny i dużych frakcji węgla drzewnych oraz uławków przepalonych kości

ludzkich. Wśród materiału zabytkowego przeważała rozproszona, znaczna ilość ułamków, w większości wtórnie przepalanej ceramiki. Obok nich znaleziono pokryte patyną ogniową grot strzały i zapinkę typu A.VII.201–202, seria 1, wariant 2a (wg M. Kaczmarka 1998). W stropie ustryny zachował się w dużych fragmentach podwójny bruk ułożony piętrowo z kamieni granitowych. Największy z nich, usytuowany blisko centrum obiektu był płaski i mierzył 60 x 45 x 23 cm. Spodnia strona kamienia nosiła wyraźne ślady obróbki, prawdopodobnie skuwania dłutem w celu uzyskania płaskiej powierzchni. Na niektórych kamieniach znajdowały się spękania ogniowe. Wydaje się, że ustryna nr 6 była jednocześnie stosem pogrzebowym wykorzystanym tylko jednorazowo. Chronologię obiektu należy ustalić na przełom faz B₂ starszego okresu rzymskiego i C₁, ewentualnie C_{1a} młodszego okresu rzymskiego.

W obraz formalny opisanych wyżej ustryn wpisują się dwa kolejne, również nieźle zachowane obiekty: ustryny 7 (ob. 91, tabl. XCV) i 10 (ob. 114, XCVIII). Ustryna nr 7 była najmniejsza z nich i mierzyła 155 x 85 x 32 cm. Usytuowano ją na osi WWS–EEN. Na poziomie identyfikacji manifestowała się, podobnie jak ustryna 1, w postaci czarnego pasa spalenizny obiegającego jamę. Miała wannowaty profil przegłębiony od strony wschodniej i płaskie dno. Wypełnisko składało się z czarnego piasku z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Zarówno ułamki wtórnie przepalonych naczyń, jak i niewielkie ilości fragmentów przepalonych kości ludzkich rozmieszczone były dekoncentrycznie. Obiekt jest datowany na mniej więcej przełom er. Ustryna nr 10, prostokątna, z zaokrąglonymi narożnikami, miała wymiary 200 x 136 x 48 cm i ułożono ją na linii WWS–EEN. Profil i dno były ukształtowane podobnie jak w ustrynie nr 7. Prawdopodobnie od strony zachodniej przegłębienie profilu można interpretować jako ślad po słupie. W warstwie spągowej zalegał czarny piasek z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych o miąższości od 5 cm do 25 cm. W tej warstwie zalegały niewielkie ilości fragmentów kości ludzkich oraz rozproszony materiał zabytkowy w postaci kilkuset wtórnie przepalonych i odkształconych ułamków naczyń glinianych. Tylko jeden duży fragment naczynia misowatego był nieprzepalony. Przy samym dnie leżały obok siebie dobrze zachowane kabłąki dwóch zapinek A.68. Warstwę stropową stanowił brunatnoszary piasek z wtrętami spalenizny i kilkoma kamieniami granitowymi. Prawdopodobnie była to warstwa zasyiskowa obiektu powstała po zakończeniu jego użytkowania. Chronologię ustryny nr 10 ustalono na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego.

Pozostałe ustryny nr 2 (ob. 61, tabl. LXXXVII), 4 (ob. 70, tabl. XCI–XCII), 8 (ob. 94, tabl. XCVI), 9 (ob. 111, tabl. XCVII) i 11 (ob. 124, tabl. XCIX) przetrwały w gorszym stanie, a niektóre były częściowo zniszczone przez wkopy nowożytnie. Ich konstrukcja i uwarstwienie były zbliżone do wyżej opisanych obiektów. We wszystkich występowały też rozproszone fragmenty przepalonych kości ludzkich, ułamki ceramiki, często wtórnie przepalonej i niekiedy fragmenty różnych przedmiotów metalowych. Spośród nich jedynie ustrynę nr 8 można datować z pewnym prawdopodobieństwem na fazę B₂. W częściowo zniszczonej ustrynie nr 9 zadokumentowano dwa dołki posłupowe.

Biorąc pod uwagę powyższą analizę, można wyodrębnić szereg prawidłowości dotyczących usytuowania, konstrukcji i sposobu użytkowania ustryn na cmentarzysku w Patokach. Zaczynając od usytuowania, należy powiedzieć, że chodzi tutaj głównie o ułożenie stosu w obrębie ustryny względem kierunków świata. Najczęściej, choć nie zawsze, to sama ustryna warunkowała jednocześnie usytuowanie stosu, jeżeli była

obliczona tylko na jeden lub kolejne stosy pogrzebowe lokowane w tym samym miejscu. Analizując charakter poszczególnych stosów pogrzebowych, brano pod uwagę głównie te, które przetrwały w najlepszym stanie.

Większość zbadanych stosów pogrzebowych była zorientowana na linii wschód-zachód, z większymi lub mniejszymi odchyleniami. Sześć z nich: ustryna 1 (ob. 60), stosy nr 1 i nr 2 z ustryny 3 (ob. 63), ustryny 5 (ob. 74), 7 (ob. 91) i 10 (ob. 114) było zorientowanych na osi WWS-EEN. Ustryna 6 (ob. 86) leżała prawie dokładnie na osi wschód-zachód. Natomiast stos nr 3, chronologicznie najmłodszy w obrębie ustryny nr 3 był ukierunkowany na linii północny zachód – południowy wschód. Ustryna 8 (ob. 94) była jeszcze bardziej odchylona w kierunku północ-południe, zajmując pozycję NNW-SSE. Chronologia ustryń/stosów, które ułożono na osi WWS-EEN, została określona na okres od fazy A₃ po przełom faz B₁/B₂, czyli mniej więcej na lata pomiędzy około 50 r. p.n.e. do około 70–80 r. n.e. Stosy z większym odchyleniem na północ datowane są w obrębie fazy B₂, ale nie można sprecyzować dokładniej odcinka tej fazy. Najmłodsza ustryna nr 6, znajdująca się na osi wschód-zachód, datowana jest na przełom faz B₂ starszego i C₁ młodszego okresu rzymskiego, przypadających na lata od około 150 do 230 n.e. Wydaje się, że usytuowanie stosów pogrzebowych w obrębie ustryń dłuższą ośią w określonym kierunku geograficznym nie było przypadkowe i wiązało się z rozkładem ówczesnej różnicy wiatrów. Pokazuje to częściowo chronologia poszczególnych stosów, różna dla odmiennych układów. Cmentarz w okresie użytkowania był najprawdopodobniej dużą, niezalesioną polaną, co poniekąd potwierdza znaczne zagęszczenie obiektów na jego przebadanej części. Warunki atmosferyczne musiały mieć określony wpływ na sposób jego wykorzystywania. Jednakże ta obserwacja musi znaleźć potwierdzenie w znacznie liczniejszej grupie znalezisk. Należy też odnotować zachowaną głębokość jam wykopywanych pod stosy pogrzebowe w poszczególnych ustrynach. Największą głębokość, 62 cm, miała jama ustryny nr 9 oraz stos nr 1 w ustrynie nr 3, 50 cm, a najmniejszą, 22 cm, ustryna nr 8. Średnia głębokość wszystkich zbadanych dołów pod stosy pogrzebowe wynosiła około 38 cm. Należy jednak wziąć pod uwagę, że partie stropowe tych obiektów zachowywały się z reguły najgorzej. Wyjątkiem są ustryny nr 3 – stos nr 1 oraz nr 5, 6 i 7, w których przetrwały fragmenty zasypiska i bruku. Biorąc to wszystko pod uwagę, wydaje się, że pierwotna głębokość dołów wykopywanych pod stosy pogrzebowe na stanowisku 1 w Patokach wynosiła około 50–60 cm. Można też przyjąć, że głębokość wykopywanych jam mogła mieć związek ze słabą spójnością piaszczystego gruntu w obrębie cmentarza. Pewna cecha ukształtowania dna jamy dotyczy niektórych obiektów, gdzie zaobserwowano wyraźne przegłębienie powstające równomiernie wzdłuż dna, w stronę jednej ze ścian szczytowych, zawsze na dłuższej osi obiektu. Dotyczy to stosu 1 w ustrynie 3 oraz ustryń 5, 6 i 7. Przegłębienie mogło powstać w sposób niezamierzony, w wyniku procesu wykopywania dołu, w tym przypadku podejmowanego zapewne od strony płytszej lub w wyniku celowej działalności, wynikającej z projektowanego układu stosu pogrzebowego.

Rekonstrukcje stosu pogrzebowego i ustryń odnajdowanych na obszarach środkowo-europejskiego *Barbaricum* były przedmiotem zainteresowania wielu badaczy⁷. W związku

⁷ Należy przede wszystkim wymienić: G. Wilke 1929, 34; J. Szydlowski 1964, 84–97; 1964a, 430–451; A. Barthélemy, G. Depierre 1990; M. Struck red., 1993; J.M.C. Toynbee 1996; M. Polfer 2015, 30–37; B. Jóźefów 2009, 543–558.

z tym autor czuje się zwolniony od przeprowadzania dogłębnej analizy powyższego problemu. Wystarczy przypomnieć najistotniejsze ustalenia zawarte w wymienionych pracach i odnieść je do znalezisk dokonanych na przebadanej części cmentarzyska w Patokach na stanowisku 1.

W obrębie wyznaczonego miejsca kremacji (ustryny) wybierano miejsce pod stos pogrzebowy. Mogło to być miejsce użytkowane już wcześniej, wielokrotnie sytuując stos w obrębie tego samego dołu, jak na przykład na cmentarzysku ludności kultury przeworskiej w Kunach, stan. 4, woj. wielkopolskie (J. Skowron 2008, 96, 147–151, tabl. XL). Postępowano też inaczej, umiejscawiając kolejne stosy pogrzebowe osobno w obrębie znacznie większej ustryny. Na przykład w Wólce Domaniewskiej, stan. 34 w woj. mazowieckim (M. Olędzki 2000, 67–68; M. Gorzkowska 2004, 124) odsłonięto miejsce interpretowane jako ustryna składająca się 84 palenisk (stosów?). Zwykle stos układano nad specjalnie wykopanym dołem w celu uzyskania lepszego procesu spalania. Rozmiary dołu mogły być różne, w zależności od planowanej wielkości stosu. Zwykle miał on około 180–200 x 130–150 x 40–90 cm. Na cmentarzysku w Patokach największy stos pogrzebowy, stos 1 w obrębie ustryny 3, mierzył 275 x 130 x 50 cm, a najmniejszy, usytuowany w ustrynie 7, miał wymiary 155 x 85 x 32 cm. Następnie ścięte pnie drzewa dostosowane rozmiarami do długości i szerokości wykopanego dołu układano rusztowo. Wysokość stosu jest trudna do określenia. Archeologia doświadczalna pokazuje, że jego wysokość optymalna wynosiła średnio około 1,5 m. Jednak mogła być również znacznie wyższa (o czym niżej), w zależności od życzeń i oczekiwań żałobników. Niekiedy stos drewna wzmacniano wbitymi pionowo palami. W Patokach zaobserwowano dołki posłupowe usytuowane na zewnątrz ustryny nr 1, przy północno-wschodniej szczytowej ścianie stosu. Prawdopodobnie służyły do podparcia złożonych tam pni. Także w ustrynie 5 wewnątrz jamy odsłonięto po jednym dołku posłupowym umieszczonym wewnątrz dołu, w pobliżu ścian szczytowych. Dwa dołki posłupowe zlokalizowano również w obrębie częściowo zniszczonej ustryny nr 9 (ob. 111). Są to niewątpliwie świadectwa zabiegów mających na celu stabilizację stosu przed jego rozpaleniem.

Groby

Wygaśnięcie lub wygaszenie stosu oznaczało przejście do kolejnej fazy rytuału pogrzebowego, czyli urządzenia grobu. Na przebadanej części cmentarzyska w Patokach, stan. 1 według numeracji polowej zarejestrowano 53 groby w różnym stanie zachowania. Reprezentowały one rozmaite formy pochówku, które przy zachowanym obrządku ciałałopalnym różniły się rytuałem i stanowiły zamierzone odmiany i warianty grobów popielnicowych i jamowych. Wśród nich 28 to groby popielnicowe, w tym dwa *busta*. Szesnaście to pochówki jamowe, w tym dwa *busta* i jeden prawdopodobnie jamowy-podkloszowy (grób nr 18). Sześciu grobów z uwagi na stopień zniszczenia nie można było zdecydowanie określić, czy są to groby jamowe czy popielnicowe (groby nr 1, 2, 3, 39, 40, 53). Trzy obiekty, jak się okazało, nie były w ogóle grobami. Z tych ostatnich dwa to depozyty ofiarne w postaci pochówków psów (grób nr 25 i nr 28), a jeden spełniał najprawdopodobniej funkcję pieca kremacyjnego (grób nr 27). Wszystkie zostały omówione niżej.

Niekiedy jednak grób znacznie odbiegał sposobem powstawania od zwykłych grobów jamowych czy popielnicowych i stanowił formę pośrednią pomiędzy ustryną/stosem

a zwykłym grobem. Chodzi w tym przypadku o *bustum* grób urządzony w miejscu ciała-palenia. Pochodzenie i istota pochówku tego typu została omówiona wyżej w rozdziale o zróżnicowaniu funkcjonalnym i proveniencji obiektów funeralnych.

Busta

W obrębie przebadanej części cmentarzyska w Patokach, stan. 1 jako *busta* zidentyfikowano cztery obiekty. Są to groby: 13 (ob. 29, tabl. XXVI–XXVIII), 14 (ob. 30, tabl. XXXI–XXXII), 30 (ob. 58, tabl. XLIX) i 33 (ob. 66, tabl. LII–LVI). Spośród nich jedynie relikty grobu 13 zostały w niewielkim stopniu naruszone przez okop z czasów I wojny światowej. Z kolei najlepiej przetrwało *bustum* opisane jako grób 33. Wszystkie stanowią swego rodzaju *differentia specifica* w obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej w starszym okresie rzymskim. Analizę wyglądu tych pochówków należy przeprowadzić oddzielnie, podkreślając na wstępie podstawowe elementy wspólne.

Wszystkie omawiane *busta* na poziomie identyfikacji manifestowały się w stratygrafii poziomej w postaci prostokątów z zaokrąglonymi narożnikami utworzonymi przez dość szerokie „wstęgi” silnie zbitego, czarnego piasku ze spalenizną i licznymi wtrętami węgla drzewnych. Wewnątrz prostokąta zalegał zwykle brunatny lub żółtobrunatny piasek. Warstwa czarnego piasku na powierzchni miała szerokość od 12 cm do 30 cm. Profile jam były ukształtowane wannowato z płaskimi, starannie wyrównanymi dnami. Pierwsza warstwa wypełniska we wszystkich bustach miała miąższość kilku centymetrów i prawdopodobnie była częścią zasypiskową. Pozostałą część jamy wypełniał czarny, silnie zbity piasek z dużą ilością spalenizny i różnej wielkości fragmentami węgla drzewnych. Jamy grobowe wszystkich czterech bust miały silnie wyprażoną warstwę piasku pod dnem i nieco mniej spieczoną wokół ścian. Warstwa ta przybierała kolor pomarańczowy i ciemnobrązowy. Miejscami, szczególnie w partiach pod dnem piasek był zeszkliwiony w duże spieki z pęcherzykami powietrznymi wewnątrz. Wskazuje to na bardzo wysoką temperaturę panującą w obrębie jamy podczas płonienia stosu pogrzebowego, powyżej 1000° C. W każdym z omawianych obiektów odsłonięto ślady dołków posłupowych. Tkwiące w nich słupy były najczęściej elementami konstrukcyjnymi stosu pogrzebowego, ale w przynajmniej jednym przypadku (grób 33) stanowiły również najprawdopodobniej pozostałości instalacji nagrobnej. Rozmiary poszczególnych bust różniły się od siebie. Grób 13 miał wymiary 145 x 115 x 30 cm, grób 14: 149 x 56 x 20 cm, grób 30: 132 x 77 x 21 cm, grób 33: 155 x 100 x 45 cm. Wyróżnia się tu grób 14, który był największy. Dwa spośród omawianych grobów były popielnicowe (grób 14 i 33), a dwa bezpopielnicowe (grób 13 i 30), w których kości uporządkowano w postaci odrębnych skupisk. W obrębie każdego *bustum* wyposażenie grobowe było składane w kilku odrębnych grupach w sposób wyraźnie intencjonalny. Istotna jest również chronologia omawianych grobów. Wszystkie są datowane w obrębie fazy B₁ starszego okresu rzymskiego, niektóre z dokładnością do podfazy.

Grób 13 (ob. 29, tabl. XXVI–XXVIII), częściowo zniszczony, był bezpopielnicowym pochówkiem wojownika. Przepalone fragmenty kości ludzkich zgrupowano w dwóch silnie zbitych skupiskach nieokreślonych antropologicznie. W jednym, ulokowanym w pobliżu narożnika północno-zachodniego, złożono kości przemyte (waga 126 g). Drugie skupisko, przy narożniku południowo-zachodnim, składało się z ciałopalenia wraz ze szczątkami

stosu (waga 128 g), niekiedy mocno przylegającymi do kości. Wśród kości ludzkich znaleziono też drobne kości zwierzęce. W wyposażeniu znajdowały się między innymi zdobiony fragment okucia brzegu tarczy (tabl. XXVII:3) oraz dwa groty broni drzewcowej. Jeden grot, z zadziorami znaleziono mocno wbity w podłoże w pobliżu środka ściany zachodniej *bustum* (tabl. XXVII:2). Drugi, równie mocno tkwiący w dnie grobu był wbity nieopodal dolka posłupowego odsłoniętego przy ścianie południowej (tabl. XXVII:1–1a). *Bustum* datowano w obrębie fazy B₁. Był to okres od schyłku panowania Augusta do początków dynastii Flawiuszy.

Grób 14 (ob. 30, tabl. XXXI–XXXII) był popielnicowym pochówkiem wojownika. Jama *bustum* była wyjątkowo wydłużona i wąska. Spoisty czarny piasek ze spalenizną był szczególnie silnie zbity w partii przyściennnej i na dnie. Wzdłuż ścian i pod spągami zalegała warstwa wyprażonego, pomarańczowożółtego piasku o grubości od 3 cm do 5–7 cm. W północnej, dłuższej ścianie jamy zadokumentowano cztery dolki posłupowe. Przepalone kości ludzkie wraz z całym wyposażeniem stanowiły ciasno zbitą konstrukcję i były umieszczone na dnie, w pobliżu północno-zachodniego narożnika jamy (skupisko I). Tylko jedno naczynie, dwustożkowata czarka z silnymi śladami okopcenia, ale nieprzepalona wtórnie, została złożona we wschodniej części jamy (oznaczona jako skupisko II, tabl. XXXII:11). Przepalone kości leżały w zgniecionej popielnicy, pierwotnie dużym naczyniu baniastym, zdobionym meandrem (tabl. XXXII:12). Stan zachowania popielnicy nie pozwalał na jej rekonstrukcję. Fragmenty kości, bardzo silnie przepalone, ważyły 359 g. Określenie antropologiczne nie było możliwe. Obecność kilku dolków posłupowych w obrębie ścian *bustum* sugeruje zastosowanie słupów najpewniej jako wsporników stosu pogrzebowego wzniesionego nad uprzednio wykopaną jamą.

Biorąc pod uwagę wąski, silnie wydłużony kształt, *bustum* to wyróżnia się spośród innych na tym cmentarzysku. Najbliższe mu formy występują na cmentarzysku rzymskich *socii* z Krefeld-Gellep w Nadrenii. Odkryte tam niektóre pochówki typu *bustum* są niemal identyczne pod względem wyglądu z grobem nr 14 z Patok. Najbardziej podobne są groby nr 4859, 6202 i 6000 (R. Pirling 2002, Abb. 4–1,4; 7–2). Cechą charakterystyczną tych grobów, podobnie jak w Patokach, jest wysoki stosunek długości do szerokości oraz silne spieczenie, wyprażenie otoczenia ścian i dna, na których zalegała warstwa spalenizny (ryc. 14). Wielkość bustów z Krefeld-Gellep wahała się w granicach 150–180 x 50–180 x 40–150 cm (R. Pirling 2002, 494). Stan przepalonych kości jest też porównywalny. Najczęściej były tak silnie przepalone i rozdrobnione, że analiza antropologiczna nie pozwalała na ustalenie wieku i płci. Ciężar materiału kostnego, stosunkowo niski, wynosił od 6 g (!) do nieco ponad 1200 g. Średnio przepalone kości ważyły około 200–300 g (R. Pirling 2002, 502–503). Można przypuszczać, że specyfika spalania się stosu w przypadku bust w ogóle powodowała silniejszy stopień przepalenia materiału kostnego.

Wszystkie metalowe przedmioty wyposażenia, z wyjątkiem fragmentu zapinki, wykonano z żelaza. Między innymi zgniecione umbo typu J.6 z zaczątkowym kolcem i fragment sztabkowego imacza typu J.6 (tabl. XXXI:1, XXXII:6). Wszystkie zabytki pozwalają datować omawiany grób dość precyzyjnie na podfazę B_{1c} starszego okresu rzymskiego, czyli w przybliżeniu na lata 50–55 – 75–80 n.e. Należy już tutaj podkreślić, że wszystkie *busta* z Krefeld-Gellep są datowane po roku 80 n.e., są więc młodsze od odsłoniętych w Patokach nad Bzurą.

Ryc. 5. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 66 – grób nr 33 – *bustum*: kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 5. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 66 – grave No. 33 – *bustum*: Przeworsk culture (photo J. Olejnik).

Następne *bustum*, bezpopielnicowy grób 30 (ob. 58, tabl. XLIX), miało kształt prostokątny i wypełnisko analogiczne do opisanych wyżej. W wypełnisku pośrodku części spągowej osadzono duży kamień granitowy, przy którym zgromadzono przepalone kości ludzkie o wadze 134 g oraz zapinkę i dwie czarki gliniane, częściowo popękane od żaru (tabl. XLIX:5–6). Znaleziono także kilka dużych kamieni granitowych ze śladami wyżarzenia. W ścianach obiektu zlokalizowano cztery dolki posłupowe w obrębie narożników i jeden na środku szczytowej ściany północno-wschodniej. Podobnie jak w poprzednich *bustach*, były to najpewniej relikty po pionowych słupach konstrukcyjnych stosu pogrzebowego. Według analizy antropologicznej grób był pochówkiem kobiety w wieku powyżej 20 lat. Potwierdzają to niejako elementy wyposażenia, na które składały się między innymi zatyczka haczykowata i sprężyna zamka szkatułki. Pochówek można datować, podobnie jak grób 13, w obrębie fazy B1.

Najciekawsze *bustum*, grób nr 33 (ob. 66, tabl. LII–LVI, ryc. 5), przetrwało w stanie niemal idealnym. Biorąc pod uwagę olbrzymie zniszczenia naturalne i podepozycyjne, jakim poddane było cmentarzysko oraz piaszczyste i mało zwarte podłoże, fakt przetrwania tego obiektu w bez mała nienaruszonej formie należy uznać za wyjątkowo pomyślny. Z tych przyczyn analiza tego obiektu musiała zająć znacznie więcej miejsca.

Bustum tworzyła prostokątna, doskonale czytelna już w obrębie stropu jama o wymiarach 155 x 95–100 x 39–45 cm (poziom 1), usytuowana na osi WWS–EEN (tabl. LII). W stropie jamy były zachowane resztki bruku kamiennego. Część kamieni granitowych znajdowała się najprawdopodobniej w układzie pierwotnym, część była rozwleczona w kierunku północnym. Najlepiej zachowany był bruk w zachodniej i północno-zachodniej części powierzchni jamy, gdzie składał się z dwóch warstw. Wypełnisko stanowił

mocno zbity, smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny oraz drobnych i większych fragmentów węgla drzewnych. Warstwa piasku stanowiąca skałę macierzystą wokół jamy, a szczególnie w partii przydennej była nieregularnie silnie wyprażona, ciemno-pomarańczowa i twarda. W kilku miejscach piasek był punktowo zeszkliwiony. Grób wraz z licznymi dołkami posłupowymi odkrytymi wokół tworzył zaplanowaną konstrukcję. Nieco ukośne ściany jamy nadawały jej lekko wannowaty profil. Na głębokości identyfikacji popielnicy i poszczególnych skupisk wyposażenia wymiary jamy osiągały 140–145 x 95 x 10–15 cm (poziom 2). W spągu jama mierzyła 135 x 92 x 5–8 cm (poziom 3). Dno było płaskie, uformowane starannie, jedynie popielnicę i skupisko wyposażenia nr II wkopano nieco głębiej, przerywając bieg warstw spągowych pierwotnej jamy. Właśnie w części spągowej zalegało szczególnie dużo spalenizny i węgla drzewnych. Popielnica zajmowała centralne miejsce w części wschodniej.

Wyposażenie grobu rozmieszczono w trzech wyraźnych skupiskach. Osobno postawiono tylko jedną czarkę glinianą. **Skupisko I** stanowiła popielnica wypełniona spalenizną, przepalonymi fragmentami kości ludzkich i częścią wyposażenia (tabl. LIII:1). Kości ważyły jedynie 132 g i wykazywały znaczny stopień przepalenia (5° w skali A. Malinowskiego 1974). Poza fragmentami kości w popielnicy zalegało około 90 g drobin i pyłu kostnego, co w sumie daje 222 g pozostałości szczątków ludzkich. Określenie płci, wieku oraz uzyskanie innych danych antropologicznych było w związku z tym niemożliwe. W skład wyposażenia umieszczonego w popielnicy wchodziły obok zapinki żelaznej typu A.74 również żelazne: kolistą sprzączka typ MLa.C13, nóż, fragment blaszki i przetopiony, nieokreślony przedmiot z brązu. Obok północnej ścianki popielnicy, tuż przy jej dnie stała niewielka, gliniana, nieprzepalona wtórnie czarka (tabl. LIV:5). Od zachodu, w okolicach popielnicy znaleziono rozsypanych kilkanaście wyprażonych żołądź, zachowanych w całości bądź fragmentarycznie (prawdopodobnie około 10–13 sztuk).

Skupisko II, również wkopane w dno jamy, usytuowane było nieco niżej, na południe od popielnicy. Zawierało ściśle przylegające do siebie przedmioty: żelazny miecz jednosieczny typu MB.A2 (tabl. LIV:8–8a), trzykrotnie zgięty i lekko skorodowany, o długości całkowitej 73 cm (w trzonie do rękojeści tkwiły fragmenty pięciu nitów). Obok miecza leżało zgniecione żelazne umbo typu J.5 (tabl. LIV:9) oraz fragment żelaznego imacza J.6–207 (tabl. LV:12), grot broni drzewcowej przejściowego typu PK.IV/X (tabl. LIII:6), trzy C-kształtne okucia pochwy miecza oraz kilka fragmentów blaszek żelaznych pokrytych patyną ogniową z okładziny pochwy miecza, brzytwa żelazna typu Ko.II i ponadto sześć różnej wielkości nitów lub ich fragmentów plus pręślik gliniany.

Skupisko III rozlokowane wzdłuż zachodniej części jamy grobowej zawierało pięć częściowo zgnieczonych naczyń glinianych oraz żelazny grot usytuowane w dwóch strefach: w strefie pierwszej – bliżej centrum grobu, znajdowały się dwie zgniecione podobnej wielkości misy leżące w rzędzie jedna obok drugiej, w tym jedna była odwrócona dnem do góry (tabl. LVI:18–19). Przy nich dostawiono dwa kubki, z czego jeden stanowił formę bez ucha (tabl. LVI:20–21). W misie wysuniętej bardziej na północ leżał żelazny grot z zadziórami broni drzewcowej typu PK.F.2 (tabl. LV:17). W strefie drugiej, przy samej krawędzi jamy grobowej, w jej dwóch przeciwległych narożnikach, północno-zachodnim i południowo-zachodnim, znaleziono także dwie analogiczne do poprzednich misy, tyle że całkowicie wtórnie przepalone i odkształcone. Obie leżały dnami do góry. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt podobnego potraktowania depozytu ofiarnego w postaci

czarki, złożonej w obrębie wyżej opisanej ustryny nr 3 pod stosem nr 1. Różnica polega na tym, że czarka była cała i nieodkształcona wskutek wtórnego przepalenia.

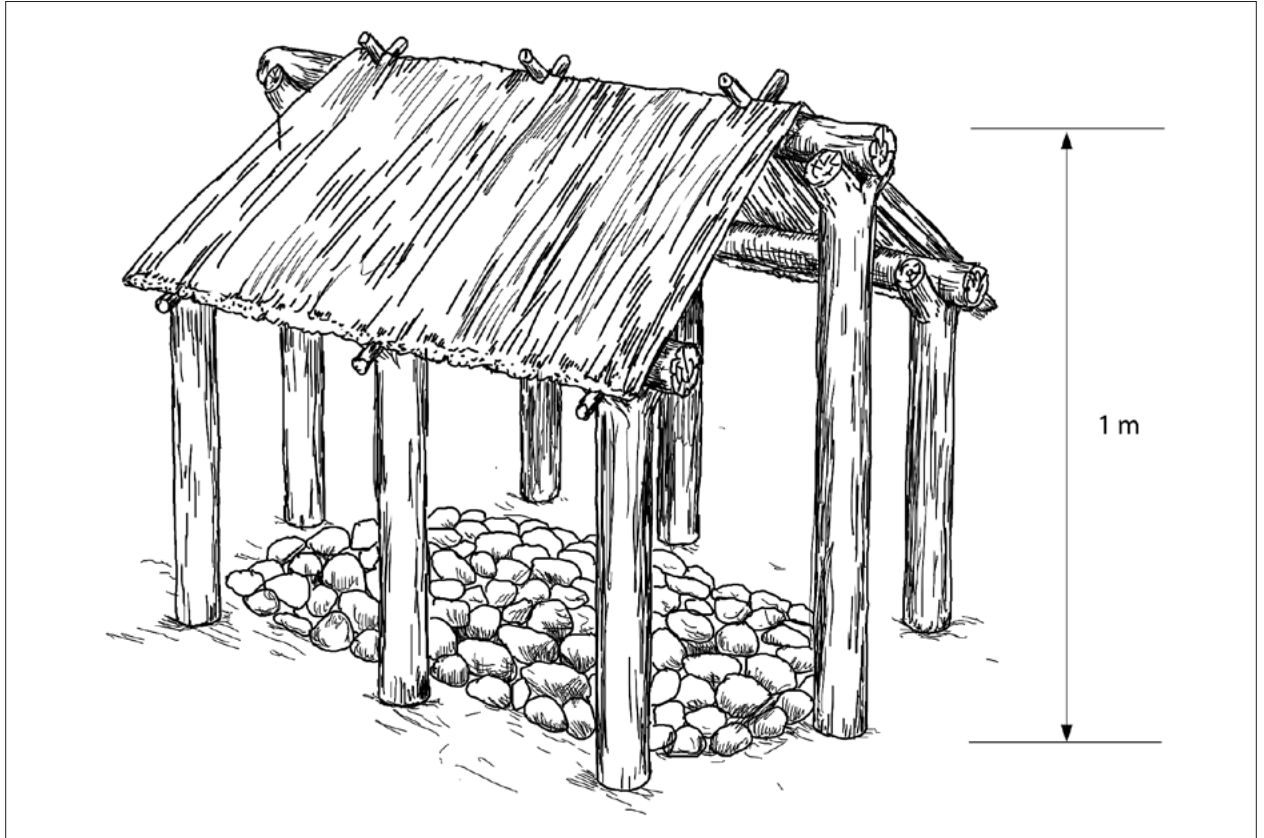
Osobno, oznaczona na planie jako IV, znajdowała się niewielka czarka gliniana, bardzo dobrze zachowana i nieprzepalona wtórnie (tabl. LVI:22). Była postawiona nieco powyżej dna jamy grobowej (być może pierwotnie stała na dnie). Na północ od grobu, w odległości około 50–52 cm od krawędzi jamy i około 10 cm głębiej od poziomu 1, tkwił wbity ponowo w ziemię żelazny grot broni drzewcowej typu PK.II.2.1, częściowo skorodowany (tuleja), częściowo pokryty patyną ogniową (tabl. LV:23). Ponadto w jamie grobowej na różnych poziomach, ale w większości w okolicach poziomu trzeciego, zebrano rozrzucone nieregularnie 57 różnej wielkości ułamków brzuśców wielu potłuczonych naczyń, najczęściej grubościennych, z których część była wtórnie przepalona. Zabytki zgromadzone w obrębie opisywanego obiektu, zarówno metalowe, jak i ceramiczne, pozwalają określić jego chronologię na podfazę B_{1b} starszego okresu rzymskiego. W datach bezwzględnych jest to okres zawierający się mniej więcej pomiędzy latami 25–30 a 50–55 n.e. Są to czasy od końca panowania Tyberiusza do początków rządów Nerona.

Wokół krawędzi *bustum*, a częściowo w jej obrębie zlokalizowano 14 dołków posłupowych. Były one w intencjonalny sposób powiązane z omawianym obiektem, choć jak przypuszczamy, nie wszystkie zostały ułożone jednocześnie. Część z nich wykazywała ślady intensywnego przepalenia, a część nie. Stanowią one pozostałości konstrukcji, prawdopodobnie dwufazowej. Faza pierwsza była najpewniej związana z ułożeniem i utrwaleniem posadowienia stosu pogrzebowego. Należące do niej słupy miały wspierać stos, prawdopodobnie w tym przypadku dość wysoki. Wysokość stosu zależała wyłącznie od woli i praktyki żałobników. Wiadomo z badań doświadczalnych, o czym wspomniano wyżej, że jego wysokość średnio wynosiła około 1,5 m. Jednak w szczególnych przypadkach stos pogrzebowy mógł być wyższy.

W antycznym Rzymie na stosie pogrzebowym bohatera, wyróżniającego się wojownika umieszczano mary „wyniośle spiętrzone”, o czym pisze Publiusz Wergiliusz Maro w *Eneidzie* (XI, 91–92). Mamy też przekaz, z późnych, bo już wczesnośredniowiecznych źródeł, że wyjątkowym wojownikom, w oczach ówczesnych ludzi – bohaterom, niejako przysługiwał wyższy stos. Mówi o tym w strofie 21 pieśń *Pożegnanie Gudruny* (*Gudrúnar hvöt*) z *Eddy poetyckiej* (*Edda* 1986, 367). Przywołanie tu Eddy nie jest bynajmniej anachronizmem, gdyż wiadomo, że w warstwie faktograficznej sięga ona okresu wędrówek ludów, a w bogatym przekazie obyczajowym zapewne dużo wcześniej (A. Załuska-Strömberg 1986, XXX–XXXVI). Nie wiemy, jak było ułożone na stosie ciało zmarłego. Mogło znajdować się w pozycji leżącej lub innej, na przykład siedzącej (J. Szydlowski 1964, 89). Przyjmując tę ostatnią wersję, stos mógł tym samym być węższy i krótszy.

Druga faza konstrukcyjna omawianego obiektu najprawdopodobniej wiązała się z postawieniem niewielkiego, drewnianego nagrobka nad *bustum*, najprawdopodobniej w formie domu (ryc. 6). Tak znaczna liczba dołków posłupowych była na pewno zbyt duża, aby służyć jedynie wsparciu stosu. Ponadto przynajmniej dwie, a nawet możliwe, że trzy pary słupów tworzyły pręśla składające się na szkielet domu znane z budownictwa drewnianego kultury przeworskiej (Michałowski 2011, 71–86). Konstrukcja sochowo-ślemieniowa, jaką zaproponowano w tej rekonstrukcji oraz liczba pręseł (dwa lub trzy) nie musiały być spowodowane wymogami konstrukcyjnymi tak niewielkiej przecież budowli, lecz raczej wolą upodobnienia jej do domu – w tym przypadku

„domu” zmarłego wojownika. Całość proporcjonalnie do wymiarów reliktyw *bustum* osiągała zapewne wysokość około 1 m. Resztki bruku pozwalają też na rekonstrukcję wnętrza, w którym kamienie wyznaczają owe *locus religiosus*, święte miejsce, a nagrobek stanowi formę upamiętnienia.

Koncepcja tego typu konstrukcji wiąże się niewątpliwie ze znaleziskami tak zwanych „domów zmarłych” znanych z terenów niemieckich i skandynawskich, ale i prawdopodobnie z cmentarzyska gockiego w Masłomęczu, woj. lubelskie (M. Mączyńska 1998; R. Müller 2006). Idea ta wywodziła się z tradycji neolitycznych i wiązała z wyodrębnionym na cmentarzysku „mieszkanem” dla wyróżniającego się z różnych przyczyn zmarłego (J. Skowron 2014, 158–160). Niewykluczone również, że koncepcja nagrobka w formie domu mogła być odległym echem zwyczaju zaobserwowanego na cmentarzyskach w którejś z rzymskich prowincji. Na przykład w *Noricum*, z cmentarzyska Köflach-Pichling (Steiermark – południowa Austria) znane są niewielkie kamienne grobowce przypominające domy z dachem krytym łupkiem (W. Klestil 2013, 108–109, Taf. 19, 20–1,2). Samo skojarzenie grobu z „wieczystym domem” nieobce było też Rzymianom. Publiusz Papinusz Stacjusz, pisarz i poeta doby flawijskiej, w laudacji pogrzebowej (*epicedion*) na cześć Priscilli, przyjaciółki swojej żony, pisze, że w grobowcu: [...] *Następnie według przepisów kultowych ustawiono sofę i wieczyste stoły. Dom to już jest, dom! Któż by powiedział, że to żałobny grobowiec?* (Stacjusz, *Sylwy*, V, 1, 15).

Trzeba jeszcze wspomnieć o odkryciu w niewielkiej odległości od ściany północnej *bustum* w białego w podłożu grotu brzozi drzewcowej. Być może był on częścią nagrobka.

Ryc. 6. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Rekonstrukcja ideowa nagrobka grobu nr 33: kultura przeworska (wg J. Skowron, rys. J. Olejnik).

Fig. 6. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Ideological reconstruction of the tombstone of grave number 33: Przeworsk culture (according to J. Skowron figure J. Olejnik).

Patyna ogniowa na wierzchołku liścia wskazuje, że znajdował się w obrębie stosu pogrzebowego. Czy jednak grobu nr 33? Nie jesteśmy tego pewni. Niewykluczone, że ponownie osadzony na drzewcu mógł pełnić podobną funkcję jak inne tego typu groty znajdujące na cmentarzyskach w *Barbaricum*, oznaczając dodatkowo miejsce pochówku (J. Skowron 2007, 202–204; 2008, 142–152). Niezależnie od tego, grot odwrócony, wbity w ziemię oznaczał najprawdopodobniej odwrotność życia, a więc śmierć, co prowadzi do analogii odpoczywającego snem wiecznym wojownika (J. Skowron 2005, 264–262; 2007, 202–204). Były to zwyczaje nieobce różnym ludom o korzeniach indoeuropejskich. Publiusz Wergiliusz Maro, opisując w *Eneidzie* pogrzeb Pallasa, mówi:

[...] Żałobny
Za nimi idzie orszak: i Teukrowie
I Tyrreńczycy wszyscy, z orężem
w dół obróconym męże arkadyjscy.
(Vergilius, *Eneida*, XI, 126–129)

Tak więc „oręż w dół obrócony” oznaczał dla Rzymian żałobę. Jak się wydaje, tak też można odczytywać podobne obyczaje u innych ludów pochodzenia indoeuropejskiego z obszarów *Barbaricum*.

Pochowany w grobie nr 33 wojownik był niewątpliwie osobą znaczącą, nawet w stosunku do pozostałych tego typu pochówków z Patok. Świadczy o tym zarówno samo wyposażenie grobu, jak i prawdopodobna forma upamiętnienia. Jako dodatkowy element wyróżnienia służyć mogła również garść żołądzi rzucona przed popielnicę prawdopodobnie wraz z resztkami rozgrzanych węgla drzewnych, o czym świadczy fakt, że nie uległy całkowitemu spaleni. Z gałązek dębu i wikliny wykonane były mary Pallasa, o czym tak pisze Wergiliusz w cytowanej już wyżej *Eneidzie*:

[...] Inni spiesznie tkają
Miękkie z wikliny i z gałązek dębu
Mary, a dachem z liści to wyniośle
Spiętrzone łoże ocieniają, [...]
(Vergilius, *Eneida*, XI, 89–92)

O wyborze specjalnego drewna na stos szczególnie wyróżnionych zmarłych pisze Publiusz Korneliusz Tacyt w *Germanii* (*Germania* 27). Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, że symbolika sakralna dębu leży u korzeni wspólnoty kulturowej Indoeuropejczyków. Dąb był epifanią boga i jego boskiej mocy. W kodzie mitologicznym odpowiadał także mężczyźnie (Kaczor 2001, 101–17, przypisy 5 i 6). Obecność jego owoców – żołądzi, rozsypanych tuż przy popielnicy w grobie wojownika wydaje się być ważnym i wyraźnie nawiązującym do wspólnego różnym ludom indoeuropejskim elementu obyczajowości funeralnej.

Busta z Patok są jednymi z najstarszych tego typu obiektów odkrytych na obszarze *Barbaricum* i na pewno jak dotychczas są najstarsze w kulturze przeworskiej. Zarówno grób nr 33 i nr 14, jak i pozostałe *busta* z tego cmentarzyska nie wykraczają poza trzecią ćwierć I w. n.e. W trzech z nich pochowano wojowników, jedno, grób 30, to pochówek

kobiety. Względna jednoczasowość tych obiektów nasuwa przypuszczenie, że pochowani w ten sposób osobnicy mogli być wojownikami (może nawet jednocześnie) rzymskich *auxiliares* (lub mieli z nimi kontakt jako przeciwnicy), którzy jako weterani, dezercerzy lub w inny sposób zwolnieni od służby powrócili w rodzinne strony. Ich poczucie wzajemnej wspólnoty i nabytej pewnej odrębności w stosunku do swoich ziomków mogło wygenerować chęć wyróżnienia nawet po śmierci. Pochówek kobiety w jednym z bust nie zawęży pola interpretacji, ale przeciwnie, poszerza je o możliwy związek z jednym z pozostałych grobów tego typu.

Groby popielnicowe

Na przebadanej części cmentarzyska w Patokach zidentyfikowano 28 grobów popielnicowych. Stanowi to prawie 68,3% wszystkich pochówków. Dwa groby popielnicowe wojowników nr 14 (ob. 30) i 33 (ob. 66) to *busta* omówione wyżej. Grób 49 (ob. 127) był pochówkiem popielnicowym i prawdopodobnie podkloszowym jednocześnie. Pozostałe to groby nr: 2 (ob. 2), 11 (ob. 21), 12 (ob. 24), 15 (ob. 33), 16 (ob. 34), 17 (ob. 35), 19 (ob. 38), 20 (ob. 42), 21 (ob. 43), 22 (ob. 44), 24 (ob. 46), 26 (ob. 51), 29 (ob. 55), 32 (ob. 65), 34 (ob. 73), 35 (ob. 75), 36 (ob. 76), 41 (ob. 84), 44 (ob. 93), 45 (ob. 96), 47 (ob. 125), 48 (ob. 126), 49 (ob. 127), 50 (ob. 130), 51 (ob. 133), 52 (ob. 135).

Analizy antropologiczne dostarczyły istotnych informacji dotyczących charakterystyki materiału kostnego. We wszystkich grobach stopień przepalenia materiału kostnego był silny lub bardzo silny (4° i 5° wg A. Malinowskiego 1974). Fragmenty kości były silnie rozdrobnione, popękane, w kolorze białoszarym lub kredowobiałym. Występowało dużo drobin i pyłu kostnego. Najwięcej materiału z ciałopalenia odnotowano w grobach: nr 16 – 1499 g, 17 – 844 g, 19 – 1012 g i 44 – 974 g, najmniej, w grobach: 24 – 58 g, 25 – 55 g, 32 – 36 g, 34 – 74 g, 47 – 94 g i 52 – 68 g. W pozostałych pochówkach ilość materiału kostnego wahała się od około 120 g do 800 g. W dziesięciu grobach: nr 16, 17, 19, 21, 22, 36, 41, 44, 50 i 52 przepalone kości jednego osobnika podzielono i część z nich znajdowała się w popielnicy, a część obok niej. W jednym pochówku, nr 20, kości jednego osobnika, kobiety, umieszczono w dwóch popielnicach. Tylko w jednym przypadku, w grobie nr 22, kości obok popielnicy nie były przemyte i znajdowały się wraz ze szczątkami stosu pogrzebowego. We wszystkich grobach popielnicowych, poza tym jednym przypadkiem kości były przemyte. W większości grobów razem ze szczątkami ludzkimi znajdowały się także niewielkie ilości kości małych ssaków oraz dodatkowo w kilku przypadkach kości ptaków. W dwóch grobach: 16 i 44, kości zwierzęce nosiły ślady nacięć. W kolejnych dwóch pochówkach (22 i 47) wśród przepalonych kości znaleziono fragmenty grzebienia rogowego nieustalonego typu. Na wielu fragmentach przepalonych kości w różnych grobach zauważono ślady przetopionych przedmiotów ze stopów miedzi.

Jedynie w kilku przypadkach udało się ustalić płeć i wiek zmarłego. W grobie nr 16 pochowano mężczyznę w wieku 30–40 lat (*adultus-maturus*). Również szczątki mężczyzny zawierał grób 21 (*adultus*, wiek powyżej 25 lat). W wyposażeniu grobowym obu było brak zdecydowanie męskich wyznaczników płci. Grobem mężczyzny był pochówek nr 50 (*iuvenis*, wiek powyżej 20 lat), potwierdzony archeologicznie obecnością umbi i ostrogi. Natomiast w grobie nr 17 złożono kobietę w wieku powyżej 20 lat (*iuvenis*) wyposażoną między innymi w kolbę z paciorków szklanych. Prawdopodobnie kobiety pochowano

także w grobach 19 (*adultus-maturus*, 25–45 lat), 20 (*adultus*, 20–25 lat), 22 (*adultus-maturus*, 20–40 lat) i 44 (*maturus*, 30–40 lat). Wyznaczniki archeologiczne dla grobów 20 (ozdobna szpila, wisiorok wiaderkowaty, sprężyna zamka szkatułki i okucia) i 22 (okucia szkatułki, klucz) potwierdzają płeć.

Osobną grupę stanowią pochówki dzieci. Zidentyfikowano je w sześciu grobach: 24 (*infans I*, 1–3 lata), 35 (*infans I*, 3–4 lata), 45 (*infans I*, 2–4 lata), 47 (*infans II*, 1–15 lat) i 48 (*infans II*, 12–15 lat). Grób nr 49 był pochówkiem podwójnym, zawierał szczątki osobnika dorosłego, prawdopodobnie kobiety (*iuvēnis*, powyżej 20 lat) i dziecka w wieku okołoporodowym.

Pozostałe groby popielnicowe nr 11, 12, 14, 26, 29, 32, 33, 34, 36, 51 i 52 nie dostarczyły praktycznie żadnych informacji antropologicznych określających płeć lub wiek. Zmiany patologiczne widoczne na kościach zauważono w pochówkach nr 16 i 21. W przypadku jednego grobu, nr 47 (dziecko), zauważono, że fragmenty kości były przepalone nierównomiernie. Część z nich była przepalona słabo.

Archeologiczne wyznaczniki płci pozwoliły na wyodrębnienie sześciu popielnicowych grobów z bronią. Były to groby: 2 (imacz, umbo, groty broni drzewcowej), 12 (imacz, umbo), 14 (imacz, umbo), 33 (miecz, imacz, umbo, groty broni drzewcowej), 48 (miecz) i 50 (umbo, ostroga). Pewnym zaskoczeniem jest umieszczenie miecza w grobie nr 48, w którym według analizy antropologicznej pochowano dziecko (*infans II*). Biorąc pod uwagę wysoki stopień przepalenia kości i określenie wieku osobnika na 12–15 lat, które znajduje się na granicy kolejnej antropologicznej bariery wiekowej – *iuvēnis* (14–22 lata) – można przypuszczać, że mógł to być człowiek nieco starszy niż wykazała to analiza resztek ciało-palenia.

Biorąc pod uwagę część rytualną obrządku zaobserwowaną w przypadku grobów popielnicowych, a dotyczącą rozmieszczenia darów grobowych i przykrycia grobu, to pomijając dwa omówione szerzej *busta* (grób 14 i 33), wyróżnia się tu grób nr 50. Strop oznaczono sześcioma dużymi kamieniami granitowymi ułożonymi w regularny krąg wokół kolistej krawędzi jamy, z jednym małym kamieniem wewnątrz. Umbo ułożono obok popielnicy, kołcem do dołu. W grobie 19 wewnątrz popielnicy, naczynie jajowate typu b, jej zawartość była wewnątrz przykryta odwróconym naczyniem misowatym typu TL.II/3. Z kolei w grobie 48 miecz leżał kosiście zwinięty przy dnie popielnicy. W następnym grobie, nr 49, oznaczonym na powierzchni dużym kamieniem granitowym, były dwa skupiska wyposażenia. W skupisku pierwszym znajdowała się zgnieciona popielnica wraz z przepalonymi fragmentami kości ludzkich (124 g), przykryta również zgniecionym, większym naczyniem. Jak opisywano wyżej, pochówek zawierał kości osobnika dorosłego i dziecka. Natomiast pozycję naczyń wywnioskowano z rozkładu skorup, w tym dna tak zwanego klosza, leżącego wewnętrzną częścią do dołu. Oba naczynia, zarówno popielnica, jak i domniemany klosz, były proveniencji pomorsko-kloszowej. W drugim skupisku znajdowały się przedmioty wyposażenia, w tym żelazna klamra zawiasowa typu zbliżonego do IX.B wg R. Wiloch (1995). Grób ten jest datowany na przełom faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Kamieniami oznakowano także groby 16, 29, 34 i 49. W przypadku grobu 34 były to resztki bruku zachowanego w południowo-zachodniej części stropu dużej jamy. Trzeba też zwrócić uwagę, że pomimo zniszczenia grobu nr 53 sama liczba kamieni granitowych przemieszczanych z materiałem grobowym jest bardzo duża i najprawdopodobniej pochodzi z tego właśnie pochówku, o czym świadczy

obecność jamy grobowej, z której go wykopano i zakopano ponownie obok. Większość z tych kamieni stanowiła zapewne bruk pokrywający w całości pierwotny grób. W tym przypadku, paradoksalnie, zniszczenie zespołu w niezamierzony sposób zapobiegło rozwleczeniu bruku w następnych procesach podepozycyjnych. Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na grób nr 32, w którym popielnica leżała na boku, częściowo przykrywając niewielką ilość przepalonych kości i zapinkę. Nie wiadomo jednak, czy tak ją umieszczono w jamie, czy też przewróciła się wskutek procesów podepozycyjnych.

Groby jamowe

Szesnaście obiektów można wymienić jako groby jamowe. Są to groby nr: 4 (ob. 5), 5 (ob. 6), 6 (ob. 10), 7 (ob. 12), 9 (ob. 16), 10 (ob. 20), 13 (ob. 29), 18 (ob. 37), 30 (ob. 58), 31 (ob. 59), 37 (ob. 78), 38 (ob. 79), 39 (ob. 80), 40 (ob. 81), 42 (ob. 88) i 43 (ob. 89). W analizie zostały pominięte dwa *busta*, grób nr 13 i nr 30, omówione już wyżej, które jakkolwiek bezpopielnicowe, typowymi grobami jamowymi nie są. Osobno będą też rozpatrywane dwa pochówki psów, oznakowane jako groby nr 25 i nr 28 (depozyty funeralne nr 17 i nr 18).

W grobach jamowych odnajdywano jeszcze mniej szczątków ciałałalenia niż w grobach popielnicowych. Najwięcej było ich w grobie nr 9 – 134 g (!) oraz w grobach nr 5 i 28 – po 120 g. W pozostałych grobach waga ta wahała się pomiędzy 26 g (grób nr 43) a 70 g (grób nr 37). Jedynie dla grobu nr 9 udało się ustalić prawdopodobną płeć – kobieta, wiek *adultus*, powyżej 20 lat. Wszystkie kości, we wszystkich grobach jamowych były bardzo silnie przepalone. Zwykle obok fragmentów kości występowało dużo drobin i pyłu kostnego, które nie zawsze udało się do końca wyeksplorować. Należy podkreślić, że opisywane groby jamowe nie nosiły charakteru zniszczeń czy przemieszczeń podepozycyjnych. W tej sytuacji wyciąganie jakichkolwiek wniosków jest niemożliwe. Nie lepiej wygląda sytuacja, biorąc pod uwagę archeologiczne wyznaczniki płci. Według nich do grobów męskich można zaliczyć jedynie grób nr 6 (imacz). W trzech grobach (nr 10, 37 i 43) wraz z przepalonymi kośćmi ludzkimi zauważono też występowanie niewielkiej ilości kości zwierzęcych.

Znacznie więcej można powiedzieć o rytuale pogrzebowym, którego pozostałości można było uchwycić w konstrukcji jam grobowych, ich oznakowaniu na powierzchni, jak również w wyposażeniu pochówków i rozłożeniu depozytów w obrębie jamy grobowej lub obok. Prostokątnie uformowaną jamę z płaskim dnem miały groby nr 7 (ob. 12) i nr 10 (ob. 20). W obu przypadkach jamy były znacznych rozmiarów, a w grobie nr 10 forma prostokątna była szczególnie dokładnie zachowana od stropu po dno. Na krawędzi jamy grobu nr 7, nieco ukośnie w stosunku do niej, od strony wschodniej zadokumentowano wąski, niemal prostokątny dołek posłupowy (ob. 12A) o wymiarach 18–20 x 4–6 x 27 cm. Można go interpretować jako rodzaj drewnianej steli. Ponadto w stropie obiektu tkwiło kilka kamieni granitowych. Wydaje się, że zarówno grób, jak i jego strop mogły mieć związek z rozwleczonym brukiem nr 1 (tabl. XVI). Obiekt ten datowany jest ogólnie na młodszy okres przedrzymski. Z kolei grób nr 10 był usytuowany w obrębie rozległego, niestety również rozwleczonego bruku kamiennego (tabl. XXII). Jego strop bez mała w całości pokrywały kamienie granitowe różnej wielkości. Największy z nich o wymiarach 45 x 20 x 50 cm tkwił w południowo-wschodnim narożniku jamy grobowej. Całą jamę grobową wypełniał intensywnie czarny piasek

ze spalenizną i fragmentami węgla drzewnych oraz przepalonych kości ludzkich. Skupisko, zarówno materiału kostnego (50 g), jak i zabytkowego znajdowało się w części centralnej jamy. Większość naczyń była ustawiona do góry dnem, a same dna i części przydenne były pokruszone, silnie wtórnie przepalone i odkształcone. Wygląda to tak jakby podczas obrządku pogrzebowego ustawiono je na dogasającym stosie i dlatego ich górne partie nie zostały wtórnie przepalone. Część wyposażenia grobu znajdowała się w partii stropowej, tuż pod brukiem. Wyposażenie grobu, w tym zapinka typu K-F, pozwala datować obiekt na fazę A₁–A₁/A₂ młodszego okresu rzymskiego. Brukiem przykryta była najprawdopodobniej jama grobu nr 6 (ob. 10), który być może był pochówkiem wojownika (imacz). Bruk był rozwleczony, lecz część kamieni tkwiła mocno w stropie. W odległości niecałych 20 cm od północno-zachodniej krawędzi jamy znaleziono czworokątny dołek posłupowy nr 3 (ob. 28) o wymiarach 18 x 10 x 11 cm. Nasuwa się przypuszczenie, że mógł być pozostałością steli drewnianej, podobnie jak w grobie nr 7. Nad jamą grobową grobu nr 5 (ob. 6) stwierdzono resztki kopczyka z piasku – prawdopodobnie fragment mogiły. Podobne kopczyki zadokumentowano także na cmentarzysku w Piaskach na grobach nr 162 i 313 (J. Skowron 1997, 125). Ich obecność była prawdopodobnie związana z większością grobów nieoznaczonych kamieniami lub brukiem. Mogła być naturalną pozostałością po zasypaniu jamy grobowej lub też intencjonalnie uformowaną mogiłką.

W grobie nr 18 (ob. 37) pod odwróconym do góry dnem, ale zgniecionym naczyniem znajdowało się skupisko silnie przepalonych kości ludzkich (40 g) ze zsypanym stosem. Większa partia wylewowa domniemanego klosza była zachowana i ustawiona otworem do dołu, przykrywając resztki ciałałpalenia. Pozostałe elementy wyposażenia umieszczono obok. Na zewnątrz, przy zachodniej ścianie grobu tkwił kamień granitowy, trudno jednak stwierdzić, czy stanowił element oznakowania. Grób 18 był powiązany z depozytem ofiarnym w postaci pochówku psa (depozyt funeralny nr 16, ob. 50), który został wkopany w krawędź wschodnią jamy grobowej. Sam depozyt będzie omówiony niżej wraz z innymi obiektami tego rodzaju. Chronologię grobu nr 18 ustalono na przełom faz A₂/A₃.

Odmiernym wyglądem i w pewien sposób konstrukcją wyróżniał się także grób nr 31 (ob. 59) o wymiarach 78 x 68 x 31 cm. Na powierzchni obiekt rysował się w formie zbliżonej do wieńca, złożonego z czarnego piasku ze spalenizną obejmującego warstwę brunatnego piasku. Pod nią wypełnisko jamy tworzył smolistoczarny piasek z dużą ilością spalenizny i fragmentów węgla drzewnych. Jama grobowa wewnątrz była dokładnie wyłożona wciśniętymi w ściany i dno różnej wielkości ułamkami naczyń glinianych, z których część była wtórnie przepalona i odkształcona. Przy dnie jamy zgromadzono fragmenty przepalonych kości ludzkich (38 g) i elementy wyposażenia, w tym dwie żelazne zapinki typu G. Pochówek jest datowany na fazę A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Trudno zinterpretować fakt tak „skonstruowanej” jamy grobowej. Przede wszystkim należy podkreślić intencjonalność wyłożenia jej fragmentami ceramiki. Niewątpliwie uczyniono to w konkretnym celu, gdyż wymagało to pewnego nakładu pracy realizowanej w myśl nieznanej idei. Nasuwa się zamysł chęci utwardzenia i uszczelnienia powierzchni wewnętrznej, a tym samym uczynienia jej trwalszą. Możliwe również, że sam pochówek jako element *sacrum* tego wymagał, co z kolei przywołuje pytanie o tożsamość lub/i rolę społeczną pochowanej osoby. Ilość kości ludzkich jest zupełnie symboliczna.

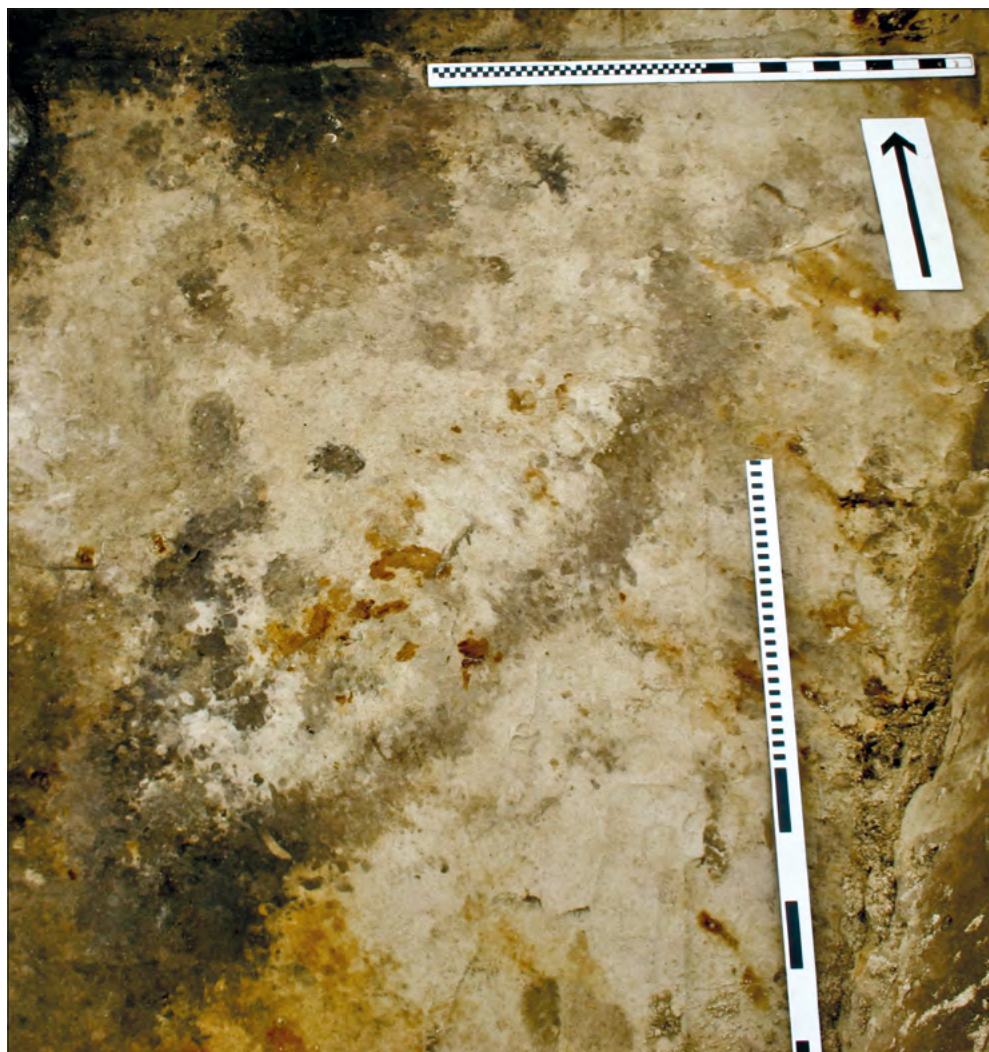
Wręcz trudno nazwać je pochówkiem. Gdzie złożono i czy w ogóle pozostałe kości z ciałopalenia? Wszystkie odpowiedzi mogą być jedynie domniemaniami. Ten wyjątkowy obiekt być może w ogóle nie był grobem, lecz czymś pośrednim pomiędzy pochówkiem a nieokreślonym depozytem, którego symbolika jest dla nas nieczytelna.

Kurhan nr 1 (ob. 120 + 49 + 117) i zniszczony grób nr 8

Widoczny na powierzchni niewielki pagórek o deniwelacji względnej blisko 90 cm okazał się zgodnie z przewidywaniami zniszczonym kurhanem (tabl. LXXXV). Zbadano jedynie dostępną część, łącznie około 2/3 obiektu, ponieważ resztę porastał młodnik sosnowy będący lasem prywatnym. Pod resztkami kurhanu i obok zachowały się wyjątkowo dobrze ślady gleb strukturalnych. Z obiektu oprócz resztek nasypu ziemnego, zachowanego głównie w części obwodowej, przetrwały dwa fragmenty wieńca kamiennego (ob. 49 i 117) oraz relikty kilkuwarstwowego bruku lub skrzyni kamiennej umieszczone wewnątrz jądra kurhanu. Warstwy wewnątrz bruku i obok były częściowo naruszone, choć nie było wyraźnych śladów wkopów. Liczne warstwy przewiania i sedymentacji wodnej widoczne w zasypisku części centralnej kurhanu świadczą, że jego pierwotna struktura po zniszczeniach antropogenicznych nie była odnawiana, lecz uległa naturalnym procesom eolicznym i fluwialnym. Być może obiekt został wyrabowany i częściowo zniszczony już w późnej starożytności lub w średniowieczu. Wewnątrz bruku znaleziono kilka płatów naruszonej warstwy ciałopalenia, z której zebrano 77 g fragmentów przepalonych kości ludzkich oraz kilkadziesiąt mało charakterystycznych ułamków naczyń kultury przeworskiej, w większości wtórnie przepalonych i odkształconych. Wśród nie-naruszonych kamieni bruku wewnętrznego odnaleziono fragment kabłąka zapinki ze stopów miedzi typu A.V,113 – serii siódmej. Typ i datowanie kurhanu pozostaje problematyczne. Trzeba bowiem wziąć pod uwagę siedem obiektów znajdujących się pierwotnie pod płaszczem kurhanu, z których jeden to grób kultury pomorsko-kloszowej (ob. 57 – grób nr 04), cztery to groby kultury przeworskiej (ob. 29: grób nr 13 – *bustum*, ob. 35: grób nr 17, ob. 126: grób nr 48 i ob. 127: grób nr 49), a pozostałe dwa to depozyt funeralny kultury przeworskiej (nr 13: ob. 128) oraz depozyt funeralny kultury pomorsko-kloszowej (nr 14: ob. 129). Wyłączając z analizy obiekty kultury pomorsko-kloszowej jako zdecydowanie najstarsze (ob. 57 i 129), kolejny chronologicznie jest grób 49, w którym zarejestrowano elementy pomorsko-kloszowe, datowany na fazy A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Pozostałe trzy groby nr 13, 17 oraz 48 są zgodnie datowane na fazę B₁ starszego okresu rzymskiego. Przy czym dwa z nich to groby wojowników, nr 13 – *bustum* (dwa groty broni drzewcowej) i 48 (miecz), a jeden, nr 17, był grobem kobiety (kolia z paciorków szklanych). Biorąc pod uwagę fakt, że kopiąc jamę pod grób nr 48 (ob. 127) żałobnicy naruszyli krawędziowo strukturę znacznie starszego grobu nr 49 (ob. 126), oznacza to, że był on prawdopodobnie niewidoczny na powierzchni i pamięć o nim zanikła. Jeżeli więc brać pod uwagę trzy najmłodsze groby datowane tak samo, to należy przyjąć, że konstrukcja kurhanu nie mogła powstać wcześniej niż również w fazie B₁, a najprawdopodobniej znacznie później. Najmłodszym zabytkiem pozyskanym z zachowanego na złożu pierwotnym bruku w centrum kurhanu jest wymieniony wyżej fragment zapinki A.113. Zapinki takie są datowane na środkową lub późną część fazy B₂. Wydaje się, że stanowi ona górną granicę możliwości powstania kurhanu

nr 1 w Patokach. Z cech konstrukcyjnych kurhanu przetrwało niewiele i trudno ustalić, jakiego był rodzaju. Pozostałości wieńca kamiennego pomogły ustalić kształt – kolisty, i prawdopodobną średnicę mogiły na około 8–9 m. Pierwotna wysokość mogiły jest niemożliwa do odtworzenia. Wydaje się, że może on stanowić formę kurhanu typu łęgonickiego (H. Janiczak 1990, 125–127), ale jest to jedynie przypuszczenie.

Znacznie bardziej skomplikowana jest analiza pozostałości zniszczonego obiektu określonego jako tak zwany grób nr 8 (ob. 15, tabl. XVIII–XX). Zwracaliśmy już uwagę na ten obiekt przy ogólnej charakterystyce grobów zniszczonych w rozdziale drugim części trzeciej. Ingerencja poprzez późniejszy wkop w obręb dużego obiektu funeralnego, zapewne grobu, jest faktem. Obiekt ten miał wymiary 260 x 245 x 90 cm, a zasadniczą część wypełniska stanowił ciemnoszary piasek z dużą ilością spalenizny. Pod dwoma przylegającymi do siebie dużymi głazami, wkopanymi głęboko w zachodniej części jamy, znajdowała się silnie zbita warstwa ciałopalenia, niewątpliwie nienaruszona, a jedynie zgnieciona znacznym ciężarem dużych głazów. Przypomnijmy, że większy z nich miał rozmiary 88 x 58 x 55 cm. W obrębie warstwy ciałopalenia znaleziono oprócz spalenizny i fragmentów węgla drzewnych 44 g fragmentów przepalonych kości ludzkich. Skupisko

Ryc. 7. Patoki,
gm. Nieborów,
woj. łódzkie, stan. 1.
Obiekt nr 15 – zniszczony grób nr 8,
partia spągowa:
kultura przeworska
(fot. J. Olejnik).

Fig. 7. Patoki,
municipality Nieborów,
Province Łódź, site 1.
Object No. 15 – destroyed grave No. 8,
bottom part:
Przeworsk culture
(photo J. Olejnik).

bardzo drobnych fragmentów przepalonych kości ludzkich zadokumentowano także w stropie północno-wschodniej części jamy. W zachodniej części jamy zlokalizowano też czworokątny dołek posłupowy (ob. 27). Wkop, którego dokonano w obiekcie nr 15, jakkolwiek wyraźnie widoczny, charakteryzował się licznymi zaciekami w strefie kontaktowej z warstwami sąsiednimi od stropu po spąg. Wydaje się więc, że jego powstanie należy łączyć z okresem użytkowania cmentarzyska. Na dnie wkopu zarejestrowano ślady wrzecionowatego obiektu o długości około 190 cm i szerokości 60 cm. Ślady obiektu składały się z szaroczarnego piasku ze spalenizną i węglami drzewnymi (ryc. 7). Jest zbyt mało danych, aby można było jednoznacznie interpretować te pozostałości jako relikty niewielkiej łodzi, którą włożono burtami do spągu i pozbawiono dna. Materiał zabytkowy w postaci ułamków naczyń skoncentrowany był w obrębie jamy, w pobliżu jej dna, ale poza wkopem. Datowanie zniszczonego obiektu można ustalić jedynie na przypuszczalnie schyłek fazy B₂ lub początku fazy C₁. Czas wykonania wkopu i umieszczenia w nim domniemanej łodzi można określić jedynie na *terminus post quem* powstania jamy z głazami. Gdyby przyjąć, że powyższe rozumowanie jest poprawne, to cel, któremu miałyby służyć podobny zabieg, jest trudny do ustalenia. Przedmiot tam zdeponowany (łódź?) stanowił być może rodzaj depozytu funeralnego lub ofiarnego, za czym przemawia częściowe zniszczenie go i odwrócenie do góry dnem. W całości obiektu głazy pełniły zapewne rolę steli.

Depozyty funeralne i depozyty ofiarne

Odsłonięto 14 obiektów zidentyfikowanych już w trakcie badań terenowych jako depozyty funeralne związane z kulturą przeworską. Są to depozyty nr: 1 (ob. 7, tabl. XIII), 2 (ob. 23, tabl. CI), 3 (ob. 40, tabl. C), 4 (ob. 62, tabl. LXXXVIII, CI), 5 (ob. 67, tabl. CII), 6 (ob. 68, tabl. CIII), 7 (ob. 69, tabl. CIV), 8 (ob. 82, tabl. CIV), 9 (ob. 90, tabl. CV), 11 (ob. 103, tabl. LXXXVIII), 12 (ob. 104, tabl. LXXXVIII), 13 (ob. 128, tabl. CVI–CVIII), 15 (ob. 132, tabl. CV) oraz 16 (ob. 50, tabl. XXXV–XXXVI). Jako depozyty funeralne/ofiarne należy też uznać odrębne pochówki psów opisane jako grób 25 (ob. 47) i grób 28 (ob. 53) oraz jako jama B (ob. 50) w obrębie grobu nr 18 (ob. 37). Ich identyfikacja była możliwa dopiero po przeprowadzeniu badań antropologicznych, czyli na etapie analizy materiałów. Do depozytów funeralnych/ofiarnych należy także czarka umieszczona pod dnem stosu nr 1 w obrębie ustryny nr 3 (ob. 63, tabl. LXXXIX:5), która nie była wyodrębniona jako osobny obiekt. Pojęcia depozytu funeralnego i depozytu ofiarnego zostały już omówione wyżej. W tej części przechodzimy do szczegółowej analizy charakteru tych obiektów i podejmiemy próbę określenia ich przeznaczenia oraz roli, jaką odgrywały w systemie obrzędowości funeralnej. Rola poszczególnych depozytów funeralnych często wydawała się mocno zróżnicowana w obrębie tej kategorii, dlatego w większości przypadków należy omawiać je oddzielnie.

Bezpośrednio z grobem był związany depozyt funeralny nr 1 (ob. 7). Była to niewielka jama wkopana w północną krawędź grobu nr 4 (ob. 5). Wypełnisko jamy składało się z czarnego piasku ze spalenizną wymieszanego z ciasno ubitymi, silnie wtórnie przepalonymi skorupami naczyń (21 ułamków). Stan ułamków pozwolił jedynie na ustalenie ich chronologicznej zgodności z materiałem ceramicznym z grobu (faza A₃). W grobie nr 4 było ponad 100 fragmentów naczyń, w większości silnie wtórnie przepalonych. Wydaje się, że depozyt został dołączony do grobu w wyniku czynności związanych

z porządkowaniem miejsca spopielenia zwłok lub był pozostałością po działaniach rytualnych, mających miejsce w trakcie uroczystości pogrzebowych. Mogły to być resztki naczyń ofiarnych lub używanych w trakcie stypy. Sam fakt zdeponowania tych przedmiotów w obrębie grobu świadczy o relacji konkretnych artefaktów ze sferą *sacrum*, gdyż w przeciwnym wypadku tego rodzaju przedmioty zostałyby po prostu wyrzucone.

Zupełnie inaczej kształtuje się rozmieszczenie i charakter pozostałych depozytów funeralnych. W obrębie powierzchni zajmowanej przez ustrynę nr 3, czyli około 12 m², obok wyodrębnionych trzech stosów pogrzebowych omówionych już wyżej, zadokumentowano także trzy obiekty określone jako depozyty funeralne nr 4 (ob. 62), 11 (ob. 103) i 12 (ob. 104, tabl. LXXXVIII). Depozyt funeralny nr 11 został umieszczony na północ od kąta utworzonego przez krzyżujące się w tym miejscu jamy stosów nr 1 i nr 3. Tuż obok niego, nieco bardziej na północny-zachód, znajdował się depozyt funeralny nr 12. Ostatni w tym zespole depozyt funeralny nr 4 usytuowano na południe od stosu nr 3, także w jego bezpośredniej bliskości. Wszystkie obiekty tego zespołu, ustryna oraz depozyty funeralne znajdowały się w obrębie ciągłej warstwy kulturowej.

Depozyty odsłonięte w obrębie ustryny nr 3 to owalne jamy o długości od 30 cm do 70 cm, szerokości od 20 cm do 44 cm i głębokości sięgającej 11–30 cm. Czytelne na poziomie identyfikacji wypełniska składały się z czarnego piasku ze spalenizną i frakcjami węgla drzewnych. W ich obrębie znaleziono od kilku do kilkudziesięciu ułamków naczyń glinianych najczęściej silnie wtórnie przepalonych i odkształconych. W dwóch, nr 4 i nr 11, było też po jednym dużym fragmencie przepalonej kości ludzkiej, a we wszystkich drobiny pyłu kostnego. Każdy z omawianych depozytów funeralnych był przykryty w warstwie stropowej kilkoma kamieniami granitowymi. W przypadku depozytu funeralnego nr 4 było to siedem kamieni, w tym kilka spękanych od żaru, w depozycie nr 11 – trzy, a w depozycie nr 12 cztery kamienie granitowe. W dwóch ostatnich kamienie ułożono w rzędzie dopasowanym do długości jamy. Chronologia poszczególnych depozytów jest trudna do ustalenia. Fragmenty wylewu naczynia z depozytu funeralnego nr 4/1 można przypisać do typu TL.I/2, który występuje od końca młodszego okresu przedrzymskiego po początki fazy B₂ starszego okresu rzymskiego i jest najliczniejszy w fazie B₁. Biorąc pod uwagę trzykrotne facetowanie krawędzi wylewu, należy je wiązać raczej ze starszym odcinkiem jego występowania.

Fakt celowego utworzenia wyżej opisanych depozytów funeralnych wydaje się bezsporny. Ich liczba odpowiada liczbie zadokumentowanych stosów pogrzebowych, wszystkie oznaczono na powierzchni kamieniami. Wydaje się, że były częścią zabiegów związanych z kolejną likwidacją poszczególnych stosów pogrzebowych po zakończeniu obrzędu spopielenia ciała i wybraniu szczątków ludzkich wraz z elementami wyposażenia w celu dokonania właściwego pochówku. Pytanie, dlaczego tak postąpiono, nie znajduje odpowiedzi. Być może zawartość depozytów wyjęta ze szczątków stosu z niewiadomych przyczyn nie znalazła się w grobie i zakopując je osobno, zapewniono im związek ze strefą *sacrum* lub też były to akty nieznanej części rytuału pogrzebowego wymaganego w danej ceremonii. Nie należy wykluczać związku tego obyczaju z faktem dzielenia szczątków ciało-palenia i występowania pochówków cząstkowych w grobach, co pokazują analizy ilości przepalonych kości w grobach, o czym powiemy niżej. Można tu odwołać się do obyczaju Rzymian, u których istniał zwyczaj obcinania zmarłemu palca przed spaleniem zwłok, aby potem pochować go wraz ze skremowanymi szczątkami (J.M.C. Toynbee 1996, 40–41).

Ryc. 8. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 23 – depozyt funeralny nr 2 – widok obiektu po zdjęciu darni i jednej warstwy mechanicznej (5 cm): kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 8. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 23 – funerary deposit No. 2 – view of the object after removal of turf and one mechanical layer (5 cm): Przeworsk culture (photo. J. Olejnik).

Ryc. 9. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 23 – depozyt funeralny nr 2 – widok obiektu po zdjęciu nakrywającego go kamienia. Widoczna jama wykuta w konkracji rudy żelaza: kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 9. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 23 – funerary deposit No. 2 – view of the object after removing the stone covering it. Visible pit carved in iron ore concretion: Przeworsk culture (photo. J. Olejnik).

Inny depozyt funeralny, nr 3 (ob. 40), o podobnym charakterze, znajdował się w odległości około 80 cm na południe od dwóch ustrzyn nr 1 i 2. Była to duża jama o rozmiarach 89 x 68 x 39 cm, przykryta w całości dokładnie ułożonym brukiem. W jej wypełnisku zalegał brunatnoszary piasek ze spalenizną, węglami drzewnymi i licznymi ułamkami naczyń, z których większość była wtórnie przepalona i odkształcona. Nie było śladów przepalonych kości. Lepiej zachowany materiał ceramiczny pozwala datować ją na młodszy okres przedrzymski. Prawdopodobnie depozyt ten można wiązać ze znajdującymi się obok ustrzynami datowanymi w obrębie faz A₃–B₁.

Osobną grupę wśród depozytów stanowią trzy spośród nich, oznaczone kolejno jako depozyt funeralny nr 2 (ob. 23), nr 6 (ob. 68) i nr 15 (ob. 134).

Depozyt funeralny nr 2, zlokalizowany tuż pod darnią (tabl. CI, ryc. 8–9) był umieszczony w jamie o wymiarach 40 x 35 x 15 cm, przykrytej dużym, płaskim kamieniem granitowym mierzącym 49 x 40 x 18 cm. Kamień był od spodu wyrównywany, obciosowany narzędziem metalowym, prawdopodobnie dłutem, które pozostawiło charakterystyczne ślady pionowych pasm, szerokości około 25 mm. Płytką jama pod kamieniem była częściowo wykuta w dużej konkrecji zbrylonej rudy żelaza, która w tej postaci w dużej ilości występowała w obrębie cementarzyska. W jamie wypełnionej obecnie ciemnobrunatnym piaskiem były ustawione obok siebie trzy niewielkie naczynia: czarka typu TD-E.2.2.2, puchar i kubek TD-D.3.2. Jedynie puchar był popękany, pozostałe naczynia przetrwały w całości. Naczynia umieszczono w ten sposób, że krawędziami wylewów dotykały kamienia. Depozyt ten jest dobrze datowany ceramiką na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego.

Kolejny podobny depozyt funeralny nr 6 (ob. 68) został zlokalizowany w obrębie fragmentów rozwleczonego bruku. Była to prawie nieczytelna jama o wymiarach 31 x 25 x 80 cm, złożona z jasnego, żółtoszarego piasku, której spąg wykuto w grubej konkrecji rudy darniowej. Jamę przykryto dużym kamieniem granitowym, wokół którego rozlokowano trzy mniejsze. Obiekt miał charakter piętrowy (tabl. CIII). Bezpośrednio pod kamieniami stropu ulokowano czarkę glinianą, częściowo tylko zgniecioną. Około 20 cm niżej w wykutej w rudzie niszy, pod kolejnym dużym kamieniem umieszczono drugą czarkę analogiczną formalnie i też jedynie częściowo pokruszoną. Obie czarki są zbliżone do typu TD-B.2. Depozyt można datować prawdopodobnie na fazę B₁ lub przełom B₁/B₂ starszego okresu rzymskiego.

Ostatni z tej grupy depozytów, nr 15 (ob. 132), stanowił niewielki puchar umieszczony w jamie o rozmiarach 28 x 21 x 15 cm, wypełnionej ciemnobrązowym piaskiem z szarymi zaciekami. Puchar był częściowo zgnieciony, ale kompletny. Ustawiono go pionowo pod kamieniami. Naczynia tego typu są charakterystyczne głównie dla fazy B₂.

Depozyty funeralne nr 2, 6 i 15 wydają się być dość czytelną formą rytuałów spełnianych podczas uroczystości pogrzebowych, a także prawdopodobnie po ich zakończeniu. Chęć zabezpieczenia naczyń zdeponowanych w jamach poprzez nakrycie ich kamieniami, niekiedy specjalnie do tego celu obrabianymi jest niemal oczywista. Sugeruje to również zamiar ich wielokrotnego użytku. Nie miały one raczej związku z depozytami ofiarnymi, które umieszczano w obrębie innych obiektów o szczególnym znaczeniu. Czarki, puchary i kubek, naczynia przeznaczone do picia, które stanowiły ich zawartość, pozwalają przypuszczać niemal z pewnością, że we wszystkich trzech depozytach funeralnych nr 2, 6 i 15 umieszczono naczynia libacyjne, które wykorzystywano wielokrotnie.

Wszystkie odsłonięte depozyty znajdowały się w przestrzeni, jak się wydaje, niezwiązanej z konkretnymi grobami czy innymi obiektami cmentarza. Pozwala to również domyślać się, że cmentarz był obszarem użytkowanym nie tylko w trakcie obrzędów pogrzebowych, ale odwiedzany częściej i także z zachowaniem odpowiednich rytuałów.

W antycznym Rzymie istniał obyczaj użytkowania niewielkich naczyń glinianych lub szklanych, tak zwanych *pocola deorum*, do spełniania ofiar płynnych. Na obszarze imperium są odnajdywane na cmentarzach, w grobach i w przybytkach bóstw (M. Piegdoń 2019, 231–233, przypisy 116, 117). W tym kontekście uwagę zwracają także niewielkie, nieprzepalone wtórnie czarki umieszczone w grobach-bustach nr 14 i 33. Były wyraźnie wyodrębnione od innych przedmiotów. Stały obok popielnicy (grób 33) lub zostały specjalnie wyizolowane (inna w grobie 33 – skupisko IV, grób 14 – skupisko II). Związek funkcjonalny czarek z obu bustów z depozytami funeralnymi nr 2, 6 i 15 wydaje się prawdopodobny.

Kolejna, równie wyraźnie wyodrębniona grupa depozytów funeralnych składa się z trzech obiektów. Należy do nich depozyt funeralny nr 16 (ob. 50) oraz dwa inne, określone pierwotnie jako groby nr 25 (ob. 47) i nr 28 (ob. 53). Dopiero analiza antropologiczna wykazała, że tak zwane groby nr 25 i 28 w istocie nie są grobami. Oba można zakwalifikować jako kolejne depozyty funeralne nr 17 i nr 18. Wszystkie trzy łączy fakt, że zawierają pochówki psów. Depozyt funeralny nr 16 (ob. 50, tabl. XXXV) był niewątpliwie powiązany z grobem nr 18 (ob. 37), a w zasadzie stanowił jego część. Grób nr 18 był formalnie grobem jamowym, podkloszowym. Jama grobowa (jama A) była duża, mierzyła 139 x 90 x 36 cm i jej dno wykuto w warstwie skrzystalizowanej rudy darniowej. Z analizy stratygraficznej wynika, że kolejna jama (jama B – ob. 50, depozyt funeralny nr 16) została w nią wkopana krawędziowo od strony wschodniej. Mieściła dużą ilość fragmentów przepalonych kości zwierzęcych (790 g), najprawdopodobniej psa oraz kilka ułamków naczyń. Określenie jamy B jako depozytu funeralnego nie budzi większych wątpliwości. Grób nr 18 wraz z depozytem funeralnym nr 16 jest datowany na przełom faz A₂/A₃ młodszego okresu przedrzymskiego. Kolejny depozyt nr 17 – grób 25 (ob. 47), to dość duża jama o wymiarach 110 x 64 x 48 cm, wypełniona szarobrunatnym piaskiem ze spalenizną i fragmentami węgla drzewnych. Zawierała przepalone fragmenty kości dużego ssaka (480 g), prawdopodobnie psa. W wyposażeniu była sprzączka żelazna D-kształtna i ułamki naczyń glinianych. I wreszcie ostatni z nich, depozyt nr 18 – grób 28 (ob. 53). W owalnej, dużej jamie zdeponowano przepalone kości zwierzęcia, najpewniej psa (120 g), wraz ze szczątkami stosu przyciśnięte trzema kamieniami granitowymi. Na kilku lepiej zachowanych fragmentach kości znaleziono ślady nacięć mechanicznych. Oprócz licznych ułamków naczyń, w większości wtórnie przepalonych, znaleziono w wypełniku dwie zapinki żelazne typu H i K. Obiekt jest datowany na fazę A₂. Jak należy przypuszczać, depozyty nr 16, 17 i 18 miały charakter ofiarny.

Na wielu osadach ludności kultury przeworskiej spotyka się szkieletowe pochówki psów lokowane pod węglami domów, w przychaciach lub w ogóle w przestrzeni osady. Są one traktowane jako depozyty ofiarne. Znajeziska takie mają szeroki zasięg terytorialny. Występują także na terenach zasiedlonych przez ludy celtyckie, germańskie i dackie. Obyczaj ten był już wielokrotnie opisywany i analizowany⁸. Tutaj warto przypomnieć odkrycie pochówku psa pod nasypem kurhanu nr 1 w Przywozie, stan. 1, woj. łódzkie

⁸ Przykładowo: T. Makiewicz 1987; 2000, J. Skowron 2014, 155–156, T. Węgrzynowicz 1982, 130–152.

(K. Jażdżewski 1976, 212–213). Wydaje się, że zarówno znaleziska z Patok, jak i z Przywozu można interpretować podobnie. W obu przypadkach złożenie ofiary ze zwierzęcia miało charakter wtórny w stosunku do uprzednio powstałego grobu. W Przywozie niespalone ciało psa zdeponowano pod nasypem kurhanu, ale nie w obrębie grobu. Podobnie w Patokach, w depozycie funeralnym nr 16, spopielone tutaj zwłoki zwierzęcia umieszczono nie w grobie człowieka, lecz w oddzielnej jamie wykopanej później, przy nim. Można się domyślać, że mijał pewien czas od pogrzebu człowieka do wykonania aktu ofiarnego. Inaczej jest w przypadku depozytu funeralnego nr 17 – grób 25 (ob. 47) i 18 – grób 28 (ob. 53). Tutaj depozyty ofiarne w postaci pochówków psów odnosiły się, zapewne podobnie jak na osadach, do większej przestrzeni cmentarza. W ich pobliżu znajduje się szereg grobów, w tym między innymi wyżej opisany grób nr 18 wraz z depozytem funeralnym nr 16, bogato wyposażone *bustum* – grób nr 33 (ob. 66), popielnicowy grób nr 22 (ob. 44) oraz inny popielnicowy grób nr 29 (ob. 55). Warto także podkreślić, że na cmentarzysku w Patokach depozyty ofiarne w postaci pochówków psów były również ciałopalne, podobnie jak ludzkie.

Sam akt ofiarny, którego materialnymi pozostałościami były depozyty funeralne, jest zrozumiały, natomiast jego cel już jest trudny do uchwycenia i podlega spekulacjom. Sensowne możliwości interpretacyjne ograniczają się do roli psa jako stróża domostwa i towarzysza człowieka przełożonej na strefę sakralną. Wobec tego depozyt funeralny nr 16 należy odczytać jako depozyt ofiarny złożony w związku z uprzednio dokonany pochówkiem złożonym w grobie nr 18. Natomiast dwa depozyty funeralne nr 17 oraz nr 18, zachowując ich domniemany cel, trzeba odnieść do części przestrzeni cmentarza, której sakralność była w ten sposób potwierdzana.

Depozytem funeralnym o charakterze ofiarnym jest również czarka typu TD.-E.2.1.2 złożona w pobliżu narożnika zachodniego pod stosem nr 1 w ustrynie nr 3 (tabl. LXXXVIII, LXXXIX:5). Czarkę ułożono do góry dnem, na pewno po wykopaniu dołu pod stos, a przed jego rozpaleniem. Dno czarki było silnie spieczzone i lekko spękane w wyniku kontaktu z wyprażonym spągkiem płonącego stosu. Depozyt ten nie został wyodrębniony jako osobny obiekt, stanowiąc integralną część stosu nr 1, datowanego w obrębie faz B₁–B₂ starszego okresu rzymskiego. Charakter ofiarny tego depozytu wydaje się oczywisty. Podobne dary ofiarne składano również na osadach w podwalinach chat. Na przykład na osadzie kultury przeworskiej w Rawie Mazowieckiej, woj. łódzkie, stan. 38, elegancką misę czernioną wkopano pod narożnikiem południowo-zachodnim dużego domu trójnawowego (J. Skowron 2008a, 306–307, tabl. I:4). Przykładów z obszaru kultury przeworskiej jest wiele i trudno cytować je tutaj wszystkie (J. Skowron 2014, 156, ryc. 94). Wydaje się, że preferowano składanie depozytów ofiarnych w okolicach południowo-zachodniej lub zachodniej części budowli. Depozyty ofiarne w postaci naczyń składane na osadach były umieszczane zwykle wylewem do góry, czyli w normalnej pozycji stojącego naczynia. W omawianym przypadku z Patok porządek był odwrócony, naczynie leżało wylewem do dołu, choć usytuowano je także w zachodniej części konstrukcji. Podobnie rozłokowano dwie przepalone wtórnie misy w omawianym już *bustum*, grobie 33. Tam również odwrócono je dnami do góry i rozłożono po jednej w narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim. Odwrócenie porządku jest również wyraźną analogią do przypadków wbijania grotów oszczepów w grób lub jego okolice. O znaczeniu żałobnym tego zabiegu pisano już wyżej. W przypadku ustryny, stosu pogrzebowego można domniemywać

o ofierze skierowanej w stronę duchów związanych ze światem zmarłych, może też duchów przodków? Nie mniej intencja ofiarna tego znaleziska wydaje się czytelna.

Zupełnie wyjątkowy charakter ma depozyt funeralny nr 13 (ob. 128, tabl. CVI–CVIII). W dość niewielkiej jamie, wypełnionej czarnym piaskiem z resztkami spalenizny i drobinami węgla drzewnych znajdowały się resztki ciałałopaenia w postaci kilku fragmentów przepalonych kości ludzkich i znacznej ilości drobin i pyłu kostnego. Poza tym w jamie znajdowało się kilkadziesiąt ułamków ceramiki, spośród których wyodrębniono i częściowo zrekonstruowano 10 naczyń glinianych. Oprócz nich w wypełnisku było jeszcze kilkadziesiąt ułamków ceramiki silnie wtórnie przepalanej i odkształconej. Depozyt znajdował się w bezpośredniej bliskości grobu nr 49 (ob. 127, tabl. LXXIII, LXXV–LXXVII), około 20 cm na północ (ryc. 1) i korespondował z nim pod względem typologicznej i chronologicznej zawartości materiału ceramicznego. Można nawet z dużym prawdopodobieństwem założyć, że fragmenty kubka z depozytu funeralnego nr 13/8 i fragmenty identycznego kubka z grobu 49/10 pochodziły z tego samego naczynia typu TD-I.1.a. Obok innych naczyń w depozycie znalazły się też duże ułamki wylewów i górnych partii trzech dużych naczyń jajowatych o proveniencji pomorsko-kloszowej (tabl. CVI:1–2, CVII:4), które także występowały w grobie nr 49 (tabl. LXXV:1–2) i były opisywane wyżej. Zarówno depozyt, jak i grób są datowane na przełom faz A₁ i A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Pomiijając tutaj fakt współwystępowania materiału zabytkowego dwóch kultur, który będzie omawiany niżej, należy podkreślić związek przyczynowo-skutkowy obu obiektów. Wpisuje się on w charakter tych spośród depozytów, które znajdując się obok ustrzyn, stanowiły jakieś dopełnienie obrządku pogrzebowego związane z określonym rytuałem. Być może resztki stosu pogrzebowego, które nie zostały dołączone do pochówku wraz z częściami naczyń wykorzystywanych w trakcie ceremonii, deponowano osobno, już po „zamknięciu” grobu. Przyczyn tego można dopatrywać się na przykład w braku pewności, czy elementy *sacrum*, czyli najpewniej szczątków ludzkich, a może i stosu pogrzebowego, nie zostaną poza obrządkiem, a więc w strefie *profanum*.

Cztery ostatnie obiekty z tej kategorii trudno powiązać z innymi obiektami cmentarzyska, choć ich powstanie nie było przypadkowe. Bez materiału kostnego był depozyt funeralny nr 5 (ob. 67). Oznaczony kilkoma kamieniami zawierał czarny piasek ze spalenizną, węglami drzewnymi i dużą ilością ułamków naczyń, głównie silnie wtórnie przepalonych i odkształconych. Według najlepiej zachowanych fragmentów ceramiki (tabl. CII:1–3) można go datować na fazę A₂ młodszego okresu rzymskiego. Obiekt znajdował się tuż przy linii okopu z I wojny światowej, dotycząc obszaru zniszczonego. Kolejny depozyt funeralny nr 7 (ob. 69) to niewielka jama wypełniona szarym piaskiem z drobinami węgla drzewnych i kilkunastoma fragmentami przepalonych kości ludzkich (12 g), uławkami silnie przepalanej ceramiki oraz dwoma przetopionymi fragmentami przedmiotów ze stopów miedzi. Jamę przykryto dużym, płaskim kamieniem obciosanym od spodu. Znacznie większe wypełnisko depozytu nr 8 (ob. 82) składało się z czarnego piasku ze spalenizną. Wewnątrz znaleziono kilkadziesiąt ułamków naczyń, w tym naczynia dwustożkowatego typu TL.II/3. W stropie obiektu tkwiło kilka dekoncentrycznie rozmieszczonych kamieni granitowych, ale nie ma pewności, czy stanowiły rozwleczony układ intencjonalny. Duża jama, ponad 50 cm średnicy i miąższości 20 cm, stanowiła depozyt funeralny nr 9 (ob. 90). Wewnątrz znajdowała się warstwa czarnego, silnie przemytego piasku i kilkanaście ułamków ceramiki oraz jeden fragment przepalanej

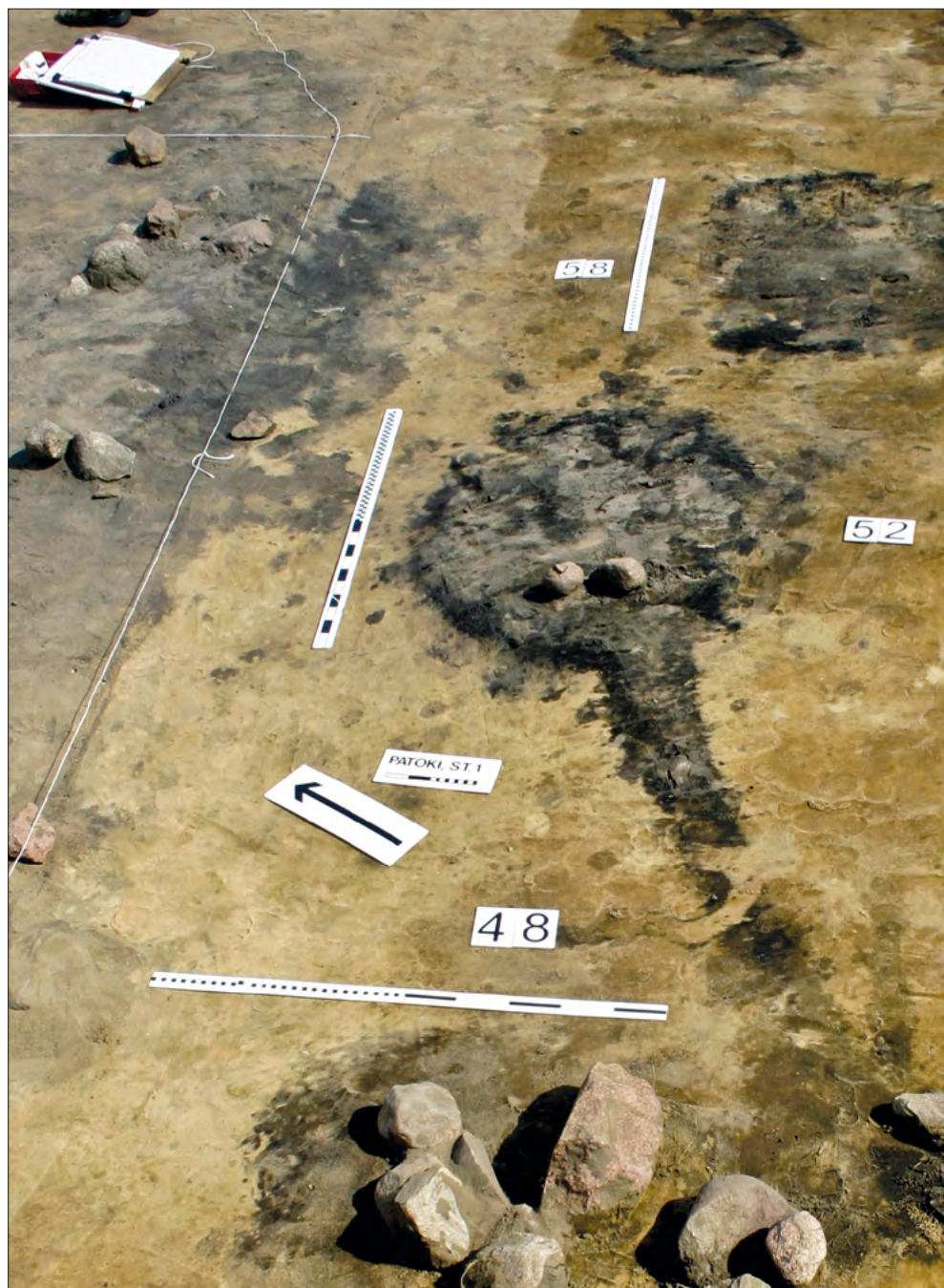
kości ludzkiej. W strop jamy wkopano duży kamień granitowy. Opisane ostatnie cztery obiekty poza prawdopodobnie intencjonalnym pochodzeniem związanym z pochówkami lub stosami pogrzebowymi nie dostarczają więcej informacji. Być może są efektem prac porządkowych na cmentarzu, dokonywanych poza czynnościami rytualnymi.

Podsumowując: depozyty funeralne wydają się czytelne dla nas w czterech przypadkach. Po pierwsze, jako depozyty związane z deponowaniem resztek ciało palenia i naczyń używanych w ceremonii pogrzebowej w osobnych, najczęściej oznakowanych jamach. Są one związane zarówno z ustrynami, jak i grobami. Być może są to materialne reliktów nieznanym nam rytuałów odbywających się po spopieleniu zwłok. Po drugie, niektóre z depozytów interpretujemy jako naczynia libacyjne wielokrotnego użytku, przechowywane w także oznakowanych miejscach, najczęściej pod kamieniami. I można przyjąć, że jest to najbardziej poprawne wyjaśnienie. W trzecim przypadku depozyty takie są depozytami ofiarnymi o różnym znaczeniu. Jak widać, mogą być powiązane i z grobami, i z ustrynami. W zasadzie każdy z takich przypadków należałoby rozpatrywać oddzielnie. Wydaje się, że depozyt ofiarny był skierowany w stronę pozagrobowego świata duchów. I wreszcie po czwarte, część dokumentowanych depozytów to niejasne przypadki deponowania w przestrzeni cmentarza resztek materiału funeralnego o nieustalonym charakterze, być może porządkowym.

Tak zwany grób 27 (obiekt 52) – piec kremacyjny

Zarejestrowany pierwotnie jako grób 27 (ob. 52, tabl. XLVI–XLVII, ryc. 10–11) obiekt ten jest konstrukcją zupełnie wyjątkową na przebadanej przestrzeni cmentarzyska w Patokach i nie tylko. Stąd jego analiza musi być bardziej szczegółowa. Była to jama o kształcie owalnym, niemal kolistym (130 x 110 x 58 cm). Na powierzchni wytyczał ją okrąg czarnego, silnie zbitego piasku ze spalenizną. Od południowego zachodu przy stropie jamy tkwiły dwa kamienie granitowe i wyprowadzony był z niej kanał wylotowy o wymiarach 53 x 18 x 8 cm. Ścianki kanału tworzyła warstwa silnie zbitego i spieczonego czarnego piasku ze spalenizną. Jego wypełnisko stanowił szary piasek z dużą ilością popiołu i drobin węgla drzewnego. Część wylotowa kanału składała się z wachlarzowato ukształtowanej warstwy żółtego piasku wymieszanego z pylastą frakcją popiołów. Piasek na zewnątrz bocznych części kanału był wyprażony, twardy. Wypełnisko jamy głównej miało profil od góry wannowaty, przechodzący w części przydennej od wschodu w komorową niszę o głębokości około 15–18 cm. Ściany obiektu, a szczególnie dno były bardzo silnie przepalane, zwarte i składały się z czarnego piasku z dużą ilością spalenizny i węgla drzewnych. Warstwa piasku na zewnątrz jamy w sąsiedztwie dna ścian, a szczególnie ich dolnych partii była pomarańczowoczerwona, silnie wyprażona, spieczona i w wielu miejscach zeszkliwiona. Wewnątrz jamy zalegał smolistoczarny piasek ze spalenizną i licznymi węglami drzewnymi oraz frakcjami popiołu. W środkowej części spągu jamy wkopane było średniej wielkości naczynie grubościennie, prawdopodobnie baniaste, w górnej części całkowicie zgniecione (tabl. XLVII). Naczynie wkopano, przerywając układ warstw jamy, tak że jego dno znajdowało się pod jamą, w piasku. Uczyniono to więc wtórnie, po okresowym zapewne, wcześniejszym użytkowaniu obiektu. Wewnątrz naczynia znaleziono fragmenty przepalonych kości, których ułamki znajdowały się także rozproszone w obrębie całego wypełniska jamy. Oprócz nich znajdowano także drobiny i pył kostny.

Obok licznych ułamków naczyń w znacznej większości wtórnie przepalonych i odkształconych, w wypełnisku odkryto też zapinkę żelazną typu E oraz żelazną sprzączkę kolistą typu Mla.-C.13 odłożone w południowej części jamy. W części przystropowej obiektu znaleziono ponad sto bryłek polepy. Na niektórych zachowały się odciski palików (gałęzi?) drewnianych. Lepiej zachowany materiał ceramiczny oraz wymienione zabytki pozwoliły datować obiekt na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Do najbardziej zastanawiających znalezisk należą jednak fragmenty przepalonych kości (56 g + 121 g drobin i pyłu kostnego). Wszystkie należały do dużych ssaków, prawdopodobnie psów.

Ryc. 10. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 52 – piec kremacyjny (tak zwany grób nr 27). Strop obiektu przed eksploracją. Na lewo widoczny fragment ustryny nr 3 (ob. 63), a wyżej na prawo grób nr 30 (ob. 58) – bustum: kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 10. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 52 – cremation furnace (so-called grave No. 27). Ceiling of the object before exploration. To the left, a visible fragment of ustrinum No. 3 (object 63) and higher to the right grave No. 30 (object 58) – bustum: Przeworsk culture (photo J. Olejnik).

Ryc. 11. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Obiekt nr 52 – piec kremacyjny (tak zwany grób nr 27) – profil: kultura przeworska (fot. J. Olejnik).

Fig. 11. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Object No. 52 – cremation furnace (the so-called grave No. 27) – profile: Przeworsk culture (photo J. Olejnik).

Opisywany obiekt był najprawdopodobniej piecem, który użytkowano wielokrotnie. Świadczą o tym grudki polepy ze śladami konstrukcyjnymi jako najpewniej pozostałości kopuły oraz relikty dyszy wylotowej z nagromadzonym materiałem pylastym: popiołem i drobnymi węglami drzewnymi. Dysza taka nie musiała być wykonana z gliny. Mogła powstawać doraźnie z materiałów organicznych, na przykład z kory lub drewna. Profil jamy również przypomina konstrukcję pieca, gdzie nisza była miejscem gromadzenia materiałów palnych w formie rusztowej. Za wielokrotnym użytkowaniem przemawia z kolei wyjątkowo silne przepalenie dna i ścian oraz spieki stykających się z nimi warstw zewnętrznych. Spopielanie ciał niewielkich zwierząt, na przykład psów, tylko jednorazowo nie pozostawiłoby takich silnych spieków. Odwrotnie było w przypadku bust czy stosów pogrzebowych, na których spalanie ciała ludzkiego trwało wielokrotnie dłużej. Niejasna jest natomiast rola naczynia wkopanego wtórnie w dno jamy obiektu. Być może miało to jakiś związek z zakończeniem użytkowania pieca, czyli również pewnym aktem rytualnym.

Cel wybudowania pieca na cmentarzu mógł być według mniemania autora tylko jeden. Służył on jako krematorium do niezależnego spopielania darów ofiarnych. Jest zapewne rzeczą nieprzypadkową, że depozyt ofiarny w postaci pochówku psa (depozyt funeralny nr 16) w obrębie analizowanego wyżej grobu nr 18 jest datowany na przełom faz A₁/A₂. Na fazę A₂ jest datowany kolejny depozyt ofiarny w postaci pochówku psa, grób 28 (ob. 53: depozyt funeralny nr 18). Być może nie jest przypadkiem, że prawdopodobnie w tym samym czasie używano opisywanego tutaj pieca kremacyjnego. Dodatkowo może to potwierdzać, również wyżej opisany, inny depozyt ofiarny, nr 17 – grób 25 (ob. 47),

w którym też złożono szczątki psa. Nie można go jednak datować precyzyjnie, gdyż poza ceramiką znaleziono w nim jedynie sprzączkę żelazną D-kształtną. Dodajmy, że piec znajdował się w odległości około 15–18 m na południe od nich. Jest też najprawdopodobniej rzeczą nieprzypadkową, że usytuowano go tuż przy ustrynie nr 3 (ob. 63), tylko kilkadziesiąt centymetrów na południe od niej (ryc. 10).

Objaśnienie tych zaskakujących faktów leży najprawdopodobniej po ukrytej zwykle przed oczami archeologa stronie rytualnej. Zachodzi przypuszczenie, że prawdopodobnie złożenie ofiary żywej (zwierzęcej) było aktem rytualnym innego rzędu niż spopielenie niektórych zwierząt, w tym ptaków, wraz z ciałem zmarłego. Wyróżnia to sam akt ofiarny od nietraktowanych jako ofiary darów grobowych.

Strona takich aktywności człowieka, której wyrazem są obyczaje i związane z nimi zachowania i gesty, jest niemal całkowicie zasłonięta przed badaczem, gdyż nie pozostawia ona praktycznie żadnych reliktów materialnych lub, o ile zostaną zadokumentowane, są one dla nas bardzo trudne do odczytania. Przypadek analizowanego obiektu z Patok jest zupełnie wyjątkowy. Istnienie analogicznych konstrukcji z innych cmentarzysk ludności kultury przeworskiej, jak też pozostałych obszarów środkowoeuropejskiego *Barbaricum* nie jest mi znane.

Zagadnienie ilości i lokalizacji szczątków ciałopalenia

Niewątpliwie celem pogrzebu było właściwe, zgodne z rytmem i podług rytuału pogrzebanie szczątków ludzkich. Czym był grób w świetle źródeł antycznych, opisano w rozdziale pierwszym części trzeciej tej pracy. Jest to kwestia wyjątkowo ważna w obliczu danych wykopaliskowych dających świadectwo o niewielkiej, czasem wręcz znikomej ilości przepalonego materiału kostnego, szczątków ludzkich, deponowanego w grobach, ale też poza nimi. Problem ten znany jest od dawna i jak dotąd nadal pozostaje w sferze dyskusji. Tadeusz Makiewicz (2008) jako pierwszy poświęcił temu zagadnieniu osobną pracę. Warto zacytować tutaj jej tytuł, ponieważ oddaje on istotę zagadnienia: *Ile kości w grobach? Intrygujący i niezauważony aspekt ciałopalnego obrządku pogrzebowego w kulturze przeworskiej*. W swoim artykule zawarł autor historię zainteresowania się tym tematem, wymieniając jako pierwszego, który podjął ten problem, Kurta Tackenberg (1925, 74). Zwalnia to autora niniejszej pracy od powielania tych informacji. Kolejną refleksją nad tą problematyką podzieliły się autorki innego artykułu, ograniczonego jednak chronologicznie do młodszego i późnego okresu rzymskiego (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2015). Dotyczy to także opracowania obrządku pogrzebowego położonego nad Liswartą regionu osadniczego ludności kultury przeworskiej (J. Zagórska-Telega 2019, 202). Pewnych obserwacji dostarczyły też opracowania badań wykopaliskowych cmentarzysk w: Kunach, woj. wielkopolskie, stan. 4 (J. Skowron 2008, 144–151), Wiktorowie, woj. łódzkie, stan. 1–4 (J. Moszczyński 2010, 153–158) czy Łękach Majątku, woj. łódzkie, stan. 2–2A (W. Siciński 2021, 129–134).

Na przebadanej części cmentarzyska w Patokach, na stanowisku 1 odkryto, jak to już wyżej opisano, 28 grobów popielnicowych (w tym dwa *busta*) i 16 grobów jamowych (w tym również dwa *busta*). Spośród tych ostatnich cztery były zniszczone i materiał kostny z nich był szczątkowy. Ponadto dwa osobne groby jamowe zawierały depozyty ofiarne w postaci pochówków psów i nie wchodzi do analizy. W związku z tym

szczątki ludzkie potwierdzono antropologicznie jedynie w 12 grobach jamowych. W grobach popielnicowych największą ilość przepalonych kości ludzkich zawierał grób nr 16 (ob. 34) – 1499 g, a najmniej grób nr 32 (ob. 65) – 36 g. Waga sumaryczna wszystkich kości wynosiła 11 538 g, co daje średnią 412,07 g. Inaczej jest w grobach jamowych, w których suma wagowa wynosi 687 g, co daje średnią rzędu 57,25 g. Średnia waga kości dla obu rodzajów pochówków wynosiła zatem 469,32 g. Podobnie kształtowała się ogólna waga kości na innych analizowanych przez Tadeusza Makiewicza, w większym stopniu zbadanych cmentarzyskach w: Charłupi Małej i Strobinie, woj. łódzkie, Izbicku, woj. opolskie oraz w Kunach i Marcjanowie, woj. wielkopolskie (T. Makiewicz 2008, tab. 1–2). Posłużmy się tutaj jedynie dwoma przykładami. Na cmentarzysku w Kunach, woj. wielkopolskie, stan. 4 waga kości w sumie w 25 grobach popielnicowych (liczba podobna jak w Patokach) wynosiła średnio 482,2 g (niewiele wyższa niż w Patokach), a w aż 185 grobach jamowych 17,1 g. Podobnie na cmentarzysku w Charłupi Małej, woj. łódzkie, stan. 2 kości z siedmiu grobów popielnicowych ważyły średnio 471,1 g, a z 26 jamowych – 26,2 g.

Tymczasem, według badań empirycznych waga pojedynczego spopielonego szkieletu męskiego wynosi około 2000–2300 g, a żeńskiego 1540–1800 g (J. Piontek 2002, 102–103). Na cmentarzysku w Patokach z ogólnej liczby 40 przebadanych antropologicznie pochówków tylko jeden, grób popielnicowy nr 16, zbliża się do tych ustaleń, osiągając wagę kości domniemaną dla szkieletu kobiecego. Według badań antropologicznych był to jednak pochówek mężczyzny w wieku 30–40 lat. Oczywiście budowa anatomiczna tego osobnika mogła odbiegać od norm współczesnych i jego ogólna masa ciała mogła być mniejsza. Nie zmienia to jednak faktu, że waga kości w pozostałych wszystkich grobach była znacznie poniżej normy. Jak więc wyglądał pochówek i co działo się ze szczątkami ciałałopalnia?

W wymienionej wyżej pracy T. Makiewicza (2008, 294–297) wyszczególnia i analizuje trzy alternatywne możliwości. Są to: 1. pozostawianie przepalonych szczątków kostnych w miejscu ciałałopalnia (ustryna), 2. wyrzucanie szczątków kostnych, 3. deponowanie ich w odmienny sposób. Z przeprowadzonej analizy jasno wynika, że do rozważań pozostaje jedynie trzecia możliwość, która zresztą jest zgodnie przyjmowana przez wszystkich wymienionych badaczy, łącznie z autorem tego opracowania. Część studiujących ten problem wiąże znaczne ubytki w materiale kostnym obecnym w pochówkach z postępującymi z czasem zmianami w obrzędzie pogrzebowym prowadzącym do stopniowego zmniejszania treści ciałałopalnia umieszczanego w coraz płytszych, nieckowatych jamach aż do powstawania grobów warstwowych po całkowity zanik uchwytnych archeologicznie form grobów⁹. Jak się wydaje, niektórzy z badaczy postrzegają też formę grobu określaną jako *bustum* za pewien pośredni, choć nie do końca pewny etap tej ewolucji. Wynika to zapewne ze stanu badań, ponieważ dotychczas *busta* znane były jedynie z cmentarzysk z młodszego i późnego okresu rzymskiego, wiążąc się chronologicznie z tak zwanymi pochówkami rowkowymi i cmentarzyskami warstwowymi typu dobrodzieńskiego. Większość pochówków z Patok jest chronologicznie znacznie starsza, a ilość zdeponowanych w grobach kości, zarówno w grobach popielnicowych, jamowych

⁹ Nie podaję za każdym razem odnośnych cytatów z literatury, odsyłając Czytelnika do wymienionych wyżej opracowań, a w szczególności do prac: T. Makiewicz 2008 oraz T. Makiewicz, W. Kaczor, M. Krąpiec, D. Makowiecki, E. Miłosz, M. Polcyn 2008 i R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2015.

i typu *bustum*, jest już zastanawiająco mała. Szczególnie właśnie *busta* należą do form, w których obecność szczątków ciałopalenia zastanawia. Jeżeli bowiem *bustum* było zarówno stosem, jak i grobem, to co warunkowało tak znikomą ilość znajdowanego tam materiału kostnego? Przypomnijmy: w bustach, grobach nr 13 (bezpopełnicowy, 254 g), nr 14 (popełnicowy, 359 g), 30 (bezpopełnicowy, 134 g) i 33 (popełnicowy, 222 g) ilość szczątków ciałopalenia była niezwykle mała. Co się stało z resztą kości? Przecież trudno przyjąć, że temperatura stosu podczas jego spalania była tak wysoka, a czas tak długi, iż ze spopielenego ciała pozostawał prawie wyłącznie pył i drobiny kości. Zatem należy przyjąć, że część z nich wybrano i zapewne zdeponowano/użyto w inny sposób. Może części odpowiedzi należy szukać w podziale materiału kostnego widocznym wyraźnie w obrębie *bustum* nr 13, gdzie w osobnych skupiskach znajdowało się część kości przemitych (126 g) i osobno kości ze szczątkami stosu (128 g)? Jest to przynajmniej dowód na to, że materiał z ciałopalenia dzielono na osobne partie. Rodzi to następne pytanie, dlaczego rozdzielono kości przemity od wymieszanych z resztkami stosu? Podział materiału kostnego widać także w innych grobach z Patok, na przykład niektórych popełnicowych, gdzie część kości znajdowała się w urnie, a część obok (na przykład groby nr 16, 19, 20, 21, 22, 41, 44, 50) lub rozdzielonych na dwie popełnice (grób nr 17), choć z badań antropologicznych nie wynika, aby był tam złożony więcej niż jeden osobnik. Ponadto wszystkie wymienione *busta* są datowane bardzo wcześnie, bo w obrębie fazy B₁ starszego okresu rzymskiego. Trzeba jeszcze dodać, że w pochówkach typu *bustum* z innych części *Barbaricum* wcale nie było inaczej, o czym świadczą choćby opisywane już wyżej pochówki tego rodzaju, między innymi z cmentarzyska w Krefeld-Gellep (Nadrenia-Północna Westfalia). Chronologia całej przebadanej części cmentarzyska w Patokach, stan. 1 mieści się w granicach od faz A₁/A₂ młodszy okres przedrzymski do początków fazy C_{1a} młodszy okres rzymski, przy czym pochówki najmłodsze są tylko trzy. Wydaje się więc, że problem deponowania materiału kostnego leży gdzie indziej i należy wiązać go z szeroko pojętą sferą rytualną. Niewielkie ilości szczątków kostnych zarejestrowano na cmentarzysku w Patokach, również w depozytach funeralnych nr 1, 4, 7, 9, 11, 12 i 13. Dzielenie spopielenego materiału kostnego jest wątkiem wiodącym do dzielenia również niektórych darów grobowych, na przykład potłuczonych naczyń, a następnie łączenia tych wyodrębnionych części w ramach nieokreślonego rytuału poza właściwym grobem, którego relikty znajdujemy właśnie w depozytach funeralnych. Nasuwa się jeszcze inna możliwość, która nie wyklucza poprzedniej. Jest nią umieszczanie części ciałopalenia w innym środowisku, na przykład w wodzie, co rzecz oczywista jest praktycznie nie do udowodnienia, chyba że mamy tak niezwykle znaleziska jak szczątki ciałopalenia oraz znacznych ilości różnorodnego wyposażenia grobowego znalezione w studni i bagienku. W studni z osady w Konarzewie, woj. wielkopolskie, stan. 5 (ob. 1525)¹⁰ odkryto przepalone kości ludzkie o łącznej wadze 4570 g. Badania antropologiczne pozwoliły na wyodrębnienie 30 lub nawet większej liczby osobników. Obiekt datowany jest przez autorów opracowania na drugą połowę V w. n.e. Ze środowiskiem wodnym wiąże się inne, zupełnie wyjątkowe znalezisko z osady w Modlnicze, woj. małopolskie, stan. 2 (M. Byrska-Fudali, M.M. Przybyła 2010). W naturalnym i prawdopodobnie zabagnionym zagłębieniu gruntu około 2 x 1 x 0,6 m

¹⁰ Patrz: T. Makiewicz, W. Kaczor, M. Krąpiec, D. Makowiecki, E. Miłosz, M. Polcyn 2008.

(ob. 2537) znaleziono aż 23 280 g przepalonych kości ludzkich oraz liczne fragmenty ceramiki, szkła i innych zabytków. Antropologicznie rozpoznano wśród nich szczątki co najmniej 55 osobników (A. Szczepanek 2010). Na powierzchni obiektu zarejestrowano rodzaj nakrywy wykonanej najpewniej z drewna. Autorzy opracowania sugerują, że kości ludzkie mogły tam trafić jednorazowo, po uprzednim przechowywaniu w obrębie osady w tak zwanych „domach zmarłych” (obyczaj przechowywania częściowego szczątków przodków) i w efekcie opuszczenia osady. Nakrywa bagienka interpretowana jest jako symboliczny akt „zamknięcia” obiektu. Obiekt z Modlniczek datowany jest pomiędzy fazą A2 młodszego okresu przedrzymskiego a młodszym okresem rzymskim. Oba odkrycia są zupełnie wyjątkowe i niezwykle ważne dla studiów nad obrzędkiem pogrzebowym i związanymi z nim zwyczajami cmentarnymi.

Kończąc ten etap analizy, trzeba podkreślić, że ani pierwszego, ani drugiego znaleziska nie można z całą pewnością określać jako cmentarzyska, co miało miejsce na przykład w przypadku Konarzewa. Zdeponowanie szczątków ludzkich, najpewniej w jakiejś części wtórne, nie spełnia warunków definiujących cmentarz. Przypomnijmy, cmentarz, a więc i groby stanowiły wydzieloną strefę *sacrum*, odrębną od osady. Dlatego ludność kultury przeworskiej pozostawiała po sobie cmentarzyska, które z niewielkimi wyjątkami, były czytelnie oddzielone od osad. Nawet przechowywanie szczątków ludzkich w obrębie domów (co miało miejsce na przykład w świecie celtyckim)¹¹ nie spełniało takich wymagań. Można co najwyżej powiedzieć, że dana społeczność nie korzystała z cmentarza i nie miała wyodrębnionego miejsca służącego do grzebania zmarłych. Oba znaleziska, zarówno z Konarzewa, jak i z Modlniczek, można natomiast na pewno określić jako szczególne depozyty funeralne, związane z likwidacją określonego *sacrum* i przekazaniem go wodzie, środowisku o bardzo rozbudowanej symbolice. Rzeczywista przyczyna ich powstania i ostateczny cel pozostają jednak niejasne.

Pozostaje ponadto kolejna prawdopodobna ewentualność, a mianowicie rozpraszanie szczątków kostnych w określonych miejscach przestrzeni cmentarza. Jako pierwszy zwrócił na to uwagę K. Godłowski (1981, 117), przypisując to zjawisko młodszym i późnym stadiom rozwojowym obrządku pogrzebowego ludności kultury przeworskiej. Obecne badania wydają się potwierdzać taką tezę. Poświadczają to między innymi znaleziska warstw ciałopalenia z cmentarzysk w Wiktorowie, stan. 1–4 (J. Moszczyński 2010, 153–158), Łękach Majątku, stan. 2A (W. Siciński 2021, 105–108) i prawdopodobnie Rychłocicach, stan. 1 (W. Siciński 2019, 144–145), wszystkie w województwie łódzkim.

Wydaje się, że w chwili obecnej więcej wiemy o problematyce niedoboru przepalonego materiału kostnego w grobach ludności kultury przeworskiej. Wszystkie wyżej przytoczone odkrycia oraz możliwości interpretacyjne wydają się jasno potwierdzać fakt istnienia częściowych pochówków ciałopalnych praktykowanych przez ludność kultury przeworskiej. Pozostaje natomiast niejasne, dlaczego do tego dochodziło i gdzie deponowano pozostałości, nietrafiające do grobów materiał kostny. Częściowej odpowiedzi dostarczają różnego rodzaju depozyty funeralne znajdujące zarówno na cmentarzyskach, jak i osadach oraz, jak się wydaje, późny obyczaj rozsypywania części (?) ciałopalenia w odrębnych strefach cmentarza.

¹¹ Więcej na ten temat pisze B. Cunliffe 2003, 253–255.

Formy upamiętnienia – oznaczenia grobów i elementy konstrukcji nagrobnych

Rozpoznano kilka form oznaczeń lub pozostałości zasypisk obiektów funeralnych. Należą do nich rozleglejsze bruki obejmujące od jednego do kilku grobów, małe bruki pokrywające pojedyncze pochówki, kamienie nagrobne umieszczane w stropie niektórych grobów, relikty mogił uformowanych nad pochówkami i kopców zasypiskowych nad ustrzynami. Osobną kategorię stanowią drewniane konstrukcje wznoszone nad niektórymi grobami, a także drewniane słupy powiązane najprawdopodobniej z oznakowaniem grobów na powierzchni. O części z nich wspomniano już wyżej, przy okazji analizy poszczególnych obiektów funeralnych.

Bruki i kamienie nagrobne

Powierzchnia cmentarzyska w Patokach, stan. 1 charakteryzowała się występowaniem dużej liczby kamieni granitowych różnej wielkości, rozłożonych w niewielkich grupach lub skupiskach widocznych jeszcze przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych. Po naniesieniu na plan okazało się, że część z nich tworzy duże skupiska ze śladami wtórnego rozwleczenia lub przemieszczenia. Wstępnie wyodrębniono osiem bruków oznaczonych osobnymi numerami od jednego do ośmiu (ryc. 2) oraz jeden, poza numeracją, dziewiąty rozległy bruk w obrębie arów I.E-5b i I.E-6c (ryc. 3). Z większością wiąże się występowanie grobów lub obiektów funeralnych kultury przeworskiej. Do najbardziej interesujących należą bruki nr 1 (tabl. XVI), 2 (tabl. CX), 6 (tabl. CXII) oraz ostatni, dziewiąty nieobjęty numeracją połową (tabl. XXII). Cechą wspólną wszystkich badanych i zadokumentowanych bruków było występowanie co najmniej kilkunastu kamieni tworzących układ zwarty oraz nieodłączne ślady rozwleczeń kamieni z poszczególnych skupisk. W niektórych brukach zarejestrowano dwu- lub trzywarstwowy układ kamieni, jak na przykład w bruku nr 2, 6 i w nieoznaczonym, dziewiątym. Ponadto zaobserwowano, że pod kamieniami tworzącymi, jak się wydaje, intencjonalne układy występowała zawsze warstwa szarego, silnie przepłukanego piasku z domieszką spalenizny, drobnych węgli drzewnych i ułamkami naczyń glinianych kultury przeworskiej. Warstwa ta obejmowała także miejsca, z których kamienie usunięto lub zostały rozwleczone, a stanowiła kontynuację zachowanej części bruku. Występował w niej materiał zabytkowy, najczęściej skorupy naczyń. Była ona widoczna po podczyszczeniu powierzchni i wyraźnie odcinała się od żółtego piasku skały macierzystej. Traktowano ją jako warstwę kulturową. W niektórych przypadkach można było w ten sposób określić pierwotny kształt i rozmiary bruku. I tak na przykład bruki nr 1, 2 i 5 miały najprawdopodobniej kształt owalny. Podobny kształt miał też zapewne w połowie zniszczony bruk nr 6. W pozostałych przypadkach jest zbyt mało danych do przekonujących rekonstrukcji. Wśród kamieni bruków lub pod nimi występował w różnym nagromadzeniu materiał zabytkowy, najczęściej w postaci ułamków naczyń. Cztery bruki, nr 1, 2, 6, 9, wymagają osobnej analizy.

Bruk nr 1 (ob. 13) zarejestrowano w arze I.C-3a (tabl. XVI). Centralnie ściśle zwarty, lekko owalny układ mierzył 132 x 172 cm. Przy jego południowej i południowo-zachodniej części były dwa groby: czworokątny grób jamowy nr 7 (ob. 12) wraz z również czworokątnym dołkiem posłupowym (ob. 12A) i grób nr 6 (ob. 10) z zadokumentowanym

nieopodał, również czworokątnym dołkiem nr 3 (ob. 28). W obrębie samego bruku znaleziono jedynie kilka ułamków ceramiki kultury przeworskiej. Warstwa szarego piasku charakterystyczna dla większości przypadków obejmowała obszar wraz z grobem nr 7.

Bruk nr 2 (ob. 36) znajdował się w arach I.A-4b i I.B-4a (tabl. CX). Należał do najlepiej zachowanych. Zachowane relikty kształtem przypominały owalny wieniec ułożony z kamieni w dwóch warstwach. W niektórych miejscach podłoża znajdowały się ślady po usuniętych kamieniach w postaci przebarwień piasku, podobne do tych, które znajdowały się pod nienaruszonymi kamieniami tego samego wieńca. Wśród kamieni bruku znajdował się granitowy kamień żarna nieckowatego z silnie wyrobioną rynną ścierną. Wymiary bruku mierzone wzdłuż długiej i krótkiej osi wynosiły 350 x 404 cm, a szerokość zachowanego wieńca wahała się od 45 cm do 65 cm. W obrębie kamiennego wieńca znajdowały się cztery groby nr 19 (ob. 38), 24 (ob. 46), 29 (ob. 55) i 51 (ob. 133). W bezpośredniej bliskości bruku, w zasadzie na jego krawędzi zarejestrowano dwa kolejne groby: nr 18 (ob. 37) wraz z depozytem ofiarnym w postaci pochówku psa (depozyt funeralny nr 16, ob. 50) oraz grób nr 32 (ob. 65). Można przypuszczać, że pierwotnie bruk ten miał formę owalną lub nawet kolistą, całkowicie wypełnioną kamieniami. Świadczą o tym częściowo zachowane kamienie z wnętrza wieńca i ślady liniowych rozwleczeń z pozostawionymi kamieniami w kierunku południowym i północnym oraz charakterystyczna warstwa szarego piasku. Czy użycie kamienia żarnowego miało znaczenie symboliczne czy przypadkowe, trudno stwierdzić. Sam fakt jego umieszczenia w tym miejscu może być dodatkowym dowodem na intencjonalność bruku. Z dużym prawdopodobieństwem można określić chronologię bruku nr 2. Występujące w jego obrębie cztery groby są datowane na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego i tak też należy ustalić czas powstania całego obiektu.

Relikty bruku nr 6 miały zachowane wymiary 40 x 200 cm. Jego pierwotne rozmiary według zachowanej warstwy kulturowej mogły wynosić około 160 x 230 cm. Pierwotnie bruk był prawdopodobnie owalny lub czworokątny. W obrębie całej warstwy i pod brukiem znaleziono kilkadziesiąt ułamków naczyń kultury przeworskiej. W spągu warstwy pod zachowaną częścią bruku znaleziono kabłąk zapinki A.68 (tabl. CXII: 2). Tuż obok bruku usytuowano grób nr 14 (*bustum*), a w obrębie południowej części warstwy kulturowej związanej z brukiem znajdowała się nieokreślonej funkcji jama nr 5 (ob. 110).

Najtrudniejszy do interpretacji i jednocześnie najciekawszy jest dziewiąty bruk, którego centralną częścią wydaje się być grób nr 10 (ob. 20, tabl. XXII). Usytuowany we wschodniej części przebadanego obszaru cmentarzyska był ulokowany na granicy dwóch odmiennie ukształtowanych skał podłoża o różnej spoiwości. Z jednej strony, od zachodu były to piaski z silnymi wytrąceniami żelazistymi przechodzącymi w konglomerat dość dużych brył hematytu, a z drugiej był to fragment klina mrozowego lub gleb poligonalnych. W związku z tym materiał skalny, kamienie granitowe, niektóre znacznej wielkości, znajdujące się w obrębie zasypiska klina trudno było oddzielić od materiału intencjonalnie ułożonego przez człowieka. W związku z tym przyjęto, że tylko materiał kamienny poza klinem mrozowym (czy fragmentem gleby poligonalnej, gdzie zresztą nie było materiału archeologicznego) może być brany pod uwagę. Być może także kamienie pochodzące z tego miejsca były źródłem surowca czerpanego do użytku funeralnego. Bruk, który jak można przypuszczać był niewątpliwie związany z działalnością człowieka, zalegał nad grobem nr 12 oraz w jego otoczeniu. Były to z reguły kamienie średniej wielkości

lub małe. Z analizy rozrzutu kamieni połączonych w jedną warstwę z tymi nakrywającymi grób wynika, że bruk mógł być bardzo rozległy. Najlepiej zachowała się jego część centralna oraz szeregi kamieni stanowiących układy liniowe. Trudno jednak uznać pojedyncze rzędy kamieni, choć znajdujące się w układzie zwartym za pozostałości rozległego bruku. Warstwa szarego piasku, zwykle towarzysząca układom kamieni była w tym miejscu znacznie bardziej przepłukana i wymyta. Miało to zapewne związek z faktem, że ta część stanowiska znajdowała się wyraźnie niżej, bliżej rzeki. Grób znajdujący się pod brukiem był analizowany wyżej. W jego centralnej części, tuż pod kamieniami bruku znaleziono fragment zapinki żelaznej typu F. Tu warto przypomnieć jego chronologię określoną na fazy A₁–A₁/A₂ młodszego okresu rzymskiego.

Dokładny czas powstania bruków zadokumentowanych na cmentarzysku w Patokach trudno jednoznacznie ustalić. Można je wiązać z dobrze datowanymi obiektami grobowymi znajdującymi się w ich obrębie lub w pobliżu. Trudno jednak stwierdzić czy z najstarszym, czy z najmłodszym z nich. Jedynym wyjątkiem jest tu bruk nr 2 (ob. 36) jednoznacznie datowany na fazę B₂. Niewątpliwie bruki zalegały najpóźniej po dokonaniu ostatniego pochówku, chociaż nie jest wykluczone, że mogły powstawać wcześniej, a rozbierano je i układano ponownie przy kolejnych pogrzebach.

Kamienie nagrobne znaleziono w obrębie 13 pochówków nr: 6, 7, 8, 10, 16, 28, 29, 33, 34, 43, 50, 51 i 53. Większość z nich już wyżej omówiono, pisząc o poszczególnych kategoriach obiektów. Tutaj warto dodatkowo zwrócić uwagę na te spośród nich, w których układ intencjonalny jest najlepiej widoczny. Pojedyncze duże kamienie wkopano w stropy grobów nr 34 (w części wschodniej) i 43 (w części północnej). Po dwa były umieszczone przy grobach nr 16 (od strony południowej) i 51 (naprzeciwległe, w stropie na osi północ–południe). Krąg ze ściśle przylegających do siebie sześciu kamieni granitowych był ułożony wokół krawędzi jamy w grobie nr 50. Przypuszczalnie brukowane były stropy pochówków nr 6, 7, 10, 29, 33 i 53, co poświadcza część kamieni (nieraz kilkanaście) tkwiących na powierzchni grobu i szereg podobnych rozrzuconych obok. Na części kamieni znajdujących jako bruk lub stela stwierdzono ślady popękania, pęknięcia i wyprżenia w ogniu. Prawdopodobnie pierwotnie znajdowały się w obrębie stosu pogrzebowego. Kamienie nagrobne, pojedyncze, podwójne w postaci małego kręgu lub bruku należy interpretować jako formy oznakowania pochówków. Korepondują one ideowo z rozleglejszymi brukami, które prawdopodobnie również stanowiły element widocznej struktury ówczesnego cmentarza. Nie można również wykluczyć, że rozleglejsze bruki były między innymi związane z pochówkami konkretnych rodzin lub grup społecznych.

O intencjonalności oznaczeń lub zabezpieczeń niektórych obiektów na cmentarzysku w Patokach świadczą znaleziska obrabianych kamieni granitowych. Czytelne ślady obciosowywania zaobserwowano w trzech przypadkach. Dwa z nich dotyczą depozytów funeralnych nr 2 i nr 7. Znacznej wielkości kamień nakrywający trzy przechowywane naczynia, prawdopodobnie libacyjne w depozycie nr 2 (tabl. CI) był ociosany z dwu stron, co nadało mu płaski kształt. Jednostronnie, od spodu był ociosany duży kamień znaleziony w stropie depozytu nr 7 (tabl. CIV). Depozyt zawierał przetopione przedmioty z brązu, ułamki silnie wtórnie przepalonych naczyń i 12 g spalonych kości ludzkich. Ustryna nr 6 (tabl. XCIV) miała prawdopodobnie wybrukowany strop (symbolicznie „zamknięty”), z którego zachowało się kilkadziesiąt kamieni w dwóch warstwach. W jego części wschodniej umieszczono duży, płaski kamień (60 x 45 x 23 cm), którego

część spodnia została skuta do bez mała równej, płaskiej płyty. Relikty skuwania, prawdopodobnie dłutem żelaznym zachowały się najlepiej w przypadku kamienia z depozytu funeralnego nr 2 i kamienia z ustryny nr 6. W obu przypadkach ślady ostrza dłuta można wyliczyć na około 2 cm. Były to podłużne, dość równe ciągi o zachowanej głębokości około 1–2 mm. Skuwanie było prowadzone tylko w jednym kierunku, w obu przypadkach zgodnie z dłuższym, płaskim bokiem poddanego obróbce kamienia.

Nasypy, kopce grobowe, drewniane obiekty naziemne

Nasypy nad obiektami funeralnymi i kopce grobowe zaobserwowano w nielicznych przypadkach. Najlepiej udokumentowany jest fragment zasypiska ustryny nr 5 (tabl. XCIII) opisywany już wyżej oraz warstwa żółtego piasku, którą przysypano grób nr 14 (*bustum*, tabl. XXXI). Prawdopodobnie w obu przypadkach nad wymienionymi obiektami znajdowały się finalnie kopce z piasku, może utrwalone kamieniami (ustryna nr 5). Resztki kopczyka z piasku zauważono także nad dwoma grobami: grobem jamowym nr 5 (tabl. XIV) oraz nad uchwyconym w profilu popielnicowym grobem nr 15 (tabl. XXXIII). W trakcie długotrwałego użytkowania cmentarza niektóre groby traciły tożsamość i pamięć o nich zanikała. Przykładem może być tutaj zniszczony krawędziowo przez grób nr 48 (tabl. LXXIII) starszy grób nr 49, które dzieliło przynajmniej 150–200 lat. Nie wydaje się w związku z tym możliwe, aby w takich warunkach starszy grób nr 49 był jeszcze wówczas widoczny na powierzchni.

Na osobną uwagę zasługują relikty drewnianych oznaczeń pochówków lub całych kamiennie-drewnianych konstrukcji nagrobnych. Do takich należy między innymi stela z draniczy umieszczona przy jamowym grobie nr 7 (tabl. XVI). Jej relikty przetrwały w postaci prostokątnego dołka posłupowego (ob. 12A). Stela była umieszczona ukośnie tuż przy wschodnim narożniku czworokątnej jamy grobowej. Prawdopodobnie podobną funkcję mógł pełnić także czworokątny słup (ob. 28) wkopany nieopodal grobu nr 6. Być może podobne funkcje pełniły też cztery odrębnie odkryte dołki posłupowe (obiekty nr 14, 27, 85 i 122) znajdujące się w obrębie cmentarzyska, które trudno powiązać z konkretnymi pochówkami.

Jedyną nagrobną konstrukcję kamiennie-drewnianą zlokalizowano wraz z pochówkiem typu *bustum*, grobem nr 33 (ob. 66). Została ona szczegółowo przeanalizowana wyżej w rozdziale 3.2.1. części trzeciej wraz z propozycją jej rekonstrukcji (ryc. 6). Jeżeli rekonstrukcja jest prawidłowa, a wiele wskazuje na to, że tak, to ukazywałaby rozbudowaną formę nagrobka o cechach wyraźnie nawiązujących do domostwa. Tym samym związek cmentarza z osadą zostałby potwierdzony przez funkcjonalne i symboliczne przeniesienie wraz ze zmarłym funkcji „domu” z miejsca zamieszkania żywych do świata zamieszkałego przez zmarłych.

Zróznicowanie form upamiętniania miejsc pochówków, w tym ich okazałość, wiąże się nieodmiennie ze stopniem znaczenia i zamożności zmarłego i jego bliskich (rodziny, towarzyszy, niekiedy całej społeczności). Stąd zapewne różnorodność oznakowania grobów od najprostszych kopczyków, być może obkładanych darnią lub innym materiałem organicznym, przez małe bruki, stele lub pojedyncze mniejsze kamienie po stele drewniane, rozbudowane konstrukcje kamiennie-drewniane i aż po rozległe bruki i kurhany.

Spśród tych form jedynie kurhany są niekiedy wyraźnie zauważalnym i rozpoznawanym archeologicznie rodzajem nagrobka. Pozostałe, bardziej narażone na zniszczenie są rzadziej rejestrowane w trakcie badań wykopaliskowych. Wydaje się jednak, że podobnych nagrobków lub odmian jednostkowych „domów zmarłych” mogło być więcej także na innych cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej.

Paleniska, warstwa kulturowa i jamy nieokreślonej funkcji

Odsłonięto dwa paleniska nr 1 (ob. 17, tabl. CXV) i nr 2 (ob. 18). W całości zachowało się tylko pierwsze. Z zachowanej części paleniska nr 2 można wnioskować, że oba wyglądały podobnie. W palenisku nr 1 zalegał czarny piasek ze spalenizną, węglami drzewnymi i kilkoma silnie przepalonymi, pokruszonymi i spękanymi kamieniami oraz cztery wtórnie przepalone ułamki naczyń. Oba paleniska znajdowały się obok siebie. W pobliżu nich był grób jamowy nr 9 (ob. 16) oraz depozyty funeralne nr 2 (ob. 23) i nr 15 (ob. 132). W obu depozytach przechowywano najprawdopodobniej naczynia libacyjne. Być może wykorzystywano je w obrzędach, w których pewną rolę odgrywały także paleniska.

Odrębnym zagadnieniem poddanym analizie są fragmenty warstwy kulturowej odkryte na cmentarzysku. Wyróżniono ją jako siedem osobnych obiektów (obiekty nr 4, 8, 11, 19, 32, 100, 112). Występowała w nieregularnych płatach, różnej wielkości i w dwóch zasadniczych odmianach podłoża. Odrębnie rejestrowano warstwę kulturową związaną ze zniszczonymi brukami, przypisując ją do określonych numerycznie bruków. Powierzchnia odsłoniętych kilku części warstwy kulturowej niezwiązanej z brukami wahała się od 2 m² do 6 m². Najczęściej występowała w postaci szarego lub szarozółtego piasku, bardzo silnie przepłukanego. Znajdywano w niej dużo materiału ceramicznego, głównie kultury przeworskiej oraz nieliczne ułamki naczyń kultury pomorsko-kłoszowej. Ogółem biorąc, ceramika kultury przeworskiej znajdowana w warstwie kulturowej była silnie rozdrobniona, niekiedy wtórnie przepalona. Nie była zgromadzona w skupiskach, a jej dyspersja była wyraźnie przypadkowa. Pozycja niwelacyjna stropu warstwy kulturowej sytuowała się zazwyczaj na wysokości stropów obiektów i miała od 4 cm do 15 cm miąższości. Wydaje się, że zadokumentowane płyty warstwy kulturowej można wiązać ze strefą użytkową cmentarzyska i z czynnościami podejmowanymi nie tylko podczas obrzędu pogrzebowego, ale również później, w ramach różnych aktywności prawdopodobnie związanych z kultem zmarłych.

W obrębie dużego, ciągłego i nieprzerwanego płatu warstwy kulturowej nr 4 (ob. 19) znaleziono dwa nienaruszone depozyty funeralne: nr 2 (ob. 23) i nr 15 (ob. 132) oraz oba paleniska nr 1 (ob. 17) i nr 2 (ob. 18). Pomiędzy tymi obiektami w warstwie kulturowej znaleziono prawie 200 ułamków naczyń, w tym cienko- i grubościennych. Część z nich była wtórnie przepalona. Ponadto odkryto w niej fragmenty naczyń z zielonkawego szkła (nieprzepalone), paciorek heksagonalny i przęslik. W omawianym odcinku warstwy nie zarejestrowano żadnych zaburzeń stratygraficznych. Podobnie wyglądały wszystkie pozostałe relikty takiej warstwy zarejestrowane w przebadanej części cmentarzyska w Patokach. Występowały w niej głównie niewielkie ułamki naczyń glinianych, niekiedy przepalone wtórnie. Drobne ułamki przepalonych kości znajdowano sporadycznie. Zbliżony wygląd miała warstwa kulturowa zadokumentowana w obrębie ustrzyny

nr 3 (tabl. LXXXVIII). Zachowała się jedynie fragmentarycznie, zniszczona częściowo przez wkop nowożytny. W jej nienaruszonej części przetrwały trzy depozyty funeralne nr: 4, 11 i 12. Z samej warstwy, odłożonej częściowo w przegłębieniach gruntu zebrano kilkadziesiąt ułamków naczyń kultury przeworskiej.

Inną formę przybierała warstwa kulturowa związana z brukami, o której pisano już wyżej. Miała ona zawsze jednolity, szary kolor, była mniej przepłukana i niekiedy występowały w niej wyraźne ślady po usuniętych bądź rozwleczonych kamieniach w postaci soczewek piasku odłożonego w zagłębieniach po kamieniach lub ciągów szarego piasku rozwleczonego wraz z nimi. Występowało w niej niewiele ułamków naczyń glinianych kultury przeworskiej, niekiedy inne zabytki (na przykład przeszliki) lub nieliczne fragmenty przepalonych kości ludzkich. Pozostałości warstwy kulturowej wśród zniszczonych bruków i w połączeniu z nimi dają możliwość przynajmniej częściowej rekonstrukcji pierwotnego zasięgu układnych warstw kamieni granitowych. Dobrym przykładem są tutaj opisywane już relikty bruku nr 6 (tabl. CXII). Zachowana tam warstwa kulturowa, pozbawiona kamieni była jednolita z warstwą zachowaną pod relikami bruku i pozwalała na identyfikację pierwotnego wyglądu tego obiektu jako formy zbliżonej do owalu. Na granicy południowej omawianej warstwy zadokumentowano dwie niewielkie jamy nr 4 i nr 5 pozbawione materiału zabytkowego, o wypełnisku złożonym z brunatnego piasku z resztkami spalenizny. Niestety, nie można było ustalić ich chronologii. Podobnych jam odkryto siedem. Wyjątek stanowi jama nr 8 (ob. 136), w której znaleziono oprócz spalenizny kilkanaście wtórnie przepalonych ułamków ceramiki kultury przeworskiej. Funkcja tych jam jest niemożliwa do ustalenia.

Wszystkie zabytki znalezione luźno (tabl. CXVII–CXIX) pochodzą z warstw mechanicznych zdejmowanego nadkładu ziemnego i nie mogą być zaliczone do warstwy kulturowej. Zabytki te są najprawdopodobniej pochodną zniszczonych grobów i innych obiektów z cmentarzyska. Część z nich zebrano wprost z powierzchni jeszcze przed rozpoczęciem badań wykopaliskowych. Uwzględniano je w analizie materiałów, każdorazowo określając miejsce ich pozyskania.

Chronologia

Przebadana część cmentarzyska w Patokach, stan. 1 obejmuje chronologicznie czas od przełomu faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego (groby nr: 5, 10, 49, depozyt funeralny nr 13) po fazę C_{1a} młodszego okresu rzymskiego (groby nr: 1, 2, 45). W tym odcinku czasu mieści się szereg grobów i innych obiektów funeralnych o zróżnicowanej chronologii. W obrębie fazy A₂ młodszego okresu przedrzymskiego datowano cztery groby nr 26, 28 (jednocześnie depozyt funeralny w postaci pochówku psa, nr 18), 31, 34 oraz piec kremacyjny (tak zwany grób nr 27) i depozyt funeralny nr 5. Na fazę A₃ i przełom faz A₃/B₁ ustalono chronologię grobów nr 4, 18, depozytu funeralnego nr 1, a także ustrzyn nr: 1, 3, 5 i 7. Tylko ogólnie na młodszy okres przedrzymski można było datować groby nr 7 i 46 oraz ustrzyny nr 9 i 14, a także depozyt funeralny nr 4.

Dziesięć grobów pochodziło z fazy B₁ starszego okresu rzymskiego. Były to groby nr: 13, 14, 16, 17, 30, 32, 33, 43, 48 i 53. Spośród nich trzy groby można było datować bardziej precyzyjnie: grób nr 14 na B_{1c}, grób nr 16 na przełom faz B₁ i B_{2a} oraz grób nr 33 na fazę B_{1b}. Z fazą B₁ można wiązać też ustrzynę nr 10 i bruk nr 6.

Najwięcej obiektów pochodziło z fazy B₂. Było to 17 grobów o nr: 9, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 29, 36, 38, 41, 42, 44, 50, 51, 52 oraz zniszczony kurhan nr 1, ustryna nr 8 i depozyty funeralne nr: 2, 8 i 15. Pięć z nich określono chronologicznie z dokładnością do podfazy: groby nr 36 i 41 datowano na podfazę B_{2a}, groby nr 20, 44 i 50 na B_{2b}. Szeroko, na starszy okres rzymski określono chronologię grobów nr 23 i 35, jak również ustryny nr 4 i depozytu funeralnego nr 6.

Najmłodszych jest pięć grobów datowanych od schyłku fazy B₂ starszego okresu rzymskiego po fazę C_{1a} młodszego okresu rzymskiego o nr: 1, 2, 6, 8 i 45 oraz ustryna nr 6.

Jak się wydaje, tylko do starszego okresu rzymskiego można przypisać groby nr 23, 35 i ustrynę nr 4 oraz depozyt funeralny nr 6. Podobnie jedynie w ramach okresu rzymskiego trzeba datować groby nr: 25 (depozyt funeralny w postaci pochówku psa, nr 17), 39 i 47. Generalnie na młodszy okres przedrzymski lub okres rzymski określono przynależność grobów nr: 11, 37 i 40 oraz ustryny nr 2 i depozytów funeralnych nr: 3, 7, 9, 11, 12.

Należy ze szczególną uwagą odnotować, że we wszystkich przedziałach chronologicznych obok pochówków ludzkich występowały też ustryny, niektóre dobrze datowane w obrębie faz. Niekiedy znajdowano też dobrze datowane depozyty funeralne i ofiarne. Fakt ten pokazuje, że w poszczególnych okresach użytkowania działały wszystkie elementy związane z obrzędkiem pogrzebowym, a poszczególne, współzależne obiekty o odmiennych funkcjach znajdowały się blisko siebie.

Ogółem datowanie przebadanego fragmentu cmentarzyska w Patokach na stanowisku 1 daje mniej więcej obraz, jak duży mógł to być (może być?) obiekt funeralny. Zanotowana rozpiętość chronologiczna na tak małym, poznanym obszarze (nieco ponad sześć arów), obejmująca blisko 400 lat, pozwala sądzić, że znaczna część stanowiska pozostaje jeszcze niezbadana, a pewna jego część jest już zniszczona lub pozostaje niedostępna (las). Wszelkie analizy związane z dyspersją czasową obiektów w przestrzeni cmentarzyska są bezprzedmiotowe z uwagi na brak obrazu całości. Jedyne co można stwierdzić, to że zbadana strefa obejmuje prawdopodobnie fragment najstarszej części cmentarzyska z młodszego okresu przedrzymskiego oraz dość reprezentatywną grupę znalezisk ze starszego okresu rzymskiego, których wśród odsłoniętych obiektów było najwięcej. Wydaje się również, że najstarszy fragment cmentarzyska znajdował się w południowo-zachodniej lub centralnej części stanowiska, a pochówki młodsze mogą być usytuowane w strefie północnej i północno-wschodniej. Także sumaryczna analiza bogactwa wyposażenia i rozważania demograficzne nie są celowe, poza obserwacjami dokonanymi już wyżej, z tych samych powodów, co rozkład chronologiczny obiektów.

Podsumowanie

Rytuały, obyczaje pogrzebowe i cmentarne praktykowane przez ludność kultury przeworskiej w świetle odkryć na cmentarzysku w Patokach, stan. 1

Badania na cmentarzysku w patokach nad Bzurą pozwoliły zadokumentować szereg obiektów, z których część z definicji ukazywała ich funkcje. Należą do nich ustryny i stopy pogrzebowe oraz groby popielnicowe i jamowe. Mniej oczywiste są pozostałe znaleziska, których definicje podane wyżej umożliwiają, przynajmniej ogólnie, określenie ich przeznaczenia. Należą do nich między innymi intencjonalne, większych rozmiarów układy kamieni opisywane jako bruki oraz depozyty funeralne. Te ostatnie kryją w sobie

najczęściej nieznane lub trudno rozpoznawalne przeznaczenie. Także w niektórych grobach obserwacja rozmieszczenia i sposobu potraktowania materiału zabytkowego, zarówno elementów wyposażenia zmarłego, jak i szczątków ludzkich, skłania do przemyśleń, bowiem, jak to wynika z wszystkich tradycji pogrzebowych i cmentarnych różnych kultur i w różnym czasie, akurat w takim miejscu jak cmentarz rzadko który sposób postępowania czy gest powstaje bez przyczyny¹². Poruszając ten temat, autor nie zmierza do pełnej rekonstrukcji wszystkich aktywności podejmowanych przez społeczność czy poszczególne jednostki na cmentarzysku w Patokach w obliczu śmierci i pogrzebu. Temat ten był już kilkakrotnie szeroko podejmowany i z różnym skutkiem opisywany¹³.

Poniższa analiza zmierza przede wszystkim do zaprezentowania nowych zjawisk, odkrytych na cmentarzysku w Patokach, podając nasuwające się wszelkie możliwe sposoby ich interpretacji. Podejmując się tego zadania, autor przyjmuje pozycję obserwatora, próbującego dostrzec pewną dynamikę aktywności człowieka w obrębie cmentarza, której częściowy przekaz zawiera w sobie każdy relikw materialny. Nie dokonując próby objaśnienia zadokumentowanych faktów (obiektów archeologicznych), pozostają one jedynie zwykłymi grobami, jamami lub skupiskami kamieni. Przyjmując taki punkt widzenia, objaśnianie musi zawierać w sobie założenie, że powstanie każdego zarejestrowanego obiektu archeologicznego miało konkretną przyczynę, a więc sprowadzało się do działania. Sposób prowadzenia takiej analizy podlega oczywiście na każdym etapie falsyfikacji. Działania te można podzielić na cztery zasadnicze grupy zjawisk:

1. Rytuały i obyczaje związane z obrzędem spalania zwłok.
2. Rytuały i obyczaje dotyczące składania ciała do grobu.
3. Rytuały i obyczaje ofiarne.
4. Upamiętnianie i wyróżnianie poszczególnych pochówków.

Zasadnicza trudność w podejmowaniu takiego tematu polega na wzajemnym przenikaniu się form i znaczeń tych samych znalezisk, które często znajdują się według naszego postrzegania na granicy wyodrębnionych sfer działania. Ale chyba właśnie na tym opiera się specyfika takiego miejsca jak cmentarz.

Rytuały i obyczaje związane z obrzędem spalania zwłok

Samo układanie stosu pogrzebowego było zapewne związane z określonymi rytuałami. Reliktem jednego z nich są ofiary składane w związku z jego budową. Świadectwem dokumentującym takie zabiegi jest odwrócona do góry dnem czarka złożona pod narożnikiem dołu wykopanego pod stos nr 1 w obrębie ustrzyny nr 3 (tabl. LXXXVIII, LXXXIX:5). Sama czynność odwrócenia przedmiotu (np. grotu oszczepu, umba) w celu uzyskania położenia niezgodnego z jego funkcją jest znacząca i była rejestrowana jeszcze w innych przypadkach. Może dotyczyć samej śmierci jako odwrotności życia lub/i w tym akurat przypadku

¹² Trudno w tym miejscu posilkować się konkretnymi przykładami, gdyż wymagałoby to odrębnego rozdziału lub nawet osobnej pracy. Trzeba jednak zwrócić uwagę na kluczowe opracowania tych zagadnień zawarte w niektórych podstawowych publikacjach, takich autorów jak np. S. Czarnowski 1956; G. Dumézil 1954; M. Eliade 1993; A. Fischer 1921; J. Kmiecinski 1997; H. Lindsay 2000; B. Malinowski 1984; A. Szyjewski 2001; J.M.C. Toynbee 1996.

¹³ Materiał porównawczy można znaleźć w opracowaniach obrządku pogrzebowego np. A. Kempisty 1965; J. Szydłowski 1964; A. Błażejowski 1998; J. Zagórska-Telega 2019, 197–203; D. Żychliński 2014.

złożenia ofiary duchom tellurycznym, na przykład duchom przodków. Brak tego typu znalezisk z pozostałych ustrzyn nie stanowi o wyjątkowości tego faktu. Ofiary mogły być składane w różnej postaci, także z materiałów organicznych, ulegających całkowitemu przepaleniu pod rozżarzonym dnem stosu lub podlegających stopniowej biodegradacji.

Ułożenie na przygotowanym stosie pogrzebowym ciała zmarłego i umieszczenie przy nim przedmiotów, które miały spłonąć razem z nim, wiązało się zapewne z odrębnym rytuałem. Materialne pozostałości trafiały do grobu.

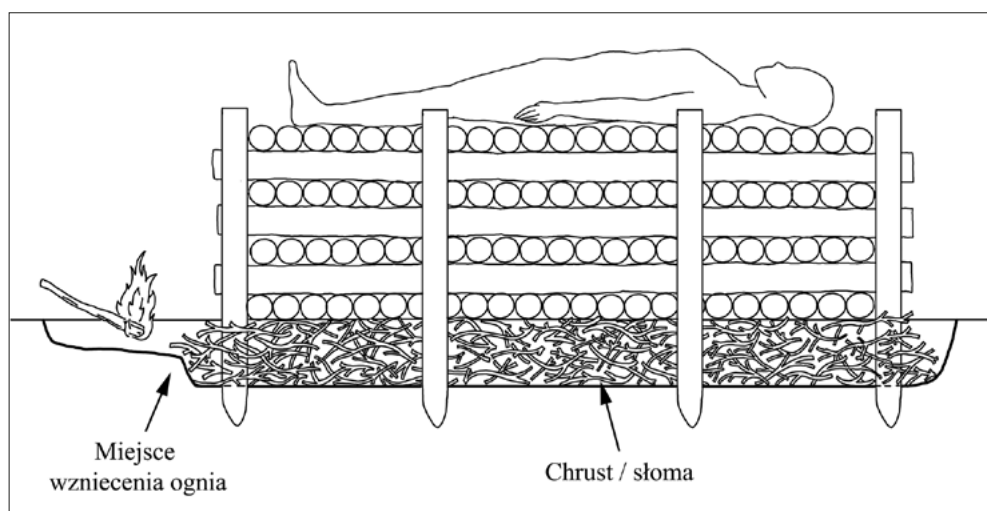
Można przypuszczać, że podstawowym składnikiem obrządku spopielenia ciała był rytuał podpalania stosu pogrzebowego. Bez mała regułą na cmentarzysku w Patokach było umieszczanie stosu pogrzebowego w lub nad wykopanym w tym celu dołem. Cel takiego postępowania jest niejasny. Jeżeli przyjmiemy, że wykopywanie dołu pod stos miało określony cel, a na pewno miało, to możemy rozpatrywać dwie możliwości. Pierwsza dotyczyłaby obniżenia konstrukcji celem łatwiejszego dostępu do mar (o ile były) ze zwłokami. Ma to sens, zwłaszcza jeżeli weźmiemy pod uwagę czynne zachowanie świadków spopielenia ciała poprzez na przykład dostawianie darów grobowych, spełnianie libacji i tym podobnych czynności. Druga możliwość zakłada nieco odmienną intencję konstrukcji stosu pogrzebowego. W tym drugim przypadku jama wykopywana pod stos układanych na niej rusztowo bali drewnianych i opartych o jej krawędź miała odrębną funkcję. Można w niej było zgromadzić łatwy do zapalenia chrust, słomę, siano, gałęzie lub mieszankę takich składników. Nie uległaby ona zgnieceniu pod ciężarem drewna, gdyż bale stosu, co dokumentują odkrycia z Patok, były oparte o krawędzie jamy. Sam stos bywał jednocześnie podpierany wbitymi pionowo lub ukośnie palami drewnianymi (na przykład ustryny nr 5 i 9, groby-*busta* nr 30 i 33). W takim przypadku potrzebne było miejsce, które nie naruszając całej konstrukcji, służyłoby do wzniecenia ognia w łatwym do zapalenia materiale nagromadzonym pod stosem. Informacji dostarcza nam tutaj ustryna nr 1 (tabl. LXXXVI). Była złożona z dwóch połączonych ze sobą jam: A i B, gdzie jama B, płytsza i znacznie mniejsza, była jednak połączona z główną jamą stosu pogrzebowego (A). Można uznać, że takie właśnie miejsce, z którego należało skutecznie i łatwo podpalić stos, dokumentuje właśnie jama B. Podobne miejsce zostało zlokalizowane także przy grobie-*bustum* nr 14 jako jama nr 8 (tabl. CXII). Taki układ bali drewnianych stosu pogrzebowego wymagał także niewielkiego otworu w przeciwległej części jamy pod stosem w celu utworzenia ciągu kominowego koniecznego do prawidłowego i szybkiego spalania (ryc. 12). Nie była to z pewnością szczególna trudność, biorąc pod uwagę fakt znajomości w owym czasie działania pieca. Moment podpalenia stosu był na pewno kulminacyjną częścią uroczystości i wiązał się z wieloma działaniami. Niestety nic nie wiemy o tym, kto go zapalał (wyznaczony do tej czynności „palacz zwłok”?) i czy było to uwarunkowane rytuałem. W tym miejscu należy także wspomnieć o czynniku czasowym. Z badań eksperymentalnych wynika, że stos mógł płonąć nawet 10 godzin (J. Piontek 2002, 96–97).

Na marach (o ile były wyodrębnione) wraz ze zwłokami umieszczano szereg przedmiotów mających związek z obrzędem. Większość z nich płonęła ze zwłokami. Tutaj należy zwrócić uwagę na pewien podział tych artefaktów, który wydaje się być istotny. Były to przedmioty będące własnością zmarłego, inne które darowywano mu na drogę w zaświaty oraz takie których używano w trakcie ceremonii, a które nie były spalane. Szczególnie ostatnie z nich budzą zaniepokojenie. W wielu grobach na cmentarzysku w Patokach znajdowano ułamki naczyń okopcone lub pokryte drobną siatką spękań. Najbardziej

reprezentatywne są tu zabytki znalezione w grobie nr 10. Wśród nich znajdowała się też bardzo dobrze zachowana czarka 10/3. Na jej powierzchni pokrytej miejscami drobnymi lub nieco większymi spękaniem były i takie, w których zauważono mocno wtarte, przywarte bądź spieczone z ceramiką drobne węgle drzewne. Także ułamki naczyń z grobu nr 49 i z powiązanego zapewne z nim depozytu funeralnego nr 13 wykazywały liczne ślady drobnych spękań i okopceń. Spękania takie powstają na ceramice wskutek gwałtownego wychładzania uprzednio silnie rozgrzanych naczyń. W tym przypadku nasuwa się tylko jedno wytłumaczenie. Naczynia te musiały znajdować się w bezpośredniej bliskości silnie rozgrzanego środowiska, najpewniej stosu pogrzebowego, o czym świadczą na przykład wtarcia węgla drzewnych w czarce z grobu 10/3. Prawdopodobnie pełniły one jakieś funkcje podczas spopielenia ciała, a następnie ustawiano je przy płonącym, a może już dogasającym stosie. Siateczka spękań musiała powstać w momencie całkowitego dogaszania stosu jakimś zimnym płynem, najprawdopodobniej wodą. Następnie resztki tych naczyń lub całe naczynia, o ile nie rozpadły się pod wpływem gwałtownego oziębienia, grzebano wraz ze zmarłym lub umieszczano osobno w obiektach określonych między innymi jako depozyty funeralne. Czy dogaszanie stosu było przyjętym rytuałem? Trudno powiedzieć, ale ilość ułamków naczyń znajdujących w grobach i depozytach ze śladami gwałtownego wychładzania przemawia za taką ewentualnością.

Ryc. 12. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Rekonstrukcja ideowa stosu pogrzebowego na podstawie ustrzyn nr 1 (ob. 60) oraz ustrzyn nr 3 (ob. 63), 5 (ob. 74) i 6 (ob. 86): kultura przeworska (wg J. Skowron, rys. J. Olejnik).

Fig. 12. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Ideological reconstruction of the funeral pyre on the basis of ustrinum No. 1 (object 60) and ustrinum No. 3 (object 63), 5 (object 74) and 6 (object 86): Przeworsk culture (according to J. Skowron figure J. Olejnik).

Istnieje jeszcze inny problem związany ze spalaniem zwłok. Dotyczy on liczby stosów pogrzebowych. Obecność aż 11 ustrzyn, o ile oczywiście wszystkie prawidłowo rozpoznano, ale także trzech grobów-bustum, które są również stosami pogrzebowymi, to stosunkowo dużo na tak niewielkim przebadanym obszarze jednego cmentarzyska. Nie licząc bustów, w stosunku do 47 obiektów rozpoznanych jako groby otrzymujemy wynik ponad czterech pochówków na jedną ustrzynę. Okazuje się jednak, że niekoniecznie można przyporządkowywać do ustrzyn czy nawet stosów pogrzebowych poszczególne jednostkowe pogrzeby. Kremacja nie zawsze miała przewidywalny przebieg. Niekiedy trzeba ją było przerwać, przenieść stos w inne miejsce i dokończyć obrzęd później (J.M.C. Toynbee 1996, 39–42). Dość makabryczną przyczynę takiego postępowania przywołuje Plutarch z Cheronei w opisie żywotu Grakchów. Po śmierci jednego z przyjaciół Tyberiusza Semproniusza Grakchusa: [...] *gdy zwłoki ułożono na stosie i stos podpalono, nabrzmiały*

i pękły, i polala się z nich zepsuta krew w takiej ilości, że płomień na stosie zgaśł. Podłożono nowy ogień, ale stos nie chciał się zapalić. I dopiero po przeniesieniu na inne miejsce, zajął go płomień po wielu trudach i zabiegach (Plutarch, *Grakchowie*, 13). Tym samym zostaje podważona obserwacja możliwości identyfikacji archeologicznych odkryć poszczególnych stosów pogrzebowych w *Barbaricum* z możliwą liczbą spopielonych tam zwłok. Okazuje się bowiem, że niekiedy jedno ciało mogło być spalane na więcej niż jednym stosie. Czy wobec tego niektóre opisywane wyżej depozyty funeralne nie mogły mieć związku z takimi właśnie przypadkami?

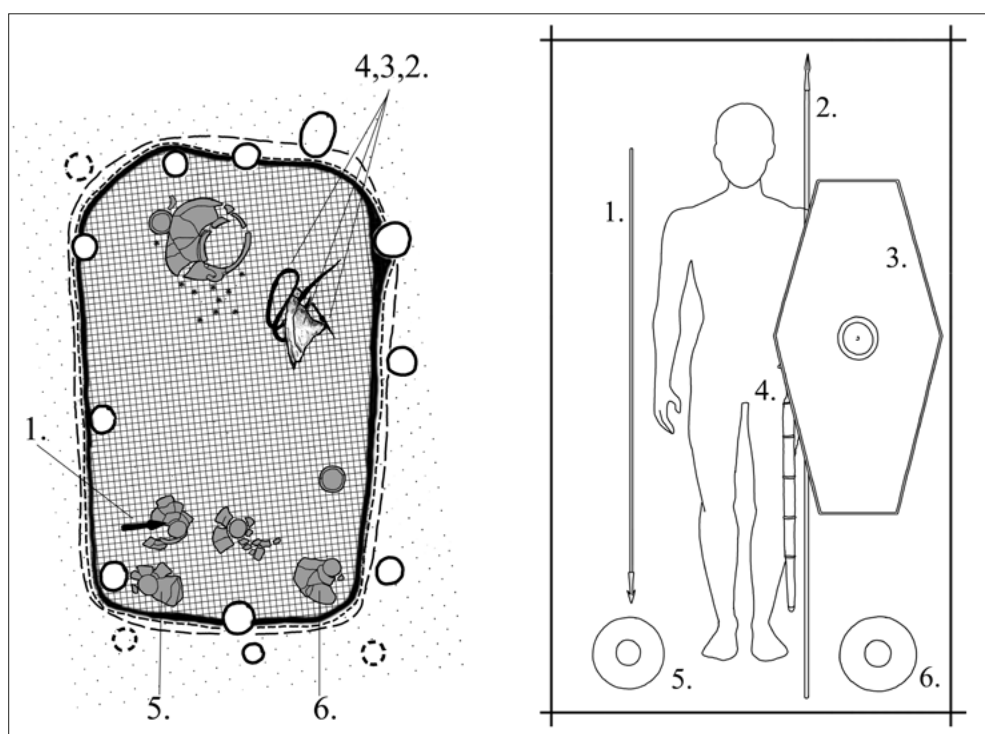
Rekapitułując, można wyróżnić przynajmniej trzy fazy czynności obrzędowych dziejących się w związku ze stosem pogrzebowym: przed zapaleniem stosu (układanie zwłok, składanie darów), podpalenie i płonienie stosu (libacje i układanie naczyń libacyjnych przy stosie) oraz czynności po jego wygaszeniu lub wygaśnięciu (wybieranie ciałopalenia i spalonych przedmiotów do pochówku).

Rytuały i obyczaje dotyczące składania ciała do grobu

Wygaszenie stosu skutkowało przejściem do następnego etapu, czyli przede wszystkim wyodrębnienia spopielonych resztek kostnych zmarłego oraz spalonego wyposażenia w celu dopełnienia pochówku. Tutaj trudno odnotować ślady archeologiczne, które można by uznać za dokumentację konkretnych działań. Jednak już w obrębie samych grobów obserwujemy pewne zabiegi dotyczące traktowania szczątków ciałopalenia i wyposażenia grobowego. Podstawowym faktem jest, jak się wydaje, obyczaj, a może rytuał dzielenia. Sama czynność dzielenia przepalonych fragmentów kostnych jest praktycznie dowiedziona poprzez zauważone przez wielu badaczy często wręcz symboliczne ilości kości w wielu grobach. Omawialiśmy to zjawisko wyżej. Tutaj trzeba zastanowić się, czy dotyczyło ono wyłącznie szczątków ciałopalenia czy także wyposażenia zmarłego lub innych przedmiotów używanych w trakcie pogrzebu. Dzielenie takie było prawdopodobnie obyczajem obwarowanym pewnymi rytuałami. Część (prawdopodobnie duża) fragmentów kości trafiała w inne miejsca. Jakaś ich, niewielka (symboliczna?) ilość była zakopywana w osobnych jamach wraz z fragmentami przedmiotów, najczęściej ułamków naczyń glinianych, których stan zachowania (wtórne przepalenie, okopcenie) świadczy o używaniu ich w trakcie obrzędów. Miejsca takie na cmentarzysku w Patokach były często oznakowane na powierzchni równo układanymi kamieniami, a więc „zamknięte” podobnie jak ustryny czy groby (np.: depozyty funeralne nr 3, 4, 5, 11, 12). Szczególnym przypadkiem jest depozyt funeralny nr 13 (ob. 128). Jego związek z grobem nr 49 (ob. 127) wydaje się nie ulegać wątpliwości. Niektóre fragmenty naczyń zachowane w obu obiektach pochodziły z tych samych naczyń. Na przykład ułamki kubka typu TD-VI.1a z grobu nr 49/10 i ułamki tego samego kubka z depozytu funeralnego nr 13/8. Podobnie z tego samego naczynia były ułamki wylewów z grobu 49/13 i depozytu 13/10 oraz fragmenty misy z iksowatym uchem typu TD-II.1 z grobu 49/12 i odpowiednio 13/9 z depozytu funeralnego. Oba obiekty sąsiadowały ze sobą (ryc. 2) i są identycznie datowane na przełom faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Można sądzić, że charakter tego typu depozytów funeralnych był częścią rytuałów związanych z dzieleniem szczątków ze stosu pogrzebowego. Cel tych działań jest trudny do ustalenia, choć wynika z tego pewien podział

rozdysponowywany być może pomiędzy ogień (stos), ziemię (grób), wodę (bagno?, rzeka?, studnia?) i niektóre depozyty funeralne być może związane z czynnościami oczyszczającymi wykonywanymi po pogrzebie. Poszerzając wątek dzielenia, podziału przedmiotów, warto przypomnieć podobny obyczaj zaobserwowany na osadzie w Antoniewie nad Bzurą, stan. 1. Odsłonięto tam obiekt o charakterze sakralnym (ob. 21). Jego podstawowym składnikiem była znacznych rozmiarów misa gliniana, którą stanowił wylepiony gliną dół oraz usytuowany na jej krawędzi depozyt ofiarny w postaci pochówku psa. W wypełnisku misy odkryto płyty granitowe ze śladami obróbki, kilka naczyń glinianych i ponad 400 ułamków ceramiki rozłożonych w obrębie tejże misy (ołtarza?) z uwzględnieniem podziału na wylewy, partie brzuśców i dna. Wszystkie z nich zebrano i zgrupowano w innej części obiektu (J. Skowron 2006, 83–90, tabl. XI, XXV–XXXIII). Prawdopodobnie podział ten miał symbolizować misę jako duże naczynie ofiarne.

Związany z wyżej omawianymi zagadnieniami jest charakter bustów jako szczególnej formy obrządku pogrzebowego. Wyżej opisano jego szczegóły, powiązania i analogie. Tutaj trzeba zwrócić uwagę na najlepiej zachowane *bustum*, grób nr 33 (ob. 66), ale tylko w jednym aspekcie, dotyczącym rozplanowania przedmiotów umieszczonych w obrębie pochówku. Spróbujemy dociec przyczyn takiego właśnie a nie innego rozłożenia artefaktów oraz ich prawdopodobnej symboliki. Mając wiedzę o tym, że *bustum* było jednocześnie stosem pogrzebowym i analizując jego plan (tabl. LII), powstaje pytanie, czy rozkład przedmiotów w jego obrębie nie powtarza wyglądu mar pogrzebowych, jakiegokolwiek by one nie były. A zatem, popielnica (zmarły) znajdowała się w wybranym centrum, zapewne, jak się domyślamy, w miejscu, gdzie pierwotnie spoczywała jego głowa. Miecz, imacz i umbo (a więc tarcza) oraz jeden grot broni drzewcowej (włóczni, trzymanej razem z tarczą) leżały po lewej stronie, zgodnie z noszeniem tych części uzbrojenia, a grot broni drzewcowej z zadziorami (zapewne oszczepu) po prawej, również zgodnie z regułą trzymania tej broni. Na wszystkich militariach były ślady przepalenia lub patyny ogniowej. Tuż przy popielnicy (w tej symbolice przy głowie) postawiono niewielką czarkę glinianą 33/5. Tego typu niewielkie naczynia do picia występowały często w grobach wojowników, jak na przykład w grobie 21 z Kun, stan. 4 (J. Skowron 2008, tabl. VIII–XI). Jest to pierwszy aspekt rekonstrukcji idei rozkładu wyposażenia związany bezpośrednio ze zmarłym. Rekonstrukcję mar pogrzebowych (lub inaczej: wyglądu stropu stosu pogrzebowego) zaproponowano dla tego konkretnego pochówku na rycinie 13. Osobne znaczenie można przypisać rozstawieniu naczyń glinianych. W obu zachodnich narożnikach jamy grobowej, naprzeciwległe popielnicy, leżały odwrócone dnem do góry dwie całkowicie wtórnie przepalone, miejscami zeszkłone i odkształcone misy gliniane. Z całą pewnością znajdowały się na stosie pogrzebowym i to prawdopodobnie już od wzniesienia ognia do jego wygaśnięcia. Dwie umieszczone nad nimi, blisko siebie leżące misy (jedna dnem do góry) oraz stojące przy nich dwa kubki ze skupiska III były zgniecione, ale nieprzebrane wtórnie. Nieprzebrany był też kubek w skupisku IV. Można więc z całą pewnością stwierdzić, że naczynia te (podobnie jak czarka przy popielnicy i sama popielnica) nie znajdowały się na stosie pogrzebowym. Prawdopodobnie również garść spieczonych żołądzi rzucona przed popielnicą nie znajdowała się bezpośrednio na stosie, gdyż uległaby całkowitemu spaleni. Możemy na podstawie tych obserwacji wyróżnić szereg czynności, z których część na pewno była związana z określonymi ceremoniami (rytuałami).

Ryc. 13. Patoki, gm. Nieborów, woj. łódzkie, stan. 1. Rekonstrukcja ideowa wyglądu mar pogrzebowych (stropu stosu pogrzebowego) oraz ułożenia zwłok wraz z rozkładem wyposażenia na podstawie konkretnego pochówku wojownika z grobu nr 33 (ob. 66) – *bustum*: kultura przeworska.

Fig. 13. Patoki, municipality Nieborów, Province Łódź, site 1. Ideological reconstruction of the appearance of the funeral bier (*feretrum*) (funeral pyre ceiling) and the arrangement of the corpse along with the distribution of the equipment on the basis of a specific burial of a warrior from grave No. 33 (object 66) – *bustum*: Przeworsk culture (according to J. Skowron figure J. Olejnik).

Przede wszystkim najważniejsze wydaje się samo intencjonalne rozmieszczenie wszystkich artefaktów w obrębie grobu. Trzeba podkreślić, że logika usytuowania tych przedmiotów, taka jak wybór stron w obrębie grobu, reguła odwracania jednych artefaktów a innych nie, była wyraźnie przemyślana. Skoro tak uczyniono, to zapewne w konkretnym znaczeniu symbolicznym. Najprostsze do objaśnienia wydaje się usytuowanie militariów i naczyń do picia. Być może w ten sposób układano na stosie (marach?) ciało zmarłego wojownika gotowego do rytuału przejścia. Zniszczone przez ogień misy przykrywały zapewne nieznany materiał organiczny (zapasy na drogę?, wiatyk?). Natomiast dostawione później naczynia (dwie misy, czarka i kubek) były prawdopodobnie używane podczas ceremonii pogrzebowej (libacje?, rytualna uczta?), a następnie umieszczone w grobie jako związane częściowo ze zmarłym i rytuałami dopełnianymi podczas płonienia stosu (może traktowane poprzez to jako nieczyste?). Trzeba jeszcze wspomnieć o grocie broni drzewcowej wbitym w podłoże nieopodal grobu, jeżeli właściwie odczytujemy jego umieszczenie. Symbolika taka była związana w ogóle z odwracaniem przedmiotów na znak śmierci, o czym pisano już wyżej. Idąc tym tokiem rozumowania, mamy prawo wyodrębnić kilka czynności, zabiegów, których dokonywano w akcie składania do grobu. Po pierwsze wybierano ze stosu symboliczną część szczątków zmarłego (222 g!), które umieszczono w urnie wraz z kilkoma przedmiotami (zapinka, sprzączka, nóż).

Resztę ciałopalenia (znaczną część) składano gdzie indziej. Nie wiemy gdzie. To już dwie odrębne czynności. Następnie urnę wkopano częściowo w dno *bustum* i rozmieszczono liczne przedmioty, zgodnie z ówczesnymi zasadami przyjmując jako centrum postać zmarłego. Odrębnym działaniem, ale związanym z rozkładaniem przedmiotów, był zabieg niszczenia niektórych rzeczy, szczególnie tych należących do zmarłego. Zgięto miecz i umbo tarczy. Prawdopodobnie dokonywano tych czynności w celu „uwolnienia” duszy przedmiotów lub na znak śmierci właściciela. Wydaje się, że dokonywano tego właśnie już po wygaśnięciu stosu, gdyż patyna ogniowa była najczęściej popękana w miejscach zgięć. Tym czynnościom, na pewno związanym odpowiednim rytuałem, towarzyszyły prawdopodobnie niemożliwe do ustalenia obrzędy, na przykład libacje. Materialne pozostałości tych działań trafiały zapewne, w niektórych przypadkach do osobnych jam, które identyfikujemy w postaci części depozytów funeralnych.

Kolejną czynnością było złożenie przedmiotów niespalonych, który to akt prawdopodobnie zamykał rytuał składania do grobu. Zasypanie całego pochówku i najprawdopodobniej wyłożenie brukiem jego powierzchni rytualnie „zamykało” grób. Wyróżniliśmy sześć podstawowych czynności, zdarzeń zachodzących po kolei, każda oddzielnie, pod koniec ceremonii pogrzebowej. Można je było wyodrębnić na podstawie analizy dobrze zachowanego pochówku, jakim był grób nr 33. Grób ten przetrwał w dobrym stanie pomimo zniszczenia prawdopodobnie stojącego nad nim drewniano-kamiennego nagrobka. Dokonana wyżej interpretacja odkrytych źródeł, a więc uprawniona, pozwalała na odtworzenie końcowej części uroczystości pogrzebowej, rekonstruując kolejne działania podejmowane przez żałobników. Każde z nich, wynikając niejako jedno z drugiego, było jednocześnie odrębnym zdarzeniem. Podążając tropem myślenia A.N. Whiteheada (2021), to poszczególne zdarzenia są faktami w procesie przemian, który odczytujemy jako historię.

Rytuały i obyczaje ofiarne

Jak o tym pisaliśmy wyżej, w rozdziale pierwszym części trzeciej, cmentarz w pojęciu antycznych Rzymian i najpewniej również społeczeństw *Barbaricum* był *locus religiosus*. Jako wyodrębnione miejsce, z wyboru i przeznaczenia święte, było zapewne chronione przed profanacją i mogły się tam odbywać działania związane nie tylko bezpośrednio z pogrzebem, lecz także z kultem zmarłych (a więc przodków również) oraz inne aktywności dedykowane światu pozagrobowemu. Chodzi przede wszystkim o obyczaje i rytuały ofiarne dziejące się na cmentarzu niezależnie od obrządku pogrzebowego. Materialne relikty takich zachowań, aczkolwiek dostępne archeologicznie są słabo czytelne głównie poprzez duże trudności w możliwości zrozumienia (nazwania) ich przeznaczenia. Na cmentarzysku w Patokach szczęśliwie udało się wychwycić, jak przypuszczamy, niektóre z nich.

Związane z nimi jest siedem obiektów archeologicznych. Są wśród nich trzy groby jamowe będące jednocześnie depozytami ofiarnymi w postaci pochówków psów, określone jako depozyty funeralne nr 16 (ob. 50 + 37), 17 (ob. 47) i 18 (ob. 53). Jeden to wyjątkowe znalezisko pieca kremacyjnego (ob. 52). Pozostałe trzy to przeznaczone do wielokrotnego użytku naczynia libacyjne: obiekty funeralne nr 2 (ob. 23), 6 (ob. 68) i 15 (ob. 132). Wszystkie były szczegółowo opisane w podrozdziale o depozytach funeralnych i ofiarnych. W tym miejscu pragnę zwrócić uwagę na ich charakter jako ślad odrębnych i, co wydaje się bardzo ważne, cyklicznych zdarzeń.

Przede wszystkim należy wyodrębnić wysoce prawdopodobne zjawisko składania krwawych ofiar zwierzęcych na cmentarzysku w Patokach. Odsłonięty obiekt nr 52 (pierwotnie określony jako grób nr 27) pełnił zupełnie dotychczas nieobecną w źródłach archeologicznych rolę pieca kremacyjnego przeznaczonego najpewniej do spopielenia ciał zwierząt, w tym przypadku zapewne psów, których przepalone kości znaleziono w jego wnętrzu. Obiekt ten pozostałby najprawdopodobniej zagadkowym zjawiskiem, gdyby nie odkryte również na tym samym cmentarzysku trzy depozyty ofiarne w postaci pochówków przepalonych szczątków psów oznaczone numerami 16 (ob. 50 + 37), 17 (ob. 47, grób nr 25) i 18 (ob. 53, grób nr 28). We wszystkich omawianych obiektach oprócz przepalonych kości zwierzęcych znajdowały się też inne zabytki wyposażenia w postaci ułamków ceramiki i zabytków metalowych (sprzączki, zapinka). Piec był położony tuż przy południowej części ustryny nr 3 (ob. 63), co dodatkowo wpisuje go w cykl obrzędowy związany z ceremoniałem pochówku na tym cmentarzysku.

Skonstruowanie specjalnego pieca kremacyjnego nie miałooby większego sensu, gdyby nie istniała konieczność cyklicznego powtarzania spopielenia ciał zwierząt, połączonego zapewne z odprawieniem odpowiednich rytuałów. Na kościach dwóch psów z depozytów ofiarnych nr 17 (grób nr 25, ob. nr 47) i 18 (grób nr 28, obiekt nr 53) znaleziono ślady nacięć wykonanych nieznanego rodzaju ostrzem. Trudno jednoznacznie stwierdzić, kiedy powstały. Czy były to ślady cięć przyżyciowych (powstałych za życia danego osobnika), czy też zaistniały po śmierci zwierzęcia? Ponieważ depozyty ofiarne w postaci pochówków psów są na tym stanowisku faktem, a znane są także z osad, należy przypuszczać, że mamy do czynienia z zachowanymi na kościach śladami zabijania ofiar. Nie ma dowodów na to, żeby spożywano mięso psa, a tym samym, aby ślady cięć wynikały z zabiegów kulinarnych, choć i tego nie można wykluczyć. Dwa depozyty nr 17 i 18 były rozmieszczone na cmentarzysku niezależnie od zadokumentowanych grobów ludzkich i wydają się wiązać z określoną, większą przestrzenią nekropoli. Pomiędzy nimi znajduje się najlepiej zachowany bruk nr 2 (ob. 36), z którym łączą się bezpośrednio cztery groby (obiekty nr: 38, 46, 55 i 133). Osobno należy odnotować złożenie kolejnego, takiego samego depozytu ofiarnego w postaci pochówku psa (depozyt funeralny nr 16, ob. nr 50) w obrębie grobu nr 18 (ob. 37). Jak wynika ze stratygrafii, depozyt złożono już po powstaniu grobu, krawędziowo naruszając jego wcześniejszą strukturę. Można więc przyjąć, że była to ofiara (może z ulubionego zwierzęcia zmarłej osoby?), która została dokonana w akcie odrębnego rytuału. Rytuał ten na przebadanej części cmentarzyska w Patokach został powtórzony przynajmniej trzy razy, a zabite prawdopodobnie na ofiarę psy spopieleno w specjalnie do tego przeznaczonym piecu. Nie wiadomo, czy pozostałe w piecu szczątki zwierzęce (177 g) pochodziły z odsłoniętych przez nas ofiar czy też z innych osobników. Nie potrafimy też udzielić odpowiedzi ilokrotnie piec był używany. Jest znana tylko jego chronologia określona na fazę A₂ młodszego okresu przedrzymskiego, zgodna zresztą z pozostałymi depozytami. Wyprowadzamy stąd wniosek o istnieniu nieznanego dotychczas obyczaju związanego z rytualnym zabijaniem zwierząt, w tym przypadku psów, jako ofiar poświęconych najprawdopodobniej bóstwom tellurycznym i powiązanych z kultem zmarłych.

Depozyty ofiarne w postaci pochówków zwierząt są znane z kultury łużyckiej i pomorsko-kloszowej (T. Węgrzynowicz 1982). Krwawe ofiary ze zwierząt, w tym psów, nie są niczym odosobnionym w świecie starożytnym i mogą być bardzo wieloznaczne.

Rzymianie na przykład składali ofiarę z rudego psa w trakcie wiosennego (kwietniowego) święta Robigaliów¹⁴, mającego zabezpieczyć plony przed chorobą rdzy zbożowej (I. Kaczor 2012, 90–92, 101–106). W przypadku zaobserwowanym na cmentarzysku w Patokach trudno jednak dopatrywać się szerszego znaczenia. Pies mógł być poza oczywistą rolą stróża i towarzysza postrzegany również (jak na przykład u antycznych Greków Cerber) z uwagi na swoje przymioty jako łącznik ze światem zmarłych. Nie można też wykluczyć, że ofiara z psa była ofiarą zastępczą (np. zamiast innej, nieosiągalnej lub kulturowo nie do przyjęcia). Publiusz Owidiusz Nazo w opisie Robigaliów podaje:

[...] Potem na ognisku
 ułożył trzewia owcy i psa nieczystego.
 W końcu do mnie się zwrócił: „Pytałeś, dlaczego
 tu składamy niezwykłą ofiarę”. – Pytałem!
 „Wiedz, że jest Pies, którego zwą Ikaryjskim¹⁵,
 gdy się zjawia na niebie, ziemię susza gnębi,
 a ziarno się na polach sypie nazbyt rychło.
 Ten pies, co go kładziemy na ołtarz, da życie
 miast tamtego na niebie. Ot, i cały powód.
 (Owidiusz, *Fasti*, IV, 1028–1036)

Bardziej jednoznacznych powodów, dla których mogły być składane ofiary ze zwierząt, w tym przypadku psów, i to na cmentarzu, nie jesteśmy w stanie podać. Nie sądzimy też, że psy, nawet jako wierni towarzysze człowieka mogły być grzebane na cmentarzu bez konkretnych przyczyn. Wydaje się z kolei, że depozyty ofiarne w postaci pochówków psów spotykane na osadach ludności kultury przeworskiej, o czym wspominało już wyżej, mogły być częścią innych obyczajów i rytuałów, o czym świadczy choćby fakt, że tam psy grzebano niespalone. Konfrontując ofiary składane z psów na osadach i na cmentarzu, trzeba podkreślić właśnie tę odmienność obrzędową pochówku. Musiała ona mieć znaczenie, skoro na cmentarzu pies był grzebany w takim samym obrzędzie jak człowiek, co jak się wydaje, podkreśla cel aktu ofiarnego skierowany w stronę świata pozagrobowego.

Następnym materialnym reliktem cyklicznych rytuałów, których ślady odsłonięto na cmentarzysku w Patokach, są depozyty funeralne nr 2 (ob. 23 – kubek, puchar, czarka), 6 (ob. 68 – dwie czarki) i 15 (ob. 132 – puchar). Te niewielkie, gliniane naczynia do picia przechowywano w specjalnie wykopanych do tego celu jamach, zabezpieczonych od góry dużymi, niekiedy nawet obrabianymi kamieniami. Naczynia mogły być wykorzystywane w rytuałach libacyjnych przy wielu okazjach. O możliwości wielokrotnego używania świadczy sam sposób zabezpieczenia, opisany już szczegółowo wyżej. Skuteczność tych zabiegów była wysoka, co potwierdza znalezienie części z tych naczyń w prawie nienaruszonym stanie. Liturgia libacji sprawowanych na cmentarzu miała

¹⁴ Bogini *Robigo* była deifikacją i personifikacją rdzy zbożowej, niezwykle groźnej choroby, dziesiątkującej plony (I. Kaczor 2012, 88–90).

¹⁵ Według mitu o Ikariosie, po jego zamordowaniu wierna suka Majra odnalazła jego grób. Bogowie w nagrodę zamienili ją w „Kanikulę” *Psią Gwiazdę* (Z. Kubiak 2022, 404–405). Rzymianie uważali wschód i zachód gwiazd z konstelacji *Canis* za niekorzystny dla plonów.

zapewne ustalony przebieg i dotyczyła elementu łączenia świata zmarłych ze światem żywych. Nie wiemy, jak ludność kultury przeworskiej obchodziła żałobę ani jak długo trwał taki okres według ówczesnych obyczajów. Nie mamy także wiedzy o świętach zmarłych. Jednak już samo przechowywanie naczyń liturgicznych jest w ogóle cenną wskazówką dotyczącą istnienia takich obyczajów, cyklicznie powtarzanych. Sama natura libacji jest archaiczna i dotyczy wielu kultur. U Rzymian libacja, jeżeli wiązała się z kultem zmarłych, dotyczyła ofiary składanej bóstwom podziemnym i była określona odpowiednim rytuałem. Jest on interesujący i daje pewne wyobrażenie takich czynności. Składając ofiarę bóstwom, podziemnym ofiarnik, trzymając naczynie w lewej dłoni, przechylał je w prawo. Naczynie libacyjne musiało się odwrócić zupełnie i opróżnić, a prawdopodobnie w efekcie wypaść składającemu ofiarę z ręki i znaleźć się w płomieniach na ołtarzu ofiarnym (I. Kaczor 2012, 348–349, przypis 54). Wszystkie gesty i czynności, obecne zapewne także w trakcie rytuałów odprawianych przez społeczności tej części *Barbaricum*, są archeologicznie nieuchwytnie. Interesujący jest natomiast w tym przypadku fakt odwracania naczyń ofiarnych, z czym mieliśmy do czynienia wcześniej, przy analizie obyczajów składania do grobu. Biorąc pod uwagę indoeuropejskie korzenie zarówno Rzymian, jak i ludów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, być może niektóre gesty czy ofiary i obyczaje miały podobne źródło i mogły funkcjonować niezależnie.

Wygląd cmentarza

Cmentarze ludności kultury przeworskiej były wyraźnie wyodrębnione i zwykle znajdowały się dość blisko miejsc zamieszkałych. W nielicznych przypadkach cmentarz bezpośrednio graniczył z osadą. Sytuacje takie zaobserwowano na przykład na osadzie w Wiktorowie, stan. 1–4, Siemiechowie, stan. 2 i Łękach Majątku, stan. 2A w woj. łódzkim (J. Skowron 2014, 160–163, ryc. 81, 98). W Wiktorowie cmentarzysko zajmowało część obszaru osady, wkraczając częściowo pomiędzy strefy zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. W Siemiechowie rozbudowa osady przebiegała w stronę położonego w sąsiedztwie cmentarza, sięgając w konsekwencji swoją najmłodszą częścią najstarszej (możliwe, że już zapomnianej, ale niezniszczonej) strefy cmentarza. W efekcie, prawdopodobnie założono nowe cmentarzysko, w Kolonii Rychłocice, stan. 1, woj. łódzkie (W. Siciński 2019, 259–261), położone około 400 m dalej. Nigdzie na dotychczas badanych cmentarzyskach nie zaobserwowano śladów ogrodzeń czy innych oznakowań takich miejsc jako całości. Daje to podstawę do rozważenia, czy wytypowany jako *sacrum* obszar był wydzielony jedynie intencjonalnie, bez specjalnych oznaczeń, i czy poza wiedzą korzystających z niego mieszkańców osady lub kilku osiedli był widoczny z zewnątrz. Biorąc za podstawę odkrycia z cmentarzyska w Patokach, można przyjąć następujące wnioski związane z wyglądem zewnętrznym tego miejsca. Istnienie kopczyków, mogiłek na grobach zostało potwierdzone w nielicznych przypadkach i, o ile nie miały dodatkowych wzmocnień, na przykład z darni, ich trwałość była niewielka. Relikty kurhanu nr 1, widoczne jeszcze przed wykopaliskami, potwierdzają, że pierwotnie kopiec grobowy był dość wysoki i widoczny z większej odległości. Ponadto, zadokumentowano liczne ślady oznaczeń pochówków na powierzchni w postaci pojedynczych większych kamieni (stel), grup kamieni lub niewielkich układów kamiennych (małe kręgi) umieszczanych na pojedynczych grobach. Stwierdzono także obecność

kilku większych zgrupowań układanych intencjonalnie kamieni w postaci bruków. Stopień zniszczenia uniemożliwia praktycznie, poza jednym przypadkiem bruku nr 2, odtworzenie ich właściwych kształtów, choć istnieją pewne przesłanki (warstwa kulturowa) co do ich pierwotnego wyglądu. Wzmiankowany bruk nr 2 (tabl. CX) miał najpewniej kształt dużego owalu. Datowanie znalezionych w jego obrębie czterech grobów na fazę B₂ starszego okresu rzymskiego daje podstawy do przypuszczenia, że ten bruk mógł być rodzajem grobu rodzinnego. Można więc domniemywać, że i pozostałe bruki pełniły podobne funkcje wydzielające z przestrzeni cmentarza pochówki grup społecznych powiązanych genealogicznie. Jednakże wszystkie tego typu oznakowania były dość niewysokie i słabo widoczne z zewnątrz. Kolejny typ oznaczeń wiąże się z drewnem jako odrębnym materiałem używanym do oznaczeń grobów. Dobrym przykładem jest tu drewniana, prostokątna stela odsłonięta jako obiekt 12A (tabl. XVI) przy grobie nr 7 (ob. 12). Dołki posłupowe odkryto także w kilku innych miejscach cmentarzyska, ale ich związek z konkretnymi grobami jest problematyczny. Nie mniej obiekty takie istniały na cmentarzyskach, czego dobrą analogią jest aż 16 zgrupowań, nieraz po kilka dołków posłupowych powiązanych z konkretnymi pochówkami, na cmentarzysku w Kunach, stan. 4, woj. wielkopolskie (J. Skowron 2008, 146–147, tabl. XLI–XLV). Być może elementami oznakowań były też drzewce oszczepów lub włócznie, których groty wbite w podłoże, tak jak to miało miejsce w pobliżu grobu-*bustum* nr 33, w którym pochowano wojownika (tabl. LII). Zwyczaj taki jest odnotowywany od dawna na cmentarzyskach kultury przeworskiej i był już kilkakrotnie opisywany (A. Kietlińska 1963; J. Skowron 2007, 202–204). Jeżeli wbite w ziemię włócznie były stałym elementem przy konkretnych pochówkach, to były na pewno dostrzegalne przez pewien czas. Odrębnym zagadnieniem są zapewne niewysokie kamiennie-drewniane nagrobki o charakterze upamiętniającym, jak w przypadku grobu-*bustum* nr 33, lub konstrukcje szerzej znane jako „domy zmarłych”, o których pisano już wyżej. W większości przypadków opisanych sposobów wyodrębniania i oznakowywania pochówków niewiele wiemy o ich wielkości. Zachowane stele kamienne w Patokach miały najwyżej około 40–50 cm wysokości. Relikty stel drewnianych i dołki posłupowe, choć niektóre o znacznej, kilkunastocentymetrowej średnicy nie pozwalają wysnuć wniosków związanych z wysokością tych obiektów. Bruki na pewno zarastały trawą i mchem i jeżeli nie były oczyszczane, można je było dostrzec jedynie z bliska. Płyne stąd wniosek, że poszczególne partie użytkowanego cmentarza były widoczne najwyżej okresowo i zapewne w różnych miejscach, najpewniej tych aktualnie użytkowanych. Być może stare części cmentarza były jakoś oznaczone, gdyż rzadko spotyka się na różnych cmentarzyskach naruszanie jednych grobów przez inne. W Patokach, poza kilkoma starszymi grobami znalezionymi pod płaszczem młodszego od nich kurhanu (tabl. LXXXV), ale też niezniszczonych, tylko w jednym przypadku stwierdzono częściowe naruszenie pochówku starszego (grób nr 49 – fazy A₁/A₂) przez znacznie młodszego (grób nr 48 – faza B₁). Istnienie trwalszych oznakowań, czy to kamiennych czy drewnianych, lub konstrukcji nagrobkowych kamiennie-drewnianych, nie mówiąc już o kurhanie, na pewno zabezpieczało przed zniszczeniem i dawało gwarancję dłuższego trwania. Należy je jednak wiązać z pochówkami osobników szczególnie wyróżnianych w danej społeczności. Wydaje się, że główną cechą sakralności danego miejsca była jego wyjątkowość określona geograficznie, ale znajdującą się głównie w świadomości użytkowników.

Kontakty międzykulturowe i importy

Wśród zabytków odnalezionych na cmentarzysku w Patokach, stan. 1 zidentyfikowano również niewielką liczbę takich, które świadczą o możliwych kontaktach z ludnością innych stref kulturowych. Na czoło wybijają się artefakty kultury jastorfskiej, do których należą na przykład fragmenty naczyń o wylewach kielichowatych z grobu 5/1 i bruku 1/1 oraz czarka z grobu 10/3. Naczynia takie występują w materiałach duńskich kolejno w fazie Ripdorf i Seedorf starszy wg C.J. Beckera (1961). Na cmentarzysku w Patokach datuje się je w obrębie faz A₁ lub najdalej przełomu A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Śladem pewnych tradycji związanych ze światem celtyckim mogą być dwie zapinki typu E wg J. Kostrzewskiego (1919) znalezione w piecu kremacyjnym (tzw. grób 27/1, ob. 52) datowanym na fazę A₂ i luźne (6). W tym przypadku należy się liczyć przede wszystkim z pośrednictwem kultury jastorfskiej lub oksywskiej. Z tym samym, celtyckim kręgiem kulturowym można wiązać niewielki fragment bransolety karbowanej odkrytej w ustrynie nr 1/3 oraz niestety luźno znaną aplikację ze stopów miedzi, stanowiącą rodzaj ozdoby „węzełkowej”. Świadectwem kontaktów z kręgiem kultury oksywskiej jest dobrze zachowana klamra dwuczęściowa do pasa typu IX.B wg R. Wiloch (1995) z grobu 49/6 datowana na przełom faz A₁/A₂.

Kolejne znaleziska można uznać za przedmioty pochodzące z importu. Tutaj największą grupę stanowią paciorki szklane odnalezione w grobach nr 8, 17, 20, piecu kremacyjnym (tzw. grób 25) i ustrynie nr 2. Wszystkie są datowane zarówno na młodszy okres przedrzymski, jak i na starszy okres rzymski. Zapewne z importu pochodzi także szpila z grobu 20/9. Sposób ukształtowania główki zbliżony do typu 9.IIa wg B. Beckmanna (1966), dość nietypowy, świadczy, że mogła być podobnie jak paciorki importem prowincjonalno-rzymskim. Do importów należą niewątpliwie niewielkie ułamki naczyń *terra sigillata*, na które natrafiono w grobach nr 8/1 oraz 36/8 i ponad 20 luźnych. Ich datowanie należy skorelować z zabytkami w obrębie zespołów grobowych, przy czym grób nr 8 nie może tu być wyznacznikiem, ponieważ jego datowanie jest niepewne z uwagi na zniszczenia obiektu. Natomiast dobrze datowany zapinką A.II.38–39b wg M. Olędzkiego (1998) na podfazę B_{2a} starszego okresu rzymskiego jest grób nr 36. Pozwala to zaliczyć znalezione w nim fragmenty misy typu Drag.37 do wczesnej fali napływu tych przedmiotów związanej z produkcją warsztatów południowo- lub środkowogalijskich.

Ważnym śladem kontaktów z kręgiem kultur zakarpackich i cywilizacji południowo-europejskich są formy grobów w postaci *bustum* (groby nr 13, 14, 30 i 33). Omawiano już ten temat wystarczająco obszernie wyżej. W tym miejscu trzeba podkreślić jeden podstawowy aspekt owej problematyki. *Busta* z Patok są jak dotychczas najstarszymi tego typu obiektami odsłoniętymi na obszarze kultury przeworskiej. Wszystkie datuje się w obrębie późnych odcinków fazy B₁ starszego okresu rzymskiego, czyli na lata od około 25–30 do 75–80 naszej ery. W Cesarstwie Rzymskim był to czas obejmujący końcowe lata panowania Tyberiusza po początki dynastii flawijskiej. Był to zarazem okres burzliwych wydarzeń i licznych wojen wewnętrznych i granicznych. Trzeba więc przyznać, że czas ten sprzyjał również wędrowce ludzi i idei, a co za tym idzie i pewnych obyczajów oraz niewątpliwie wiedzy o nowinkach gospodarczych i politycznych. Przemieszczanie się grup ludzkich o charakterze wypadów handlowych, grup wojowników służących jako najemnicy lub też handel niewolnikami miały zapewne żywy udział w kształtowaniu się

kultury miejscowej. Nieustanna mobilność pewnych grup ludzkich w obie strony za linię Karpat miała niewątpliwie miejsce. Są to fakty archeologicznie najtrudniej uchwytne, lecz mające niebagatelne znaczenie w studiowaniu przemian kulturowych.

Odrębnym tematem są związki ludności kultury przeworskiej użytkującej cmentarzysko w Patokach, stan. 1 z poprzedzającą ich ludnością kultury pomorsko-kloszowej. Sam fakt zajmowania tego samego obszaru jako cmentarzyska i w ogóle powiązań obu kultur był już wielokrotnie rozpatrywany i różnie komentowany (np. T. Dąbrowska 1988, 84–104; 2008, 93–112). Przeważa opinia, choć niewyraźna jednoznacznie, o nałożeniu się nowych substratów kulturowych (głównie pochodzenia jastorfskiego) na miejscowe osadnictwo. Nie jest jasne, czy cmentarzyska starsze, pomorsko-kloszowe przetrwały w pamięci jako *locus religiosus*. Wydaje się, że tak, skoro cmentarzyska kolejnej jednostki kulturowej, czyli kultury przeworskiej, tak często kontynuują tradycje takiego miejsca.

Przebadana część cmentarzyska w Patokach zawiera oprócz ogólnej liczby ponad 100 obiektów kultury przeworskiej jedynie 13 obiektów kultury pomorsko-kloszowej. Żaden z obiektów przeworskich nie naruszał obiektów pomorsko-kloszowych. Istnieje tylko jeden grób kultury przeworskiej, nr 49 (ob. 127) i najprawdopodobniej powiązany z nim depozyt funeralny nr 13 (ob. 128), w których oprócz wiodącego materiału kultury przeworskiej wystąpiła też znaczna ilość ceramiki kultury pomorsko-kloszowej. W grobie nr 49 zgniecione naczynie pomorsko-kloszowe pełniło zapewne rolę popielnicy. Datowanie obu obiektów zamyka się na przełomie faz A₁/A₂ młodszego okresu przedrzymskiego. Pisaliśmy już wyżej, że technologia wypału naczyń kultury pomorsko-kloszowej odkrytych w najstarszych obiektach kultury przeworskiej była bardziej zaawansowana i wymagała pieca garncarskiego. Również identycznym sposobem wypału charakteryzowały się naczynia z trzeciej grupy technologicznej kultury pomorsko-kloszowej, a znalezione w grobie nr 06/1 i depozycie funeralnym 14/1–2. Wysunęliśmy też hipotezę, że to właśnie zaawansowanie, skutkujące uzyskaniem naczyń o znacznie twardszych ściankach, a zatem i trwalszych parametrach, mogło być cechą młodszą całego zbioru ceramiki kultury pomorsko-kloszowej. Stąd ich obecność w najstarszych obiektach kultury przeworskiej może być naturalna, o ile dochodziło do kontaktów obu społeczności. W związku z tym, o czym pisano już wyżej, z dwóch możliwości: wtórnego wykorzystania naczyń sepulkralnych kultury pomorsko-kloszowej przez ludność przeworską albo ich współczesnego wykonania w trakcie pierwszych możliwych kontaktów obu kultur, bardziej prawdopodobna wydaje się ta druga koncepcja.

Zakończenie

Cmentarzysko w Patokach na stanowisku 1 wpisuje się w rozległą przestrzeń osadniczą kultury przeworskiej, charakteryzującą się wyraźną specyfiką kulturową. Jej osią jest dolina Bzury. Trudno w tej chwili określić jej zasięg i próbować przypisać do niej całe dorzecze tej rzeki czy jedynie jego część. Z dotychczasowych ustaleń autora wynika, że owa specyfika dotyczy głównie obszarów znajdujących się w obrębie olbrzymiego korytarza geomorfologicznego, jakim jest pradolina warszawsko-berlińska i częściowo stykająca się z nią od północy pradolina toruńsko-eberswaldzka (J. Skowron 2012, 114–118, ryc. 9). Obie te formacje swoim szerokim, płaskodennym ukształtowaniem, znakomitą hydrografią i dobrymi glebami sprzyjały zarówno przemieszczeniom ludności (a zatem także idei),

jak i w efekcie osadnictwu. Cechą charakterystyczną tego obszaru w jego wątku sepulkralnym jest między innymi występowanie różnorodnych konstrukcji kamiennych na cmentarzyskach. W materiale zabytkowym pozyskiwanym zarówno z cmentarzysk, jak i osiedli można dopatrzeć się rozbudowanych i różnorodnych kontaktów międzykulturowych, głównie opartych na związkach z nadłabskim, południowoskandynawskim i południowobałtyckim kręgiem kulturowym. Jest to tym bardziej interesujące, że ten problem dotyka bezpośrednich przyczyn kształtowania się kultury przeworskiej od samych początków jej istnienia, czyli prawdopodobnie czasów około drugiej połowy trzeciego stulecia przed naszą erą. Tematyka ta była już poruszana przez autora we wcześniejszych pracach, w których zebrano wszystkie dostępne wówczas materiały z kilkudziesięciu cmentarzysk i osad kultury przeworskiej z dorzecza Bzury i gdzie odnotowano na nekropolach występowanie między innymi różnorodnych konstrukcji kamiennych (J. Skowron 2006; 2012). Szczegółowe omówienie całej problematyki specyfiki osadnictwa przeworskiego w dorzeczu Bzury wymagałoby jednak odrębnego opracowania.

Tymczasem wiele zbadanych stanowisk pozostaje nieopracowanych lub nieopublikowanych. Bardzo ważne cmentarzysko w Górkach Pęcławskich, pow. Łęczyca w województwie łódzkim, stan. 1, 6, 16, 17 ma opracowanie „wewnętrzne” autostradowe, dostępne w archiwum Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad Oddział w Łodzi (A. Józefowska, A. Karendał, Ł. Król, J. Łoś, A. Mostek, G. Suchan, J. Zipser, S. Żmuda 2012 – dalej: GP.2012). To bardzo znaczące dla powyższej tematyki stanowisko jest obecnie największym zbadanym obiektem tego typu w omawianym rejonie. Liczy 340 grobów i wiele innych, sepulkralnych obiektów archeologicznych. Datowanie cmentarzyska rozciąga się od fazy A₁ młodszego okresu przedrzymskiego po początek fazy C₁ młodszego okresu rzymskiego. Nie jest rolą autora bardziej szczegółowe cytowanie wyników tych badań. Ale do niektórych znalezisk trudno się nie odnieść. Na stanowisku tym odkryto między innymi 74 obiekty towarzyszące pochówkom, z których szereg zapewne pełniło funkcję depozytów funeralnych. Z reguły były to jamy ze szczątkami stosu, najczęściej spaleniźny. Znaleziono też 10 bruków kamiennych o nieokreślonej funkcji oraz dwa bruki związane z pochówkami. Szczególnie interesujące wydają się bruki oznakowane jako obiekty nr 1043 o wymiarach 120 x 160 x 58 cm, nr 1055 o wymiarach 120 x 240 x 74 cm, w którym dwa największe kamienie wkopano w strop części południowo-wschodniej, oraz obiekty nr 1044 o wymiarach 108 x 140 x 40 cm i 1044a mierzący 90 x 140 x 40 cm (GP.2012, 680–681, ryc. 91, 92, 93). Jak wynika z opracowania, jamy pod brukami były nieco mniejsze. W ich wypełniskach znajdowały się spalenizna i fragmenty przepalonych kości ludzkich. Wszystkie obiekty znajdowały się blisko siebie. W obiekcie nr 1055 spalenizna zalegała warstwami o miąższości około 20 cm przesypany szarym piaskiem. Znaleziono tam ponad 200 ułamków naczyń. Z opracowania nie wynika czy wtórnie przepalonych, czy też nie (GP.2012, 59). Z kolei pomiędzy kamieniami bruku nr 1044 znaleziono między innymi fragment miecza żelaznego. Wygląda na to, że obiekty te mogły pełnić rolę ustryn i stosów pogrzebowych, a z dużym prawdopodobieństwem można tak sądzić o obiekcie nr 1055. Innym niecodziennym znaleziskiem z cmentarzyska w Górkach Pęcławskich są cztery, występujące parami po dwa, tak zwane przez autorów opracowania „mury” kamienne oznaczone jako obiekty nr 466 i 467 (ryc. 14) oraz obiekty nr 464 i 465. Były ułożone na osi wschód–zachód. Są to kilkuwarstwowe konstrukcje ułożone z kamieni bez zaprawy, a więc murami nie są. Są wyglądem zbliżone

Ryc. 14.

Górki Pęcławskie,
pow. Łęczyca,
woj. łódzkie,
stan. 1, 6, 16, 17.
Obiekt nr 467:
kultura przeworska
(wg A. Józefowska,
A. Karendał, Ł. Król,
J. Łoś, A. Mostek,
G. Suchan, J. Zipser,
S. Żmuda 2012).

Fig. 14.

Górki Pęcławskie,
municipality Łęczyca,
Province Łódź,
site 1, 6, 16, 17.
Object No. 467:
Przeworsk culture
(according to
A. Józefowska,
A. Karendał, Ł. Król,
J. Łoś, A. Mostek,
G. Suchan, J. Zipser,
S. Żmuda 2012).

do prostopadłościanów. Mają też znaczne rozmiary. Obiekty nr 466 i 467 mierzyły odpowiednio 270 x 60 x 30 cm i 270 x 60 x 70 cm. Pod każdym z nich znajdowały się duże płaskie kamienie o wymiarach 60 x 70 x 10 (? – ostatni pomiar to ocena moja na podstawie fotografii) cm, ułożone od strony zachodniej. Są interpretowane przez autorów jako „stele”, co wydaje się jednak mało prawdopodobne. Druga para, obiekty nr 464 i 465, miała wymiary odpowiednio: 220 x 84 x 100 cm oraz 280 x 80 x 100 cm (GP.2012, 639, ryc. 85–87). Pomiędzy kamieniami znaleziono niewielkie ilości ułamków ceramiki i fragmenty kości. Z podobną konstrukcją można spotkać się na cmentarzysku w Wymysłowie, pow. Gostyń, woj. wielkopolskie, w obrębie grobu nr 70 (S. Jasnosz 1952, 45, ryc. 53), który można datować na początki fazy B₂ starszego okresu rzymskiego. Tam podobna konstrukcja kamienna była wypełniskiem dużej jamy (360 x 240 x 210 cm), w której stwierdzono obecność pochówku w kłodzie drewnianej, bardzo słabo widocznej w podłożu. Powstaje zatem pytanie, czy tak zwane „mury kamienne” z cmentarzyska w Górkach Pęcławskich nie były wypełniskami jam grobowych lub innych obiektów funeralnych, a groby znajdujące się na znacznej głębokości pozostały niezauważone. W Górkach Pęcławskich obiekty te nie wiążą się z żadnymi grobami ani nie stanowią elementu konkretnej budowli. Dodać trzeba, że konstrukcja tego rodzaju nie utrzymałaby się na powierzchni bez odpowiedniego materiału wiążącego w rodzaju zaprawy murarskiej lub stelażu stabilizującego na przykład w formie słupów, a więc najpewniej musiała powstać w wykopanym wcześniej dole. Na koniec warto wspomnieć o jeszcze jednym obiekcie z tego cmentarzyska, mianowicie o jamie nr 439. Miała kształt owalny i wymiary 190 x 154 x 60 cm, była zorientowana na osi północ-południe (GP. 2012, s. 59, ryc. 94). W stropie jamy tkwiły kamienie

tworzące wieniec (zachowała się też część kamieni z centrum). Największe kamienie znajdowały się przy krańcach północnym, południowym i w ścianie zachodniej. Pod kamieniem w części północnej, na głębokości około 100 cm zaleziono dwa naczynia bez zawartości. Należy jeszcze dodać, że na tym cmentarzysku znaleziono zabytki związane z kulturą jastorfską oraz bransoletę żmijowatą, ozdobę typową dla kultury wielbarskiej.

Wszystkie zaprezentowane tu obiekty z cmentarzyska w Górkach Pęcławskich są dodatkowym dowodem na to, że tylko stan i metoda badań oraz nie mniej ważny sposób postrzegania źródeł archeologicznych powodują brak szerszych opracowań tematyki obrządku pogrzebowego z uwzględnieniem możliwej do rekonstrukcji sfery obyczajowości sepulkralnej ludności kultury przeworskiej. Dotyczy to w równym stopniu związków tej kultury ze społecznościami innych jednostek kulturowych. W chwili obecnej, czyli w połowie roku 2024, trwają badania frapującego od lat cmentarzyska w Mnichu nad Bzurą w województwie łódzkim, prowadzone przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Prace nad poruszaną w tej pracy tematyką są więc kontynuowane.

Na zakończenie należy jeszcze opisać najmłodsze znaleziska z Patok, stan. 1, które należą już do czasów najnowszych oraz niektóre zadokumentowane obiekty naturalne.

Odsłonięto dwa nowożytnie obiekty archeologiczne, oba ze sobą powiązane i dobrze datowane znanymi faktami historycznymi, a konkretnie pochodzące z okresu bitwy nad Rawką (nazywanej też bitwą pod Bolimowem) z czasów I wojny światowej. Obiekt nr 137 to fragment transzei o charakterystycznym zarysie łamanym, służącej jako droga dobiegowa do okopów lub innych części fortyfikacji. Transzeje, niezależnie od ich podstawowej funkcji, mogły też służyć jako linia obrony. Odkryty fragment nie zawierał resztek wzmocnień drewnianych lub innych, w które często, choć nie zawsze były wyposażone transzeje. Zbadany odcinek miał długość około 25 m i szerokość od 120 cm do 180 cm oraz głębokość do około 160 cm. Znaleziono w nim siedem łusek po pociskach do karabinu „Mauser” wz. 98, kaliber 7,92 oraz fragmenty skórzanej ładownicy. Drugi obiekt nr 138 to relikty prostokątnej ziemianki wojskowej o wymiarach 320 x 250 x 180 cm zachowane wraz z wejściem od południa. Tutaj również nie znaleziono elementów konstrukcji drewnianych, które musiały się tam znajdować. Można wnosić, że oba obiekty ze struktury umocnień tego odcinka frontu zostały rozebrane po ich opuszczeniu. W zasyppisku ziemianki odkryto nieodpalony pocisk kalibru 7,92 (karabin „Mauser” wz. 98) oraz monetę dziesięciofenigową. Opisywane fragmenty umocnień były częścią linii frontu obosadzonego tutaj przez Niemców (prawdopodobnie 36. Dywizję Piechoty) od stycznia do końca maja 1915 r. Znaczenie tych odkryć jest o tyle interesujące, że kilkaset metrów na wschód, za doliną Rawki znajdowała się linia silnie umocnionych okopów niemieckich, z których w dniu 31 maja 1915 r., wykorzystując sprzyjające wiatry, przeprowadzono jeden z pierwszych ataków gazowych w I wojnie światowej dokonany na położone naprzeciw linii rosyjskie (22 kwietnia tego roku użyto gazu pod Ypres). Odkopane fragmenty transzei i ziemianka stanowiły najprawdopodobniej zaplecze pierwszej linii armii niemieckiej w tym miejscu frontu (S. Kaliński 2015, 208–220).

Poza relikdami umocnień odsłonięto również szereg obiektów naturalnych lub pozostałości po nowożytnych, mechanicznych naruszeniach gruntu. Wszystkie zostały opisane, ale nie zadokumentowano ich rysunkowo. Należą do nich części boków gleb poligonalnych nr 1–5 (ob.: 71, 72, 77, 97, 131) oraz przegłębienia gruntu nr 1–6 (ob.: 22, 54, 56, 64, 115, 134).

Katalogi

Katalog obiektów archeologicznych według numeracji (od nr 1 do nr 138)

1. Grób nr 1 – kultura przeworska
2. Grób nr 2 – kultura przeworska
3. Grób nr 3 – kultura przeworska
4. Fragment warstwy kulturowej nr 1
5. Grób nr 4 – kultura przeworska
6. Grób nr 5 – kultura przeworska
7. Depozyt funeralny nr 1 – kultura przeworska
8. Fragment warstwy kulturowej nr 2
9. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 1
10. Grób nr 6 – kultura przeworska
11. Fragment warstwy kulturowej nr 3
12. Grób nr 7 – kultura przeworska
13. Bruk kamienny nr 1 – kultura przeworska
14. Dołek posłupowy nr 1 – kultura przeworska
15. Grób nr 8 – kultura przeworska
16. Grób nr 9 – kultura przeworska
17. Palenisko nr 1 – kultura przeworska
18. Palenisko nr 2 – kultura przeworska
19. Fragment warstwy kulturowej nr 4
20. Grób nr 10 – *bustum* – kultura przeworska
21. Grób 11 – kultura przeworska
22. Przeglębienie gruntu nr 1
23. Depozyt funeralny nr 2 – kultura przeworska
24. Grób 12 – kultura przeworska
25. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 2
26. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 3
27. Dołek posłupowy nr 2 – kultura przeworska
28. Dołek posłupowy nr 3 – chronologia nieokreślona
29. Grób 13 – *bustum* – kultura przeworska
30. Grób 14 – *bustum* – kultura przeworska
31. Funeralna konstrukcja kamienna nr 1 – kultura przeworska
32. Fragment warstwy kulturowej nr 5
33. Grób 15 – kultura przeworska
34. Grób 16 – kultura przeworska
35. Grób 17 – kultura przeworska

36. Bruk kamienny nr 2 – kultura przeworska
37. (+ 50) Grób 18 – kultura przeworska
38. Grób 19 – kultura przeworska
39. (+ 41) Jama nr 7 – kultura przeworska
40. Depozyt funeralny nr 3 – kultura przeworska
41. (+ 39) Jama nr 7 – kultura przeworska
42. Grób 20 – kultura przeworska
43. Grób 21 – kultura przeworska
44. Grób 22 – kultura przeworska
45. Grób 23 – kultura przeworska
46. Grób 24 – kultura przeworska
47. Grób 25/depozyt funeralny nr 17 – kultura przeworska
48. Bruk kamienny nr 3 – kultura przeworska
49. (+ 120) Fragment wieńca kamiennego nr 1, kurhanu nr I – kultura przeworska
50. (+ 37) Depozyt funeralny nr 16 – kultura przeworska
51. Grób 26 – kultura przeworska
52. Grób 27/piec kremacyjny – kultura przeworska
53. Grób 28/depozyt funeralny nr 18 – kultura przeworska
54. Przeglębienie gruntu nr 2
55. Grób 29 – kultura przeworska
56. Przeglębienie gruntu 3 – okres nowożytny
57. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 4
58. Grób 30 – *bustum* – kultura przeworska
59. Grób 31 – kultura przeworska
60. Ustryna nr 1 – kultura przeworska
61. Ustryna nr 2 – kultura przeworska
62. Depozyt funeralny nr 4 – kultura przeworska
63. Ustryna nr 3 – kultura przeworska
64. Przeglębienie gruntu nr 4 – okres nowożytny
65. Grób 32 – kultura przeworska
66. Grób 33 – *bustum* – kultura przeworska
67. Depozyt funeralny nr 5 – kultura przeworska
68. Depozyt funeralny nr 6 – kultura przeworska
69. Depozyt funeralny nr 7 – kultura przeworska
70. Ustryna nr 4 – kultura przeworska
71. Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 1
72. Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 2
73. Grób 34 – kultura przeworska
74. Ustryna nr 5 – kultura przeworska
75. Grób 35 – kultura przeworska
76. Grób 36 – kultura przeworska
77. Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 3
78. Grób 37 – kultura przeworska
79. Grób 38 – kultura przeworska
80. Grób 39 – kultura przeworska
81. Grób 40 – kultura przeworska

82. Depozyt funeralny nr 8 – kultura przeworska
83. Bruk kamienny nr 4 – kultura przeworska
84. Grób 41 – kultura przeworska
85. Dołek posłupowy nr 4 – chronologia nieokreślona
86. Ustryna nr 6 – kultura przeworska
87. Bruk kamienny nr 5 – kultura przeworska
88. Grób 42 – kultura przeworska
89. Grób 43 – kultura przeworska
90. Depozyt funeralny nr 9 – kultura przeworska
91. Ustryna nr 7 – kultura przeworska
92. Depozyt funeralny nr 10 – kultura pomorsko-kloszowa
93. Grób 44 – kultura przeworska
94. Ustryna nr 8 – kultura przeworska
95. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 5
96. Grób 45 – kultura przeworska
97. Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 4
98. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 6
99. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 7
100. Fragment warstwy kulturowej nr 6
101. Bruk kamienny nr 6 – kultura przeworska
102. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 8
103. Depozyt funeralny nr 11 – kultura przeworska
104. Depozyt funeralny nr 12 – kultura przeworska
105. Jama nr 1 – chronologia nieokreślona
106. Jama nr 2 – chronologia nieokreślona
107. Jama nr 3 – chronologia nieokreślona
108. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 9
109. Jama nr 4 – chronologia nieokreślona
110. Jama nr 5 – chronologia nieokreślona
111. Ustryna nr 9 – kultura przeworska
112. Fragment warstwy kulturowej nr 7
113. Grób 46 – kultura przeworska
114. Ustryna nr 10 – kultura przeworska
115. Przeglębienie gruntu nr 5
116. Bruk kamienny nr 7 – kultura przeworska
117. (+ 120) Fragmenty wieńca kamiennego nr 2, kurhanu nr I – kultura przeworska
118. Bruk kamienny nr 8 – kultura przeworska
119. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 10
120. Kurhan nr 1 – kultura przeworska
121. Grób kultury pomorsko-kloszowej nr 11
122. Dołek posłupowy nr 5 – kultura przeworska
123. Jama nr 6 – chronologia nieokreślona
124. Ustryna nr 11 – kultura przeworska
125. Grób 47 – kultura przeworska
126. Grób 48 – kultura przeworska
127. Grób 49 – kultura przeworska

- 128. Depozyt funeralny nr 13 – kultura przeworska
- 129. Depozyt funeralny nr 14 – kultura przeworska
- 130. Grób 50 – kultura przeworska
- 131. Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 5
- 132. Depozyt funeralny nr 15 – kultura przeworska
- 133. Grób 51 – kultura przeworska
- 134. Przeglębienie gruntu nr 6
- 135. Grób 52 – kultura przeworska
- 136. Jama nr 8
- 137. Fragment okopu nr 1 – I wojna światowa
- 138. Ziemianka wojskowa nr 1 – I wojna światowa

Katalog obiektów kultury pomorsko-kloszowej, przeworskiej, nowożytnych i nieokreślonych
– według numeracji w obrębie kategorii obiektów (np. grób 7, ob. 12)

Groby

kultura pomorsko-kloszowa (11)

- Grób 01 (ob. 9)
- Grób 02 (ob. 25)
- Grób 03 (ob. 26)
- Grób 04 (ob. 57)
- Grób 05 (ob. 95)
- Grób 06 (ob. 98)
- Grób 07 (ob. 99)
- Grób 08 (ob. 102)
- Grób 09 (ob. 108)
- Grób 010 (ob. 119)
- Grób 011 (ob. 121)

kultura przeworska /53/

- Grób 1 (ob. 1) – jamowy?/zniszczony
- Grób 2 (ob. 2) – popielnicowy?/zniszczony
- Grób 3 (ob. 3) – jamowy/zniszczony
- Grób 4 (ob. 5) – jamowy
- Grób 5 (ob. 6) – jamowy
- Grób 6 (ob. 10) – jamowy
- Grób 7 (ob. 12) – jamowy
- Grób 8 (ob. 15) – zniszczony
- Grób 9 (ob. 16) – jamowy
- Grób 10 (ob. 20) – jamowy
- Grób 11 (ob. 21) – popielnicowy/zniszczony
- Grób 12 (ob. 24) – popielnicowy/zniszczony
- Grób 13 – *bustum*
- Grób 14 (ob. 30) – *bustum*

Grób 15 (ob. 33) – popielnicowy
 Grób 16 (ob. 34) – popielnicowy
 Grób 17 (ob. 35) – popielnicowy
 Grób 18 (ob. 37 + 50) – jamowy + jamowy depozyt funeralny nr 16
 Grób 19 (ob. 38) – popielnicowy
 Grób 20 (ob. 42) – popielnicowy
 Grób 21 (ob. 43) – popielnicowy
 Grób 22 (ob. 44) – popielnicowy
 Grób 23 (ob. 45) – częściowo zniszczony
 Grób 24 (ob. 46) – popielnicowy
 Grób 25 (ob. 47) – jamowy – depozyt funeralny nr 17
 Grób 26 (ob. 51) – popielnicowy
 Grób 27 (ob. 52) – piec kremacyjny
 Grób 28 (ob. 53) – jamowy – depozyt funeralny nr 18
 Grób 29 (ob. 55) – popielnicowy – zniszczony
 Grób 30 (ob. 58) – *bustum*
 Grób 31 (ob. 59) – jamowy
 Grób 32 (ob. 65) – popielnicowy
 Grób 33 (ob. 66) – *bustum*
 Grób 34 (ob. 73) – popielnicowy
 Grób 35 (ob. 75) – popielnicowy
 Grób 36 (ob. 76) – popielnicowy
 Grób 37 (ob. 78) – jamowy
 Grób 38 (ob. 79) – jamowy
 Grób 39 (ob. 80) – jamowy
 Grób 40 (ob. 81) – jamowy
 Grób 41 (ob. 84) – popielnicowy
 Grób 42 (ob. 88) – jamowy
 Grób 43 (ob. 89) – jamowy
 Grób 44 (ob. 93) – popielnicowy
 Grób 45 (ob. 96) – popielnicowy
 Grób 46 (ob. 113) – częściowo zniszczony
 Grób 47 (ob. 125) – popielnicowy zniszczony
 Grób 48 (ob. 126) – popielnicowy
 Grób 49 (ob. 127) – popielnicowy
 Grób 50 (ob. 130) – popielnicowy
 Grób 51 (ob. 133) – popielnicowy
 Grób 52 (ob. 135) – popielnicowy
 Grób 53 (ob. 31) – zniszczony (na złożu wtórnym)

Kurhan /1/

Kurhan nr I (ob. 49 + 117 + 120), zniszczony – kultura przeworska

Ustryny /11/

Ustryna nr 1 (ob. 60) – kultura przeworska

Ustryna nr 2 (ob. 61) – kultura przeworska

Ustryna nr 3 (ob. 63) – kultura przeworska
Ustryna nr 4 (ob. 70) – kultura przeworska
Ustryna nr 5 (ob. 74) – kultura przeworska
Ustryna nr 6 (ob. 86) – kultura przeworska
Ustryna nr 7 (ob. 91) – kultura przeworska
Ustryna nr 8 (ob. 94) – kultura przeworska
Ustryna nr 9 (ob. 111) – kultura przeworska
Ustryna nr 10 (ob. 114) – kultura przeworska
Ustryna nr 11 (ob. 124) – kultura przeworska

Depozyty funeralne /18/

Depozyt funeralny nr 1 (ob. 7) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 2 (ob. 23) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 3 (ob. 40) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 4 (ob. 62) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 5 (ob. 67) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 6 (ob. 68) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 7 (ob. 69) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 8 (ob. 82) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 9 (ob. 90) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 10 (ob. 92) – kultura pomorsko-kloszowa
Depozyt funeralny nr 11 (ob. 103) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 12 (ob. 104) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 13 (ob. 128) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 14 (ob. 129) – kultura pomorsko-kloszowa
Depozyt funeralny nr 15 (ob. 132) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 16 (ob. 50 + 37 – grób nr 18) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 17 (grób nr 25, ob. 47) – kultura przeworska
Depozyt funeralny nr 18 (grób nr 28, ob. 53) – kultura przeworska

Bruki kamienne /8/

Bruk kamienny nr 1 (ob. 13) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 2 (ob. 36) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 3 (ob. 48) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 4 (ob. 83) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 5 (ob. 87) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 6 (ob. 101) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 7 (ob. 116) – kultura przeworska
Bruk kamienny nr 8 (ob. 118) – kultura przeworska

Paleniska /2/

Palenisko nr 1 (ob. 17) – kultura przeworska
Palenisko nr 2 (ob. 18) – kultura przeworska

Dołki posłupowe niewchodzące bezpośrednio w skład konstrukcji innych obiektów /5/

- Dołek posłupowy nr 1 (ob. 14) – kultura przeworska
- Dołek posłupowy nr 2 (ob. 27) – kultura przeworska
- Dołek posłupowy nr 3 (ob. 28) – chronologia nieokreślona
- Dołek posłupowy nr 4 (ob. 85) – chronologia nieokreślona
- Dołek posłupowy nr 5 (ob. 122) – kultura przeworska

Jamy o nieokreślonej funkcji /8/

- Jama nr 1 (ob. 105)
- Jama nr 2 (ob. 106)
- Jama nr 3 (ob. 107)
- Jama nr 4 (ob. 109)
- Jama nr 5 (ob. 110)
- Jama nr 6 (ob. 123)
- Jama nr 7 (ob. 39 + 41)
- Jama nr 8 (ob. 136)

Warstwa kulturowa /8/

- Fragment warstwy kulturowej nr 1 (ob. 4)
- Fragment warstwy kulturowej nr 2 (ob. 8)
- Fragment warstwy kulturowej nr 3 (ob. 11)
- Fragment warstwy kulturowej nr 4 (ob. 19)
- Fragment warstwy kulturowej nr 5 (ob. 32)
- Fragment warstwy kulturowej nr 6 (ob. 100)
- Fragment warstwy kulturowej nr 7 (ob. 112)
- Fragment warstwy kulturowej nr 8 (ob. 63)

Obiekty z okresu bitwy nad Rawką (1914/1915 r.) /2/

- Fragment okopu nr 1 (ob. 137)
- Ziemiańska wojskowa nr 1 (ob. 138)

Obiekty naturalne /11/

- Przeźębienie gruntu nr 1 (ob. 22)
- Przeźębienie gruntu nr 2 (ob. 54)
- Przeźębienie gruntu nr 3 (ob. 56)
- Przeźębienie gruntu nr 4 (ob. 64)
- Przeźębienie gruntu nr 5 (ob. 115)
- Przeźębienie gruntu nr 6 (ob. 134)
- Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 1 (ob. 71)
- Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 2 (ob. 72)
- Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 3 (ob. 77)
- Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 4 (ob. 97)
- Część boku poligonu gleb strukturalnych nr 5 (ob. 131)

Patoki on the Bzura River

Burial Ground of the Population of the Pomeranian-Cloche and Przeworsk Culture. Burial Rites and Customs

The burial ground in Patoki, municipality Nieborów in Łódź province, site 1, is located in the upper part of the floodplain of the Bzura valley about 750 meters in a straight line from the river (Fig. 1). The slope of the valley descends toward the watercourse at an angle of only nearly 30° to the water table. The base of the slope is waterlogged and swampy. Such a situation undoubtedly influenced the leaching of the surface of the site and the state of preservation of the objects. Presently it is a wasteland partially planted with forest, which probably overgrows much of the archaeological site. River flooding, slope processes and subsequent land reclamation have significantly shallowed the zone of the burial ground location. Now, in some cases, individual burials are to be found under only a few centimeters of humus. A total of six ares of the site area was examined, grouped in four trenches, some of which included survey trenches along the edges of the existing sand deposits. A total of 138 archaeological objects were documented, including twelve of the Pomeranian-Cloche culture, ninety-three of the Przeworsk culture, eight of undetermined chronology, seven fragments of a cultural layer (mainly associated with the Przeworsk culture), two modern sites from World War I, and eleven natural objects¹ (Fig. 2–3, table/board I-CXIX). The bedrock of the investigated area partly consisted of structural soils with frost wedges, which additionally deposited a thick layer of highly sublimated bog ore reaching 25–35 cm in thickness in individual concretions, and sometimes even more. The polygonal soils found here were additionally interspersed with trenches and other modern structures (dugouts) dating back to the First World War, a period when the front of hostilities stabilized here for almost half a year from late 1914 and early 1915. All together formed a substrate that was alternately very loose or highly compacted and hard, sometimes almost rocky. Some prehistoric archaeological objects bore traces of deliberate cutting of hollows in crystallized concretions of bog ore in order to obtain burial space.

As mentioned above, a number of functional, utilitarian and natural forms were distinguished among the objects exposed at the site, which were divided into several groups. These are: graves (pit burials, ash/urn burials, cloche burials and busta), us-trina, a mound, funerary and sacrificial deposits, cobbles, hearths, post holes, pits of

.....
¹ Anthropological analysis of all the materials from Patoki was carried out by Anna Zielińska, PhD.

undetermined function and captured fragments of the cultural layer. It should also be stressed that the fragments of the cultural layer mentioned at the end were treated as archaeological objects, mainly due to the discontinuity of its occurrence.

The numbering of the objects runs consecutively from number 1 to 138. It includes all types of objects explored including those recognized as natural formations. Graves and other funerary objects are separately numbered within cultural units. The same has been done with culturally indeterminate objects, modern objects and objects of natural origin. Some objects manifested themselves on the surface of the excavation initially in the form of several separate darkened spots with varying fillings, which were given successive object numbers. Only in subsequent phases of the work did it turn out that they actually constituted a single structure or even a single object, sometimes consisting of several parts. This was the case with ustrinum No. 3, among others. In contrast, some objects separate at the level of identification and recorded separately were in fact closely related. Thus, for example, grave No. 18 (object No. 37) with its accompanying funerary deposit No. 16 (object No. 50) is recorded in the object catalog as object No. 37 (+50) and as object No. 50 (+37). In order to avoid constantly quoting Plate numbers, in the description of materials and text, when discussing successive relics, they were correlated with the figures placed in the Plates under the name of specific functions of the objects (e.g.: graves, ustrina, etc.). For example, the contents of grave No. 17 are drawn up in three Plates but only the object number/figure(drawing) of the corresponding relic from that object is given in the text.

The chronology of both burial grounds differs significantly in the degree of detail. The burial ground of the population of the Pomeranian-Cloche culture, due to the small number of detailed dating among the relics of this culture, is determined for the period from the turn of Ha D and La Tène A and all of La Tène B, possibly furthest to the beginning of La Tène C. The time of use of the burial ground by the people of the Przeworsk culture can be estimated much more accurately, according to the dating system of the Roman period developed by Hans Jünger Eggers (1955), modified for the Przeworsk culture by Kazimierz Godłowski (1970) and Teresa Dąbrowska (1988) with later refinements. The examined part of the burial ground shows that it was established in the early period of the Przeworsk culture, in phase A₁ of the younger pre-Roman period, and lasted at least until phase C_{1a} of the younger Roman period. In absolute dates, its existence can be traced to the years from about 220/200 BC to about 220/230 AD. The most significant findings from the analysis of the acquired research material concern burial rites and customs.

A survey at the burial ground in Patoki on the Bzura River made it possible to document a number of objects, out of which some, by definition, showed their functions. These include ustrina and funeral pyres, as well as urn and pit graves. Less obvious are the remaining finds, whose definitions given above allows, at least in general terms, to determine their purpose. These include, among others, intentional, larger-scale stone arrangements described as cobbles and funerary deposits. The latter usually conceal an unknown or hardly recognizable purpose. Also, in some graves, the observation of the arrangement and treatment of relic material, both, elements of the deceased's equipment and human remains, makes one think, because as is evident from all funerary and cemetery traditions, different cultures and at different times, exactly in such place like a cemetery, rarely does any course of action or gesture arise without a reason.

The following analysis was aimed primarily at presenting new phenomena discovered in the Patoki burial ground, giving all possible ways of interpreting them. The way of conducting such an analysis is, of course, subject to falsification at each stage. These activities can be divided into four main groups of phenomena: 1. rituals and customs related to the rite of burning a corpse, 2. rituals and customs related to placing a body in a grave, 3. sacrificial rituals and customs, 4. commemorating and distinguishing individual burials.

Rituals and customs associated with the rite of burning a corpse

The stacking of the funeral pyre itself was probably bound by certain rituals. A relic of one of them are the offerings made in connection with its construction. The evidence documenting such procedures is an upside-down bowl deposited under the corner of a pit dug for pyre No. 1 within ustrinum No. 3 (Plate LXXXVIII, LXXXIX:5). The very act of inverting an object (e.g., a javelin tip, an umbo), in order to obtain a position incompatible with its function, is significant and has been recorded in many other cases. It may involve death itself as a reversal of life and/or, in this particular case, making an offering to telluric spirits, such as those of ancestors. Offerings may have been made in various forms, including organic materials, completely burnable under the glowing bottom of the pyre or gradually biodegradable. Placing the body of the deceased on a prepared funeral pyre and placing items to burn with it was probably associated with a separate ritual. The material remains were put in the grave.

It can be assumed that the ritual of setting fire to the funeral pyre was a basic component of the rite of incineration of the body. It was almost a rule at the Patoki burial ground to place the funeral pyre in or over, a pit dug for this purpose. The purpose of such a procedure is unclear. If we assume that digging the pit for the pyre had a specific purpose, and it certainly did, we can consider two possibilities. The first would involve lowering the structure to allow easier access to the bier (*feretrum*) (if any) with the corpse. This makes sense, especially if we consider the active behavior of witnesses to the burning of the body by, for example, providing grave offerings, fulfilling libations and similar actions. The second possibility assumes a slightly different intent of the funeral pyre construction. In the latter case, a pit dug for a pile of wooden logs stacked grate-like and leaning against its edge had a separate function. Brushwood, straw, hay, branches or a mixture of such ingredients could be gathered in it for easy lighting. It would not have been crushed under the weight of the wood, since the logs of the pile, as documented by the Patoki discoveries, were supported by the edges of the pit. The pyre itself was sometimes supported at the same time by wooden piles driven vertically or diagonally (for example ustrina No. 5 and 9, graves-busta No. 30 and 33). In this case, a place was needed that, without disturbing the entire structure, would serve to start a fire in the easily ignited material accumulated under the pyre. Information is provided to us here by ustrinum No. 1 (Plate LXXXVI). It was composed of two interconnected pits: A and B, where pit B, which was shallower and much smaller, was nevertheless connected to the main pit of the funeral pyre (A). It can be considered that such a place, from which the pyre should have been effectively and easily set on fire, is documented by pit B. A similar site was also

located at grave-bustum No. 14, as pit No. 8 (Plate CXII). This arrangement of the funeral pyre's wooden logs also required a small opening in the opposite part of the pit under the pyre to create the chimney draft necessary for proper and rapid combustion (Fig. 12).

A number of objects having to do with the ritual were placed on the bier (*feretrum*) (if it was separated) along with the corpse. Most of them were burned with the corpse. Here it is important to note a certain division of these artifacts that seems to be significant. These were the items owned by the deceased, those given to the deceased for the journey into the afterlife, and those used during the ceremony that were not burned. Especially the last of these arouse curiosity. In many graves in the Patoki burial ground, fragments of vessels were found covered with soot or a fine network of cracks. The relics found in grave No. 10 are the most representative here. A very well-preserved 10/3 bowl was also among them. On its surface, covered in places with small or slightly larger cracks, there were also such in which small charcoals were noticed strongly rubbed in, adhered to or sintered with the pottery. Also, vessel fragments from grave No. 49 and from funerary deposit No. 13, probably related to it, showed numerous traces of small cracks and soot. Such cracks are formed on ceramics due to the rapid cooling of the previously strongly heated vessels. In this case, only one explanation comes to mind. These vessels must have been in close proximity to a strongly heated environment, most likely a funeral pyre, as evidenced, for example, by the charcoal inlays in the bowl from grave 10/3. It is likely that they performed some function during the incineration of the body and then were placed next to the burning, or perhaps already extinguishing, pyre. The fine network of cracks must have formed when the pyre was deliberately extinguished with some cold liquid, most likely water. Subsequently, the remains of these vessels or the entire vessels, unless they disintegrated because of the violent cooling, were buried with the deceased or placed separately in objects identified as funerary deposits, among others. Was the extinguishing of the pyre an accepted ritual? It's hard to say, but the number of vessel fragments found in graves and deposits with traces of violent cooling supports this possibility.

There is however, another problem related to the burning of corpses. It concerns the number of funeral pyres. The presence of as many as eleven ustrinas, if all of them are correctly identified, of course, but also three graves-busta, which are also funeral pyres, is a relatively large number in such a small surveyed area of a single burial ground. Not counting busta, in relation to the 47 objects identified as graves, we get the result of more than four burials per single ustrinum. It turns out, however, that it is not necessarily possible to attribute individual burials to ustrina or even funeral pyres. Cremation did not always follow a predictable course. Sometimes it had to be interrupted, the pyre had to be moved to another location and the rite completed later (J.M.C. Toynbee 1996, 39–42). Indeed, it turns out that sometimes one body may have been burned on more than one pyre. Therefore, could not some of the funerary deposits described above have been related to such cases?

To recapitulate, it is possible to distinguish at least three phases of ritual activities happening in connection with the funeral pyre: before the pyre is lit (arranging the corpse, depositing offerings), setting the pyre on fire and burning it (libations and arranging libation vessels by the pyre), and activities after it is extinguished or goes out (selecting the ashes and burned objects for burial).

Rituals and customs for placing the body in the grave

The extinguishing of the pyre resulted in moving on to the next stage, which is, first of all, the extraction of the ashes of the deceased's skeletal remains and burned equipment to complete the burial. It is difficult here to record archaeological traces that could be considered a documentation of specific activities. However, within the graves themselves, we do observe some treatment of the cremation remains and grave equipment. The basic fact seems to be the custom or perhaps ritual of dividing. The very act of dividing burnt bone fragments is practically proven, through the often token amounts of bone in many graves noted by many researchers. We have discussed this phenomenon above. One has to wonder here whether it applied only to the remains of the cremation or also to the deceased's equipment or other items used during the funeral? Such dividing was probably a custom surrounded by certain rituals. Some (probably large) bone fragments ended up in other places. Some small (symbolic?) amount of them was buried in separate pits together with fragments of objects, most often fragments of clay vessels, the state of preservation of which (secondary burning, soot) indicates that they were used during rituals. Such sites, in the Patoki burial ground, were often marked on the surface with evenly stacked stones, and thus "sealed" similarly to *ustrina* or graves (e.g.: funerary deposits 3, 4, 5, 11, 12). The funerary deposit No. 13 (object 128) constitutes a special case. Its connection to grave No. 49 (object 127) seems to be beyond doubt. Some vessel fragments preserved in both objects came from the same vessels. For example, fractions of a TD-VI.1a type cup from grave No. 49/10 and fractions of the same cup from funerary deposit No. 13/8. Similarly, fractions of spouts from grave 49/13 and funerary deposit 13/10, and fragments of a TD-II.1 type bowl with an x-shaped handle from grave 49/12 and funerary deposit 13/9, respectively, were from the same vessel. Both objects were next to each other (Fig. 2) and are identically dated to the turn of phases A₁/A₂ of the younger pre-Roman period. It may be assumed that the nature of this type of funerary deposits was a part of the rituals involved in dividing the remains from the funeral pyre. The purpose of these activities is difficult to determine, although some division is implied, distributed perhaps between fire (the pyre), earth (the grave), water (the swamp, river?, well?) and some funerary deposits perhaps related to cleansing activities performed after the burial.

The nature of *busta* as a special form of burial rites is related to the issues discussed above. Attention should be paid to the best-preserved *bustum*, grave No. 33 (object 66) but only in one aspect concerning the arrangement of the objects placed within the burial. We will try to find out the reasons for such and not other distribution of the artifacts and their probable symbolism. With the knowledge that the *bustum* was at the same time a funeral pyre and analyzing its plan (Plate LII), the question arises as to whether the distribution of objects within it does not repeat the appearance of funeral bier (*feretrum*), whatever this may have been? So, the cinerary urn (the deceased) was located in the chosen center, where probably, as we guess, his head originally rested. The sword, handgrip and umbo (thus the shield) and one tip of a polearms (a spear, held together with the shield) lay on the left side, in accordance with the carrying of these pieces of weaponry, and the tip of a burr polearms (presumably a javelin) on the right

side, also in accordance with the rule of holding these weapons. There were traces of burn-throughs or fire patina on all the militaria. Right next to the cinerary urn (in this symbolism, at the head) was placed a small 33/5 clay bowl. Such small drinking vessels were often found in the graves of warriors such as in grave 21 from Kuny, site 4 (J. Skowron 2008, Plate VIII-XI). This is the first aspect of the reconstruction of the idea of distribution of equipment directly related to the deceased. The reconstruction of funerary bier (*feretrum*) (or in other words: the appearance of the funeral pyre ceiling) for this particular burial is proposed in Figure 13. A separate significance can be attributed to the arrangement of clay vessels. Two completely secondarily burned, glazed and deformed in places clay bowls, lay upside down in both western corners of the burial pit, opposite the cinerary urn. They were certainly on the funeral pyre, and probably already from the start of the fire to its extinguishing. The two bowls placed above them, lying close to each other (one with the bottom up), and the two cups from cluster III standing by them, were crushed but not secondarily burnt. The cup in cluster IV was also unburned. It can therefore be concluded with certainty that these vessels (as well as the bowl next to the cinerary urn and the urn itself) were not on the funeral pyre. It is also likely that a handful of parched acorns thrown in front of the cinerary urns were not directly on the pyre because they would have been completely burned. We can distinguish from these observations a number of activities, some of which were certainly associated with specific ceremonies (rituals).

First of all, the most important seems to be the sheer intentional arrangement of all artifacts within the grave. It should be emphasized that the logic of the placement of these items, such as the choice of sides within the grave, the rule of turning some artifacts and not others, was clearly deliberate. Since this was done, it was probably with a specific symbolic meaning in mind. The location of the militaria and drinking vessels seems to be the simplest to explain. Perhaps this is how the body of a dead warrior ready for the rite of passage was placed on the pyre (bier?) (*feretrum*). The bowls destroyed by fire probably covered an unknown organic material (provisions for the journey, viaticum?). On the other hand, the vessels added later (two basins, a bowl and a cup) were probably used during the funeral ceremony (libations, a ritual feast?) and then placed in the tomb as related in part to the deceased and the rituals completed during the burning of the pyre (perhaps considered unclean because of this?). We should also mention the tip of a polearms embedded in the ground not far from the grave, if we read its placement correctly. Such symbolism was related in general to the turning of objects as a sign of death, as mentioned above. Following this line of reasoning, we are entitled to distinguish several actions, procedures that were performed in the act of placing in the grave. First, a symbolic part of the remains of the deceased (222g!) was selected from the pile and placed in an urn along with a few items (a clasp, a buckle, a knife). The rest of the corpse (a significant portion) was deposited elsewhere. We don't know where. These are already two separate activities. The urn was then dug partially into the bottom of the bustum and numerous objects were laid out according to the rules of the time taking the figure of the deceased as the center. A separate action but related to the placement of objects was the procedure of destroying some things, especially those belonging to the deceased. A sword and a shield umbo were bent. It is likely that these actions were performed to "release" the soul of the objects or as a sign of the owner's death. It seems

that this was done just after the pyre had already went out, since the fire patina was usually cracked at the bends. These activities, certainly related to an appropriate ritual, were probably accompanied by rituals impossible to determine, such as libations. The material remains of these activities probably ended up, in some cases, in separate pits, which we identify as part of funerary deposits.

Another activity was the depositing of unburnt objects, an act that probably closed the ritual of burial. Backfilling the entire burial and most likely lining its surface with cobblestones ritually “closed” the grave. The interpretation of the discovered sources presented above, and thus legitimate, allowed us to reconstruct the final part of the funeral ceremony by reconstructing the successive actions taken by the mourners. Each of them resulting, as it were, one from the other, was at the same time a separate event. Following the thinking of A. N. Whitehead (2021), the events are facts.

Sacrificial rituals and customs

The cemetery as conceived by the ancient Romans and most likely also by *Barbaricum* societies was a *locus religiosus*. As a separate place, sacred by choice and purpose, it was probably protected from profanation, and activities related not only directly to burial but also to the worship of the dead (and therefore ancestors as well) and other activities dedicated to the afterworld could take place there. This concerns primarily customs and sacrificial rituals happening in the cemetery independently of the funeral rites. Material relics of such behavior, although archaeologically available, are poorly legible mainly through great difficulty in being able to understand (name) their purpose. We were fortunate to capture, as we presume, some of them at the burial ground in Patoki.

Seven archaeological objects are associated with them. Among them are three pit graves that are also sacrificial deposits in the form of dog burials identified as funerary deposits No. 16 (object 50+37- grave No. 18, Plate XXXV), 17 (object 47- grave No. 25, Plate XLIV) and 18 (object 53- grave No. 28, Plate XLII). Another is the unique find of a cremation furnace (object 52- grave No. 27, Plate XLVI). The other three are reusable libation vessels: funerary objects No. 2 (object 23), 6 (object 68) and 15 (object 132). Here I would like to draw attention to their nature as a trace of separate and, what seems very important, cyclical events.

First of all, the highly probable phenomenon of blood animal offerings in the Patoki burial ground should be singled out. The uncovered object No. 52 (originally identified as grave No. 27), played the role of a cremation furnace, completely absent from archaeological sources so far, most likely intended to incinerate the bodies of animals, in this case probably dogs, whose burnt bones were found inside it. This object would most likely have remained a puzzling phenomenon, had it not been for the three sacrificial deposits also discovered in the same burial ground in the form of burials of burnt dog remains numbered 16 (object 50+37), 17 (object 47, grave No. 25) and 18 (object 53, grave No. 28). In all the objects in question, in addition to burnt animal bones, there were also other relics of furnishings in the form of pottery fragments and metal relics (buckles, clasp). The furnace was located right next to the southern part of ustrinum No. 3 (object 63) which further inscribes it in the ritual cycle associated with burial ceremonies in this burial ground.

The construction of a special cremation furnace would make little sense if there was no need for cyclic repetition of the cremation of animal bodies, most probably combined with the performance of appropriate rituals. On the bones of two dogs from sacrificial deposits No: 17 (grave No. 25, object No. 47) and 18 (grave No. 28, object No. 53) traces of incisions made with an unknown type of blade were found. It is difficult to state unequivocally when they were made. Were these traces of supravital cuts (created while the individual was alive) or did they occur after the animal's death? Since sacrificial deposits in the form of dog burials are a fact of life at this site, and are also known from the settlements, it should be assumed that we are dealing with traces of offering killing preserved on the bones. There is no evidence that the dog's meat was eaten, and thus that the cut marks were due to culinary procedures, although this too cannot be ruled out. The two deposits No. 17 and 18 were located in the burial ground independently of the documented human graves, and appear to be associated with a specific, larger area of the necropolis. Between them there is the best-preserved cobblestone No. 2 (object 36 – Plate CX), with which four graves are directly connected (objects No: 38, 46, 55 and 133). The placement of another, identical sacrificial deposit in the form of a dog burial (funerary deposit No. 16, object No. 50) within grave No. 18 (object 37) should be noted separately. As the stratigraphy shows, the deposit was made after the grave had already been created, with the edge-disturbing its earlier structure. Thus, it can be assumed that it was an offering (perhaps of the deceased person's favorite animal?), which was performed in the act of a separate ritual. This ritual, in the examined part of the burial ground in Patoki, was repeated at least three times, and the dogs probably killed as an offering were incinerated in a specially designed furnace. It is not known whether the animal remains (177g) still in the furnace came from the offerings we uncovered or from other individuals. We are also unable to establish how many times the furnace was used. Only its chronology, defined as the A₂ phase of the younger pre-Roman period, is known, which is, by the way, consistent with the other deposits. From this we draw a conclusion of the existence of a hitherto unknown custom associated with the ritual killing of animals, in this case dogs, as an offering most likely sacrificed to telluric deities and associated with the cult of the dead.

Sacrificial deposits, in the form of animal burials, are known from the Lusatian and Pomeranian-Cloche cultures (T. Węgrzynowicz 1982). Blood sacrifices of animals, including dogs, are not isolated in the ancient world and can be very ambiguous. The Romans, for example, sacrificed a red dog during the spring (April) festival of *Robigalia*², intended to protect crops from the grain rust disease (I. Kaczor 2012, 90–92, 101–106). However, in the case observed at the burial ground in Patoki, it is difficult to find a broader meaning. It cannot also be ruled out that the dog offering was a substitute offering (e.g., instead of another unobtainable or culturally unacceptable one).

We are unable to give more explicit reasons why animal offerings, in this case dogs, may have been made and that in a cemetery. Nor do we think that dogs, even as faithful human companions, could have been buried in a cemetery, without specific reasons. It seems, on the other hand, that sacrificial deposits in the form of dog burials found in

² The goddess Robigo was the deification and personification of grain rust, an extremely dangerous disease that decimates crops (I. Kaczor 2012, 88–90).

the settlements of the people of the Przeworsk culture, as mentioned above, may have been part of other customs and rituals, as evidenced by the fact that the dogs were buried unburned there. When confronting the offerings made of dogs in settlements and cemeteries, one must emphasize precisely this ritual difference in burial. It must have mattered since in the cemetery a dog was buried in the same ritual as a human, which seems to emphasize the purpose of the sacrificial act directed toward the afterlife.

The next material relic of cyclic rituals, traces of which were uncovered in the Patoki burial ground, are funerary deposits No. 2 (object 23 – cup, goblet, bowl), 6 (object 68 – two bowls) and 15 (object 132 – goblet). These small clay drinking vessels were kept in specially for this purpose dug pits, secured from above with large, sometimes even worked stones. The vessels may have been used in libation rituals on many occasions. The possibility of repeated use is evidenced by the very method of protection, already described in detail above. The effectiveness of these procedures was high, as confirmed by the finding of some of them in almost intact condition. The liturgy of libations held in the cemetery probably had an established course and involved an element of joining the world of the dead with the world of the living. We do not know how the people of the Przeworsk culture celebrated mourning or how long such a period lasted according to customs of the time. We also have no knowledge of the holidays/festivals of the dead. However, the very preservation of liturgical vessels is a valuable clue to the existence of such customs, cyclically repeated, in general. The very nature of libation is archaic and applies to many cultures. In the Romans, libation, if it was associated with the cult of the dead concerned an offering to the underworld deities and was defined by an appropriate ritual. It is interesting and gives some idea of such activities. When offering a sacrifice to the underworld deities the sacrificer, holding the vessel in his left hand, tilted it to the right. The libation vessel must have turned completely upside down and emptied and, probably as a result, fallen out of the sacrificer's hand and into the flames on the sacrificial altar (I. Kaczor 2012, 348–349, footnote 54). All the gestures and actions, probably also present during the rituals performed by communities in this part of *Barbaricum*, are archaeologically elusive. What is interesting in this case, however, is the fact of turning upside down of sacrificial vessels, which we dealt with earlier, when analyzing the customs of laying in the grave. Considering the Indo-European roots of both the Romans and the peoples of Central European *Barbaricum*, perhaps some of the gestures or offerings and customs had similar origins and may have functioned independently.

Bibliografia

Źródła antyczne

Cicero Marcus Tullius, *O państwie. O prawach* (przekład I. Żółtowska), Kęty: Wydawnictwo Antyk, 1999.

Edda poetycka (przekład A. Załuska-Strömberg), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1986.

Festus Sexstus Pompeius, *Sexti Pompei Festi de Verborum Significatione quae supersunt cum Pauli Epitome. Emendata et annotata a Carolo Odofredo Muellero*, Lipsk: Libraria Weidemanniana, 1839.

Leges duodecim tabularum (tekst, tłumaczenie, objaśnienia M. i J. Zabłoccy), Warszawa: Liber, 2000.

Ovidius Nazo Publius, *Fasti. Kalendarz poetycki* (przekład i opracowanie E. Wesołowska), Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 2008.

Plutarch z Cheronei, *Grakchowie*. W: Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów (z żywotów równoległych)* (przełożył i opracował M. Brożek), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1977.

Stacjusz Papiniusz Publiusz, *Sylwy* (wstęp, przekład, przypisy S. Śnieżewski), Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej 16, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2010.

Tacitus Publius Cornelius, *Germania* (tekst oryginalny i tłumaczenie paralelne T. Płóciennik), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2008.

Vergilius Maro Publius, *Eneida* (tłumaczenie Z. Kubiak), Bibliotheca Mundi, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987.

Literatura

Abramek B. 1985. *Wielookresowe cmentarzysko ciałopalne w Strobinie na stanowisku 4 w województwie sieradzkim*. Sieradzki Rocznik Muzealny, t. II. Sieradz, 53–79.

Abramek B. 1987. *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim – cz. I*. Sieradzki Rocznik Muzealny, t. IV. Sieradz, 45–96.

- Abramek B. 1988. *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim – cz. II*. Sieradzki Rocznik Muzealny, t. V. Sieradz, 77–134.
- Abramek B. 1989. *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim – cz. III*. Sieradzki Rocznik Muzealny, t. VI. Sieradz, 81–132.
- Almgren O. 1923. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte*. Mannus Bibliothek, 32. Leipzig: Verlag von Kurt Kabitzsch.
- Andrzejowska M., Węgrzynowicz T. 1995. *Osadnictwo z epoki brązu I cmentarzysko kultury grobów kłozowych w Warszawie-Zerzeniu*. Wiadomości Archeologiczne, t. LIII:1. Warszawa, 57–112.
- Andrzejowski J. 1998. *Nadkole 2. A cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*. Monumenta Archaeologica Barbarica, 5. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Andrzejowski J. 2001. *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*. Wiadomości Archeologiczne, t. LIV. Warszawa, 59–88.
- Balke B. 1999. *Unikatowa bransoleta z Mogielanki*. W: COMHLAN. *Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 61–80.
- Barthélemy A., Depierre G. 1990. *La nécropole gallo-romaine des Cordiers a Macon*. Recherches Du Groupement Archéologique Du Maconnais. Macon: Ministère de la Culture.
- Becker C.J. 1961. *Førromersk Jernalder i Syd – og Midtjylland*. København: Nationalmuseet.
- Beckmann B. 1966. *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit in freien Germanien*. Saalburg Jahrbuch, Bd. XXIII. Berlin: Walter de Gruyter, 5–100.
- Bel V., Tranoy L. 1993. *Note sur les busta dans le sud-est de la Gaule*. W: M. Struck (red.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 3. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 95–110.
- Biborski M. 1978. *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*. Materiały Archeologiczne, t. XVIII. Kraków, 53–162.
- Biborski M. 1994. *Die Schwerter des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. Aus dem Römischen Imperium und dem Barbaricum*. W: Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. 9 (1993), Pécs : Pécsi Tudományegyetem, 93 - 130.
- Biborski M. 1996. *Römische Schwerter im Gebiet des europäischen Barbaricum*. W: Journal of roman military equipment studies 5. C. Van Driel-Murray (ed.), *Military Equipment In Context. Proceedings Of The Ninth International Roman Military Equipment Conference, Held at Leiden, The Netherlands 15th–17th September 1994*. Leiden, 169 - 197.
- Biborski M., Kaczanowski P. 2013. *Magic sword pendant*. Jahrbuch des Jóna András Museums von Nyíregyháza, t. LV. Nyíregyháza, 423–430.
- Błazejewski A. 1998. *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*. Wrocław: Katedra Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Bochnak T. 2005. *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Byrska-Fudali M., Przybyła M.M. 2010. *Depozyt bagienny przepalonych szczątków ludzkich ze stanowiska 2 w Mydlniczce, pow. krakowski*. Sprawozdania Archeologiczne, t. LXII. Kraków, 439–489.
- Cheesman G.L. 2012. *Auxilia. Oddziały pomocnicze cesarskiej armii rzymskiej*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Christ K. 2016. *Historia Cesarstwa Rzymskiego od Augusta do Konstantyna*. Poznań–Gniezno: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Cieślak-Kopyt M., Miras I. 2013. *Gulin-Młyn, stanowisko 1. Cmentarzyska kultury pomorskiej i przeworskiej w regionie radomskim*. Radom–Pękowice: Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu. Wydawnictwo i Pracownia Archeologiczna Profil-Archeo.
- Cunliffe B. 2003. *Starożytni Celtowie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Czarnecka K. 1990. *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Czarnecka K. 2020. *Zamki i klucze kultury przeworskiej. Działanie, zastosowanie, znaczenie symboliczne*. Warszawa: Wydawnictwo Państwowego Muzeum Archeologicznego i Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czarnowski S. 1956. *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii*. W: *Dzieła*, t. III. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 221–256.
- Czopek S. 1992. *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
- Daicoviciu H. 1969. *Dakowie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dąbrowska T. 1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dąbrowska T. 1995. *Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce*. Wiadomości Archeologiczne, t. LIII:1. Warszawa, 3–33.
- Dąbrowska T. 1997. *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*. Monumenta Archaeologica Barbarica, 3. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Dąbrowska T. 1998. *Die kräftig profilierten Fibeln Almgren Gruppe IV, Fig. 74–84 (Trompetenfibeln) – mit einem Ausblick auf die östlichen Formen*. W: J. Kunow (red.), *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5: 100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren Internationale Arbeitstagung 25–28 Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg. Veranstalter Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam Archäologische Gesellschaft in Berlin und Brandenburg e. V.* Potsdam: Wünsdorf, 149–156.
- Dąbrowska T. 2008. *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu*. Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, 7. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.

- Dragendorff H.** 1895. *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik.* Bonner Jahrbücher, t. XCVI. Bonn, 15–155.
- Dumézil G.** 1954. *Rituels Indoeuropéens à Rome. Études et Commentaires*, 19. Paris: C. Klincksieck.
- Dzięgielewska M., Kulczyńska M.** 2008. *Cieblowice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien.* Monumenta Archaeologica Barbarica, 14. Warszawa: Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
- Eggers J.H.** 1951. *Der römische Import in Freien Germanien.* Hamburg: Hamburgisches Museum Für Völkerkunde und Vorgeschichte.
- Eggers J.H.** 1955. *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien.* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, t. II. Mainz, 196–244.
- Eliade M.** 1993. *Traktat o historii religii.* Łódź: Wydawnictwo OPUS.
- Fischer A.** 1921. *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego.* Lwów: Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Gaitzsch W., Werner A.** 1993. *Rekonstruktion einer Brandbestattung vom Typ Bustum aufgrund archäologischer Befunde aus Siedlungen der Jülicher Lössbörde.* W: M. Struck (red), Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 3. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 55–64.
- Gebhard R.** 1991. *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching.* Die Ausgrabungen in Manching, 14, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main, Stuttgart: Franz Steiner Verlag Stuttgart.
- Ginalski J.** 1991. *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna.* Przegląd Archeologiczny, t. XXXVIII, Wrocław, 53–84.
- Godłowski K.** 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe.* Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 11. Kraków: Nakładem uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Godłowski K.** 1977. *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku – cz. II.* Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne, 4. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne, 7–238.
- Godłowski K.** 1981. *Kultura przeworska.* W: W. Hensel (red.), *Prahistoria ziem polskich*, t. V, *Późny okres lateński i okres rzymski.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 57–134.
- Godłowski K.** 1985. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Godłowski K.** 1992. *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich.* W: M. Głosek, M. Mielczarek, W. Świątosławski, K. Walenta (red.), *Arma et ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej.* Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 71–88.

- Godłowski K. 1992a. *Die chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*. W: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet. Kraków–Karniowice 3–7 Dezember 1990*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 23–54.
- Godłowski K., Wichman T. 1998. *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-kultur im Świetokrzyskie – Gebirge*. Monumenta Archaeologica Barbarica, 6. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Gorzowska M. 2004. *Paleniska odkryte na stanowisku nr 34 w Wólce Domaniewskiej koło Radomia. Próba określenia funkcji*. W: M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska I. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*. Łódź: Instytut Studiów Międzynarodowych. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, 123–146.
- Grygiel M. 2004. *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*. W: H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań: Stowarzyszenie Nukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 13–82.
- Grygiel M. 2018. *Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Grygiel M., Grygiel R., Stasiak W. 2019. *Gola pod Jarczewem w pradziejach*. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi. Muzeum Regionalne w Jarocinie.
- Hauptmann Th. 1998. *Studien zu den Dreisprossenfibeln*. W: J. Kunow (red.), *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5: 100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren Internationale Arbeitstagung 25–28 Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg. Veranstalter Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam Archäologische Gesellschaft in Berlin und Brandenburg e. V.* Potsdam: Wünsdorf, 159–174.
- Horbowicz P., Kreutzer G., Maciejewski W., Skrzypek D. 2011. *Runy*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Jadczykowa I. 1975. *Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce środkowej*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna, t. XXII. Łódź, 167–194.
- Jadczykowa I. 1995. *Lateńska faza kultury pomorskiej w Polsce środkowej*. W: T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejowski, E. Radziszewska (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
- Jahn M. 1916. *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. Bis 200 n. Chr.* Mannus Bibliothek, 16. Würzburg: Verlag von Kurt Kabitzsch.
- Janiczak H. 1990. *Kurhanu kultury przeworskiej*. Przegląd Archeologiczny, t. XXXVII. Wrocław, 121–155.

- Jasnosz S. 1952. *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego I rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*. Fontes Archaeologici Posnanienses, 2. Poznań: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
- Jażdżewska M., Siciński W. 2017. *Siemiechów, stan. 2, woj. Łódzkie. Cmentarzysko I osada kultury przeworskiej*. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Jażdżewski K. 1976. *The "Princes Graves" and Associated Industrial Settlement of the Second and Third Centuries AD at Przywóz, Central Poland, To illustrate the Monuments. Essays in honour of Prof. S. Piggot*. London: British Archaeological Abstracts, 209–228.
- Józefowska A., Karendał A., Król Ł., Łoś J., Mostek A., Suchan G., Zipser J., Żmuda S. 2012. *Opracowanie ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku Górki Pęcławskie 1, 6, 16, 17 pow. Łęczyca przeprowadzonych w roku 2010 (wykonanie archeologicznych ratowniczych badań wykopaliskowych w ramach budowy autostrady A1, odcinek Sójki-Piątek)*. Wrocław: Pracownia Archeologiczno-Architektoniczna – Łukasz Król (praca w maszynopisie).
- Józefów B. 2008. *Typologia obiektów kremacji w okresie rzymskim. Na przykładach wybranych z terenów prowincji rzymskich i „Barbaricum”*. W: J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska II. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*. Łódź: Instytut Studiów Międzynarodowych. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, 211–242.
- Józefów B. 2009. *Problematyka miejsc kremacji*. W: M. Karwowski, E. Droberjar (red.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008*. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 543–558.
- Kaczanowski P. 1995. *Klasyfikacja broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytet Jagielloński.
- Kaczmarek M. 1995. *Późnorzymskie zapinki z wysoką pochewką na Pomorzu*. Folia Praehistorica Posnaniensia, 7. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 237–274.
- Kaczmarek M. 1998. *Spätromische Fibeln mit hohem Nadelhalter im nordwestlichen Polen*. W: J. Kunow (red.), *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5: 100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren Internationale Arbeitstagung 25–28 Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg. Veranstalter Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam Archäologische Gesellschaft in Berlin und Brandenburg e. V.* Potsdam: Wünsdorf, 305–320.
- Kaczor I. 2001. *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej starożytnych Greków i Rzymian*. Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica, 3. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kaczor I. 2012. *Deus, ritus, cultus. Studium na temat charakteru religii starożytnych Rzymian*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kaliński S. 2015. *Bolimów 1915*. Warszawa: Bellona.
- Kaszewska E. 1977. *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (st. 1), woj. Płockie*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, XXIV. Łódź, 63–231.

- Kaszewska E. 2023. *Zadowice bei Kalisz, Fundstelle 1. Ein Brandgräberfeld vom Hallstattzeit bis zur Phase D der römischen Kaiserzeit. Zadowice pod Kaliszem, stanowisko 1. Cmentarzysko ciepłopalne z końca okresu halsztackiego po fazę D okresu rzymskiego*. Łódź: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Kempisty A. 1965. *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*. Światowit, 26. Warszawa: Nakładem Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kietlińska A. 1963. *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*. Materiały Starożytne, t. IX. Warszawa, 7–98.
- Klestil W. 2013. *Römische Gräberfelder des 1. Bis 3. Jhs. In Noricum. Zum Stand der Forschung, der Strukturen sowie der Romanisierung anhand ausgewählter Beispiele*. Wien: Universität Wien.
- Kmieciński J. 1997. *Rekonstrukcja minionych kultur*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kokowski A. 1997. *Die Schlossbeschläge und die Schlüssel aus dem nördlichen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit*. Klasyfikacja Zabytków Archeologicznych, 2. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kossack G. 1962. *Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre Bedeutung für die germanischen Kulturverhältnisse*. Aus Bayerns Frühzeits: Friedrich Wagner zum 75 Geburtstag, München: C.H. Beck, 125–137.
- Kostrzewski J. 1919. *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Mannus Bibliothek, 18. Leipzig–Würzburg: Verlag Kurt Kabitzsch.
- Krzyżanowska M., Frankiewicz M. 2015. *Prześlik czy paciorek? Analiza traseologiczna szklanego znaleziska ze stanowiska Beznazwa 9–1 (Aut. 392–393)*. W: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator Per Devia Scientiae Intinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza*. Professori Thaddeo Makiewicz septuagenario amicitiae et sociae. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 257–266.
- Kubiak Z. 2022. *Mitologia Greków i Rzymian*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Kufel-Dzierzgowska A. 1982. *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Kościerzynie, st. 1 w woj. Sieradzkim (sprawozdanie z badań ratowniczych)*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna. Łódź, 165–184.
- Kurowicz P., Olędzki M. 2002. *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Chałupie Małej koło Sieradza*. Łódź: Wydawnictwo Ibidem.
- Kuryłowicz M. 2020. *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe, studia i szkice*. Lublin: Werset.
- Leleković T. 2012. *Cemeteries*. W: B. Migotti (red.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. British Archaeological Reports. International Series, 2393. Oxford: BAR Publishing, 313–357.
- Liana T. 1970. *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*. Wiadomości Archeologiczne, t. XXXV:4. Warszawa, 429–491.

- Lindsay H. 2000. *Death-pollution and funerals in the city of Rome*. W: V.M. Hope, E. Marshall (red.), *Death and disease in the ancient city*. London–New York: Routledge Classical Monographs.
- Machajewski H. 1992. *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Maciałowicz A. 2006. *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. Sochaczewski*. Wiadomości Archeologiczne, t. LVIII. Warszawa, 283–370.
- Madyda-Legutko R. 1987. *Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in mitteleuropäischen Barbaricum*. British Archaeological Reports. International Series, 360. Oxford: BAR Publishing.
- Madyda-Legutko R. 2011. *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. Instytut Archeologii.
- Madyda-Legutko R. 2016. *Funkcje użytkowe niektórych elementów wystroju pasów ludności kultury przeworskiej. Casus kabłączków, zwieszek, skuwek z pierścieniem*. Wiadomości Archeologiczne, t. LXVII. Warszawa, 65–110.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. 2015. *Ponowna refleksja nad przyczynami występowania niewielkiej ilości ludzkich szczątków kostnych w grobach kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz wczesnej fazy wędrówek ludów*. W: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator Per Devia Scientiae Itinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Professori Thaddeo Makiewicz septuagenario amicis et sociis*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 291–296.
- Maik J. 2012. *Włókiennictwo kultury wielbarskiej*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Makiewicz T. 1970. *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, XVII. Łódź, 175–228.
- Makiewicz T. 1987. *Znaczenie sakralne tak zwanych „pochówków psów” na terenie środkowo-europejskiego Barbaricum*. Folia Praehistorica Posnaniensia, t. II. Poznań, 239–277.
- Makiewicz T. 2000. *Hund und Hundegräber*. W: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 15, Berlin–New York: Walter de Gruyter, 212–232.
- Makiewicz T. 2004. *Osada kultury jastorfskiej w Pławcach i Borzejewie, pow. Środa Wlkp. Na tle osadnictwa kultury jastorfskiej w Wielkopolsce*. W: H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 235–244.
- Makiewicz T. 2008. *Ile kości w grobach? Intrygujący i niezauważony aspekt ciałopalnego obrządku pogrzebowego w kulturze przeworskiej*. W: A. Błażejowski (red.), *Labor et Patientia. Studia Archaeologica Stanislao Pazda Dedicata*. Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, 289–300.
- Makiewicz T., Kaczor W., Krąpiec M., Makowiecki D., Miłoś E., Polcyn M. 2008. *Studia – cmentarzysko z okresu wędrówek ludów w obrębie kompleksu osadniczego w Konarzewie (stanowisko 5), pow. Poznań ziemski. Nowy typ cmentarzyska kultury przeworskiej*.

- W: J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska II. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*. Łódź: Instytut Studiów Międzynarodowych. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, 299–356.
- Malinowski A.** 1974. *Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych*. W: H. Giżycka (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych. Materiały z Sesji Naukowej w dniu 25.III.1972 r.* Seria Antropologia, 2. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 7–15.
- Malinowski B.** 1984. *Wierzenia pierwotne i formy ustroju społecznego. O zasadzie ekonomii myślenia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Martens J.** 1988. *Borremose Reconsidered*. Journal Danish Archaeology, t. VII. Copenhagen, 159–181.
- Martens J.** 1992. *The Pre-Roman Iron Age in North Jutland, Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*, Copenhagen, 107–136.
- Mączyńska M.** 1998. *Ein spätkaiserzeitliches „Totenhaus“ aus Ostpolen und seine Beziehungen zu Skandinavien*. W: A. Wesse (red.) *Studie zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zu Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille*, Neumünster: Wydawnictwo Wachholtz, 299–308.
- Michałowski A.** 2011. *Budownictwo kultury przeworskiej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Moszczyński J.** 2010. *Zespół osadniczy kultury przeworskiej na stanowisku 1–4 w Wiktorowie, pow. Zgierz, woj. łódzkie (Ratownicze badania archeologiczne na trasie autostrady A-2 w woj. łódzkim)*. Via Archaeologica Lodzensis, 2. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Moszyński K.** 1967. *Kultura ludowa Słowian*, t. I, *Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Müller R.** 1985. *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelbe*. Veröffentlichungen Landesmuseum Halle, 38. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- Müller R.** 2006. *Totenhaus*. W: R. Müller (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. XXXI. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 83–89.
- Muzolf B.** 2004. *Sprawozdanie z badań ratowniczych wielokulturowego stanowiska w miejscowości Rogaszyn, stan. 2–4, gm. Piątek, woj. Łódzkie*. W: Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego – seria B: materiały archeologiczne: Raport 2001–2002. Wstępne Wyniki Konserwatorskich Badań Archeologicznych w Strefie Budowy Autostrad w Polsce za lata 2001–2002, 80–94.
- Nowakowski Z.** 1995. *Cmentarzysko ciałopalne w Zdunach, woj. Skierniewickie*. Wiadomości Archeologiczne, t. LIII:1. Warszawa, 113–138.
- Nowakowski Z.** 2005. *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Bielawy-Łuby, pow. łowicki, stan. 2*. Wiadomości Archeologiczne, t. LVII. Warszawa, 177–196.
- Nylén E.** 1956. *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands. Funde, Chronologie, Formenkunde*. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Olczak J.** 1972. *Zagadnienie funkcji i pochodzenie przedmiotu szklanego z Dobieszewic*. Slavia Antiqua, 19. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 169–182.

- Olędzki M. 1997. *Fibule z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wólce Domaniowskiej koło Radomia*. Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica, t. XXI. Łódź, 51–70.
- Olędzki M. 1998. *Die Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie Almgren 37–41 und die Varianten Fig. 42–43*. W: J. Kunow (red.), *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5: 100 Jahre Fibelformen nach Oskar Almgren Internationale Arbeitstagung 25–28 Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg. Veranstalter Brandenburgisches Landesmuseum für Ur- und Frühgeschichte, Potsdam Archäologische Gesellschaft in Berlin und Brandenburg e. V.* Potsdam: Wünsdorf, 67–86.
- Olędzki M. 2000. *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Wólce Domaniowskiej koło Radomia*. Łódź: Katedra Badań Wschodu Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ota L. 2007. *Busta in Moesia Inferior*. Acta Terrae Septemcastrensis, 6.1. Sibiu: Uniwersytet Lucian Blaga w Sibiu, 75–99.
- Page R. 1998. *Pismo runiczne*. Warszawa: Wydawnictwo RTW.
- Philpott R. 1991. *Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A.D. 43–410*. British Archaeological Reports. British Series, 219. Oxford: BAR Publishing.
- Piegdóń M. 2019. *Ager Gallicus. Polityka Republiki Rzymskiej wobec dawnych ziem senońskich nad Adriatykiem w III–I w. p.n.e.* Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”.
- Piontek J. 2002. *Wpływ procesu kremacji na morfologię kości szkieletu ludzkiego. Wyniki badań eksperymentalnych*. W: *Funeralia Lednickie*, t. IV: Popiół i kość, Sobótka–Wrocław: Muzeum Ślęzańskie im. Dunajewskiego w Sobótce. „AKME” Zdzisław Wiśniewski – Wrocław, 95–108.
- Pirling R. 2002. „Busta“ aus Krefeld-Gellep. Germania 80. 491–527.
- Polfer M. 2015. *Reconstructing funerary rituals: the evidence of ustrina and related archaeological structures*. W: J. Pearce, M. Millett, M. Struck (red.), *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford: Oxbow Books Limited, 30–37.
- Ricken H., Fischer C. 1963. *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von W. Ludowici in Rheinzabern 1901–1914*. Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 7. Bonn: Deutsches Archäologisches Institut / Römisch-Germanische Kommission.
- Róžańska H. 1962. *Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie – Trojanowie za lata 1959 – 1960*. Wiadomości Archeologiczne, t. XXVIII.2. Warszawa, 174–191.
- Róžańska H. 1964. *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku w Sochaczewie – Trojanowie za rok 1961*. Wiadomości Archeologiczne, t. XXX.1–2. Warszawa, 129–137.
- Róžańska H. 1968. *Cmentarzysko w miejscowości Wola Szydłowiecka – Kolonia, pow. Łowicz*. Wiadomości Archeologiczne, t. XXXIII.1. Warszawa, 114–131.
- Saria B. 1955. *Varciani*. W: *Paulys Realencyclopädie der Classischen Antiquity Science*, Bd. VIII A.1. Stuttgart: Metzler, 363–365.
- Seyer H. 1982. *Siedlung und archäologischen Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn u.Z.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 34. Berlin: Akademie Verlag Berlin.

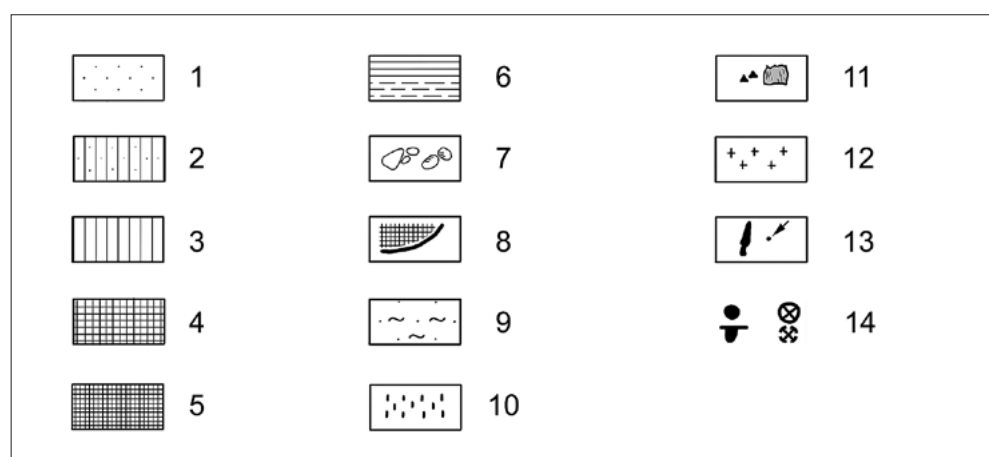
- Siciński W. 2019. *Kolonia Rychłocice, stan. 1, woj. łódzkie. Cmentarzysko od epoki brązu po okres wędrówek ludów*. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Siciński W. 2021. *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 2–2A w Łękach Majątku, pow. Kutno, woj. łódzkie (trasa autostrady A-1)*. Via Archaeologica Lodziensis, 9. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi.
- Skowron J. 1997. *Cmentarzysko kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich w miejscowości Piaski, gm. Kleszczów, woj. piotrkowskie – st. 1*. Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza, 2. Zgierz: Muzeum Miasta Zgierza, 11–154.
- Skowron 2000. *Grób lucznika kultury przeworskiej ze zniszczonego cmentarzyska w Zgierzu-Rudunkach, stan. 1, woj. łódzkie*. Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. VI, Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Łodzi, 79–90.
- Skowron J. 2002. *Ausgrabungen auf der Siedlung der Przeworsk – Kultur in Antoniew, Masowien*. Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift, z. 1/2002. Berlin, 23–45.
- Skowron J. 2005. *Własność – dar – ofiara w obrzędzie pogrzebowym ludności kultury przeworskiej. Relikty indoeuropejskiej wspólnoty*. W: W. Dziechuszycki, J. Wrzesiński (red.), *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja*. Funeralia Lednickie. Spotkanie 7. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich. Oddział w Poznaniu, 257–268.
- Skowron J. 2006. *Kultura przeworska w dorzeczu środkowej i dolnej Bzury. Monografia osadnictwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Skowron J. 2007. *Grób wojownika z „posrebrzaną tarczą” z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Kunach, stanowisko 4, województwo wielkopolskie – niektóre aspekty obrzędku pogrzebowego*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, XLIII. Łódź, 195–210.
- Skowron J. 2008. *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Kunach na stanowisku 4, w Wielkopolsce wschodniej*. W: J. Skowron, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska II. Odkrycia – Interpretacje – Hipotezy*. Łódź: Instytut Studiów Międzynarodowych. Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych, 11–210.
- Skowron J. 2008a. *Budowla halowa z osady ludności kultury przeworskiej w Rawie Mazowieckiej stan. 38, w dolinie górnej Rawki na tle podobnych znalezisk z ziem polskich*. W: A. Błazejewski (red.), *Labor et Patientia*. Studia Archaeologica Stanislao Pazda Dedicata. Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, 301–312.
- Skowron J. 2009. *Skupisko osadnicze kultury przeworskiej pomiędzy dolną Skierniewką a dolną Rawką w strefie zasiedlenia doliny Bzury. Nowe odkrycia i obserwacje*. W: M. Karwowski, E. Droberjar (red.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: Powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. Materiały z IV Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008*. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 377–391.
- Skowron J. 2012. *Z badań nad specyfiką kulturową strefy zasiedlenia doliny Bzury w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, XLV. Łódź, 93–136.

- Skowron J.** 2014. *Osada w działaniu. Osady ludności kultury przeworskiej w Polsce Środkowej od młodszego okresu przedrzymskiego do okresu wędrówek ludów / Settlement – a dynamic reality. The Przeworsk-Culture Settlements in Central Poland from the early Pre-Roman Iron Age to The Migration Period*. Biblioteka Wielkopolskich Sprawozdań Archeologicznych, 7. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich – Oddział w Poznaniu.
- Skowron J.** 2015. *Relikty warsztatów rzemieślniczych w kulturze przeworskiej. Zarys problematyki*. W: A. Michałowski, M. Teska, M. Żółkiewski (red.), *Viator Per Devia Scientiae Intinera. Studia nad problematyką okresów przedrzymskiego, rzymskiego, wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Professori Thaddeo Makiewicz septuagenario amicis et sociis*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 51–70.
- Skowron J.** 2022. *Funeral Rite, Grave and bustum in the European Part of the Roman World and in Barbaricum*. W: M. Olędzki, A. Dubicki (red.), *Rome and Barbarians. An Interplay between two Worlds*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich – Oddział w Łodzi, 239–263.
- Skowron J., Olędzki M.** 2002–2003. *Grób podwójny (nr 17) z cmentarzyska kultury przeworskiej w Kunach, stan. 4, woj. Wielkopolskie*. Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, 8. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich – Oddział w Łodzi, 139–146.
- Southern P.** 2019. *Historia armii rzymskiej*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Staszczak Z.** (red.) 1987. *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Stawiarska T.** 1999. *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Struck M.** (red.) 1993. *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 3. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz.
- Struck M.** 1993a. *Busta in Britannien und ihre Verbindungen zur Kontinent. Allgemeine Überlegungen zur Herleitung und Bestattungssitte*. W: M. Struck (red.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 3. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 81–93.
- Szczepanek A.** 2010. *Analiza antropologiczna kości przepalonych z obiektu 2537 w Modlniczce, st. 2, pow. Krakowski*. Sprawozdania Archeologiczne, 62. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 491–503.
- Szydlowski J.** 1964. *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia, t. II. Bytom.
- Szydlowski J.** 1964a. *Ze studiów nad ciałopalnym obrzędkiem pogrzebowym kultury przeworskiej*. Archeologia Polski, IX. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 430–451.
- Szydlowski J.** 1984. *Naczynia drewniane w późnej starożytności na ziemiach polskich*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Szyjewski A.** 2001. *Etnologia religii*. Kraków: Zespół Wydawniczy NOMOS.

- Świderkówna A. (red.) 1982. *Słownik pisarzy antycznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Tackenberg K. 1925. *Die Wandalen in Niederschlesien*. Berlin: De Gruyter.
- Tapavički-Ilić M., Mrdjic N. 2014. *A Roman Burial Rite in Viminacium: The Latest Discovery*, https://www.academia.edu/36982911/A_Roman_Burial_Rite_in_Viminacium_The_Latest_Discovery (dostęp: 5 x 2024).
- Tempelmann-Maczyńska M. 1985. *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-germanische Forschungen, 43. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Thomas S. 1960. *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*. Arbeits – und Forschungsberichte zu sächsischen Bodendenkmalpflege, 8. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie, 54–215.
- Toynbee J.M.C. 1996. *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- Tyszler L. 1999. *Terra sigillata na ziemiach Polski*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Urbański M. 2002. *Cmentarzysko kultury pomorskiej: Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie odkrywki „Szczerców” KWB „Bełchatów” S.A. na stanowisku nr 12 w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie*. W: R. Grygiel (red.) *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego. Fundacja Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 385–400.
- Völling T. 1994. *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 147–235.
- Waluś A. 1992. *Zabytki metalowe kultury lateńskiej z Rembielina, woj. Ostrołęckie*. Barbaricum, 2. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 89–108.
- Watson G.R. 2018. *Żołnierz rzymski*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Wells C. 1992. *Cesarstwo Rzymskie*, 151–183. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Węgrzynowicz T. 1982. *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*. Warszawa. Wydawnictwo Państwowego Muzeum Archeologicznego.
- Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.), 1995. *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
- Whitehead A.N. 2021. *Proces i rzeczywistość. Esej kosmologiczny. Wykłady Gifforda wygłoszone na Uniwersytecie w Edenburgu w sesji 1927–1928*. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Wiklak H. 1998. *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Różycach-Starej Wsi, woj. skierniewickie*. Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna, XXXIX. Łódź, 221–244.
- Wilke G. 1929. *Ustrine*. W: M. Ebert (red.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. XIV. Berlin: De Gruyter, 34.

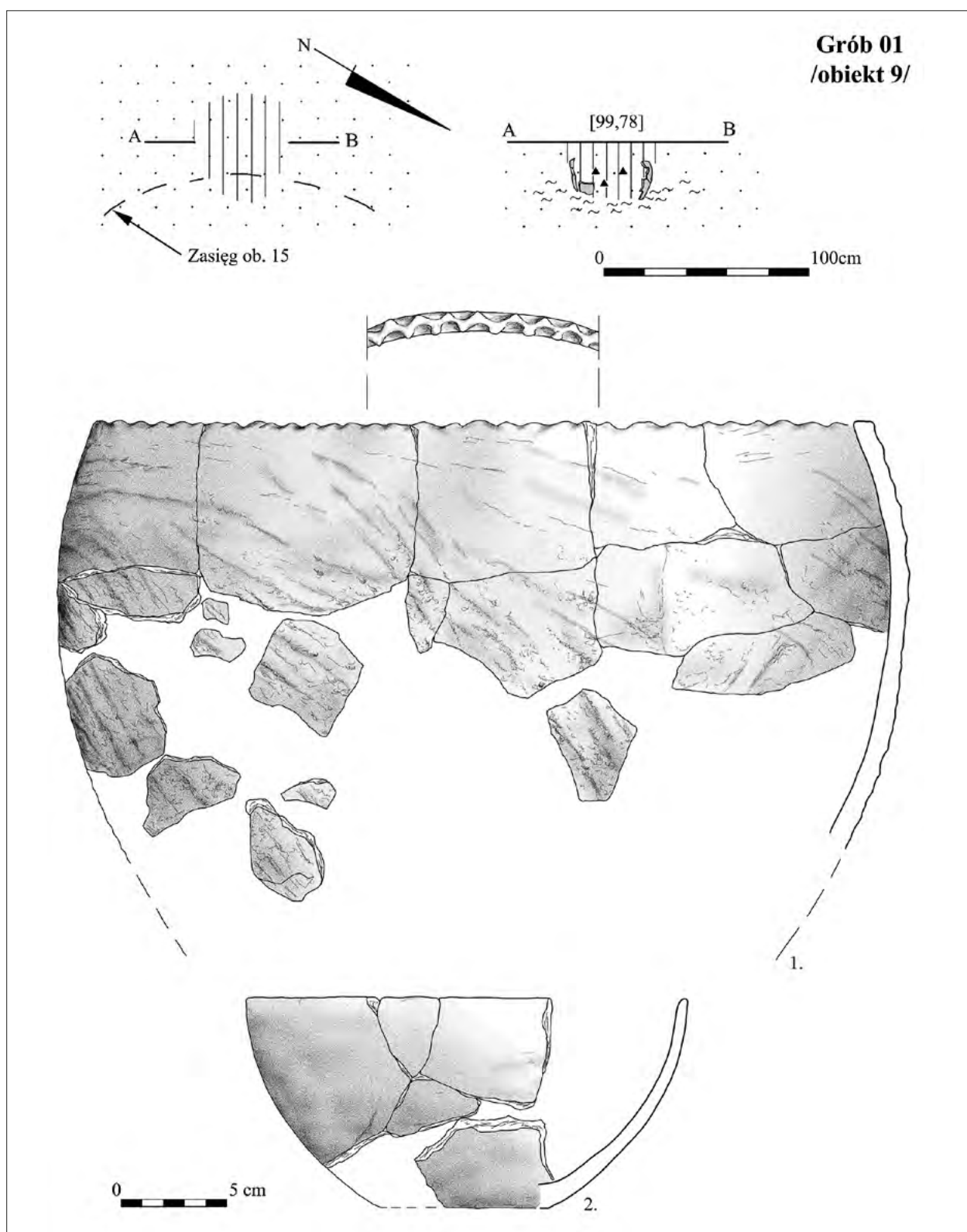
- Wiloch R. 1995. *Klamry do pasa kultury oksywskiej*. Pomorania Antiqua, 16. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 9–60.
- Witteyer W. 1993. *Die Ustrinen und Busta von Mainz-Weisenau*. W: M. Struck (red.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 3. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 69–80.
- Woźniak Z. 1990. *Osada grupy tynieckiej w Podłężu, woj. Krakowskie*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Zagórska-Telega J. 2019. *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadliswarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagiellonica”.
- Załuska-Strömberg A. 1986. *Wstęp*. W: *Edda petycka* (tłumaczenie A. Załuska-Strömberg), III–LX, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Zieling N. 1989. *Studien zur germanischen Schichten der spätlatène- und römischen Kaiserzeit in freien Germanien*. British Archaeological Reports. International Series, 505. Oxford: BAR Publishing.
- Ziółkowski A. 2004. *Historia Rzymu*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Żychliński D. 2014. *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej i wielbarskiej w Wielkopolsce*. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.

சென்னை

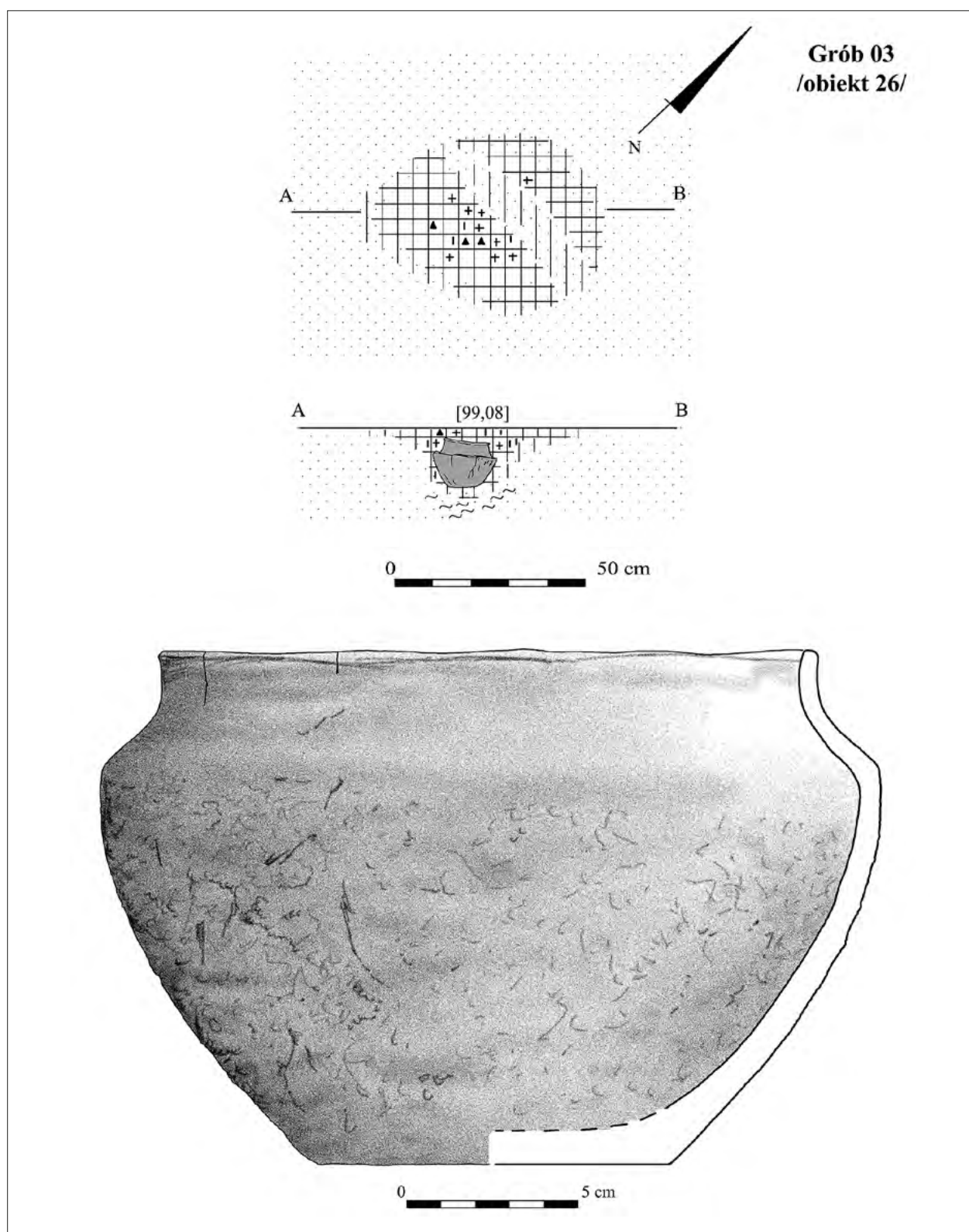
Legenda /Legend:

1. Żółty piasek / Yellow sand
2. Przemieszany jasnoszary i żółty piasek / Mixed light gray and yellow sand
3. Jasnoszary piasek / Light gray sand
4. Ciemnoszary piasek ze spalenizną / Dark gray sand (with charcoals)
5. Czarny piasek z dużym udziałem spalenizny / Black sand (with high content of charcoals)
6. Brunatny piasek (z warstwami sedymentacji) / Brown sand/ brown sand with sedimentation layers
7. Kamienie / Stones
8. Warstwa przepalonego piasku / Layer of burnt sand
9. Piasek z dużą zawartością wytrąceń żelazistych / Sand with high content of ferruginous precipitations
10. Drobne węgle drzewne / Fine charcoals
11. Ceramika lub fragmenty ceramiki / Ceramics/fragments of ceramics
12. Gragmenty przepalonych kości / Fragments of burnt bones
13. Metale / Metals
14. Dołki posłupowe / Post holes

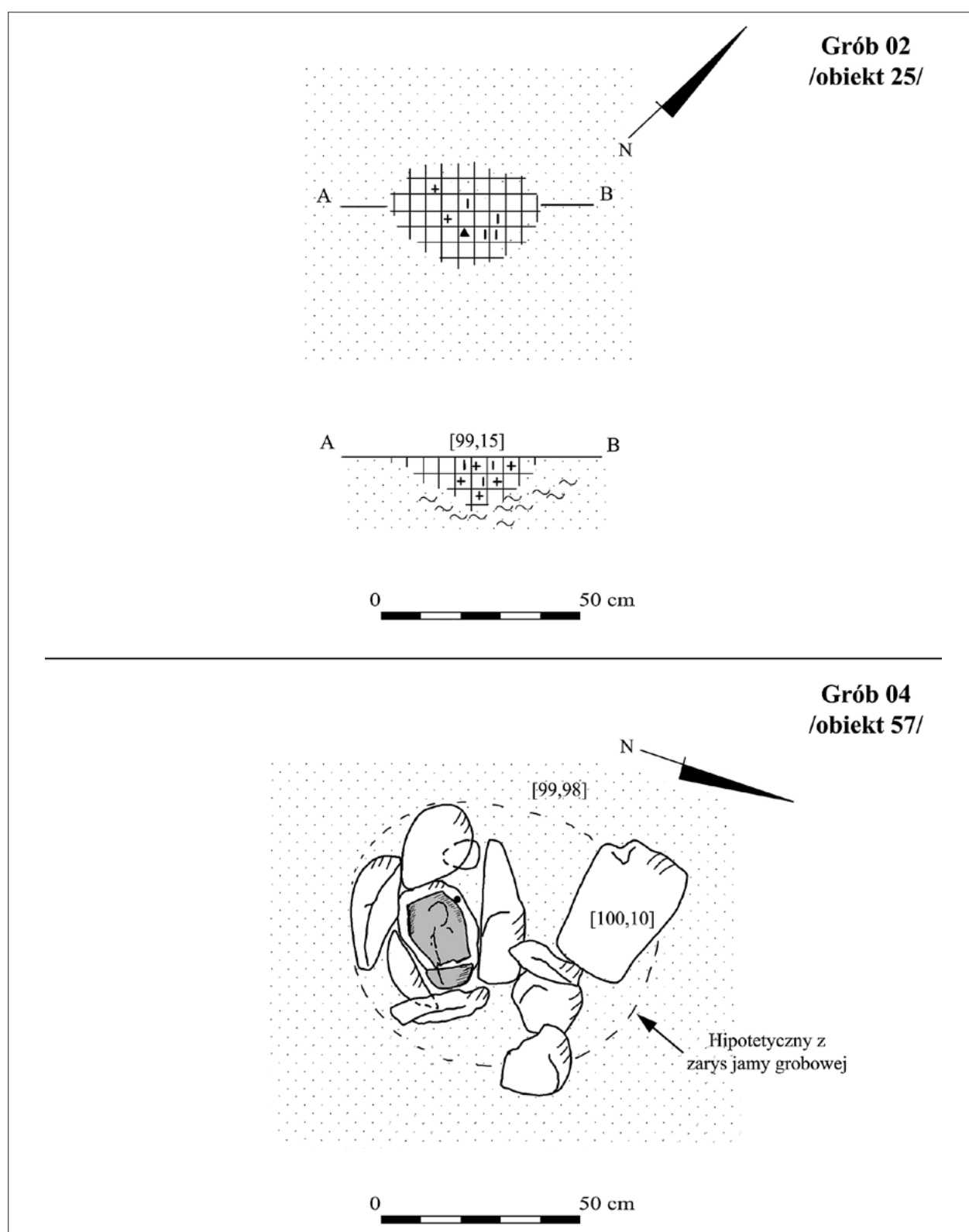
Tablica I. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 01.

Plate I. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 01.

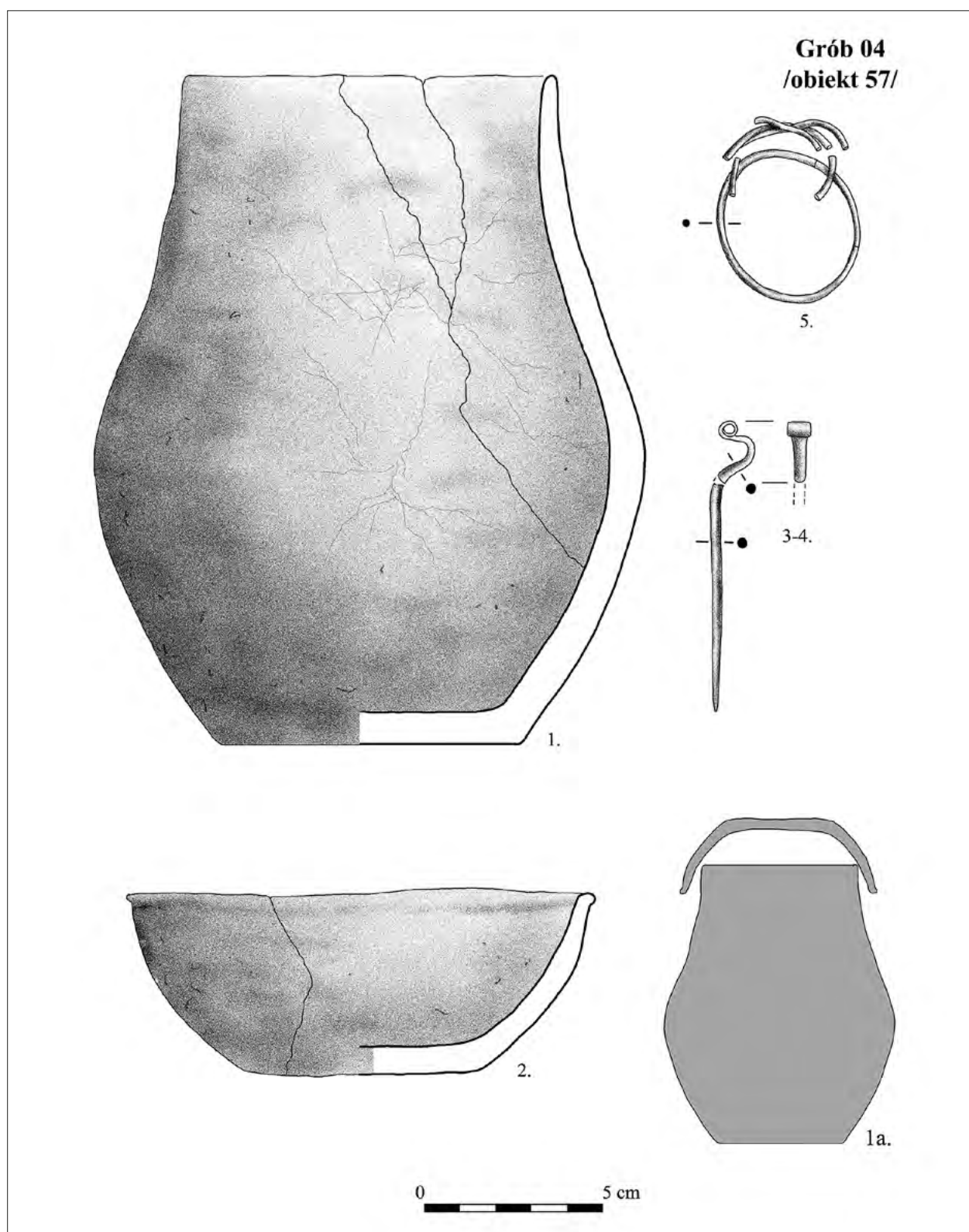
Tablica II. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 03.

Plate II. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 03.

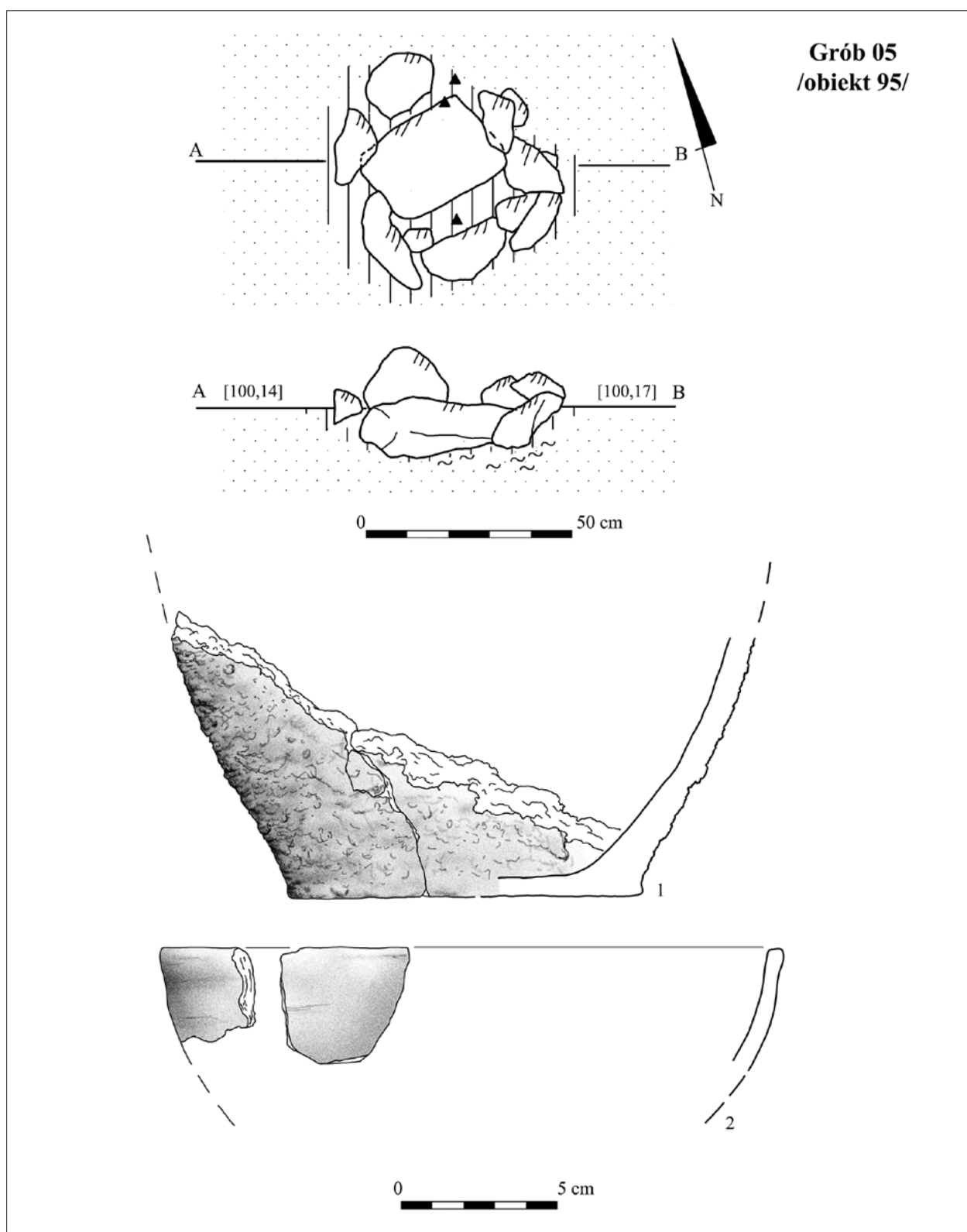
Tablica III. Kultura pomorsko-kloszowa: groby nr 02 i 04.

Plate III. Pomeranian-Cloche culture. Graves No. 02 and 04.

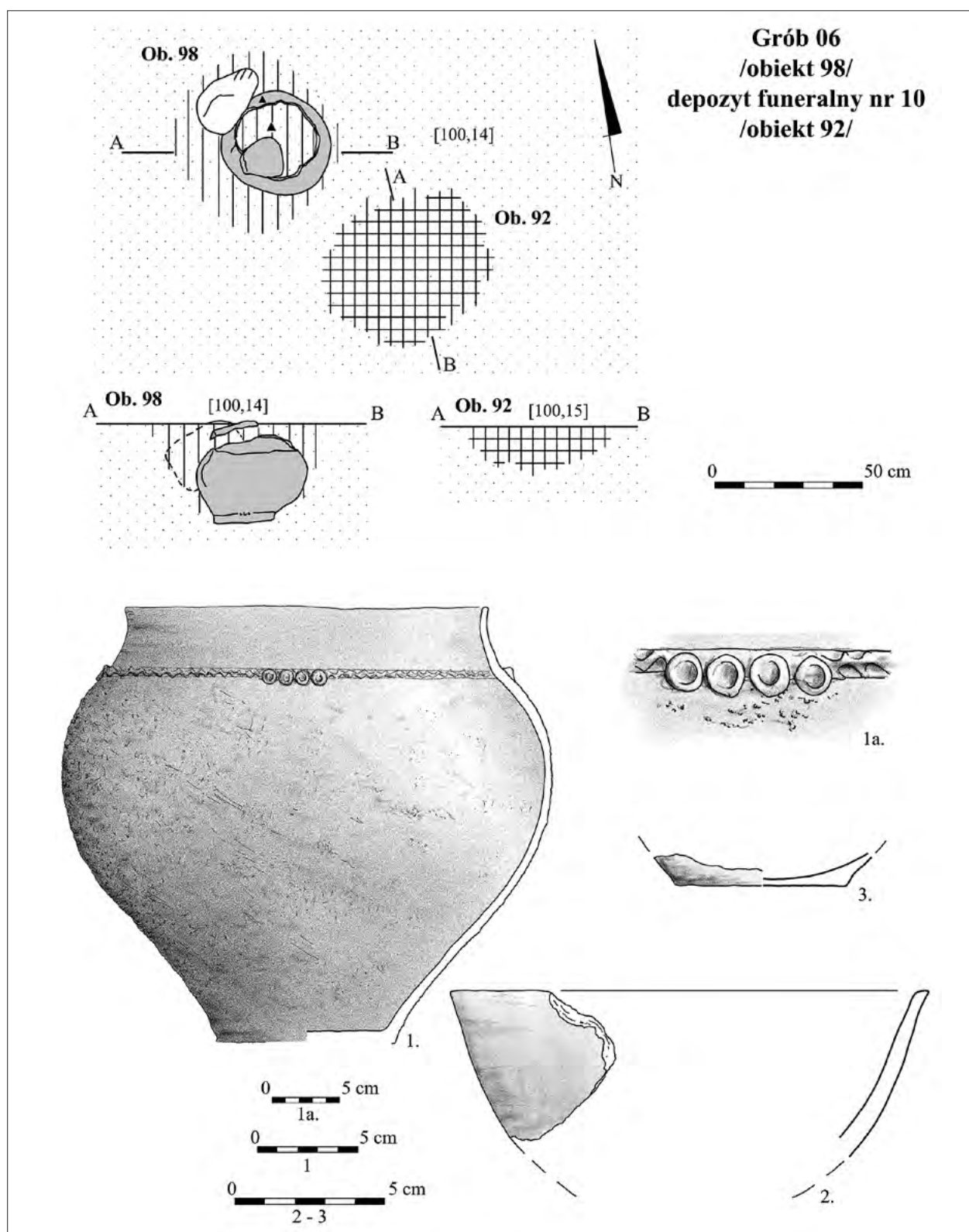
Tablica IV. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 04.

Plate IV. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 04.

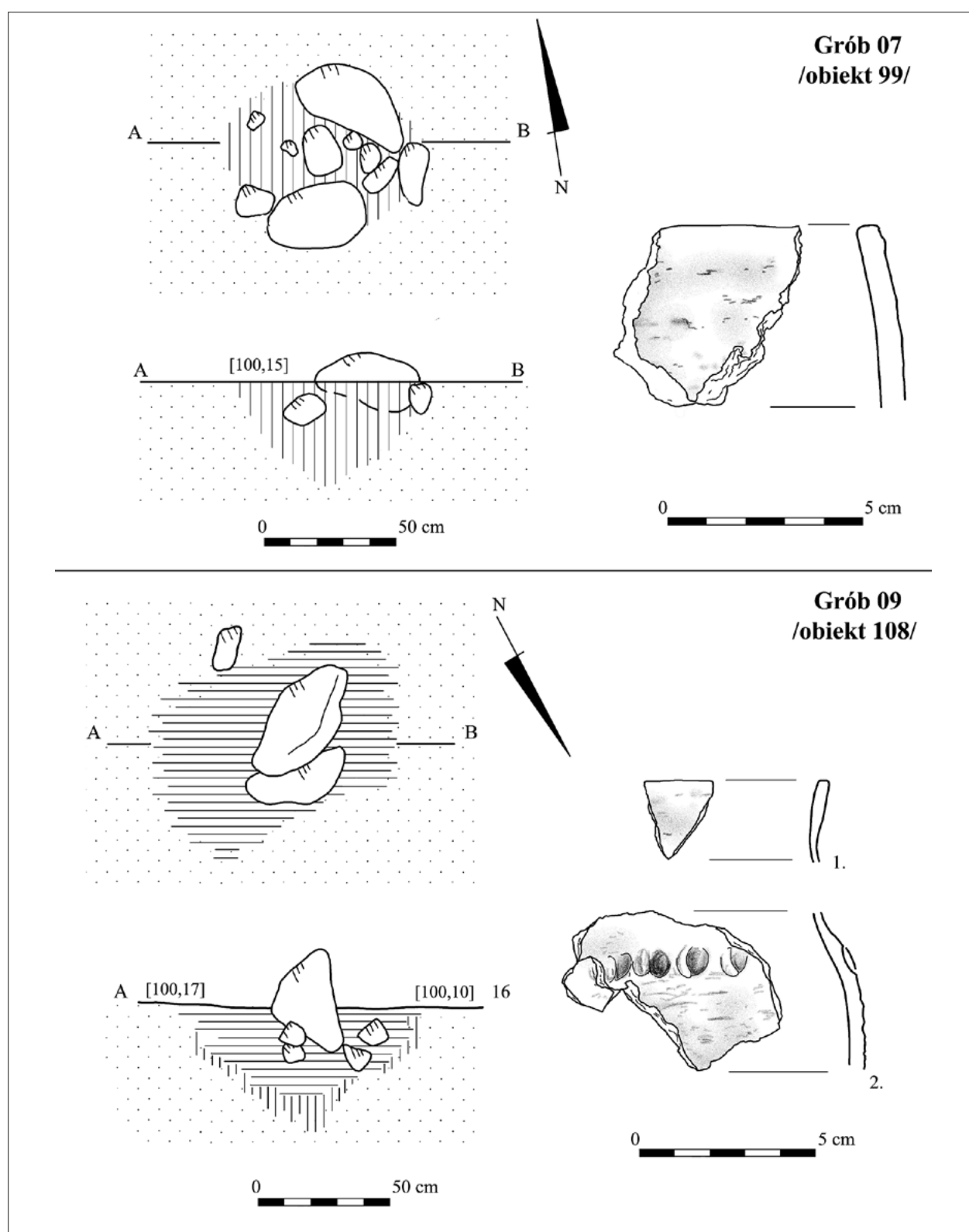
Tablica V. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 05.

Plate V. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 05.

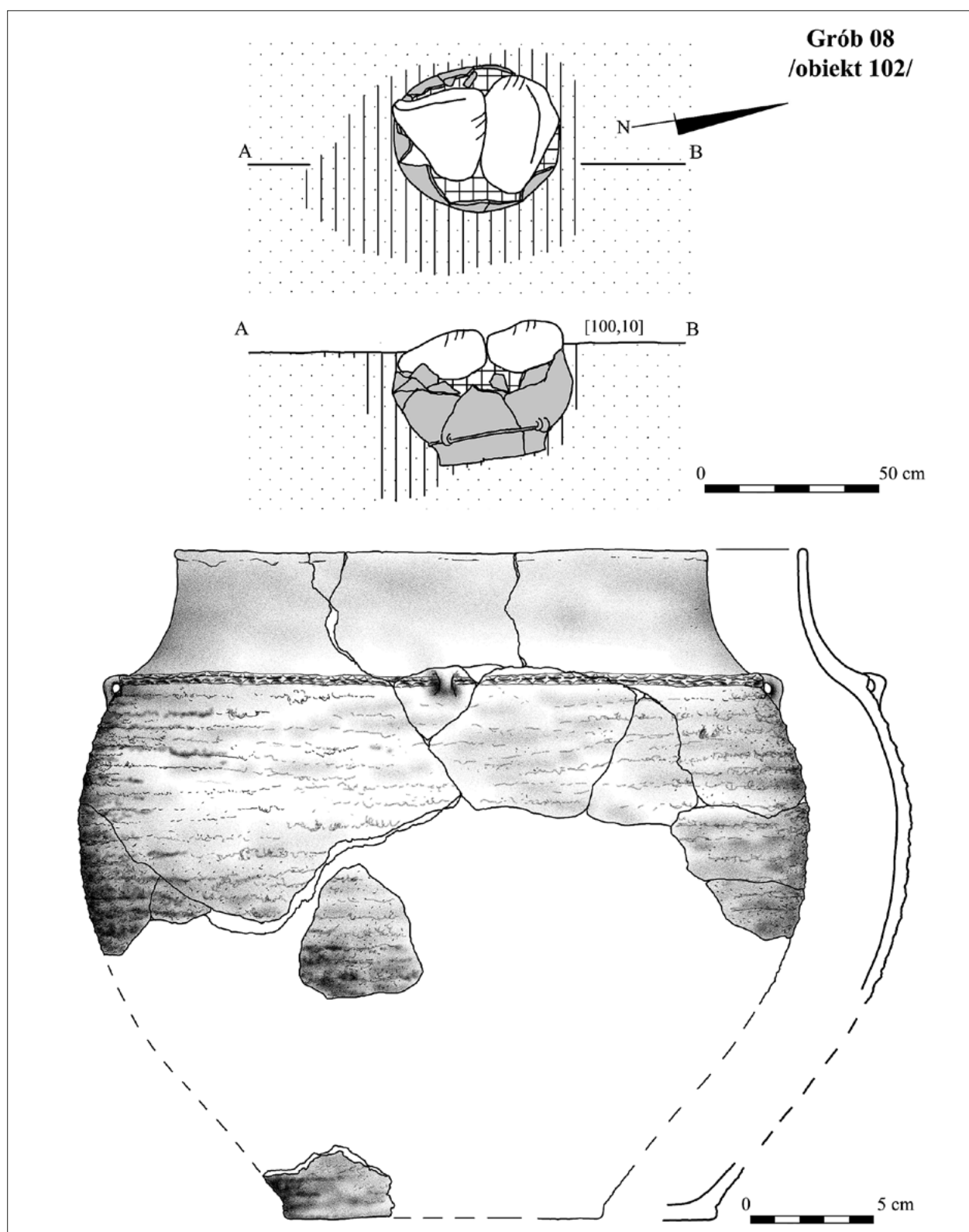
Tablica VI. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 06 i depozyt funeralny nr 10.

Plate VI. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 06 and funerary deposit No. 10.

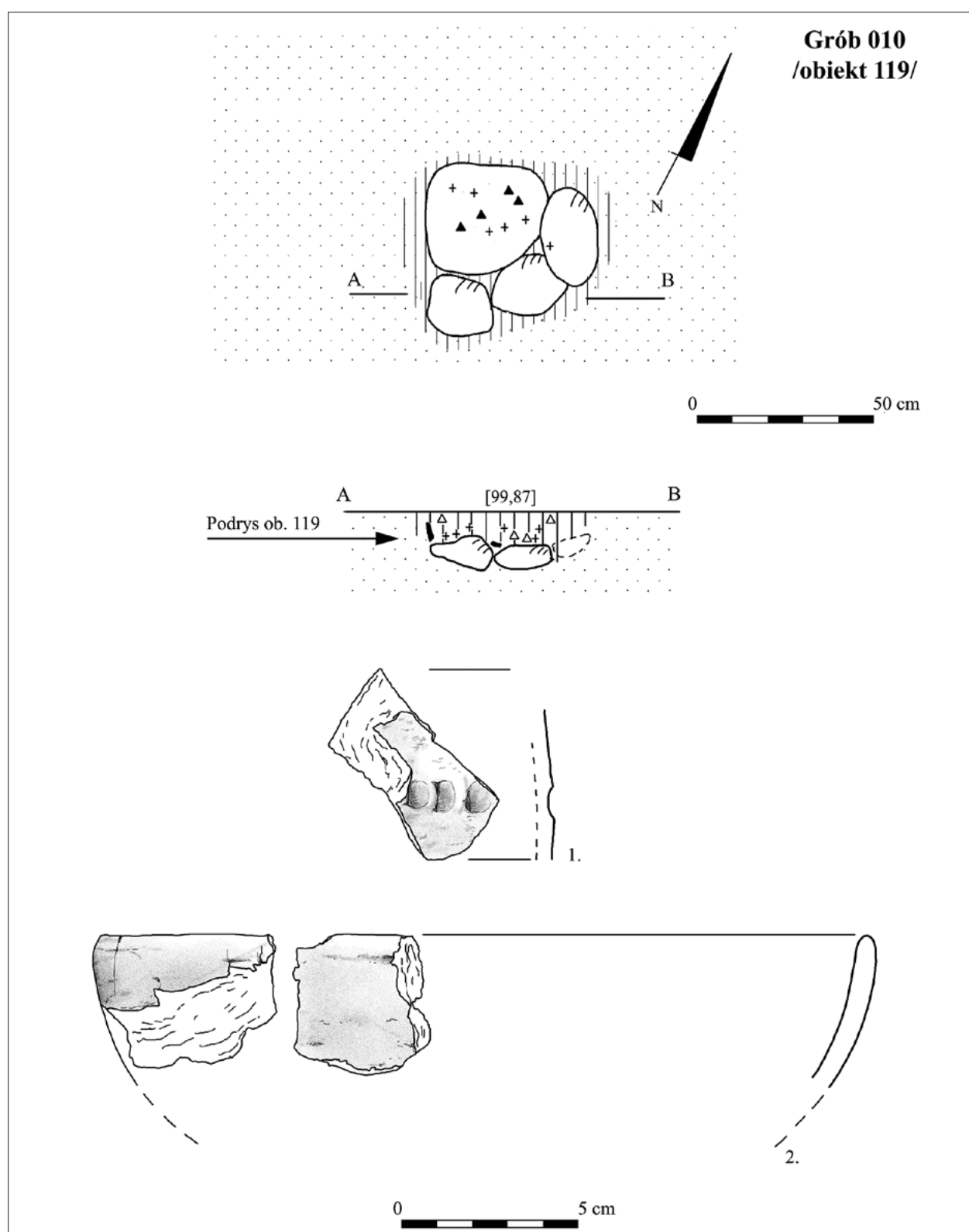
Tablica VII. Kultura pomorsko-kloszowa: groby nr 07 i 09.

Plate VII. Pomeranian-Cloche culture. Graves No. 07 and 09.

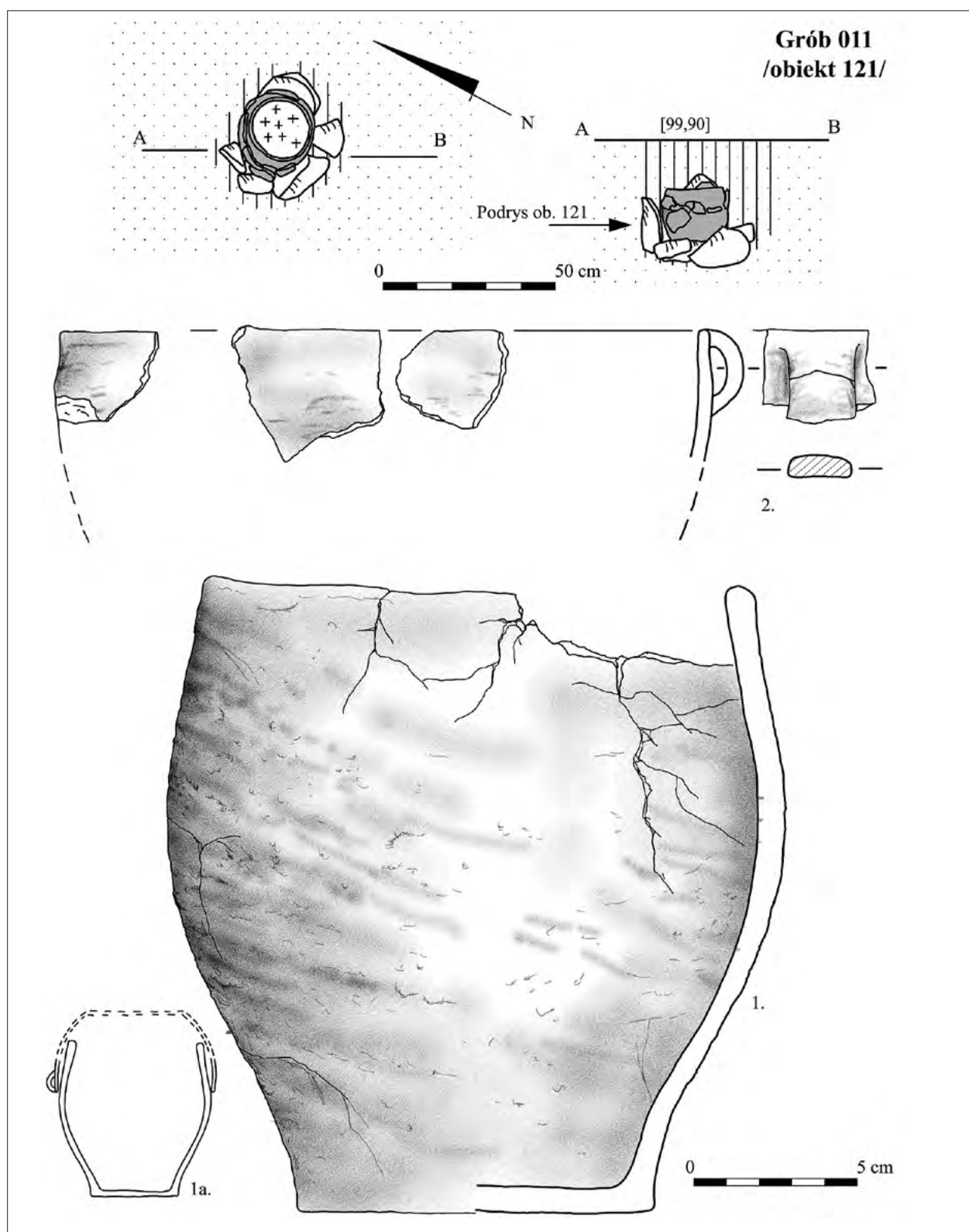
Tablica VIII. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 08.

Plate VIII. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 08.

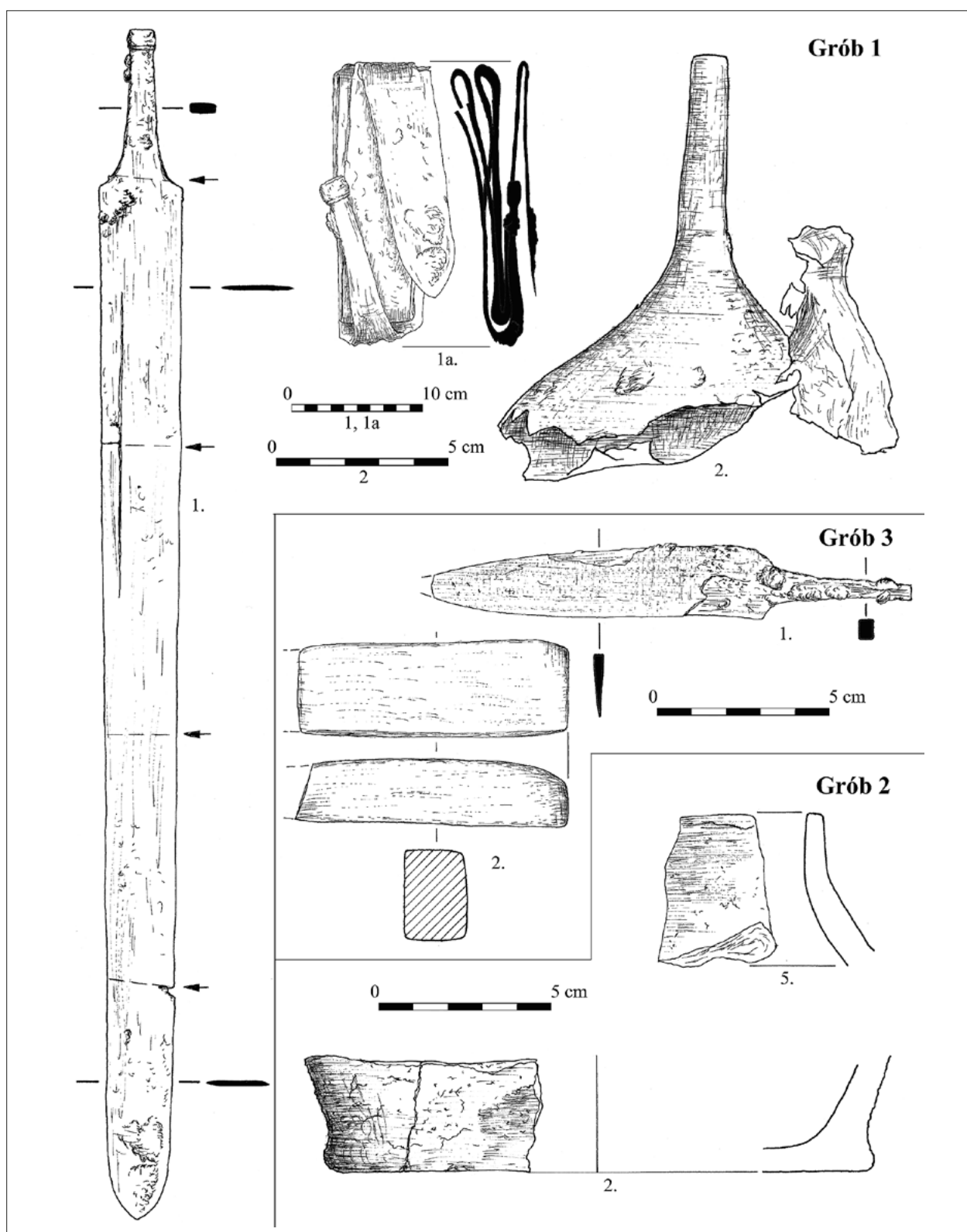
Tablica IX. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 010.

Plate IX. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 010.

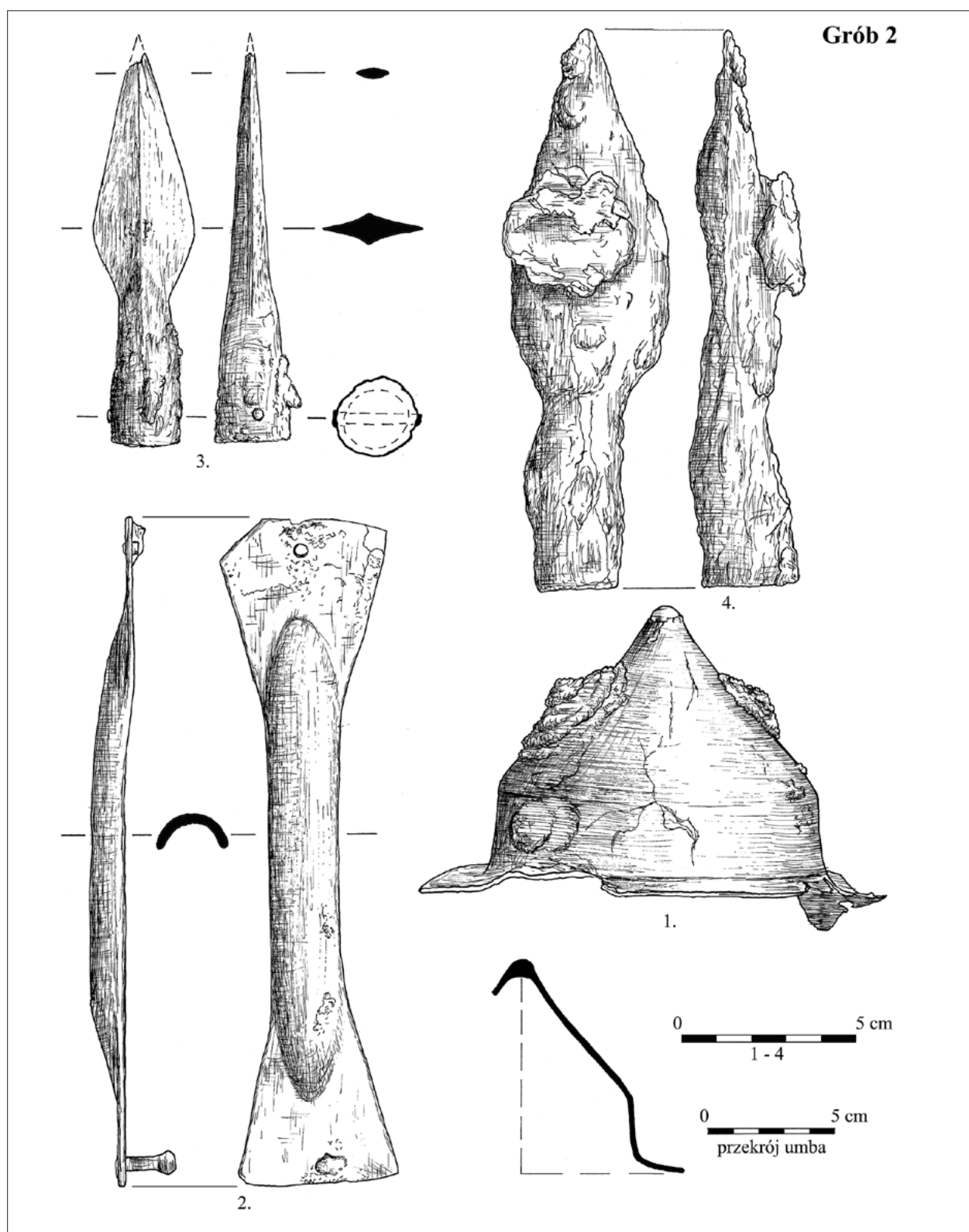
Tablica X. Kultura pomorsko-kloszowa: grób nr 011.

Plate X. Pomeranian-Cloche culture. Grave No. 011.

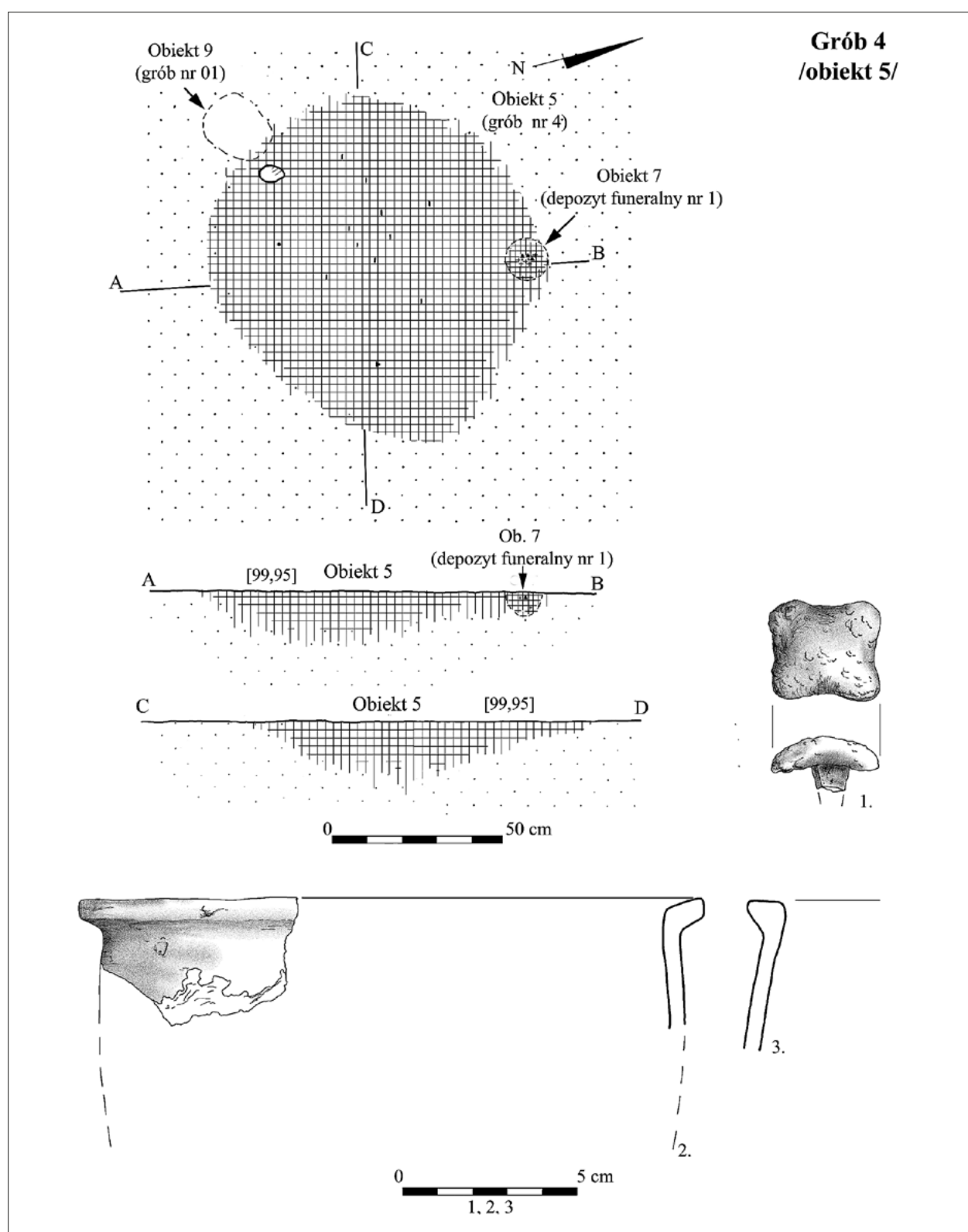
Tablica XI. Kultura przeworska: groby nr 1, 2, 3.

Plate XI. Przeworsk culture. Graves No. 1, 2 and 3.

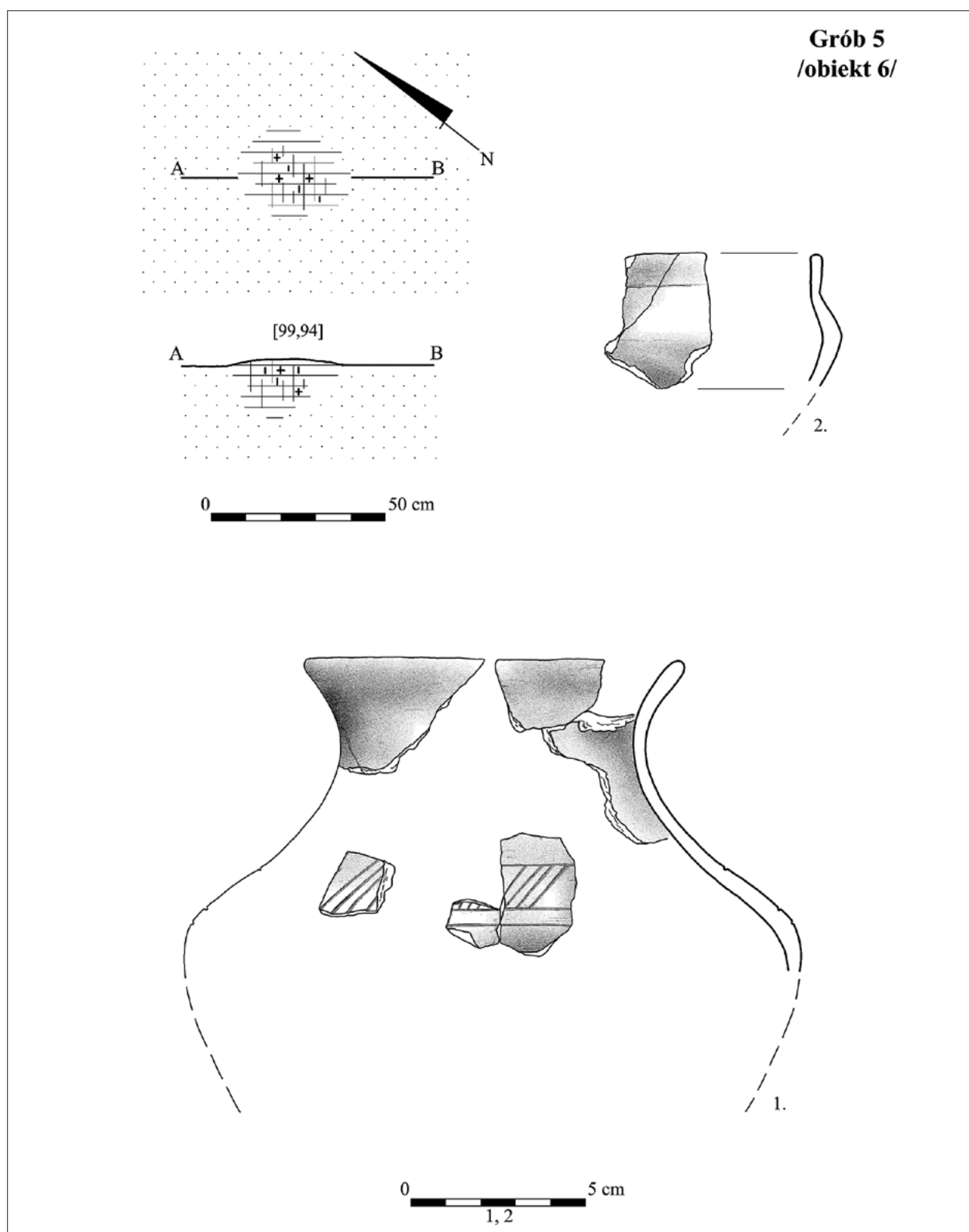
Tablica XII. Kultura przeworska: grób nr 2.

Plate XII. Przeworsk culture. Grave No. 2.

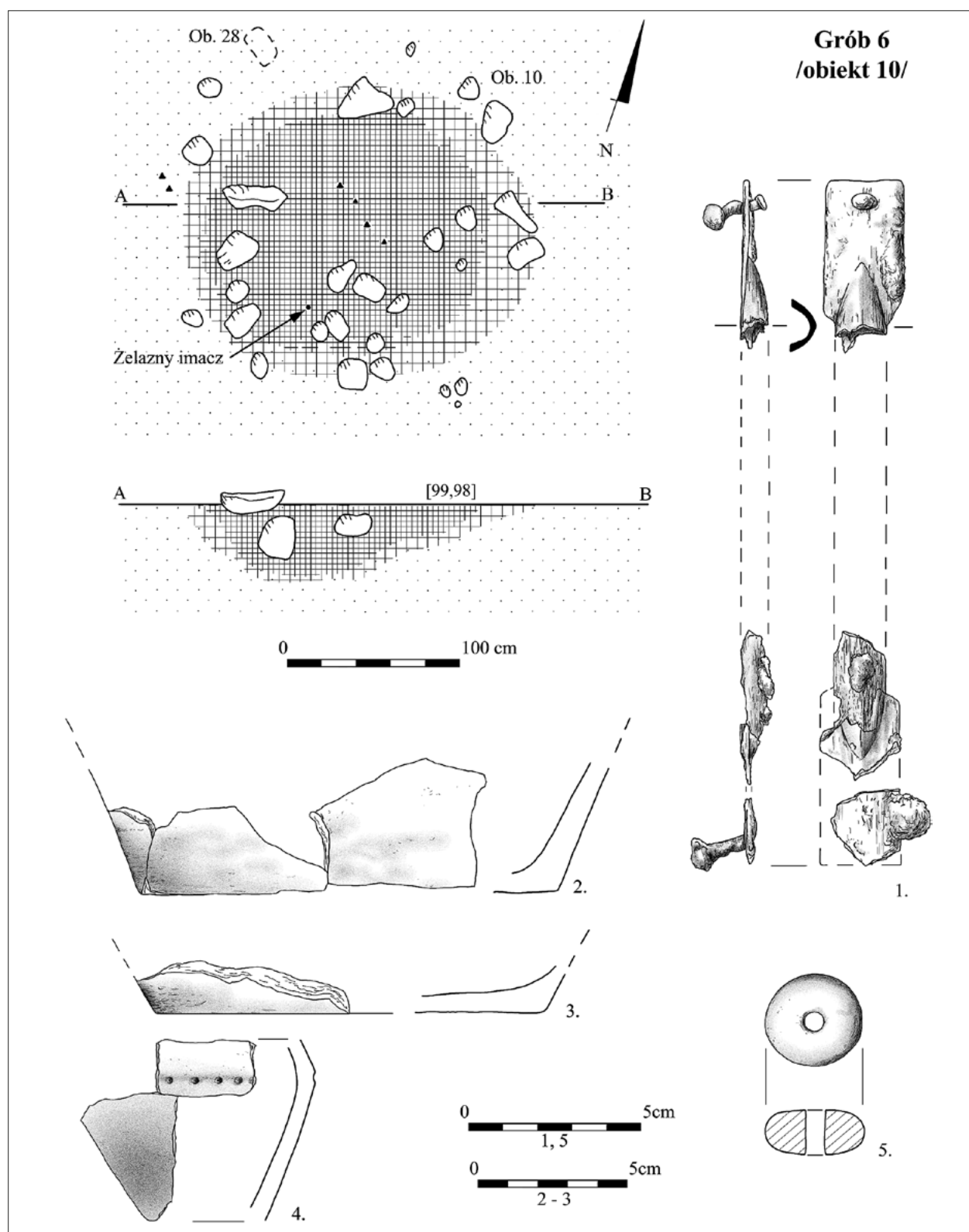
Tablica XIII. Kultura przeworska: grób nr 4 i depozyt funeralny nr 1.

Plate XIII. Przeworsk culture. Grave No. 4 and funerary deposit No. 1.

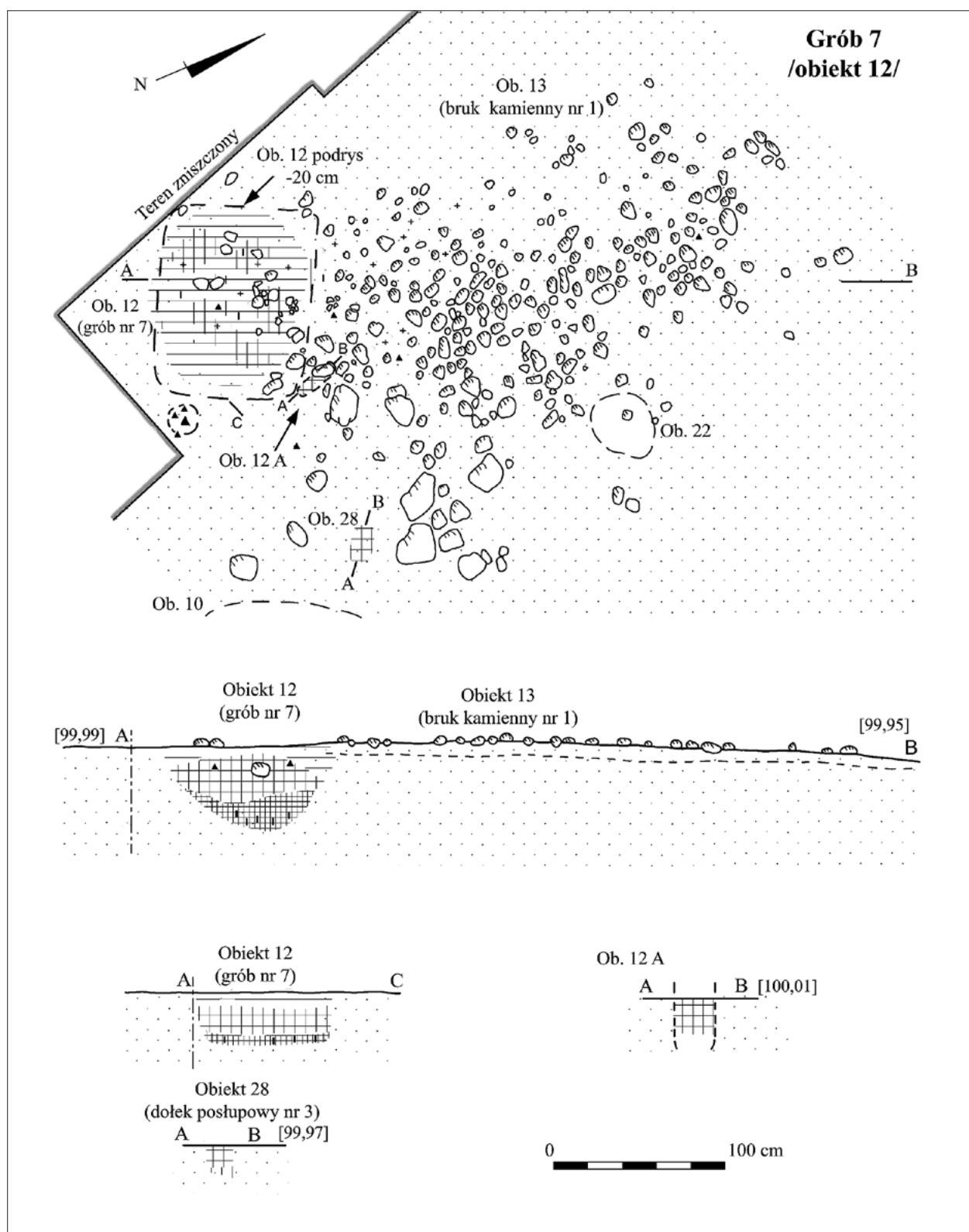
Tablica XIV. Kultura przeworska: grób nr 5.

Plate XIV. Przeworsk culture. Grave No. 5.

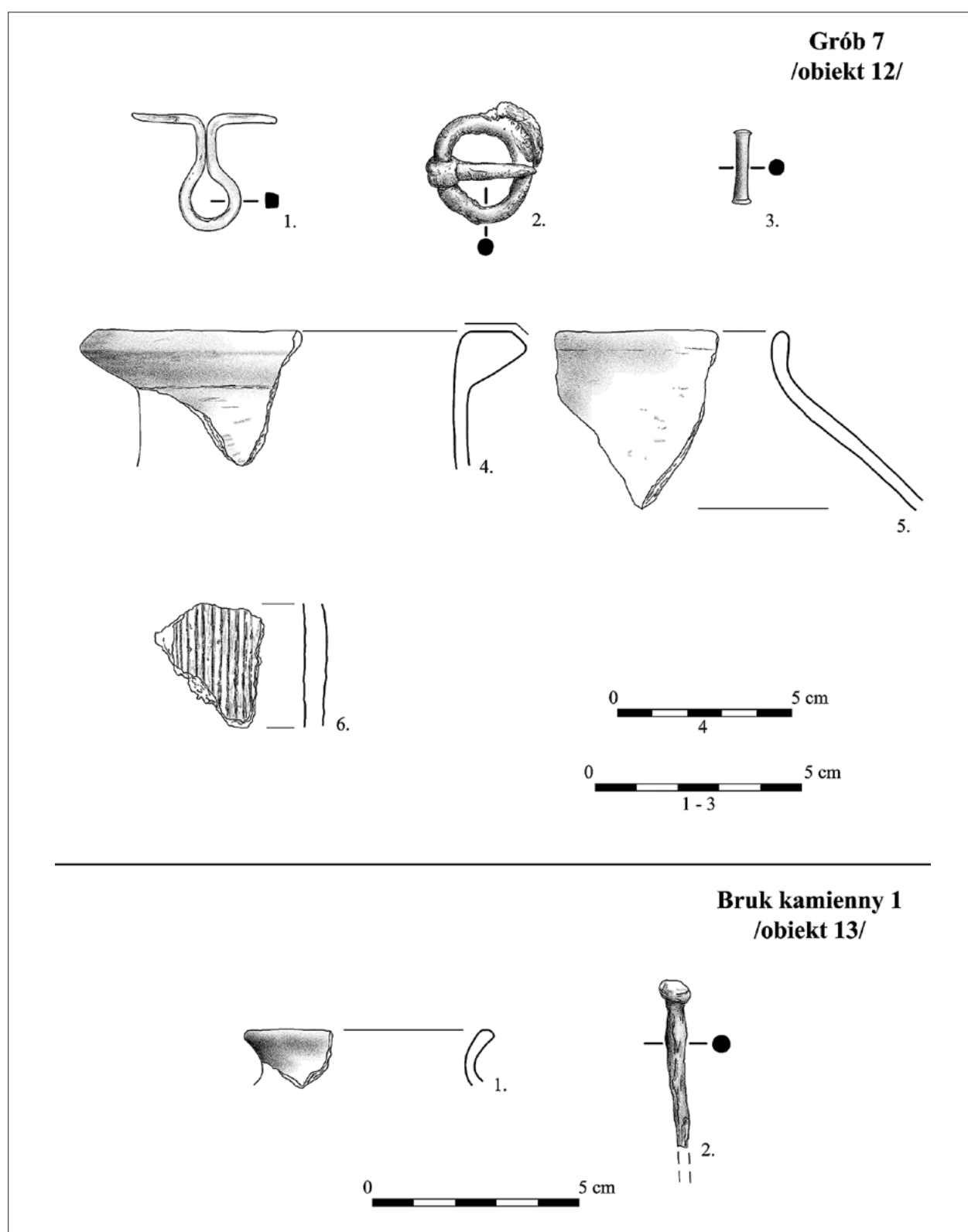
Tablica XV. Kultura przeworska: grób nr 6.

Plate XV. Przeworsk culture. Grave No. 6.

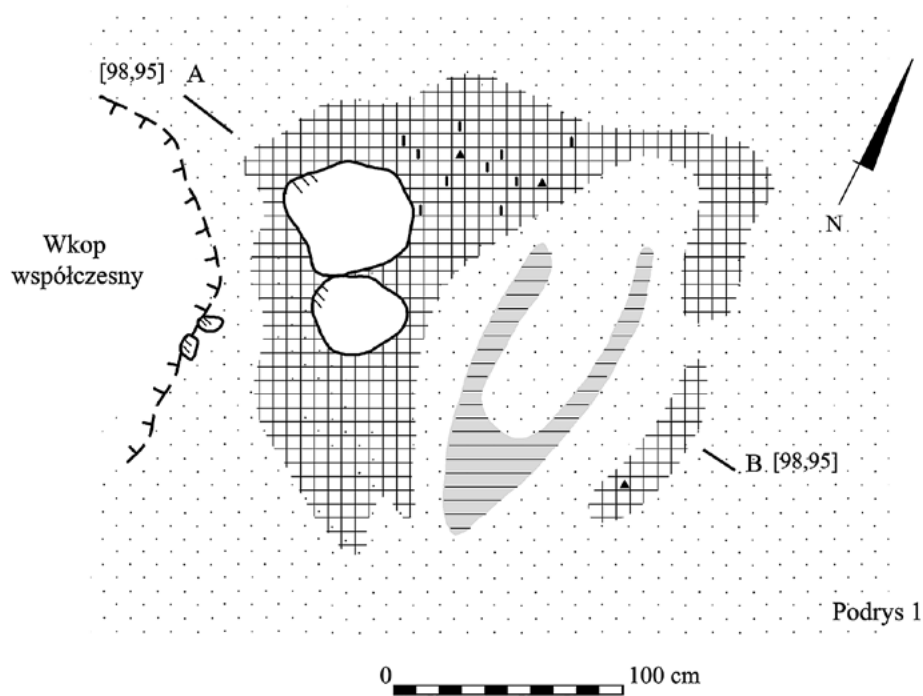
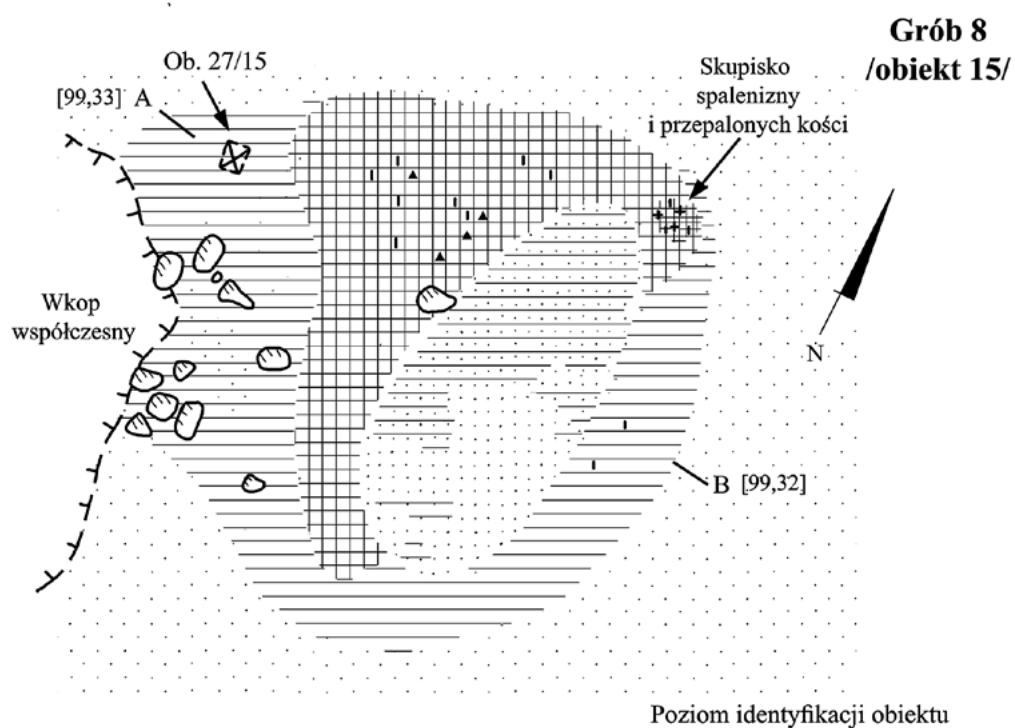
Tablica XVI. Kultura przeworska: grób nr 7.

Plate XVI. Przeworsk culture. Grave No. 7.

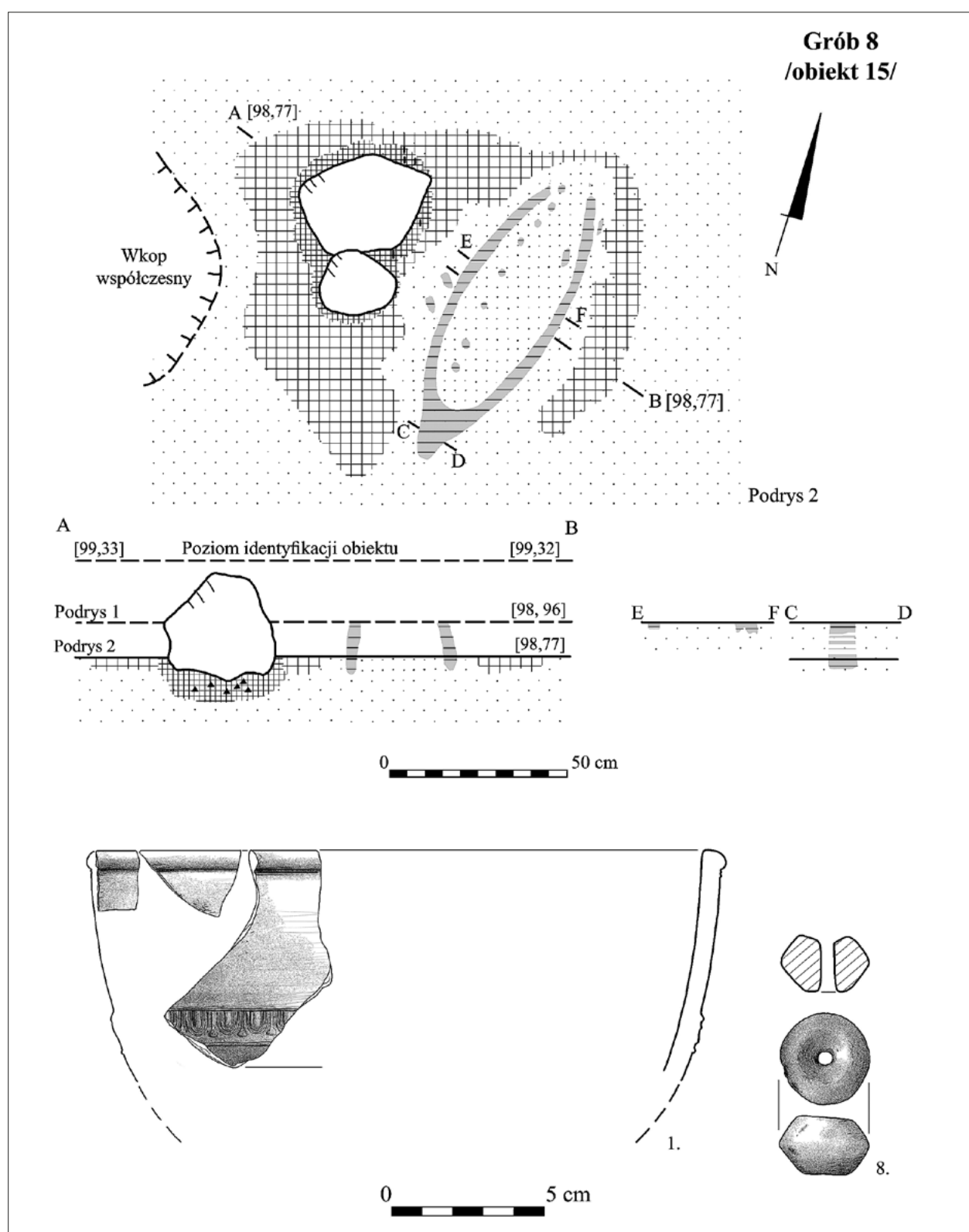
Tablica XVII. Kultura przeworska: grób nr 7 i bruk nr 1.

Plate XVII. Przeworsk culture. Grave No. 7 and Cobblestone No. 1.

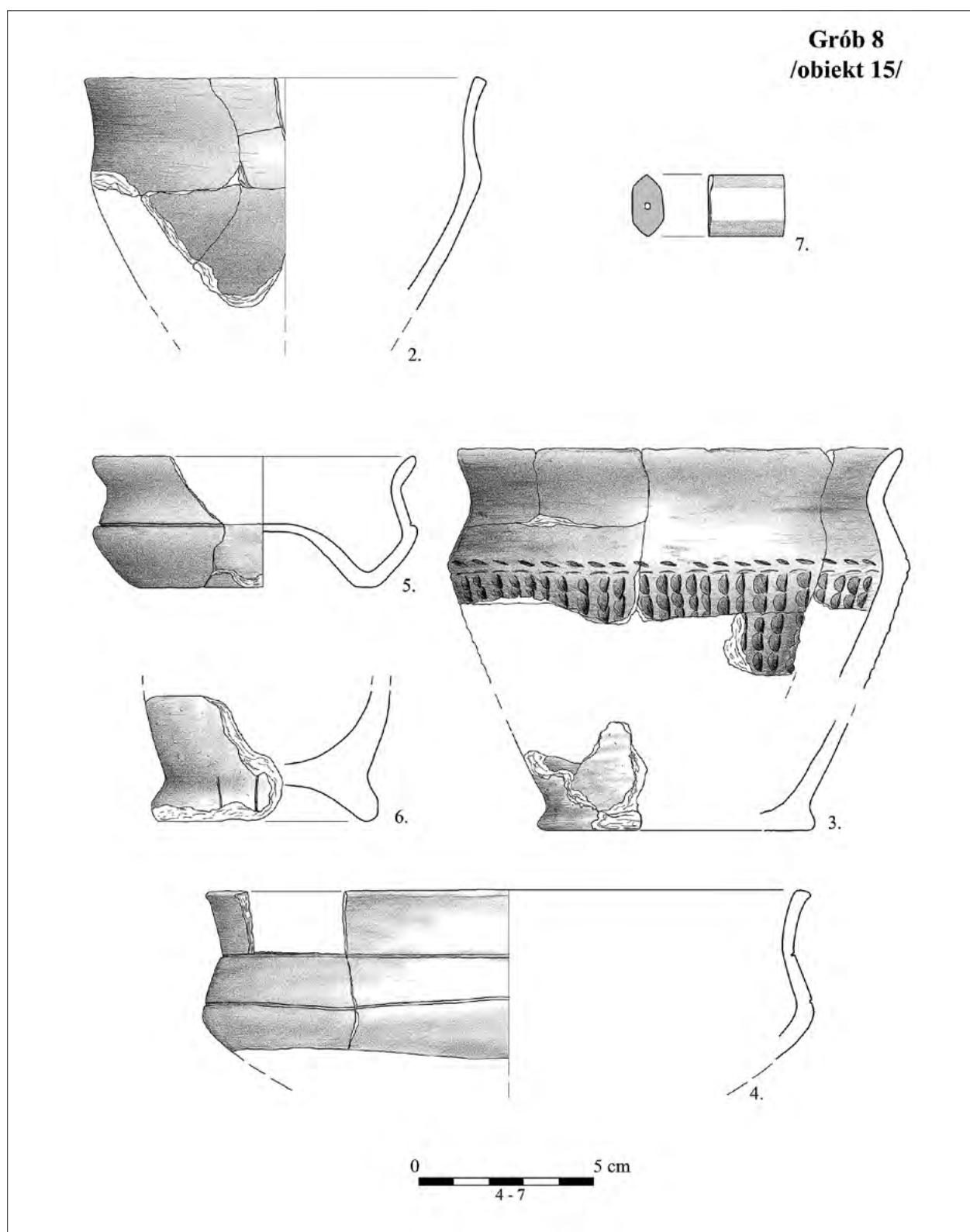
Tablica XVIII. Kultura przeworska: grób nr 8.

Plate XVIII. Przeworsk culture. Grave No. 8.

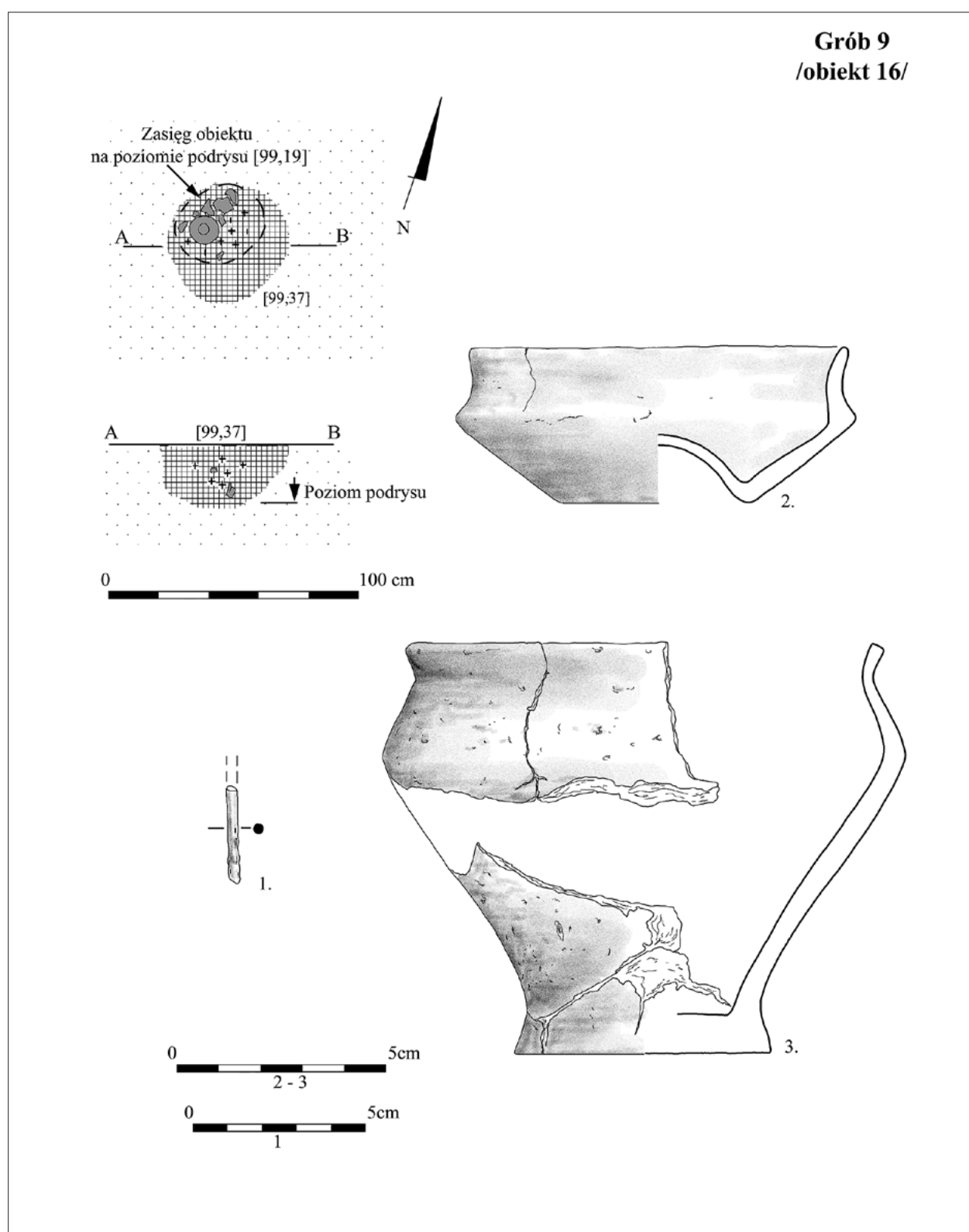
Tablica XIX. Kultura przeworska: grób nr 8.

Plate XIX. Przeworsk culture. Grave No. 8.

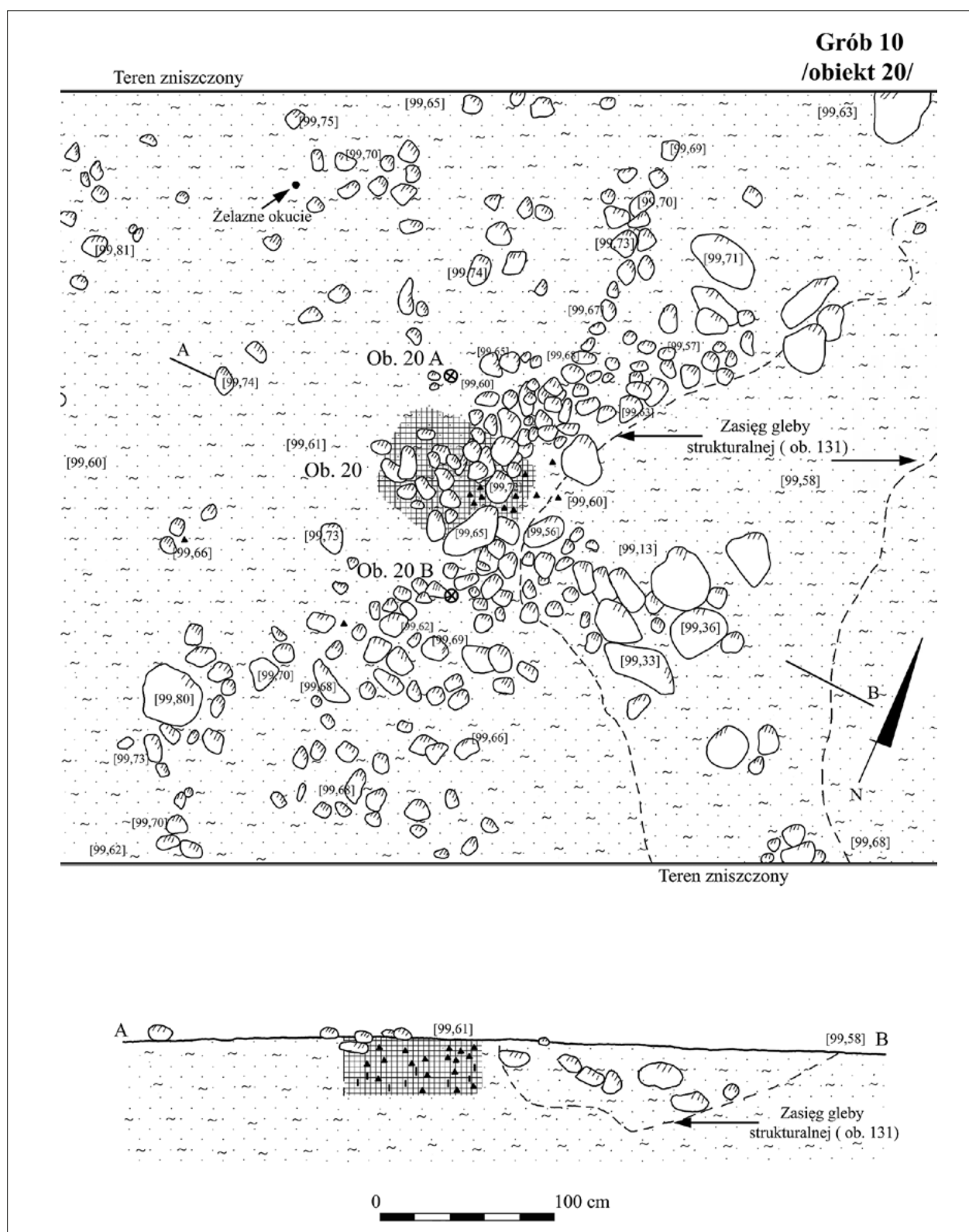
Tablica XX. Kultura przeworska: grób nr 8.

Plate XX. Przeworsk culture. Grave No. 8.

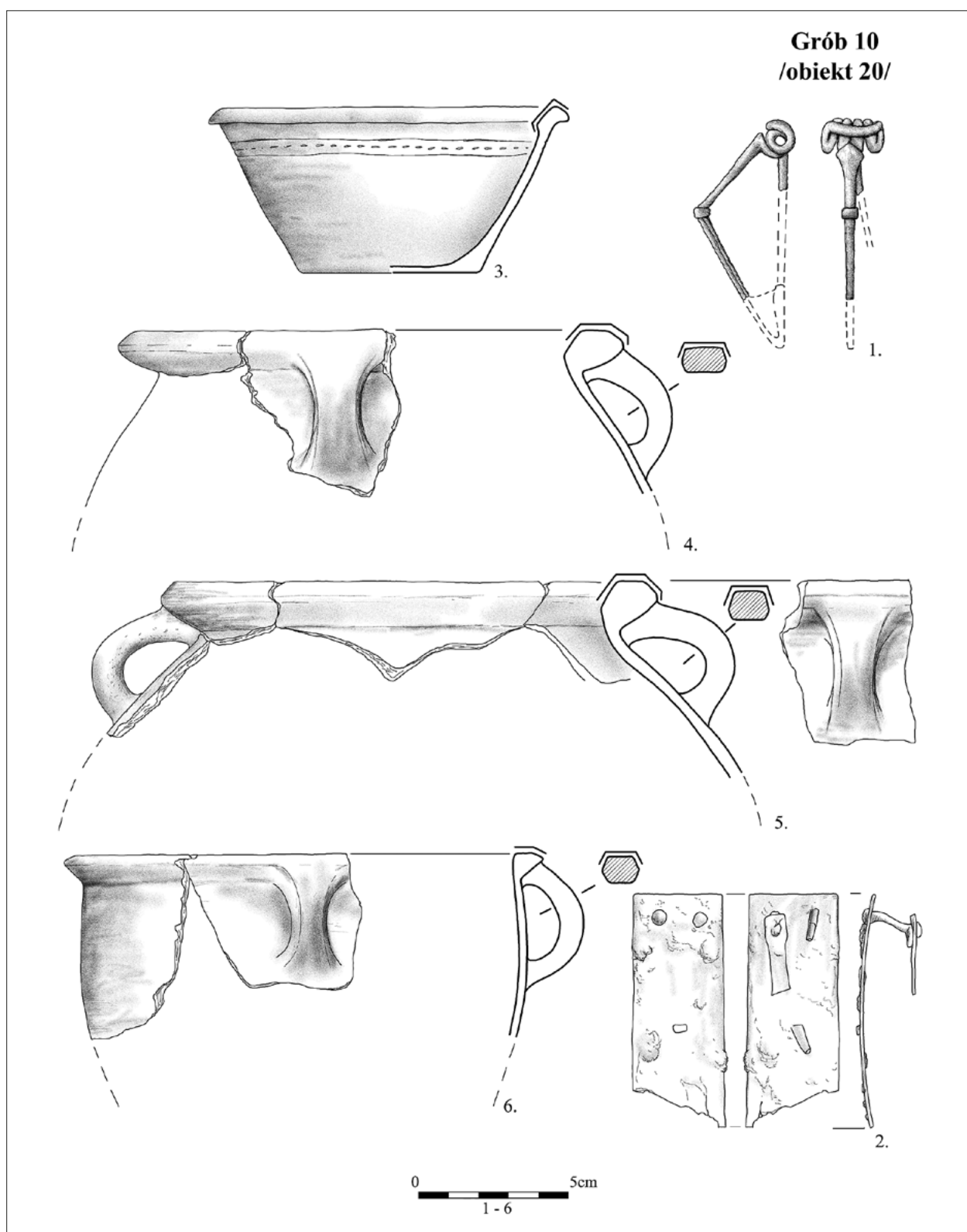
Tablica XXI. Kultura przeworska: grób nr 9.

Plate XXI. Przeworsk culture. Grave No. 9.

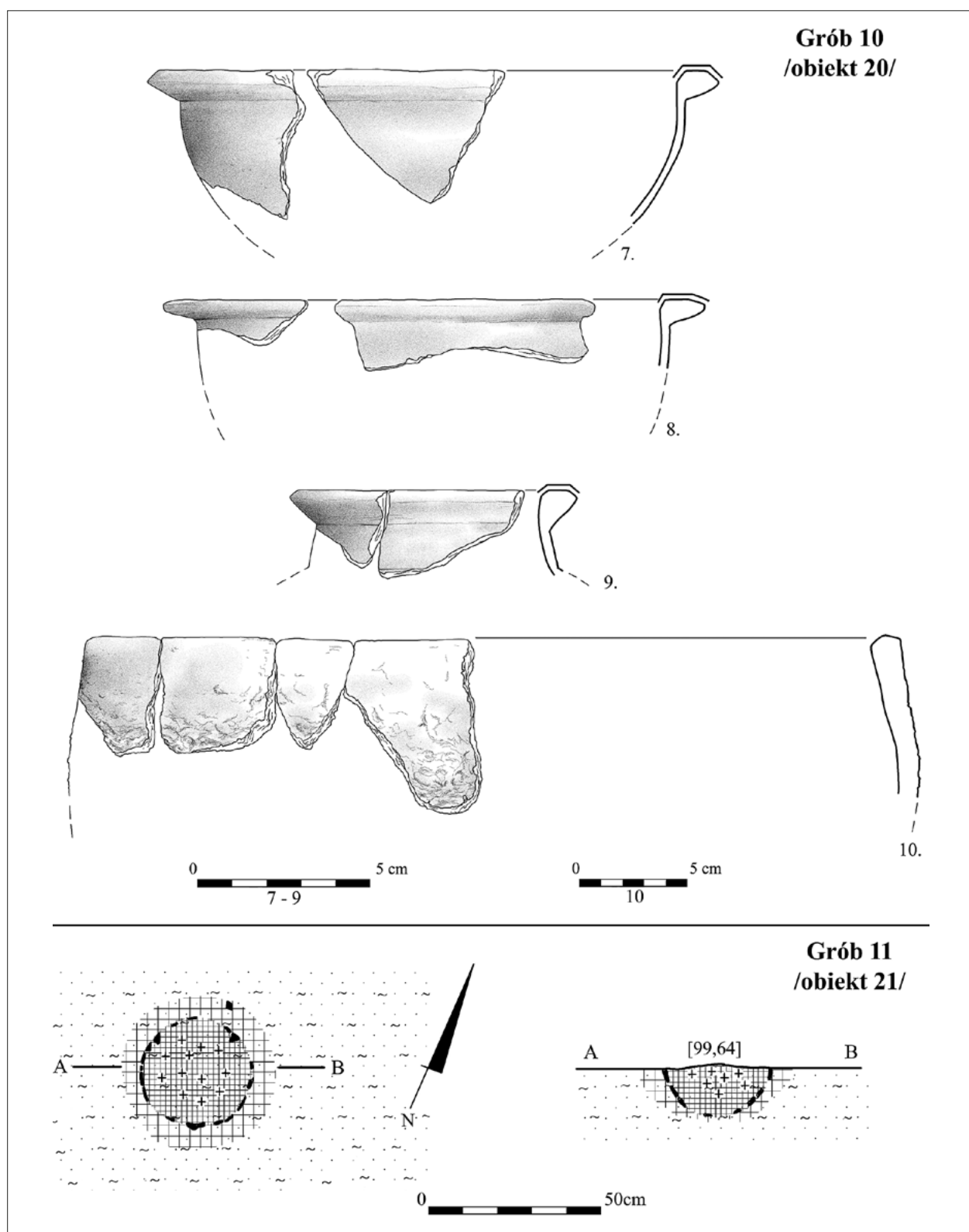
Tablica XXII. Kultura przeworska: grób nr 10.

Plate XXII. Przeworsk culture. Grave No. 10.

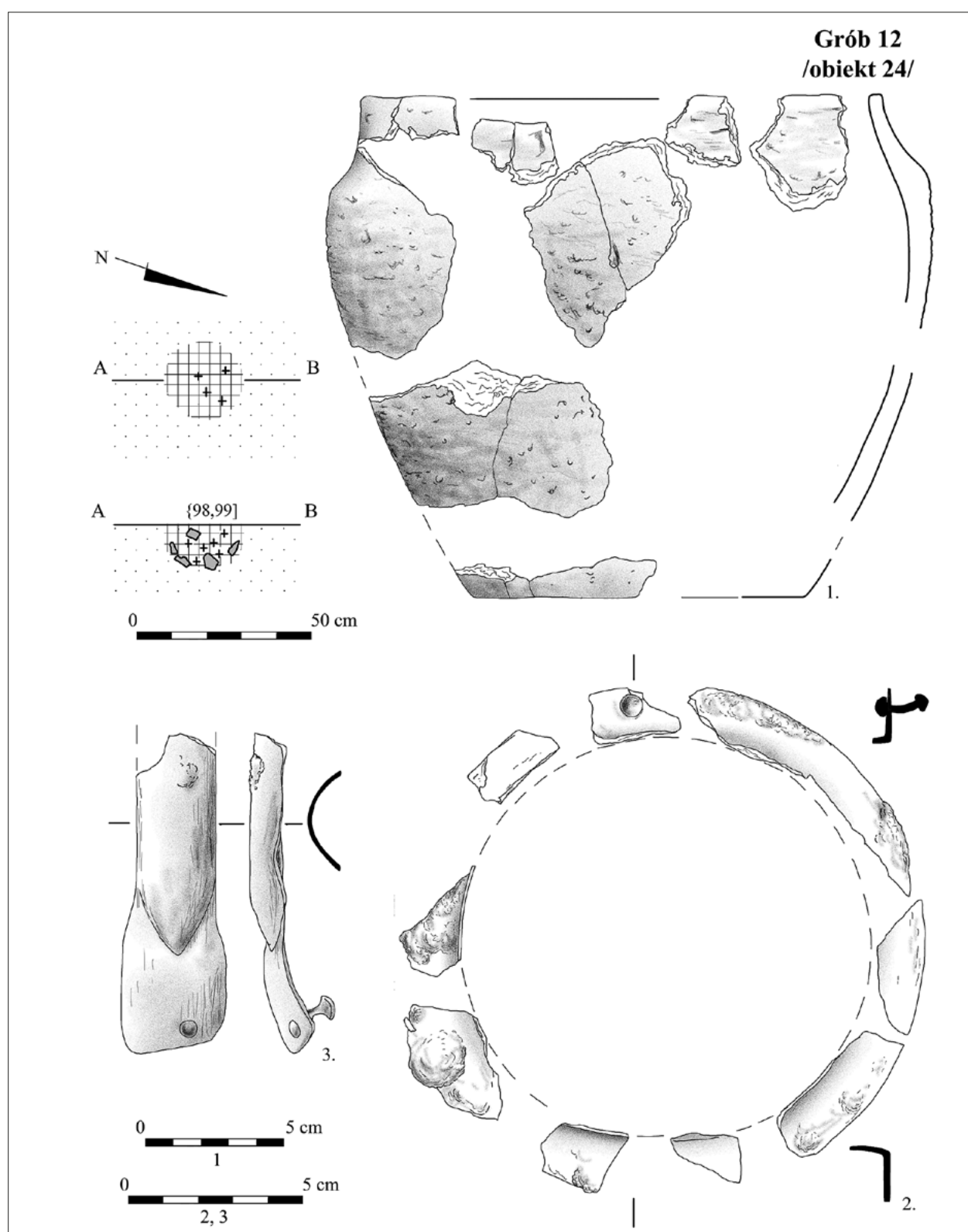
Tablica XXIII. Kultura przeworska: grób nr 10.

Plate XXIII. Przeworsk culture. Grave No. 10.

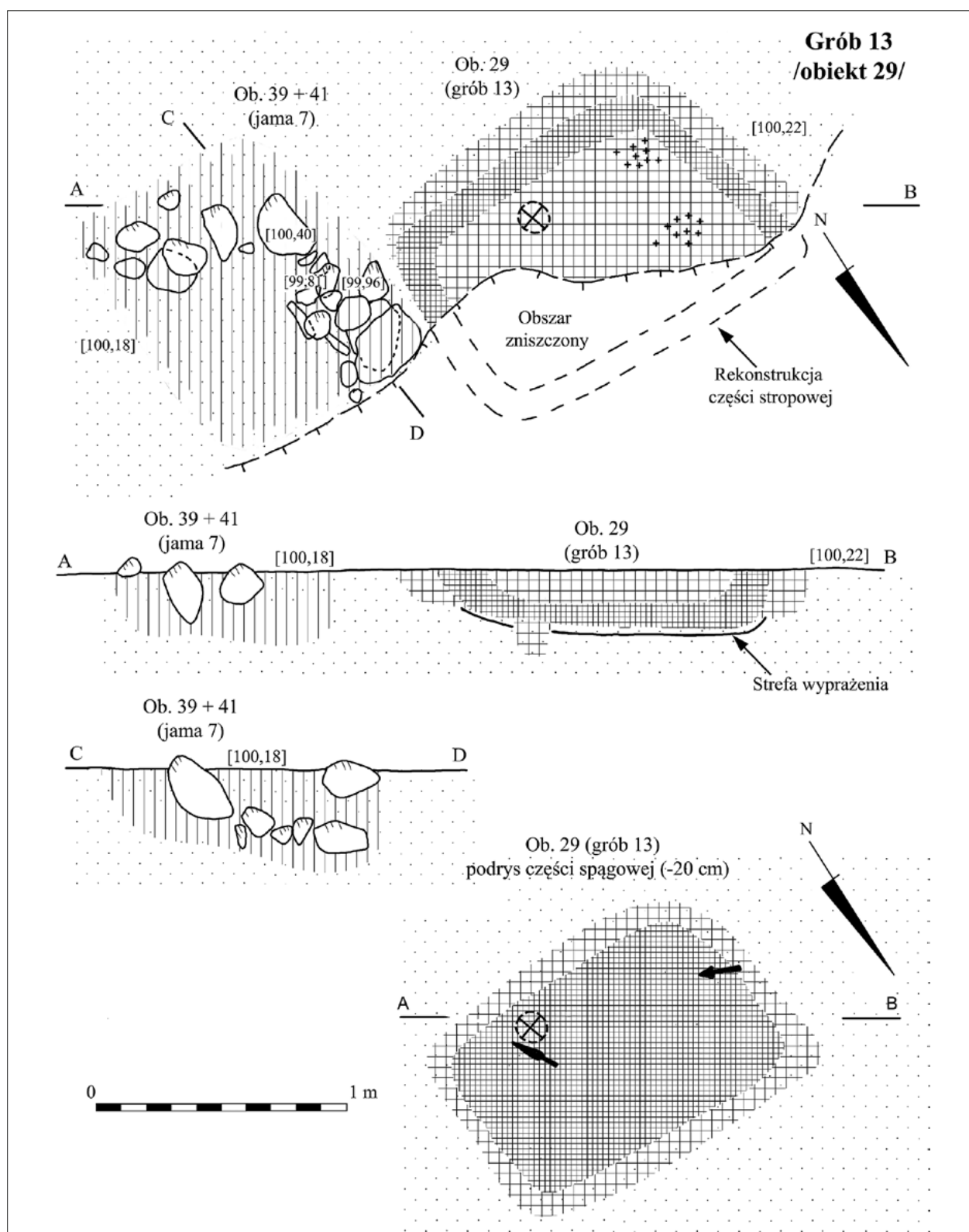
Tablica XXIV. Kultura przeworska: groby nr 10 i 11.

Plate XXIV. Przeworsk culture. Graves No. 10 and 11.

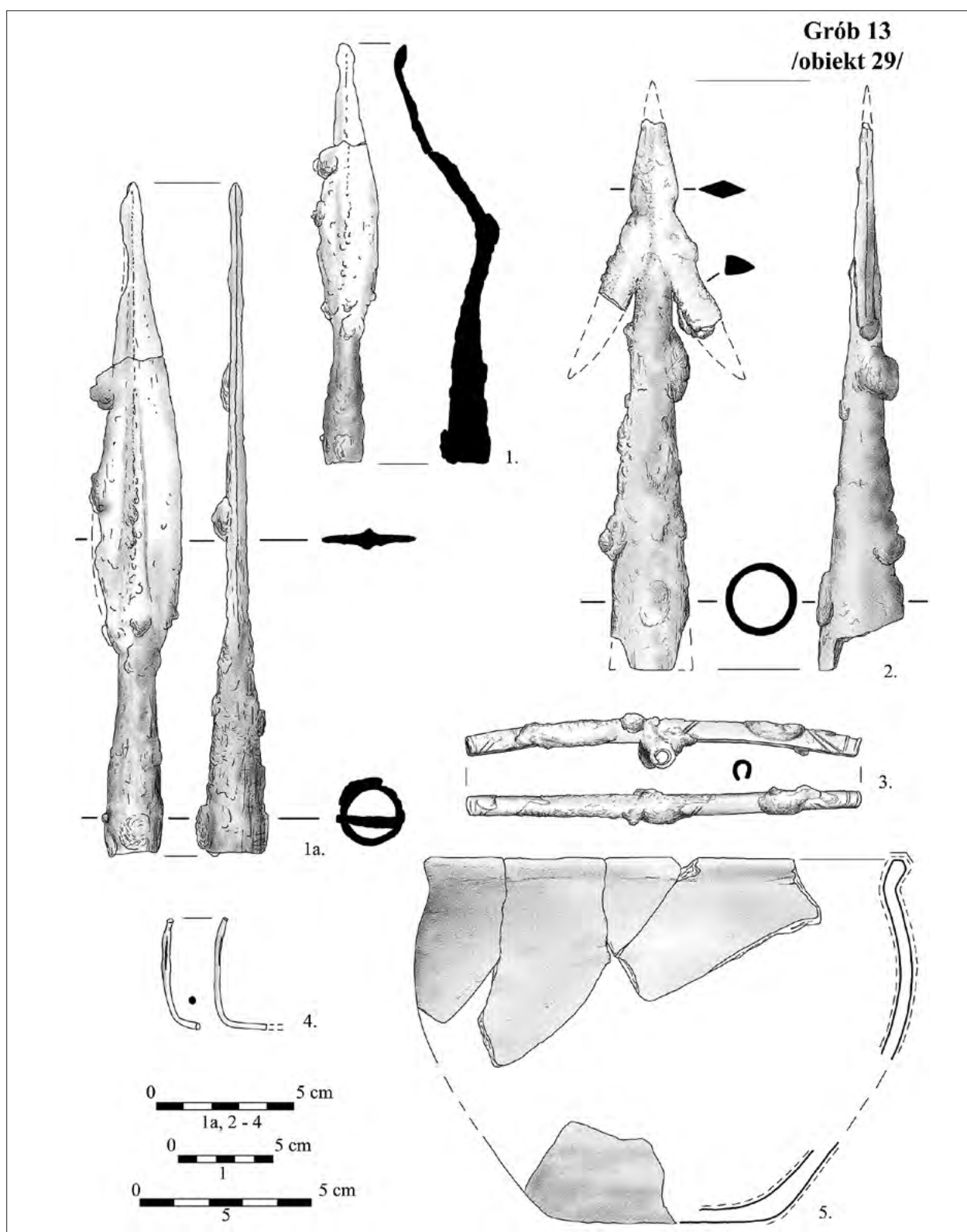
Tablica XXV. Kultura przeworska: grób nr 12.

Plate XXV. Przeworsk culture. Grave No. 12.

Tablica XXVI. Kultura przeworska: grób nr 13 (bustum).

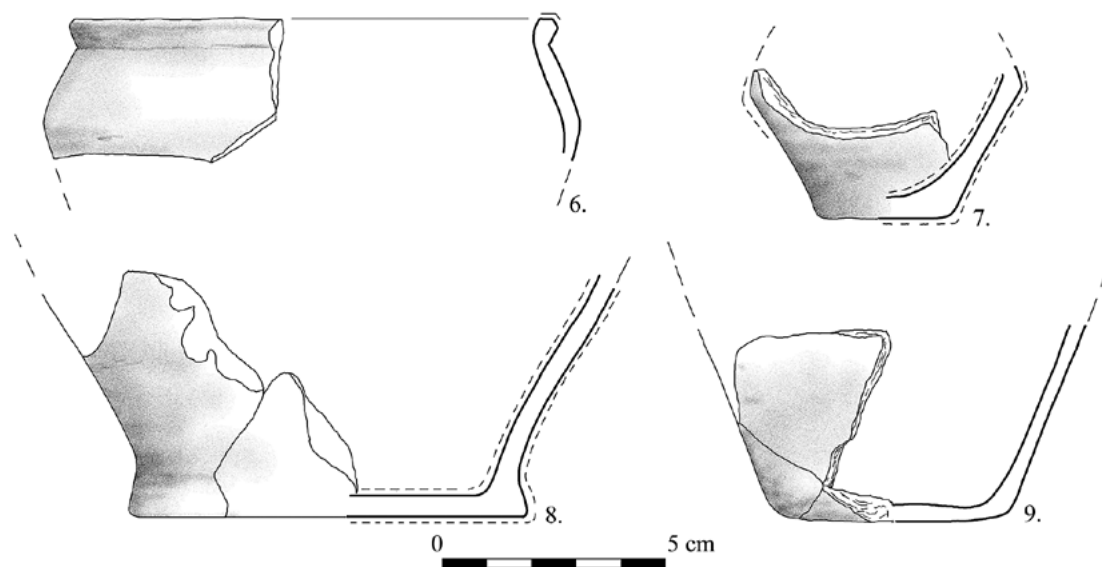
Plate XXVI. Przeworsk culture. Grave No. 13 (bustum).

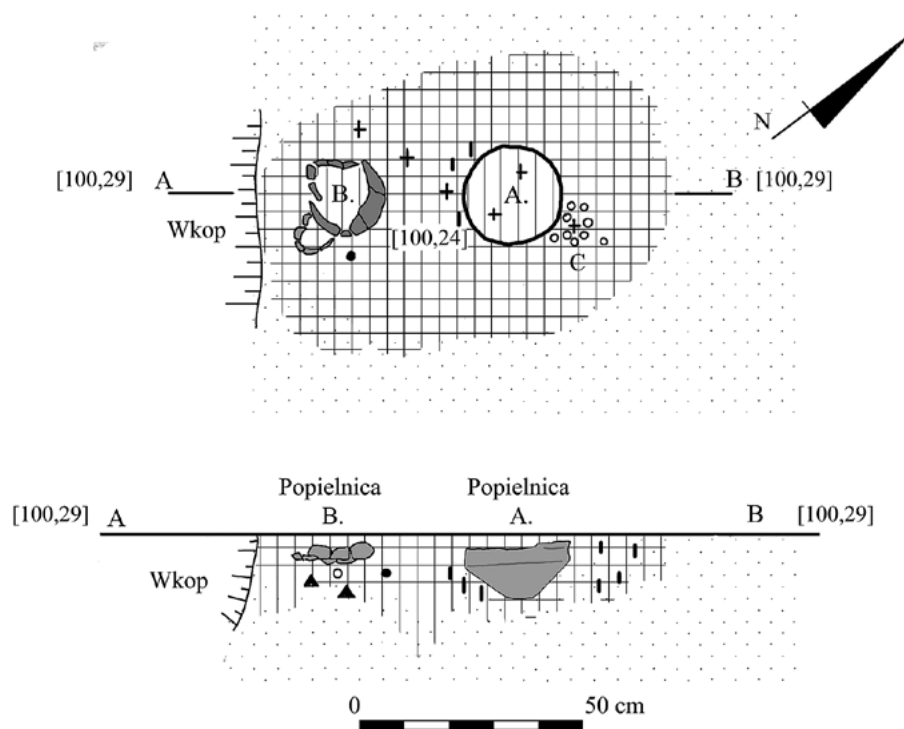
Tablica XXVII. Kultura przeworska: grób nr 13 (bustum).

Plate XXVII. Przeworsk culture. Grave No. 13 (bustum).

Grób 13
/obiekt 29/

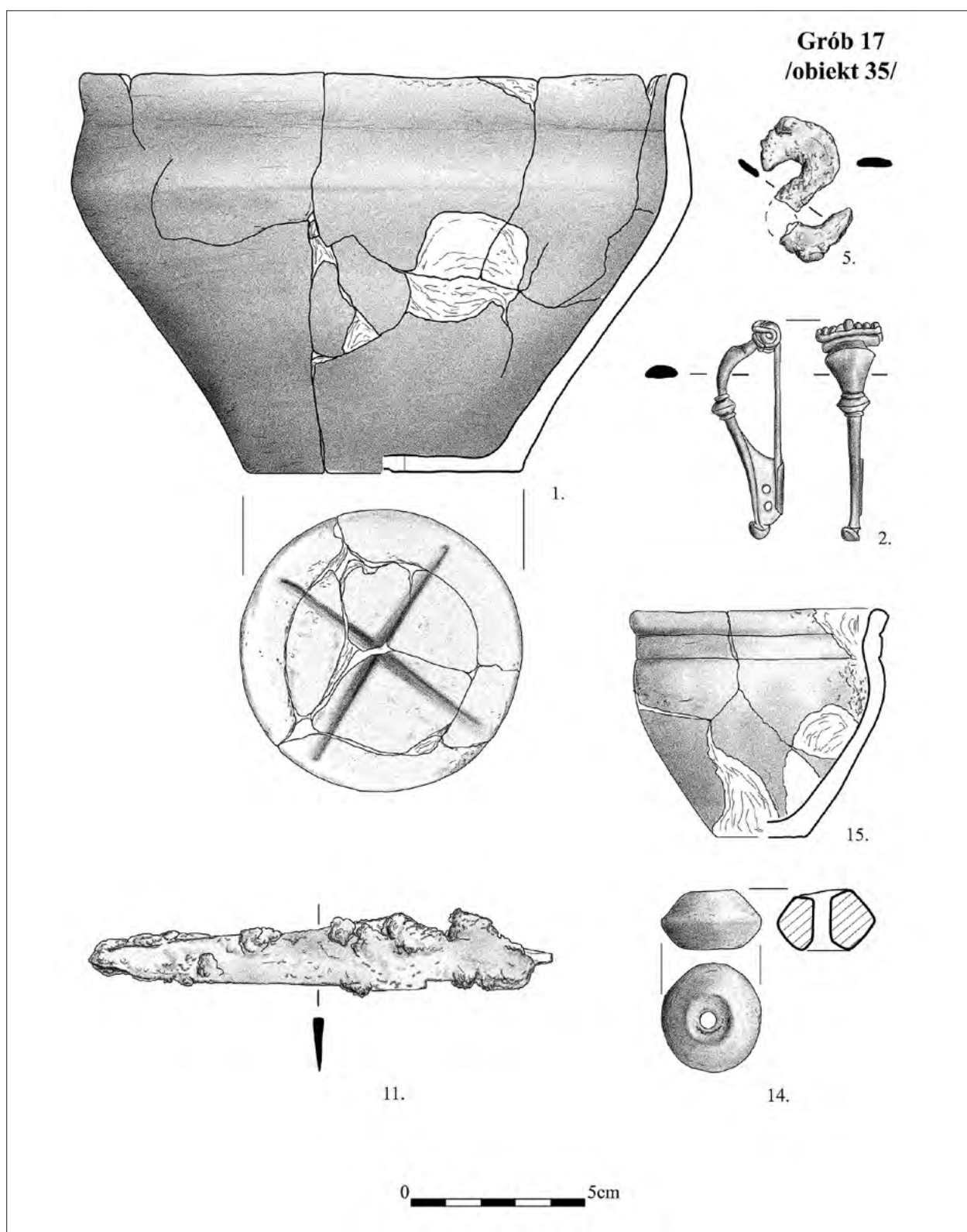

Grób 17
/obiekt 35/

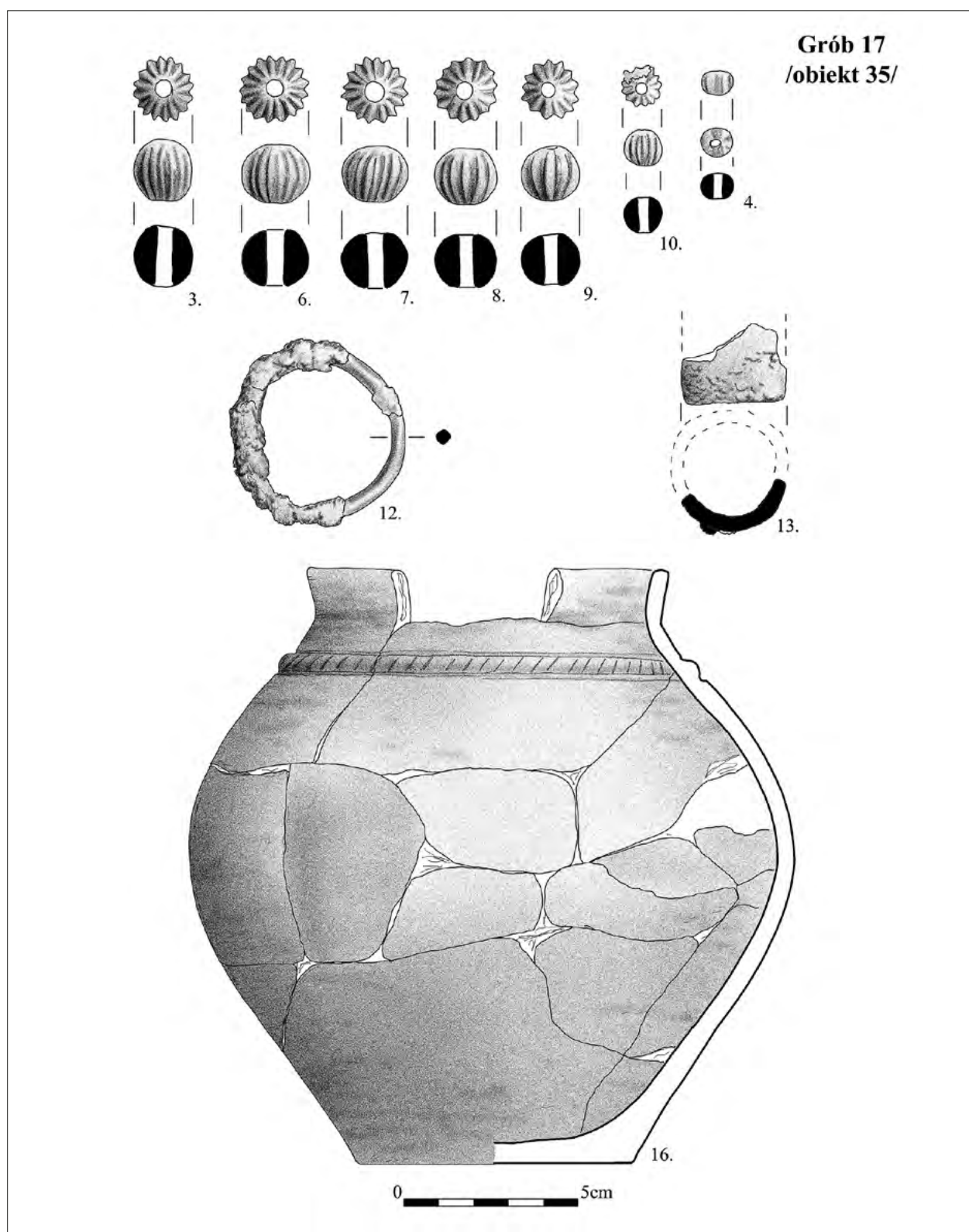
Tablica XXVIII. Kultura przeworska: groby nr 13 i 17.

Plate XXVIII. Przeworsk culture. Grave No. 13 (bustum) and grave 17.

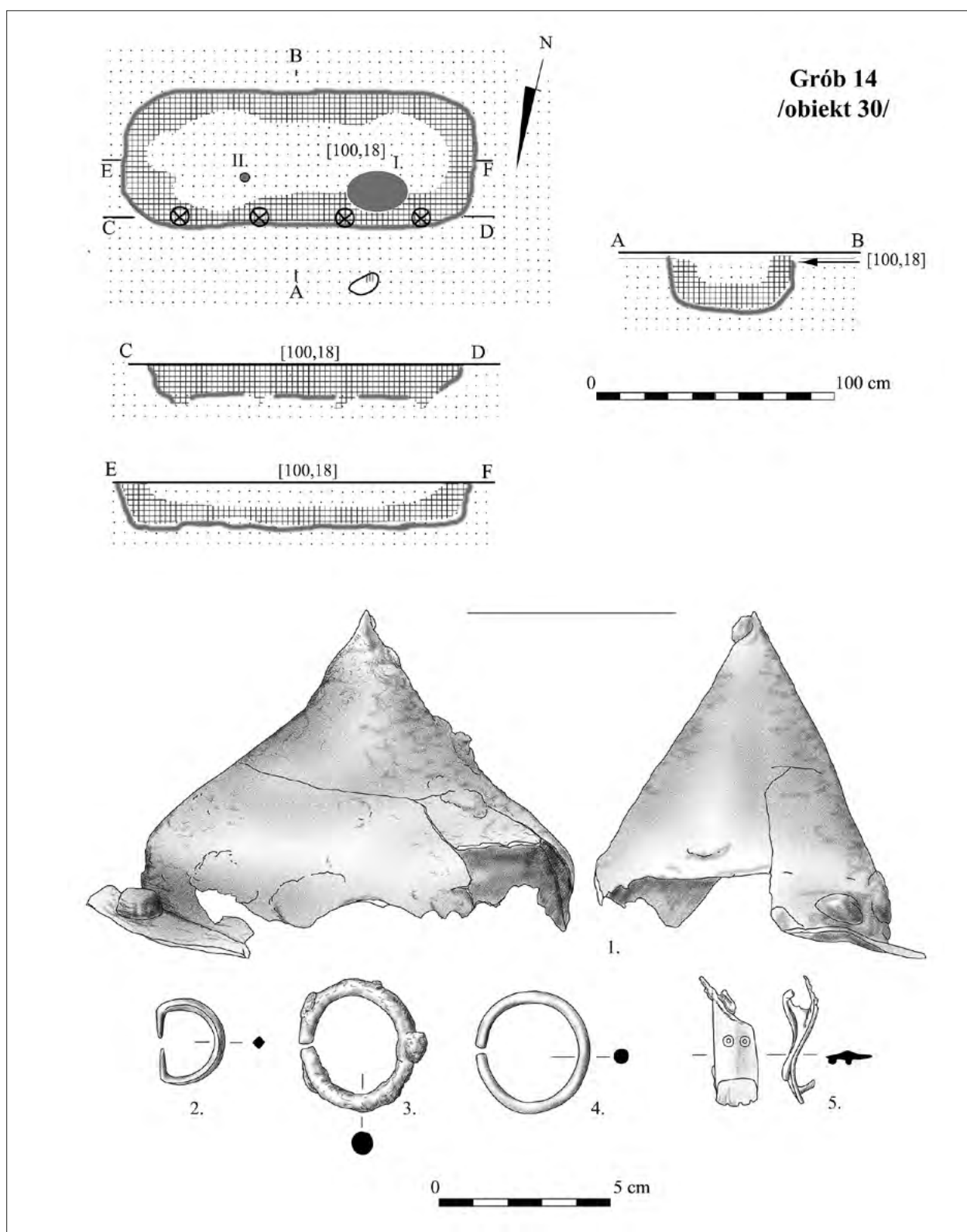
Tablica XXIX. Kultura przeworska: grób nr 17.

Plate XXIX. Przeworsk culture. Grave No. 17.

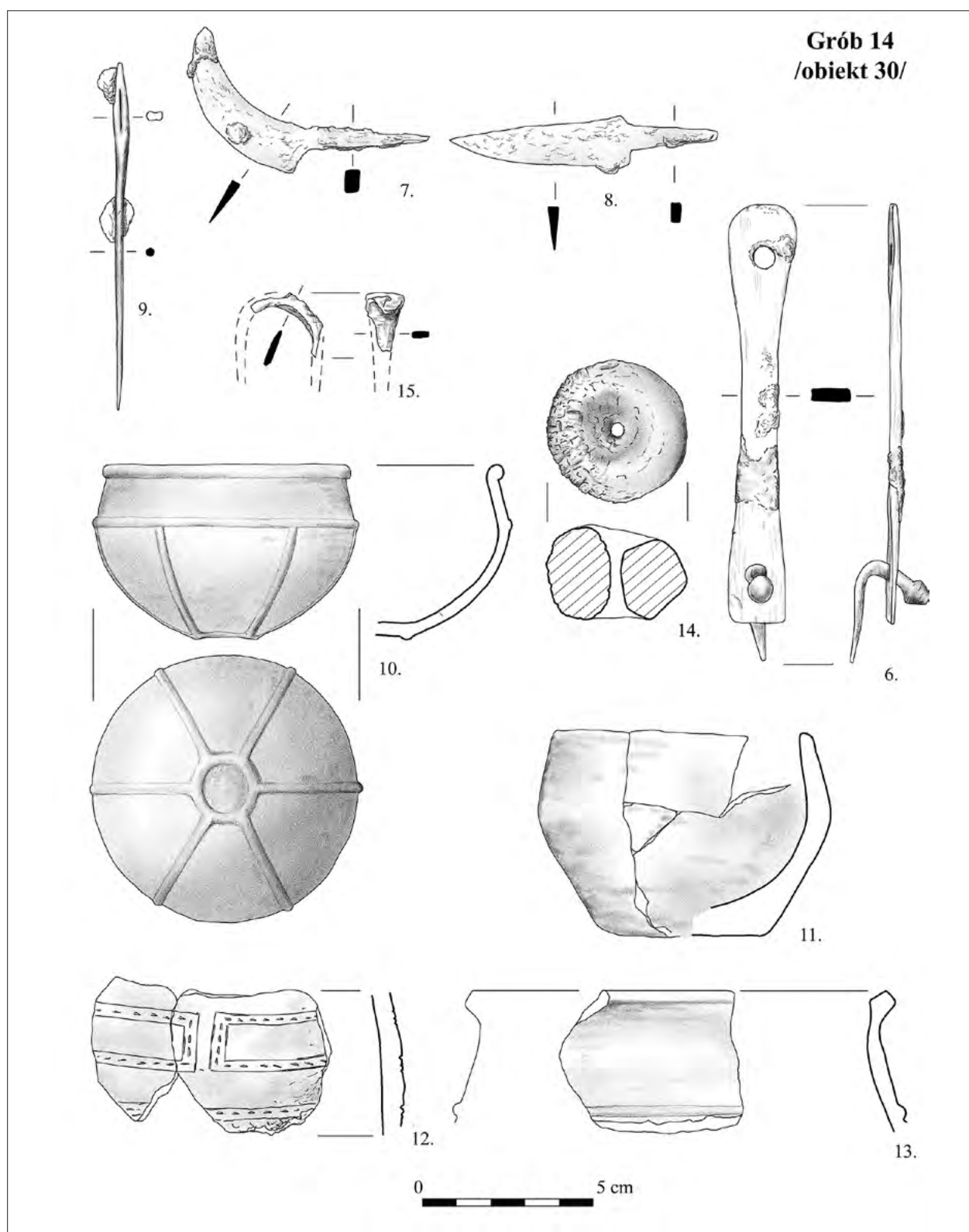
Tablica XXX. Kultura przeworska: grób nr 17.

Plate XXX. Przeworsk culture. Grave No. 17.

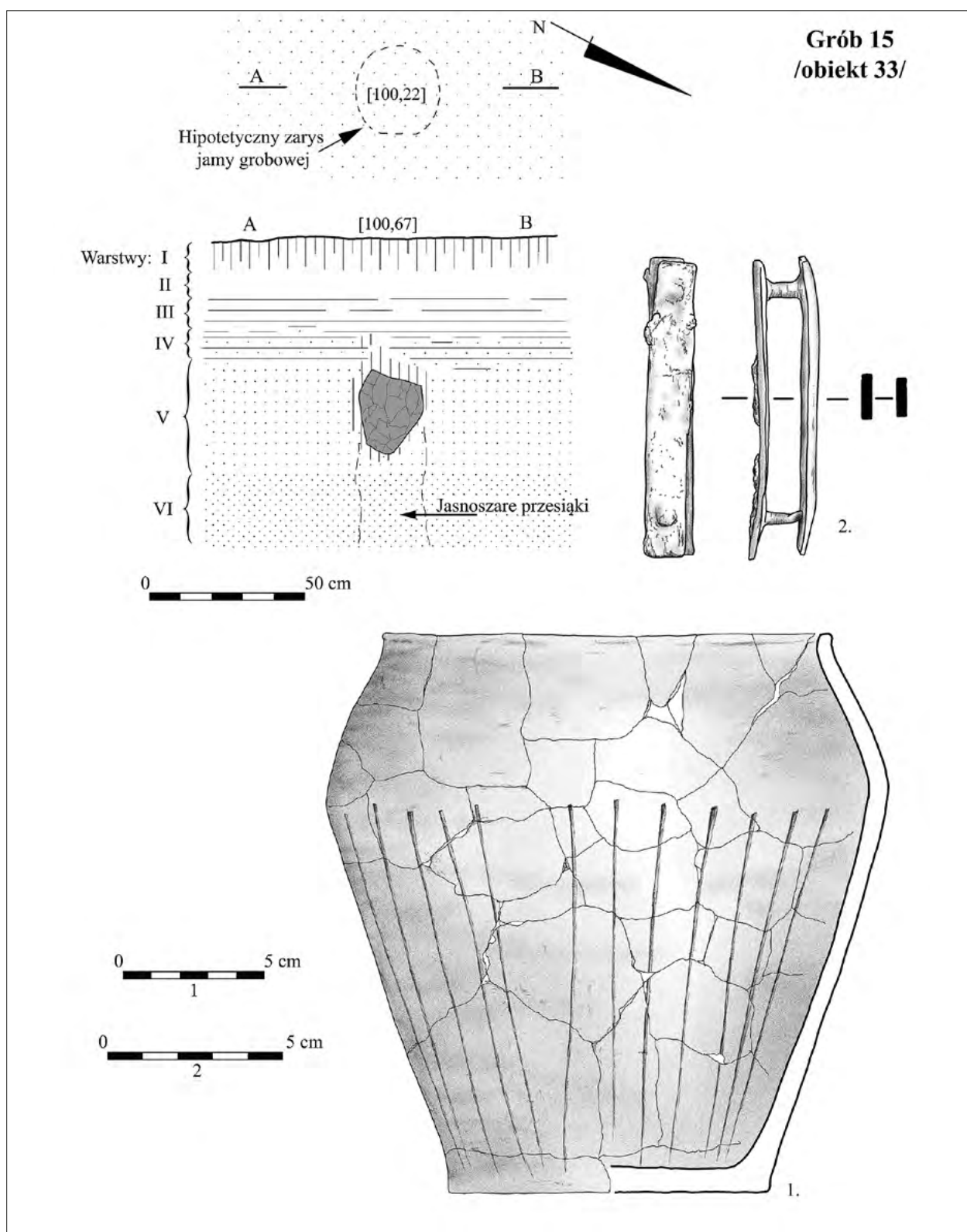
Tablica XXXI. Kultura przeworska: grób nr 14 (bustum).

Plate XXXI. Przeworsk culture. Grave No. 14 (bustum).

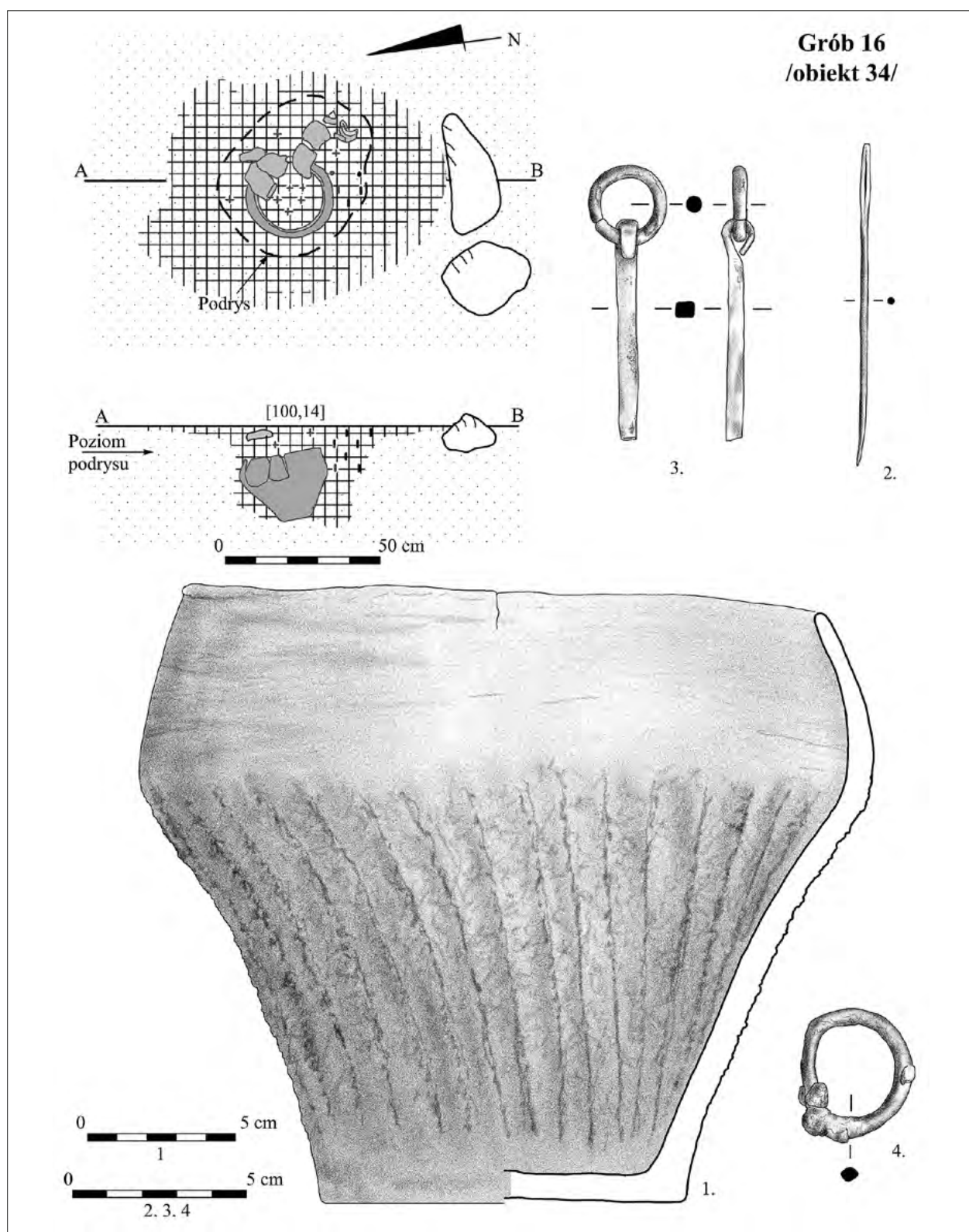
Tablica XXXII. Kultura przeworska: grób nr 14 (bustum).

Plate XXXII. Przeworsk culture. Grave No. 14 (bustum).

Tablica XXXIII. Kultura przeworska: grób nr 15.

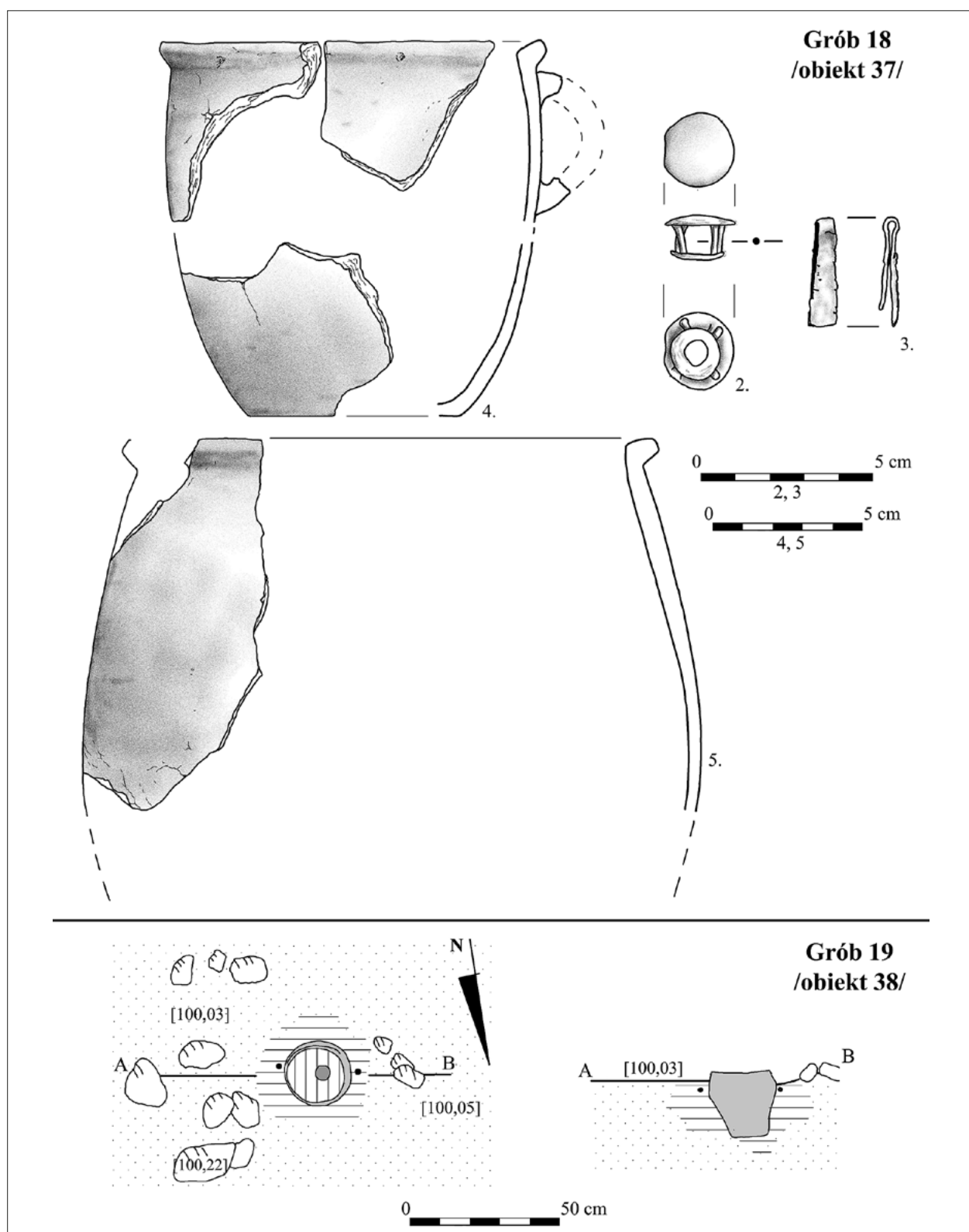
Plate XXXIII. Przeworsk culture. Grave No. 15.

Tablica XXXIV. Kultura przeworska: grób nr 16.

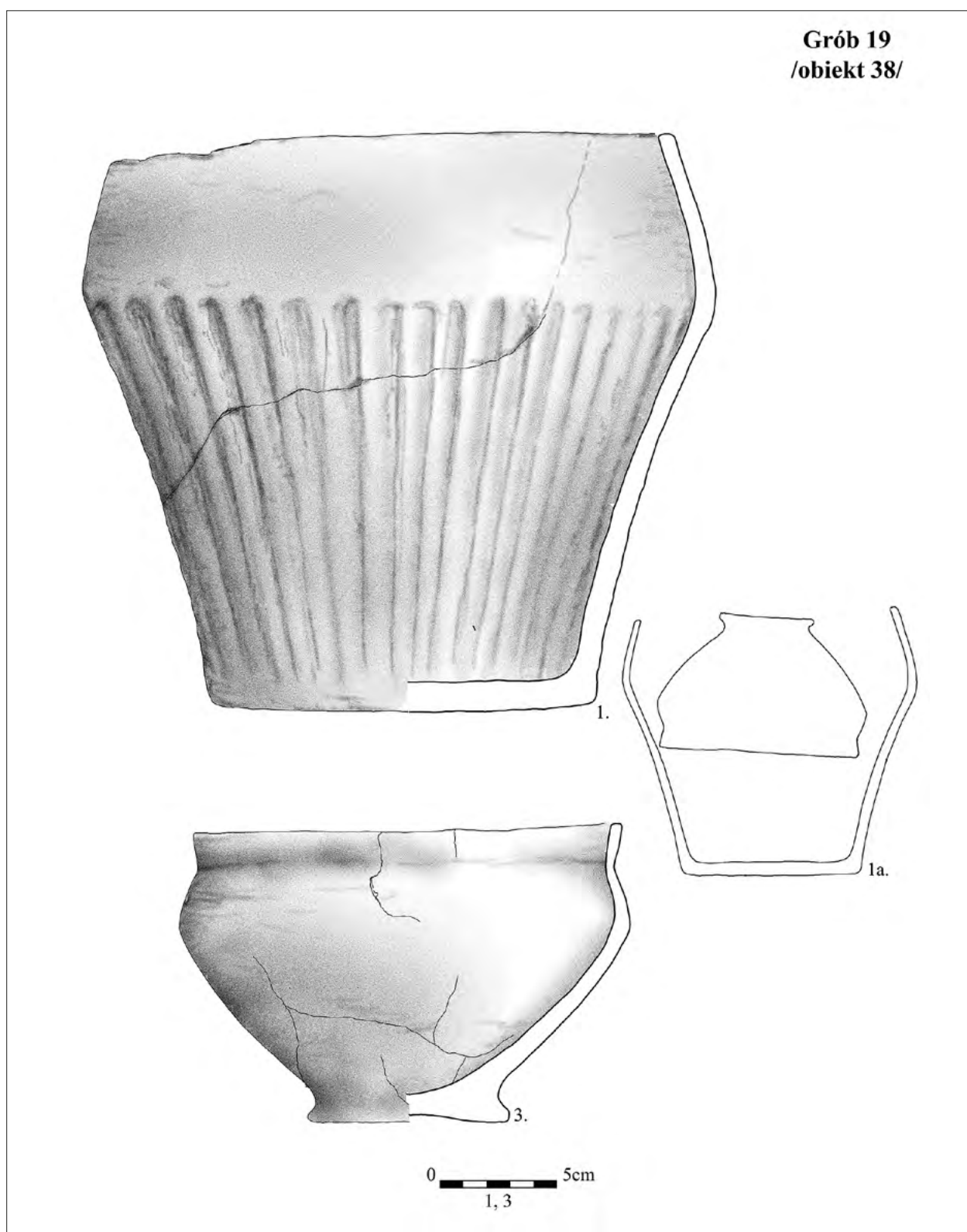
Plate XXXIV. Przeworsk culture. Grave No. 16.

Plate XXXV. Przeworsk culture. Grave No. 18 and funerary deposit No. 16.

Tablica XXXVI. Kultura przeworska: groby nr 18 i 19.

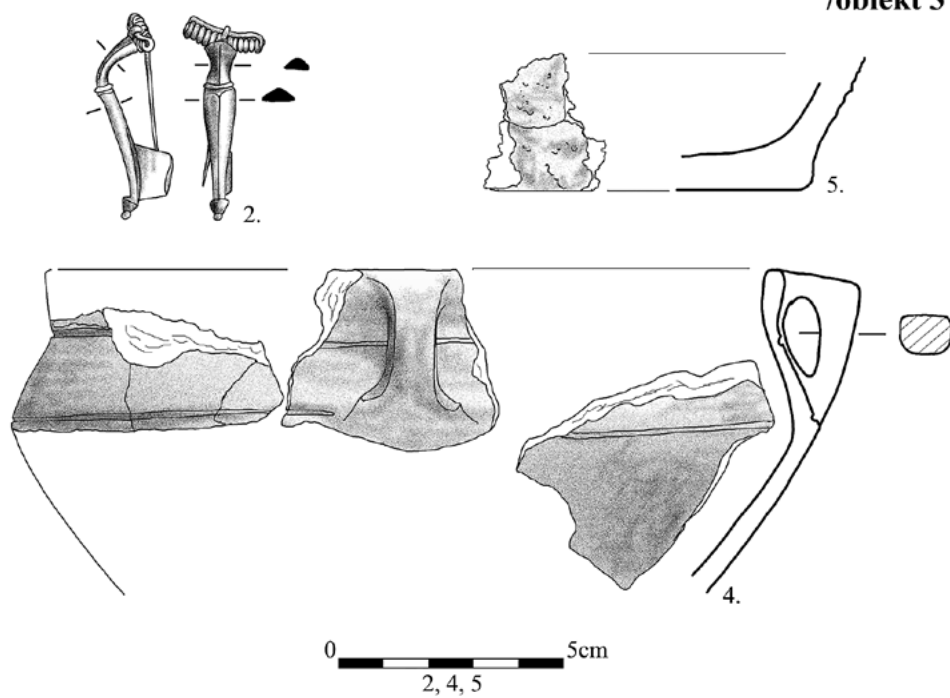
Plate XXXVI. Przeworsk culture. Graves No. 18 and 19.

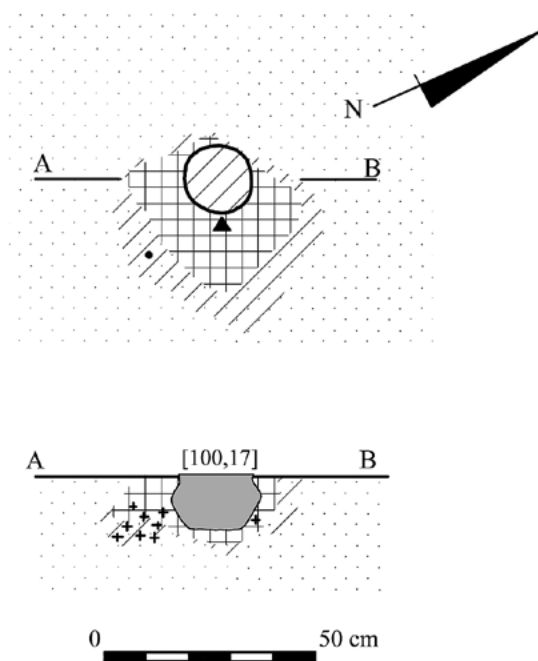
Tablica XXXVII. Kultura przeworska: grób nr 19.

Plate XXXVII. Przeworsk culture. Grave No. 19.

Grób 19
/obiekt 37/

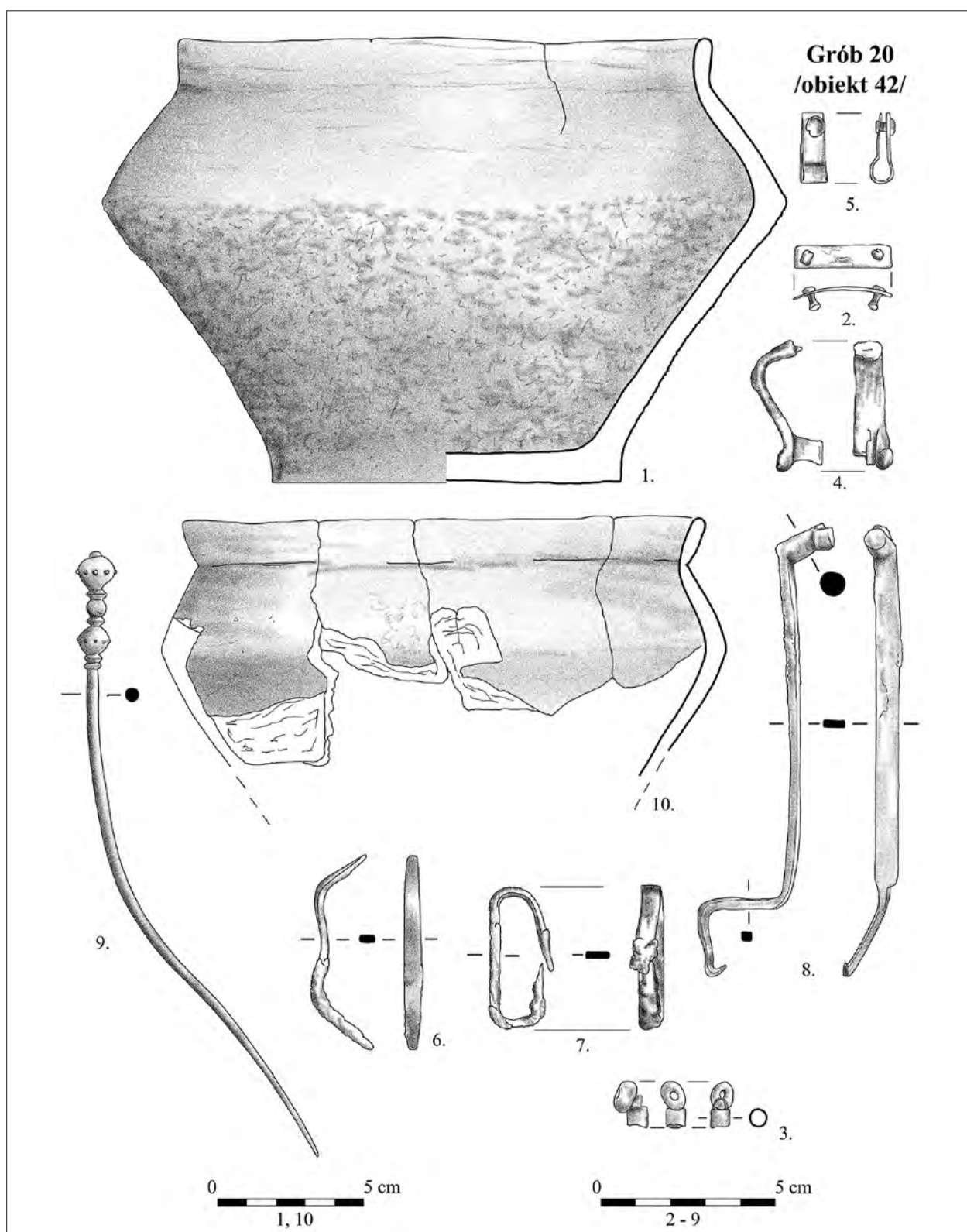

Grób 20
/obiekt 42/

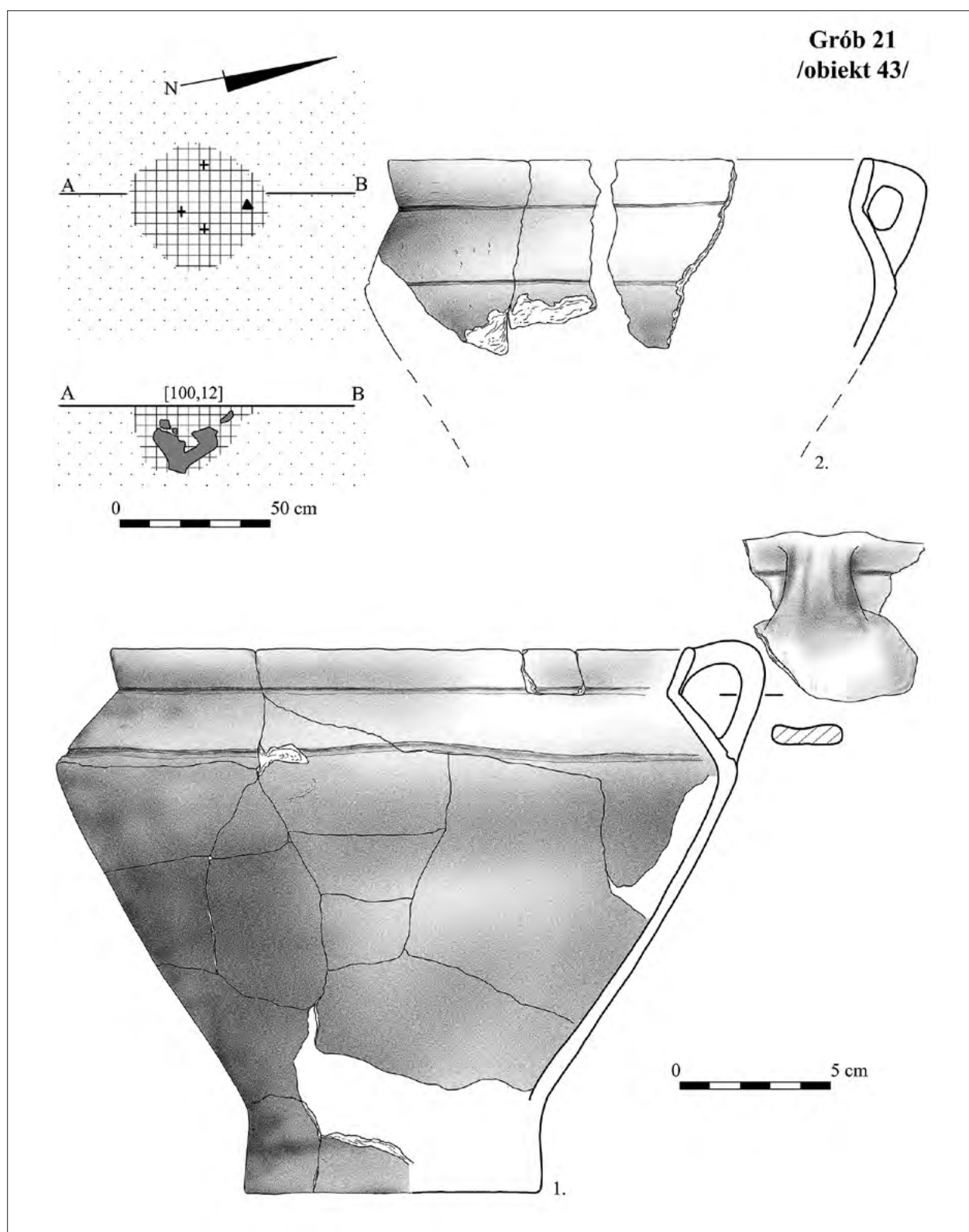
Tablica XXXVIII. Kultura przeworska: groby nr 19 i 20.

Plate XXXVIII. Przeworsk culture. Grave No. 19 and 20.

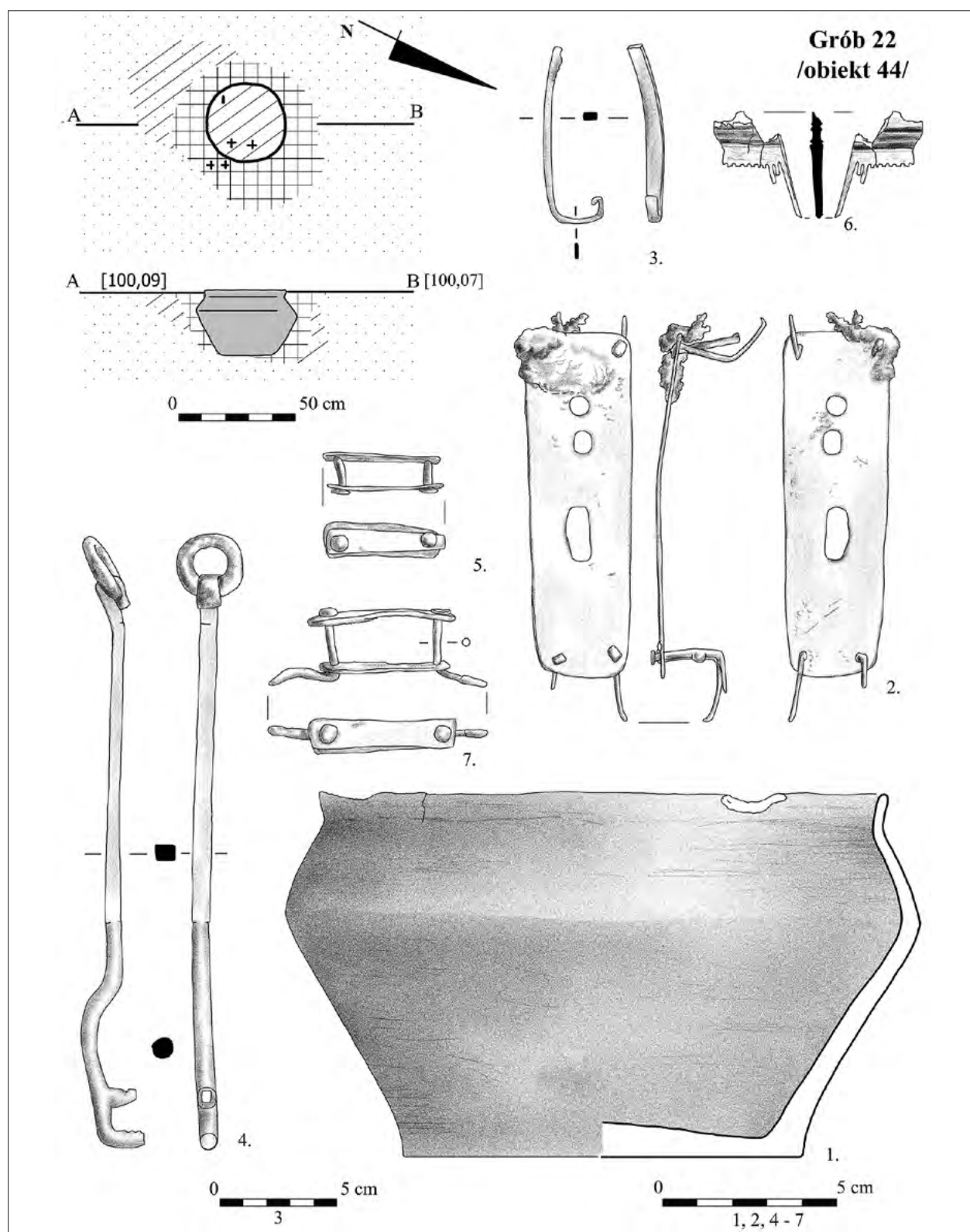
Tablica XXXIX. Kultura przeworska: grób nr 20.

Plate XXXIX. Przeworsk culture. Grave No. 20.

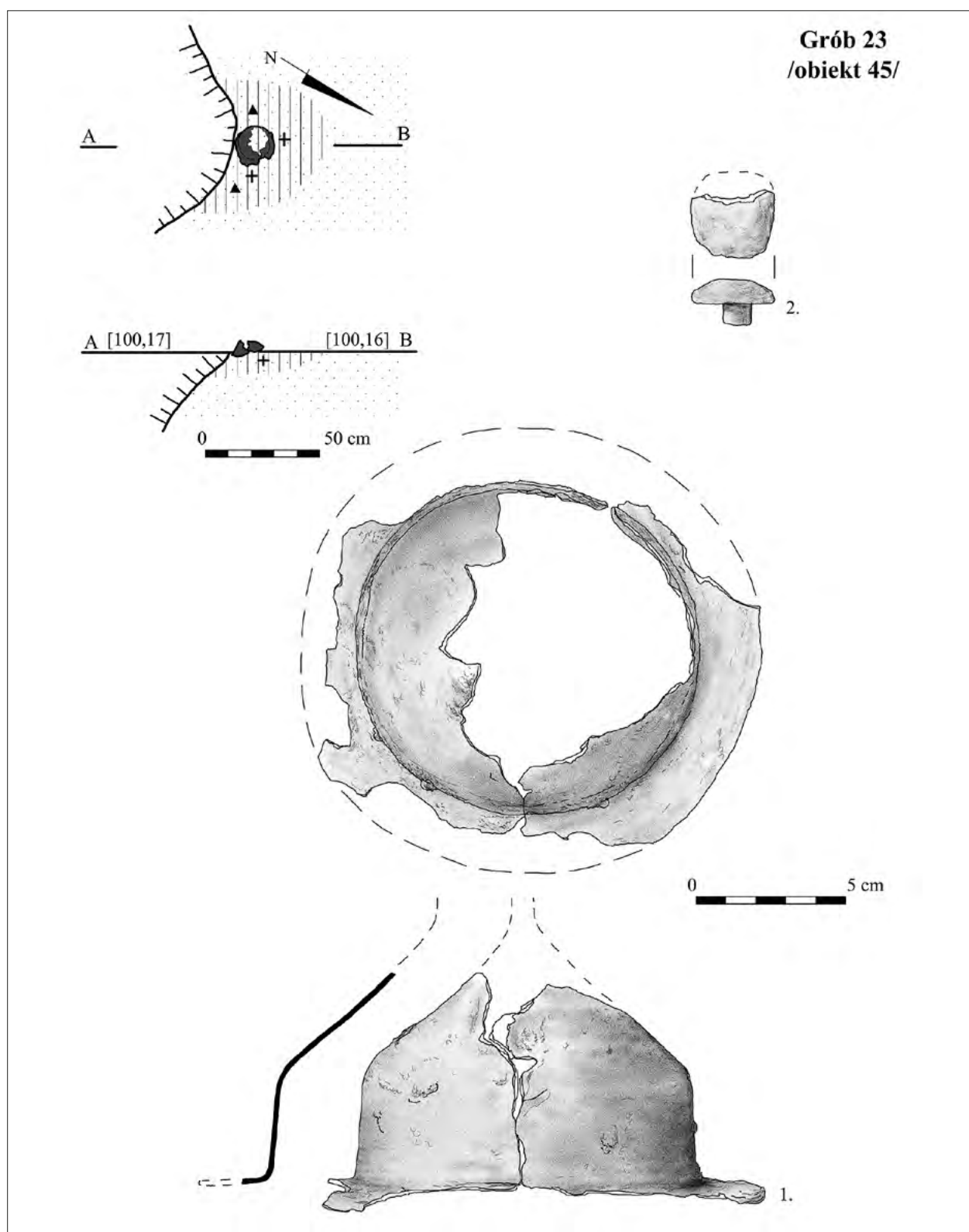
Tablica XL. Kultura przeworska: grób nr 21.

Plate XL. Przeworsk culture. Grave No. 21.

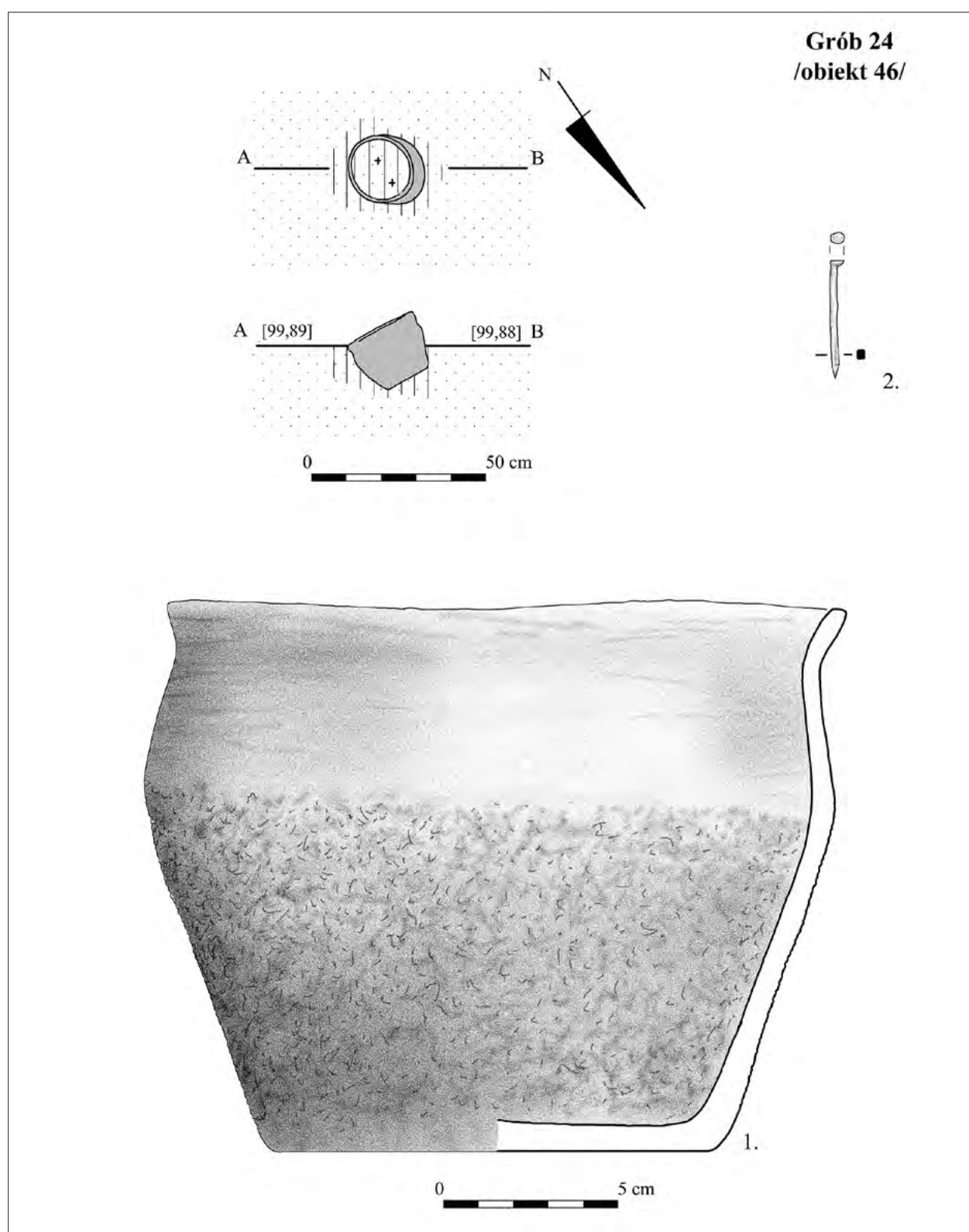
Tablica XLI. Kultura przeworska: grób nr 22.

Plate XLI. Przeworsk culture. Grave No. 22.

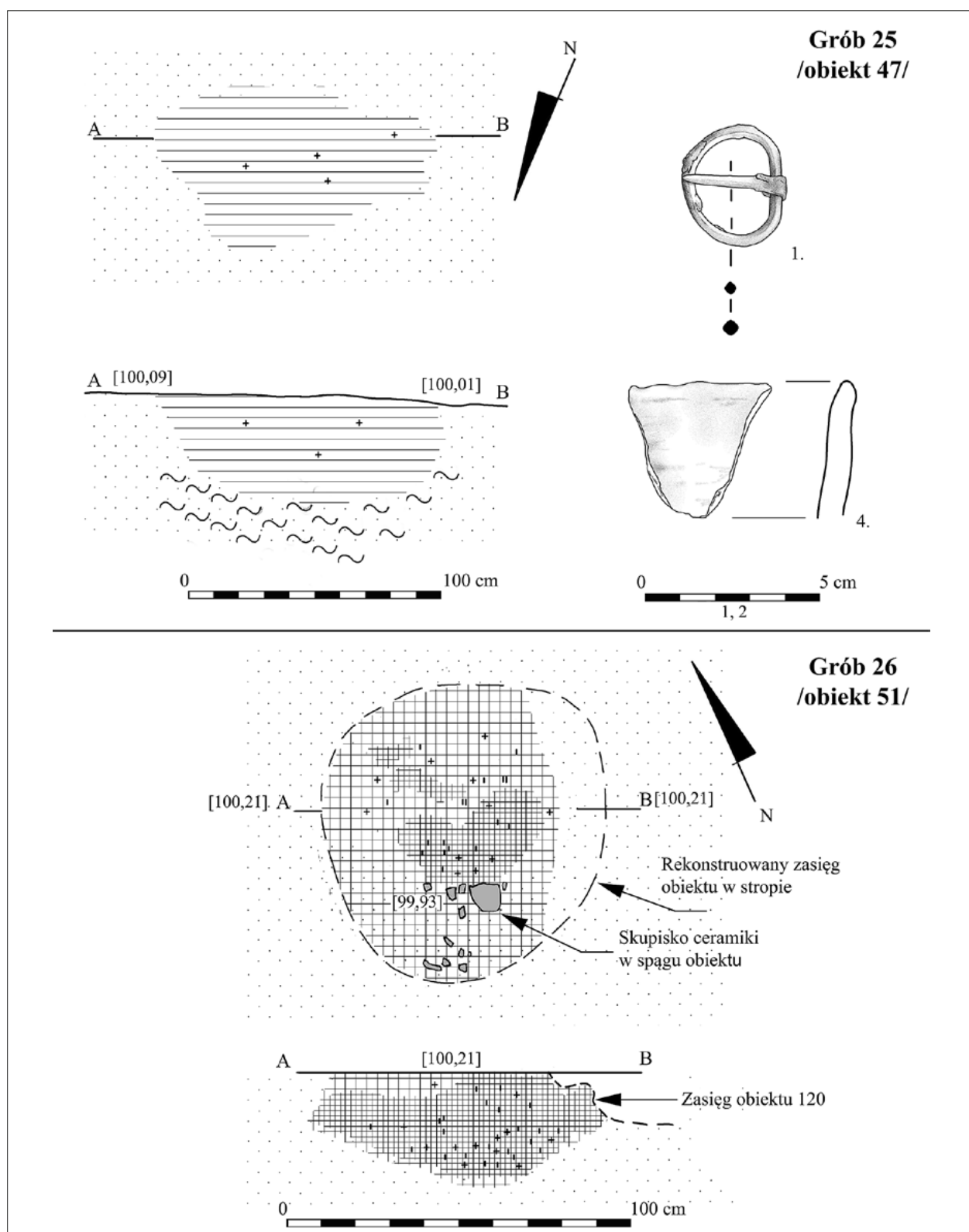
Tablica XLII. Kultura przeworska: grób nr 23.

Plate XLII. Przeworsk culture. Grave No. 23.

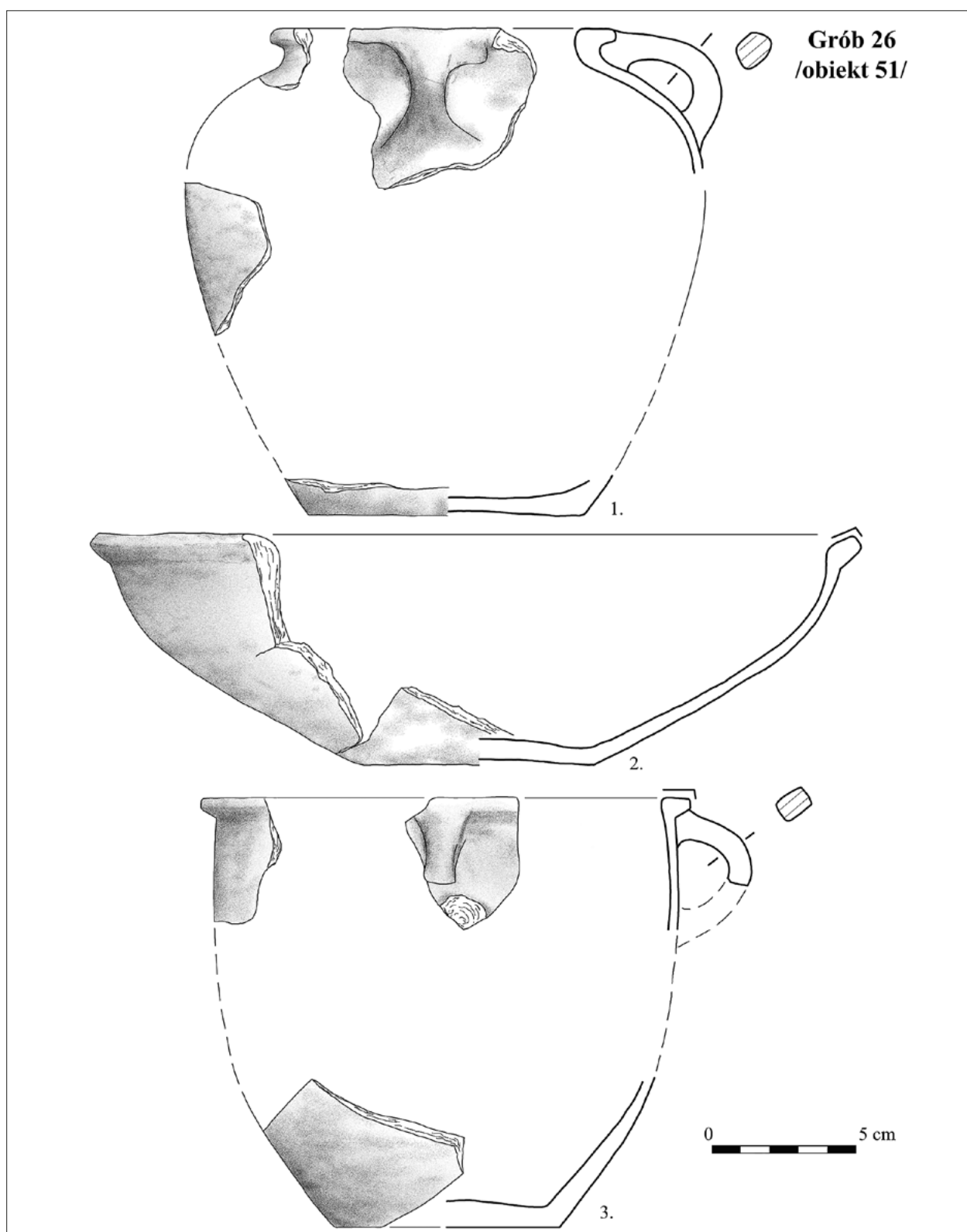
Tablica XLIII. Kultura przeworska: grób nr 24.

Plate XLIII. Przeworsk culture. Grave No. 24.

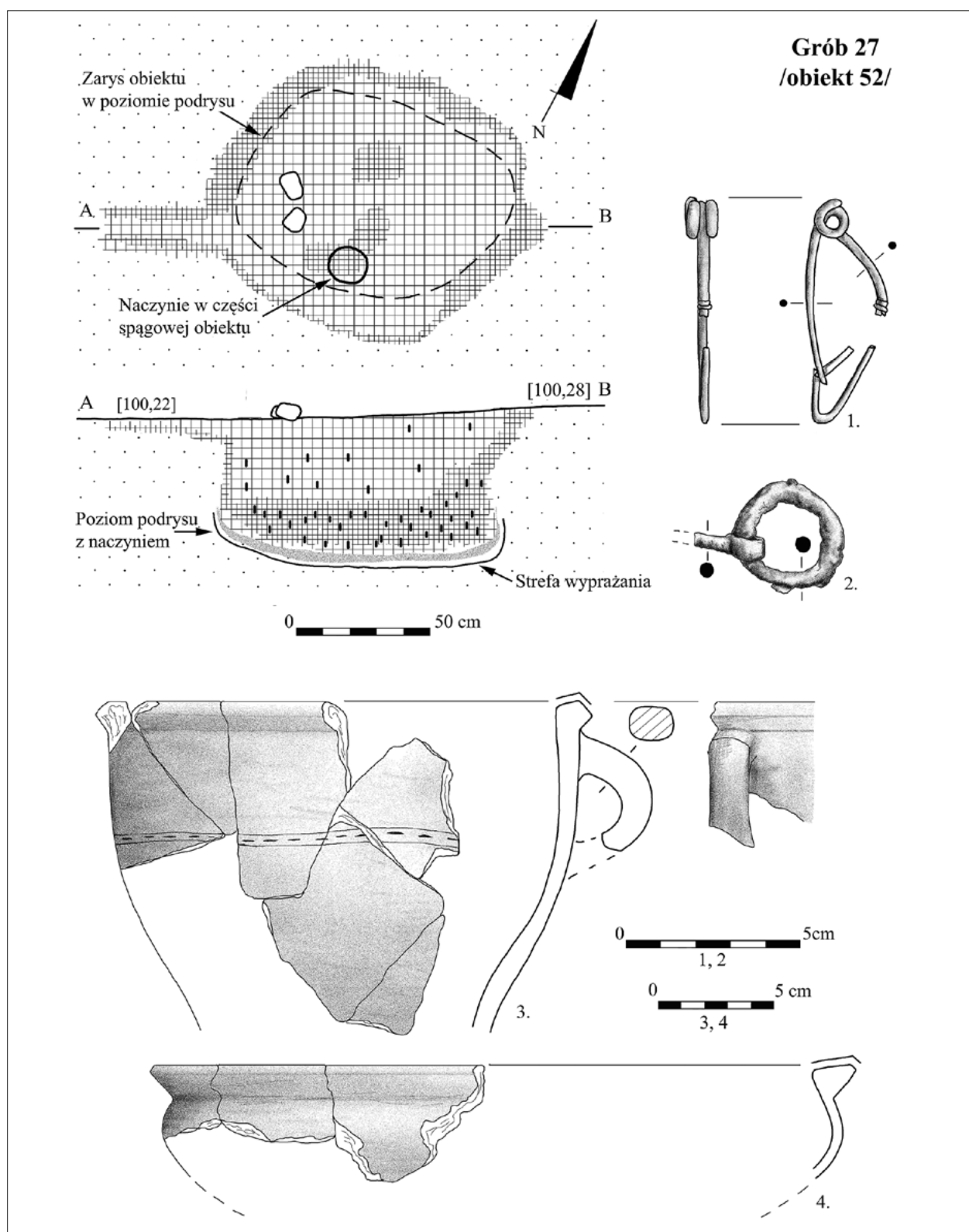
Tablica XLIV. Kultura przeworska: grób nr 25 – depozyt funeralny nr 17 i grób nr 26.

Plate XLIV. Przeworsk culture. Grave No. 25 – funerary deposit No. 17. Grave No. 26.

Tablica XLV. Kultura przeworska: grób nr 26.

Plate XLV. Przeworsk culture. Grave No. 26.

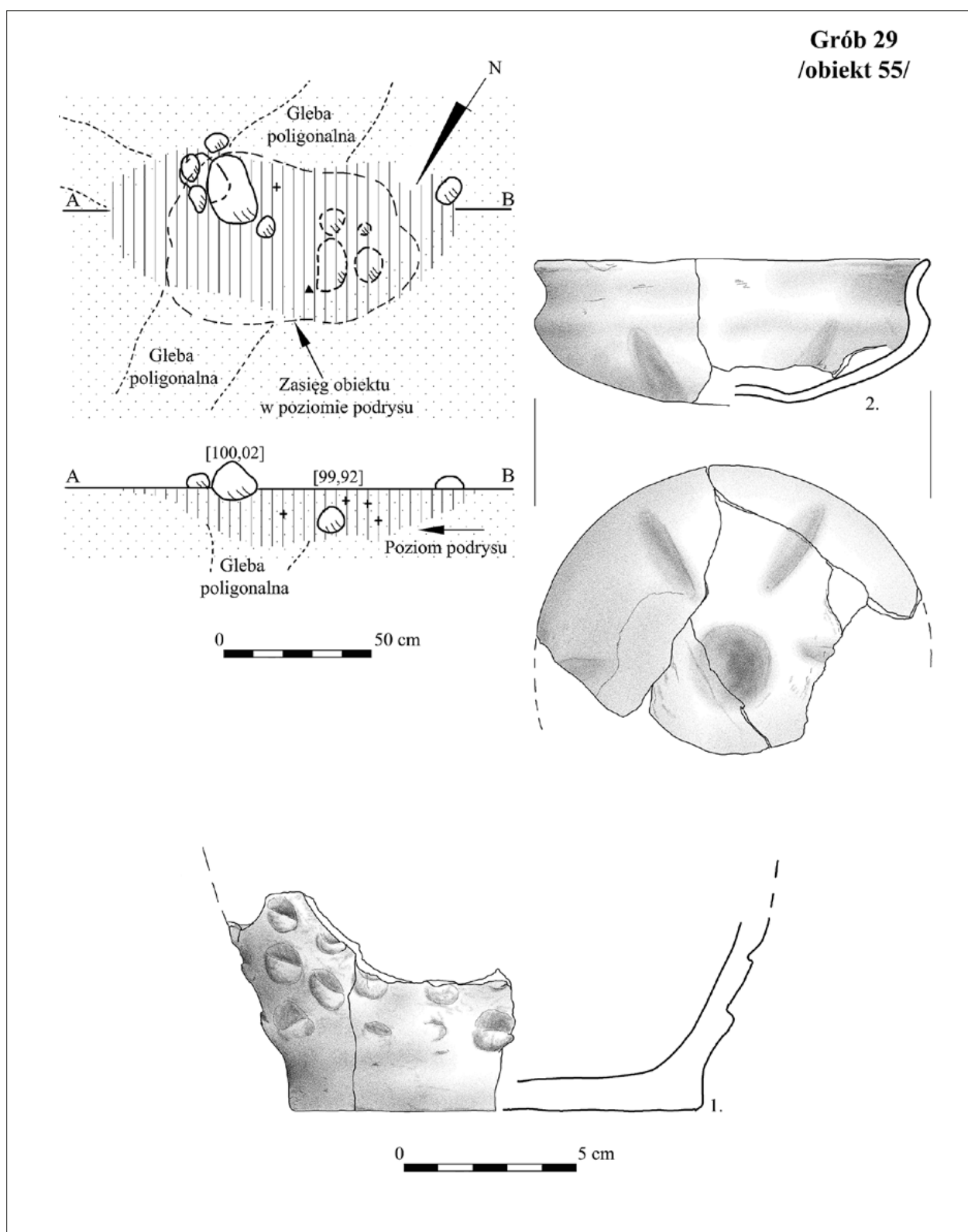

Tablica XLVI. Kultura przeworska: grób nr 27 – piec kremacyjny.

Plate XLVI. Przeworsk culture. Grave No. 27 – cremation furnace.

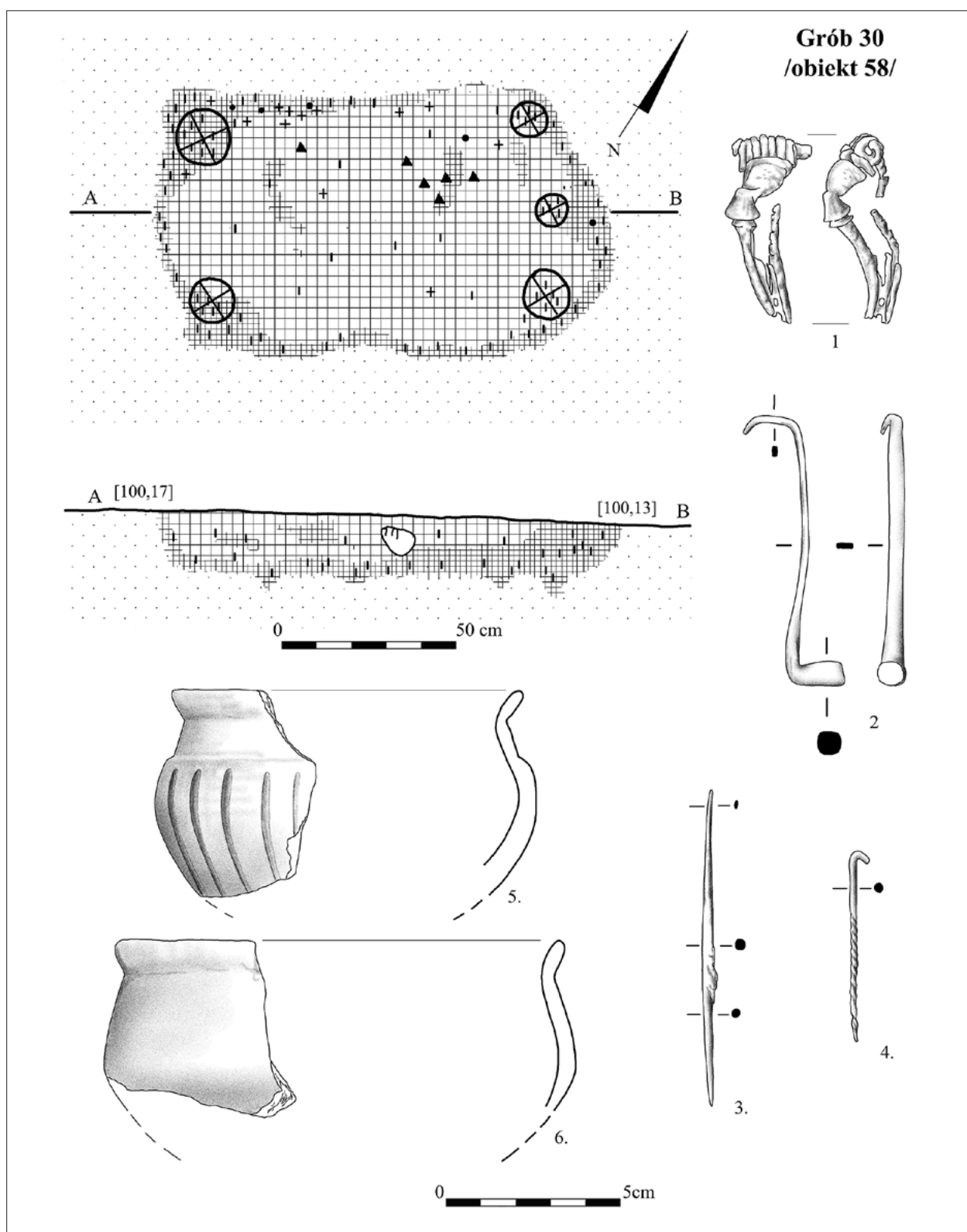

Plate XLVII. Przeworsk culture. Grave No. 27 – cremation furnace and Grave No. 28 – funerary deposit No. 18.

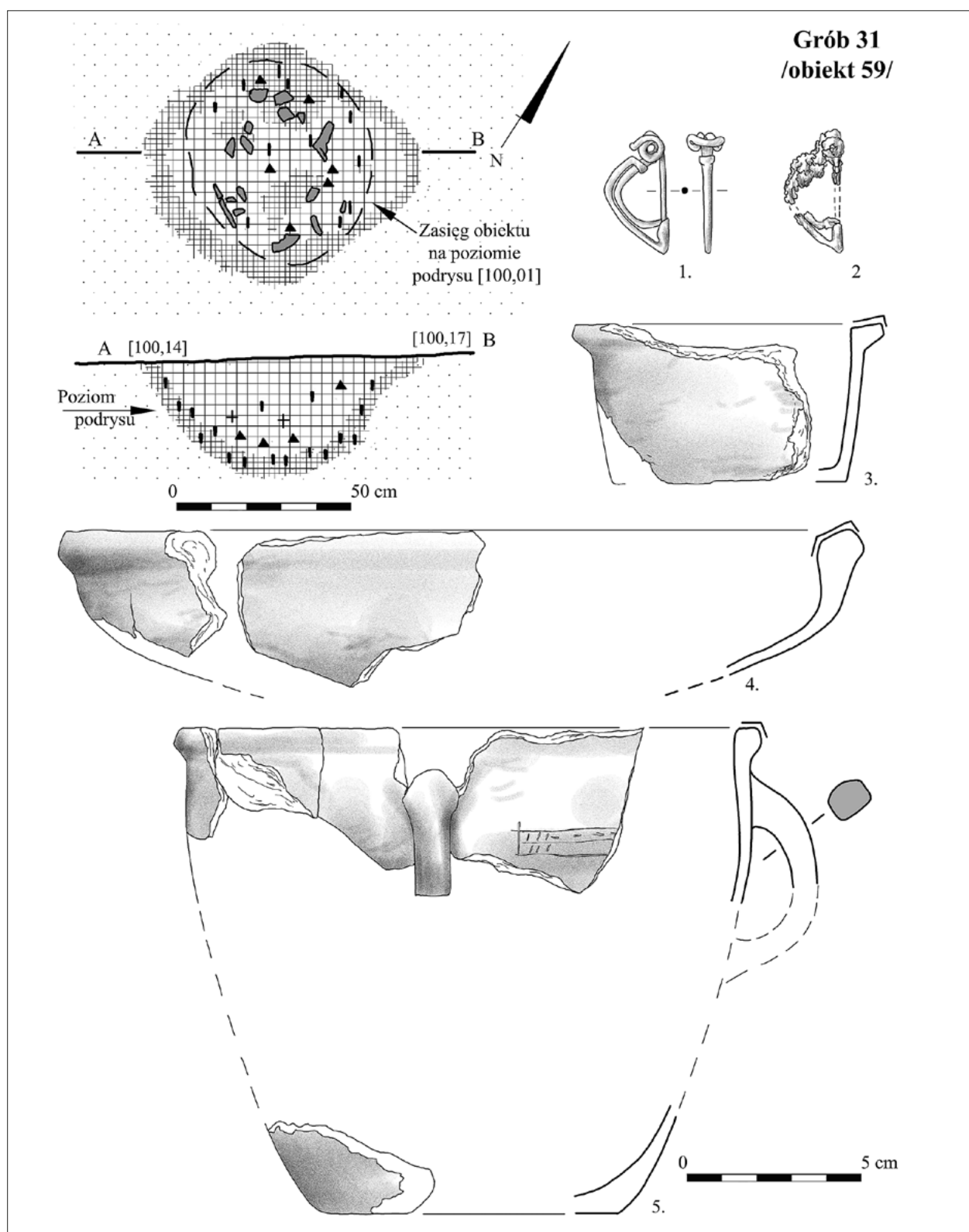
Tablica XLVIII. Kultura przeworska: grób nr 29.

Plate XLVIII. Przeworsk culture. Grave No. 29.

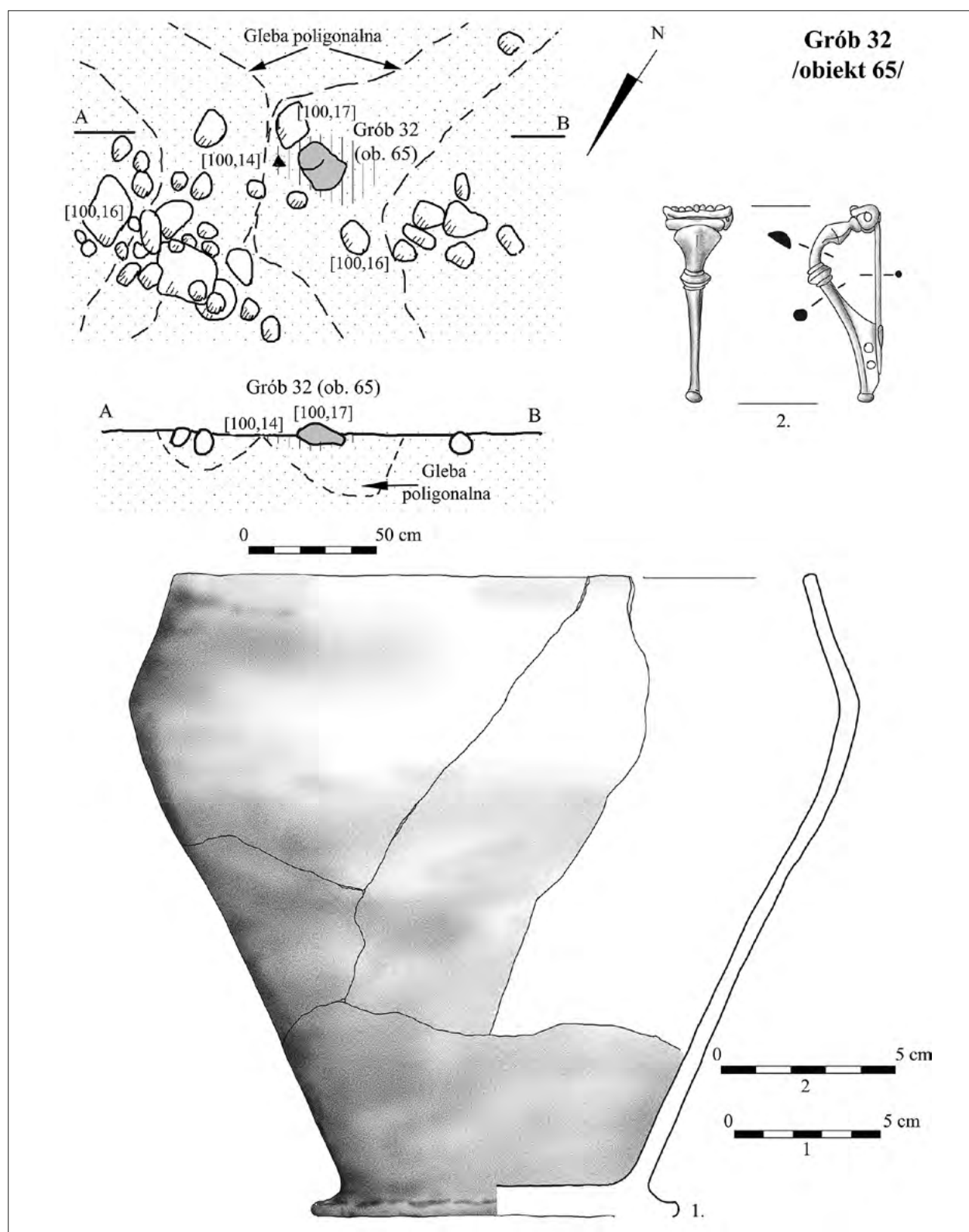
Tablica XLIX. Kultura przeworska: grób nr 30 (bustum).

Plate XLIX. Przeworsk culture. Grave No. 30 (bustum).

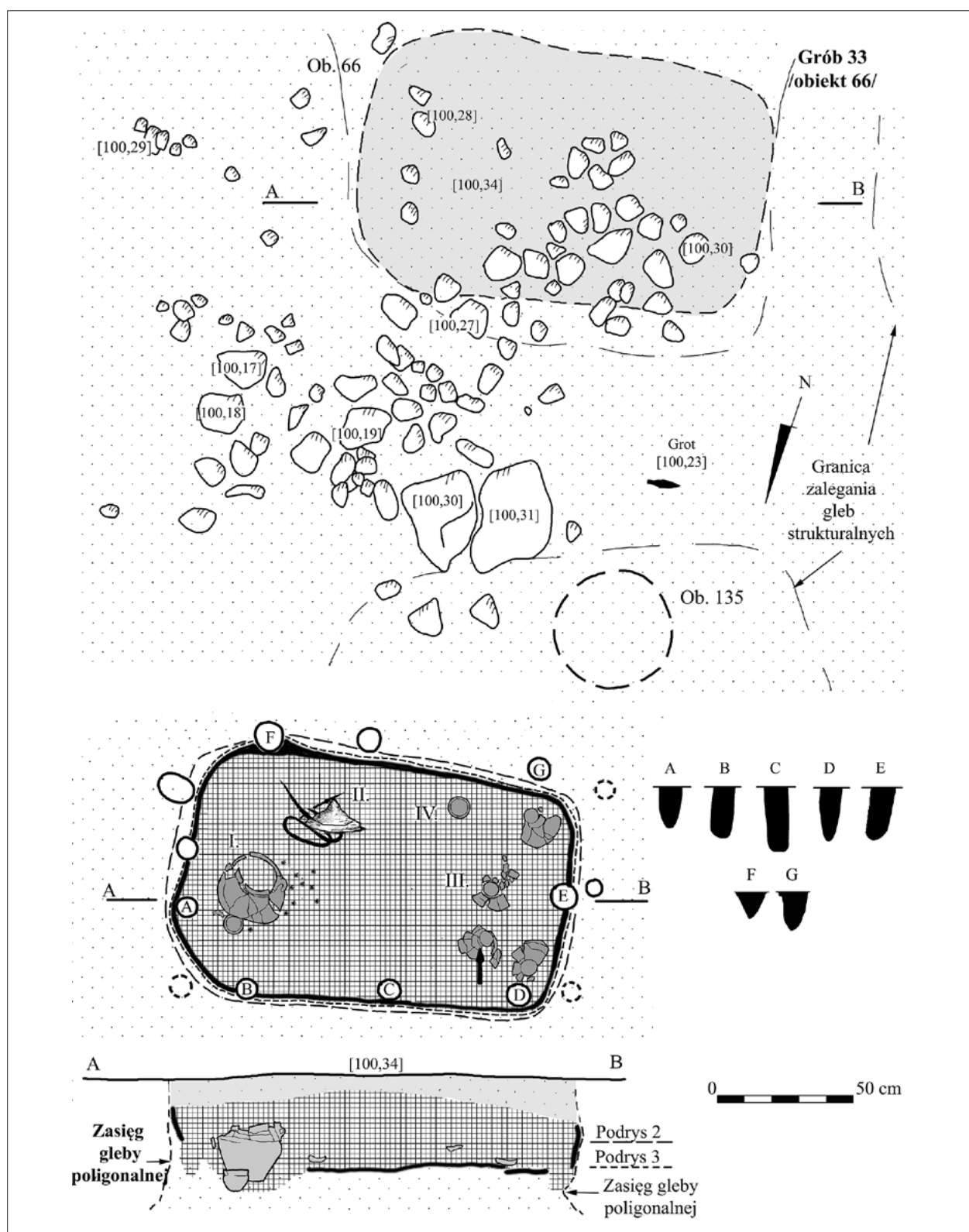
Tablica L. Kultura przeworska: grób nr 31.

Plate L. Przeworsk culture. Grave No. 31.

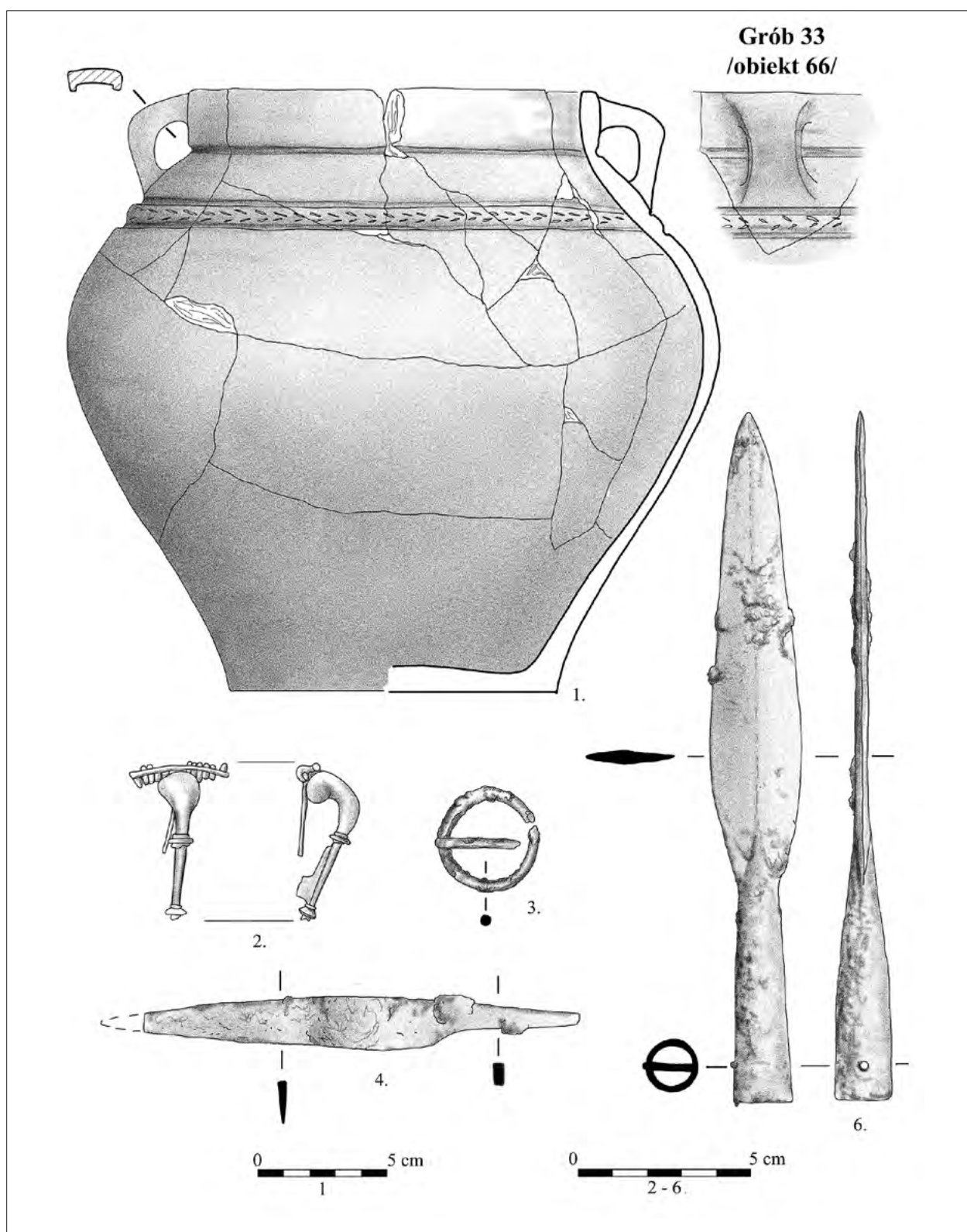
Tablica LI. Kultura przeworska: grób nr 32.

Plate LI. Przeworsk culture. Grave No. 32.

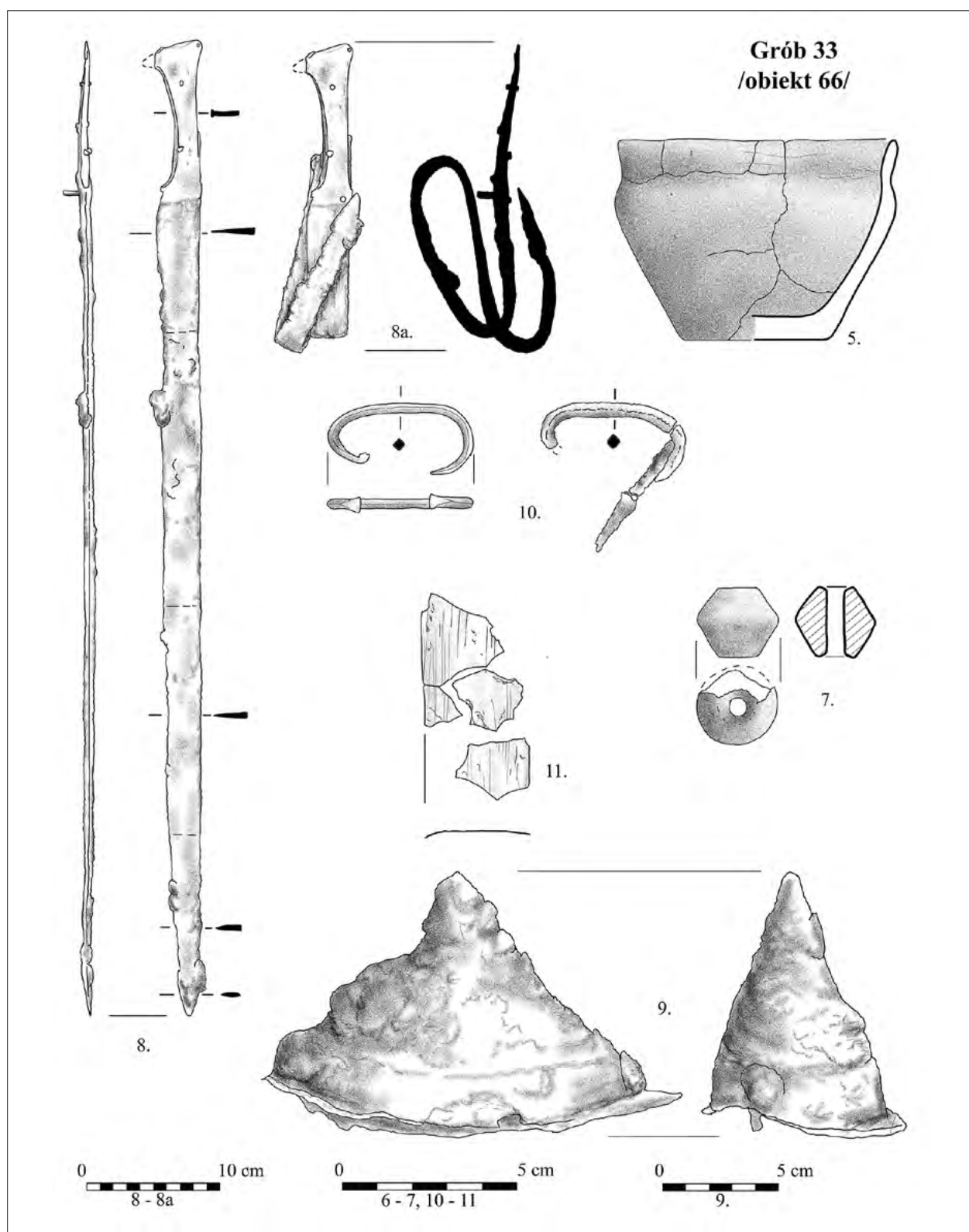
Tablica LII. Kultura przeworska: grób nr 33 (bustum).

Plate LII. Przeworsk culture. Grave No. 33 (bustum).

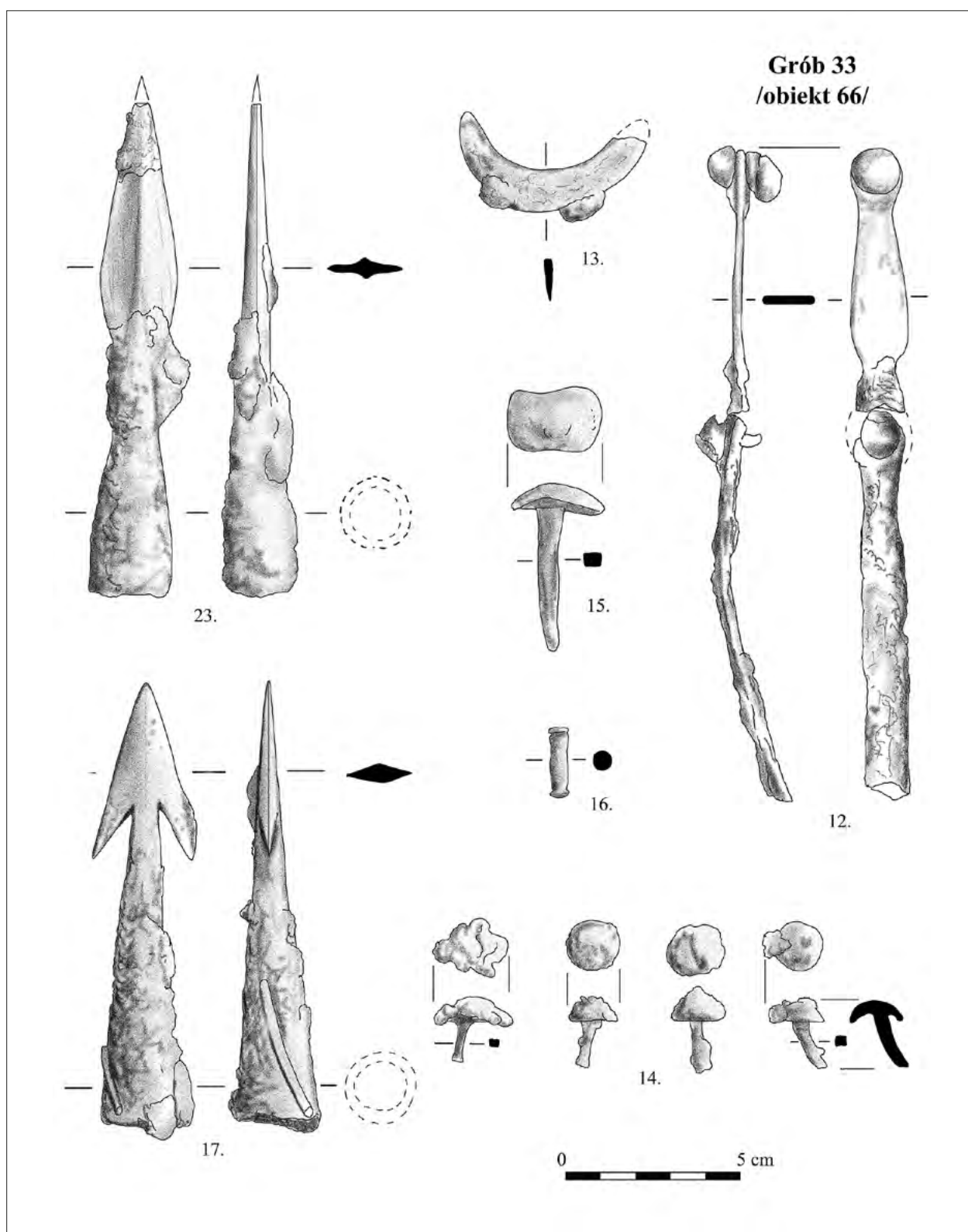
Tablica LIII. Kultura przeworska: grób nr 33 (bustum).

Plate LIII. Przeworsk culture. Grave No. 33 (bustum).

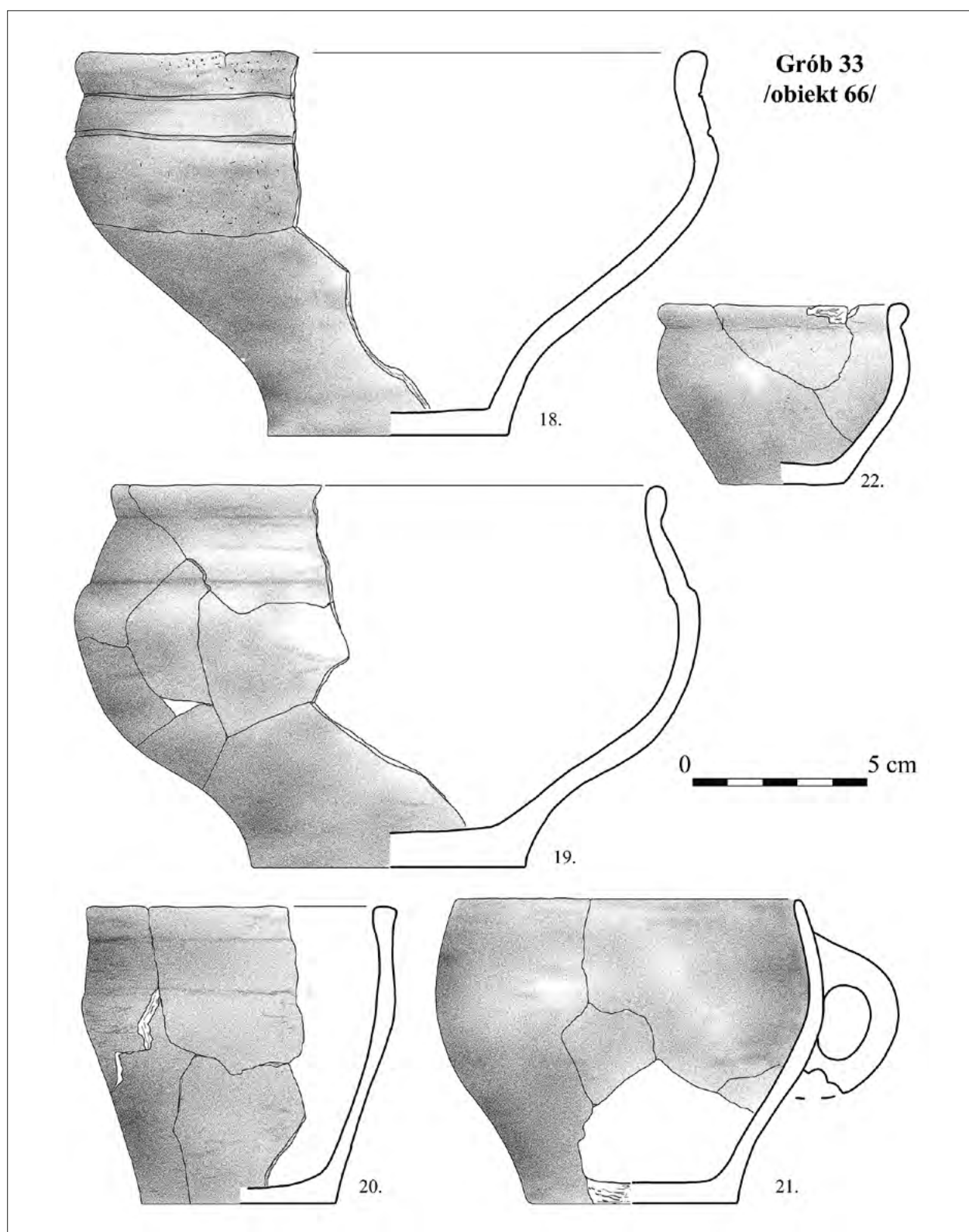
Tablica LIV. Kultura przeworska: grób nr 33 (bustum).

Plate LIV. Przeworsk culture. Grave No. 33 (bustum).

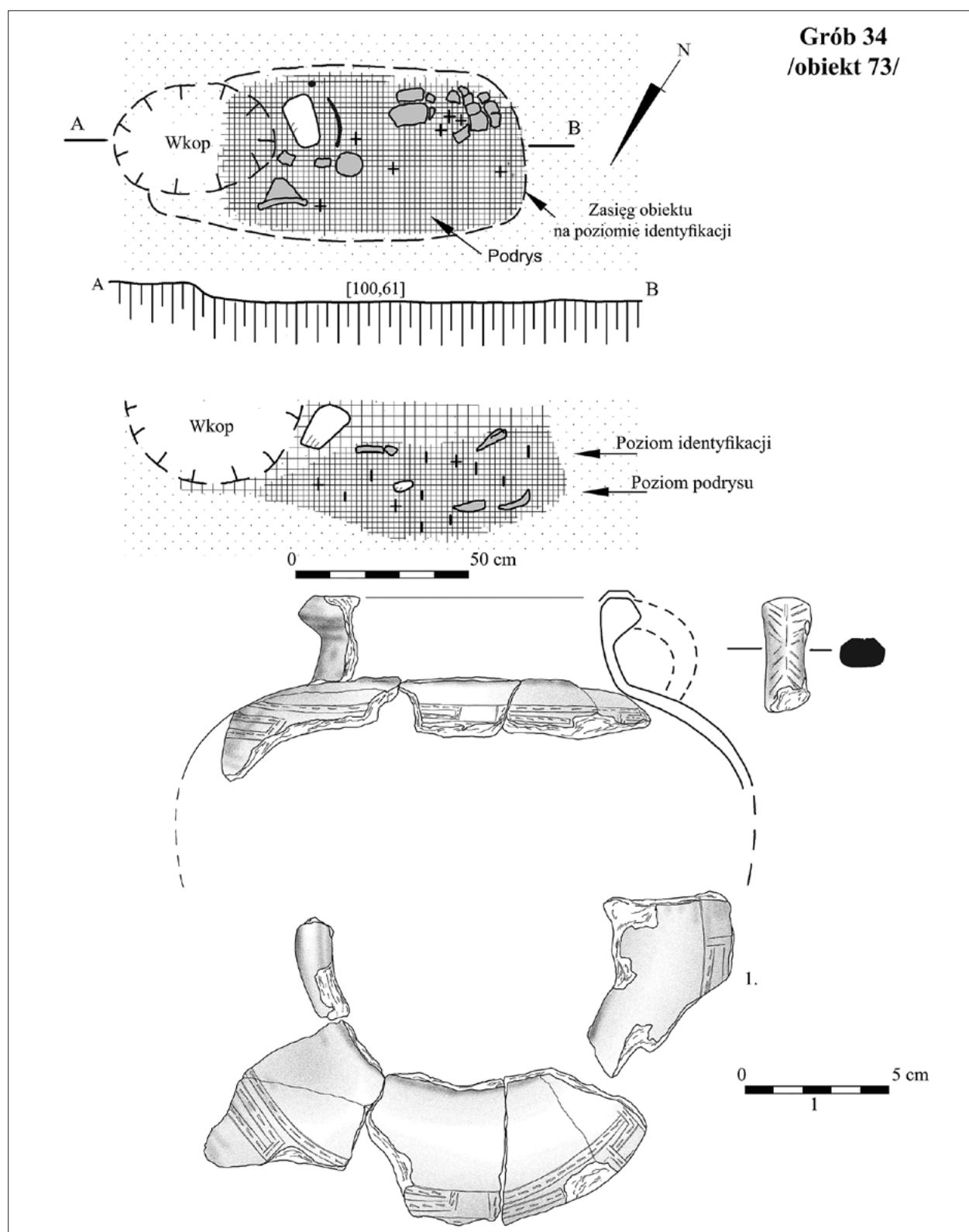
Tablica LV. Kultura przeworska: grób nr 33 (bustum).

Plate LV. Przeworsk culture. Grave No. 33 (bustum).

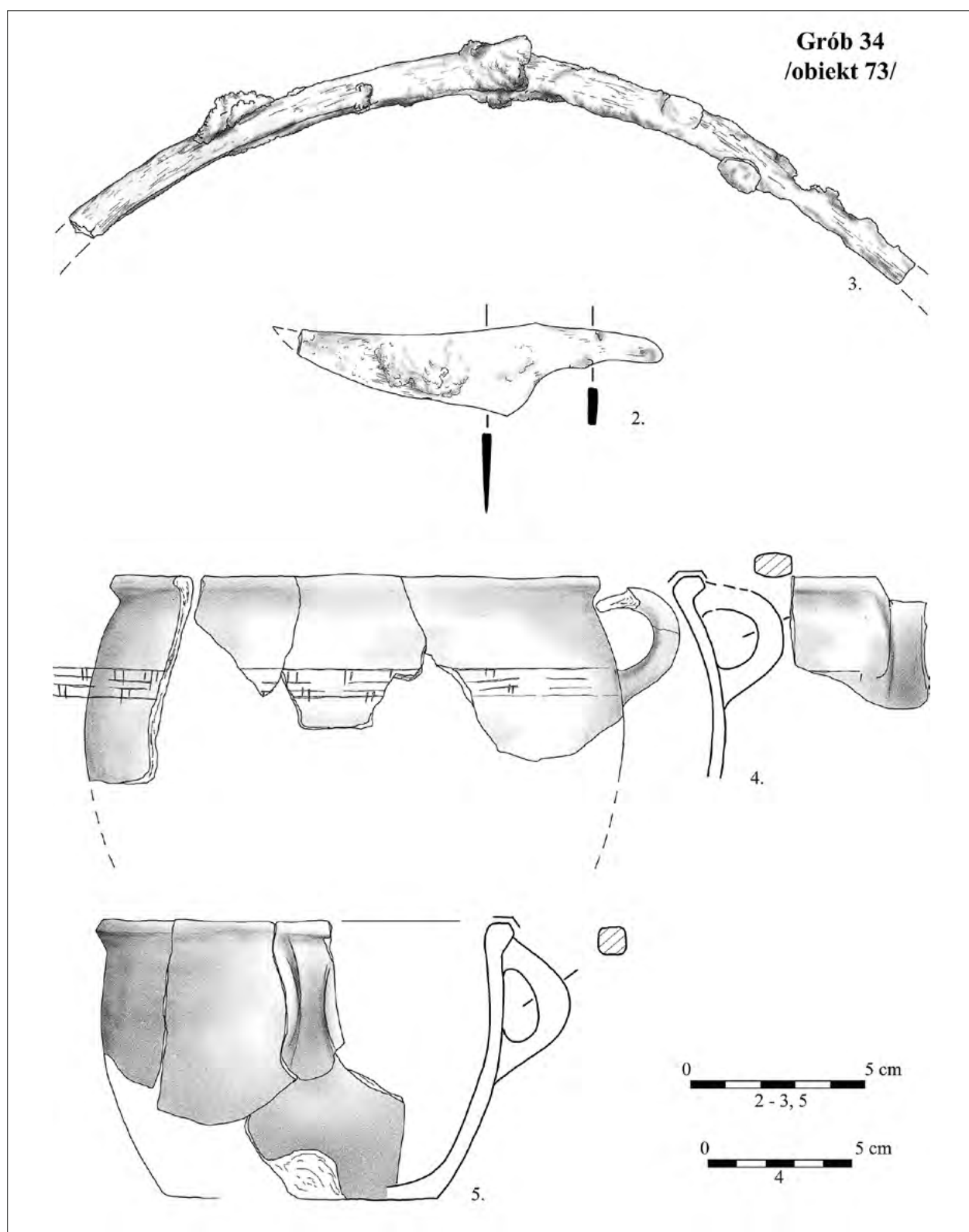
Tablica LVI. Kultura przeworska: grób nr 33 (bustum).

Plate LVI. Przeworsk culture. Grave No. 33.

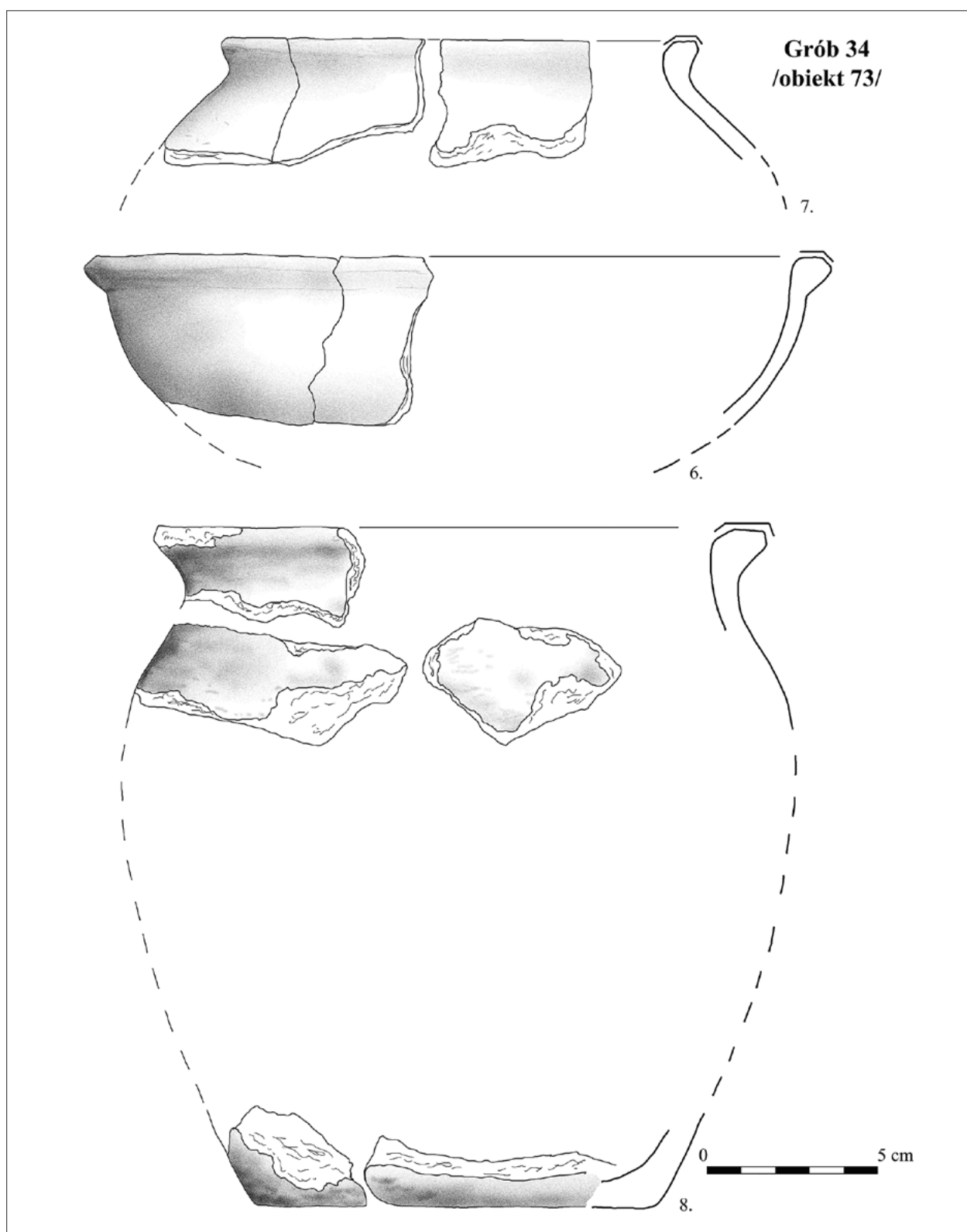
Tablica LVII. Kultura przeworska: grób nr 34.

Plate LVII. Przeworsk culture. Grave No. 34.

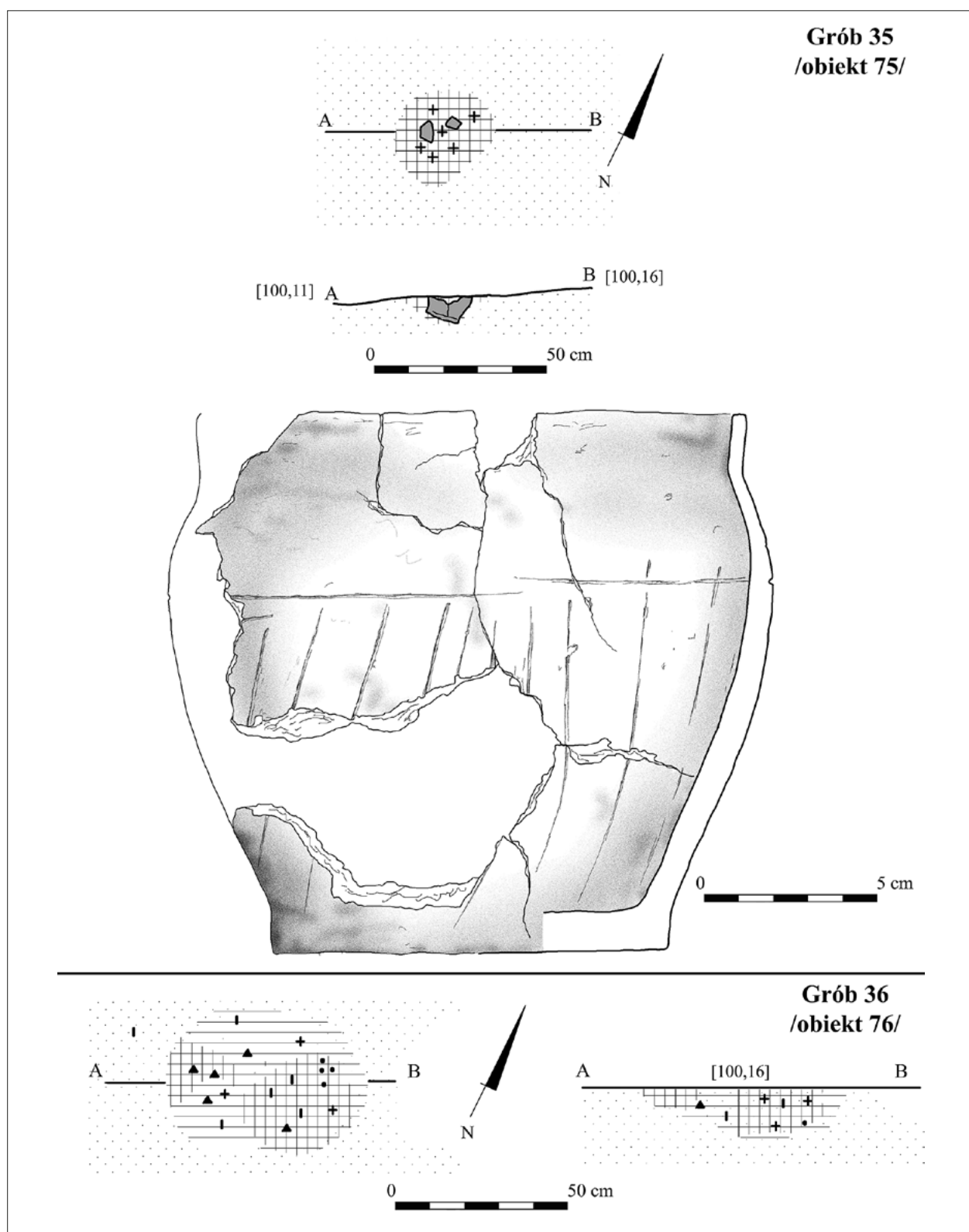
Tablica LVIII. Kultura przeworska: grób nr 34.

Plate LVIII. Przeworsk culture. Grave No. 34.

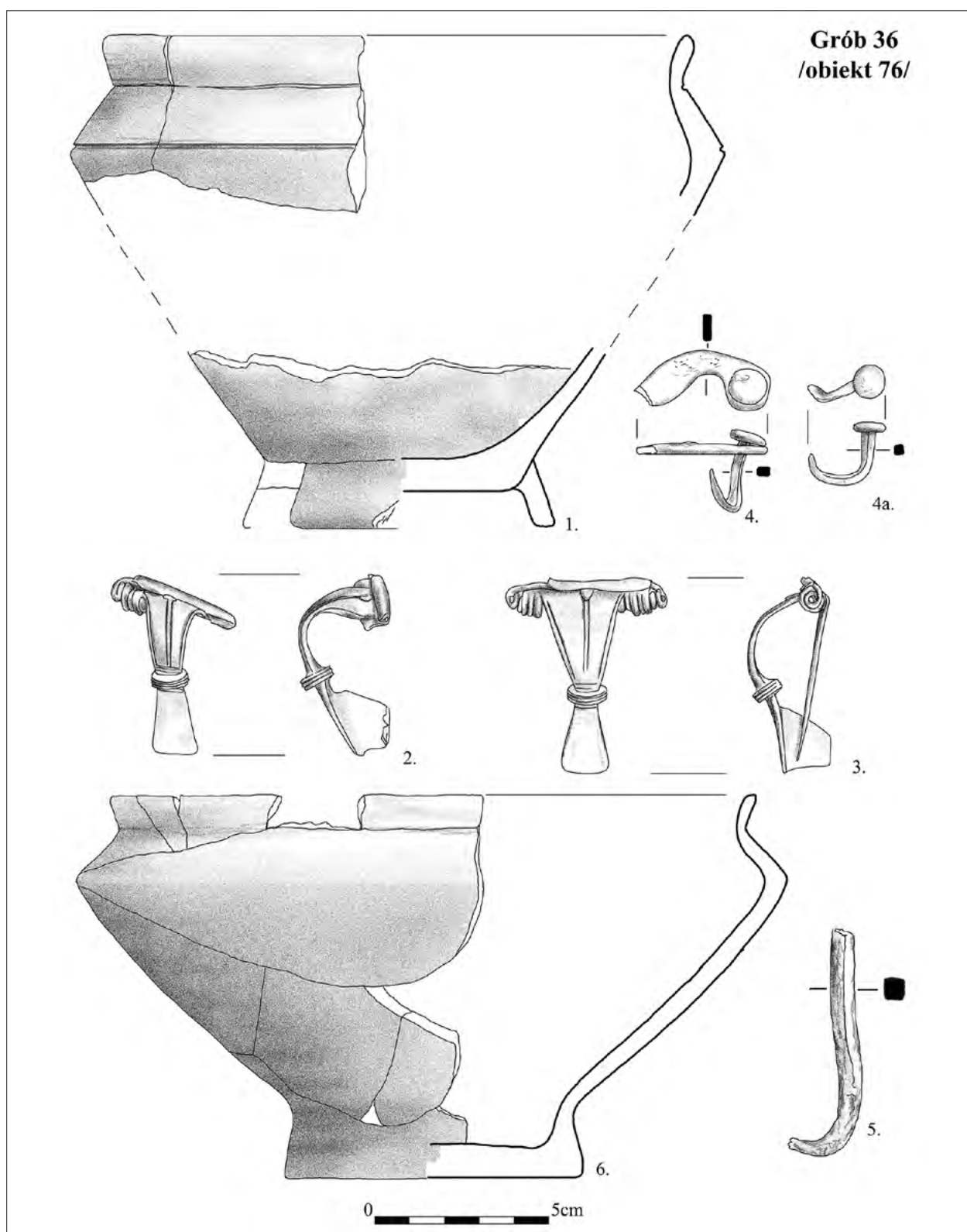
Tablica LIX. Kultura przeworska: grób nr 34.

Plate LIX. Przeworsk culture. Grave No. 34.

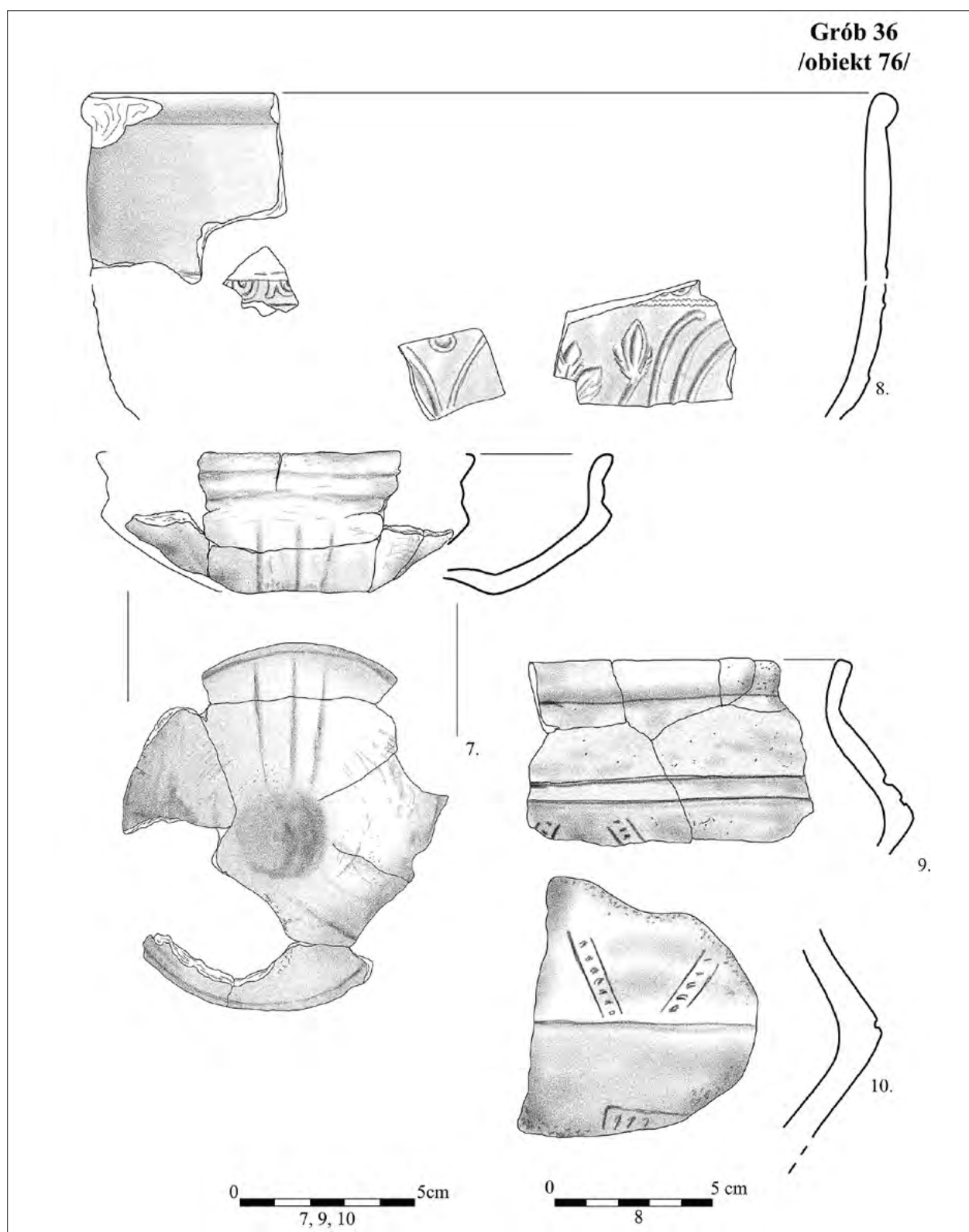
Tablica LX. Kultura przeworska: groby nr 35 i 36.

Plate LX. Przeworsk culture. Grave No. 35 and 36.

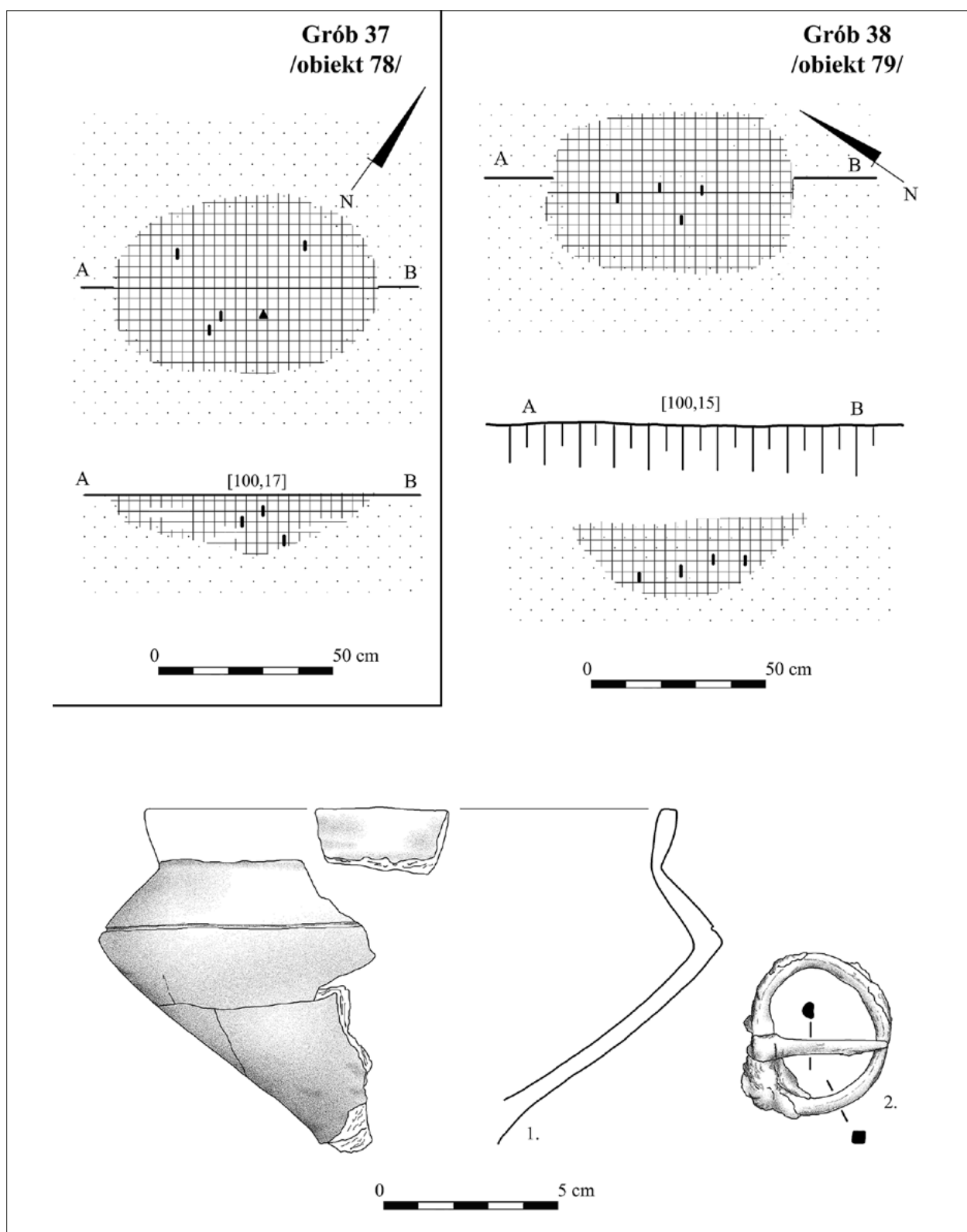
Tablica LXI. Kultura przeworska: grób nr 36.

Plate LXI. Przeworsk culture. Grave No. 36.

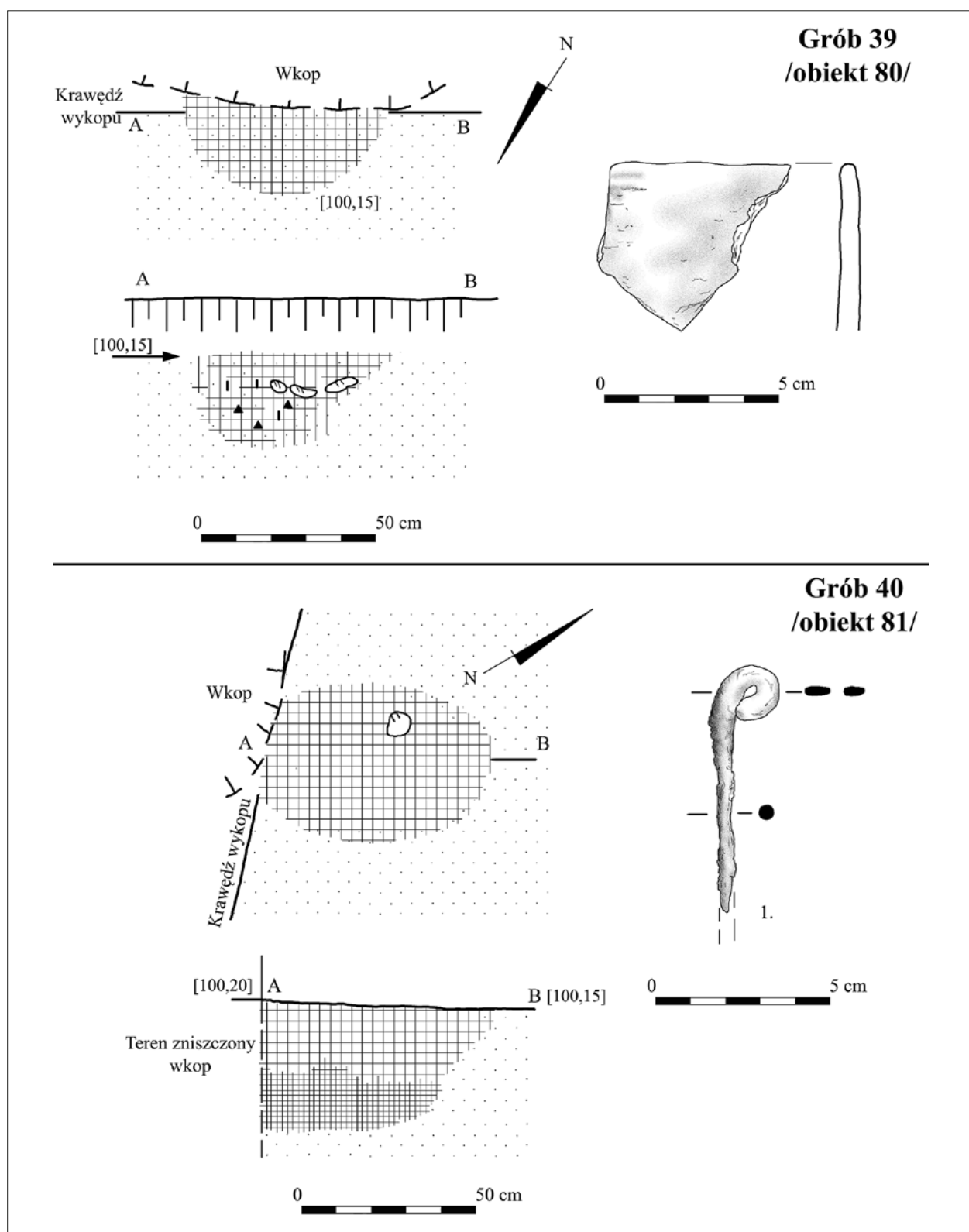
Tablica LXII. Kultura przeworska: grób nr 36.

Plate LXII. Przeworsk culture. Grave No. 36.

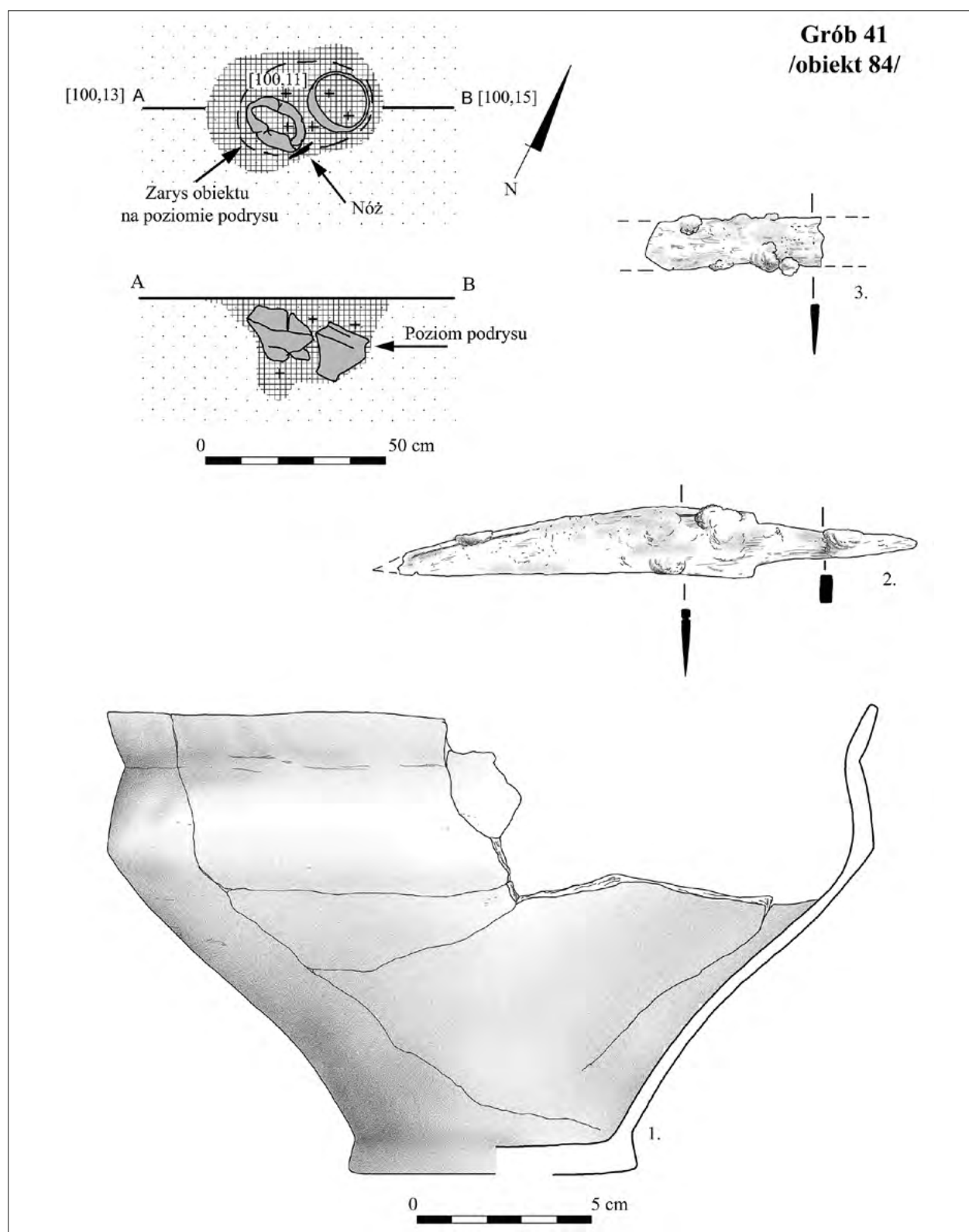
Tablica LXIII. Kultura przeworska: groby nr 37 i 38.

Plate LXIII. Przeworsk culture. Grave No. 37 and 38.

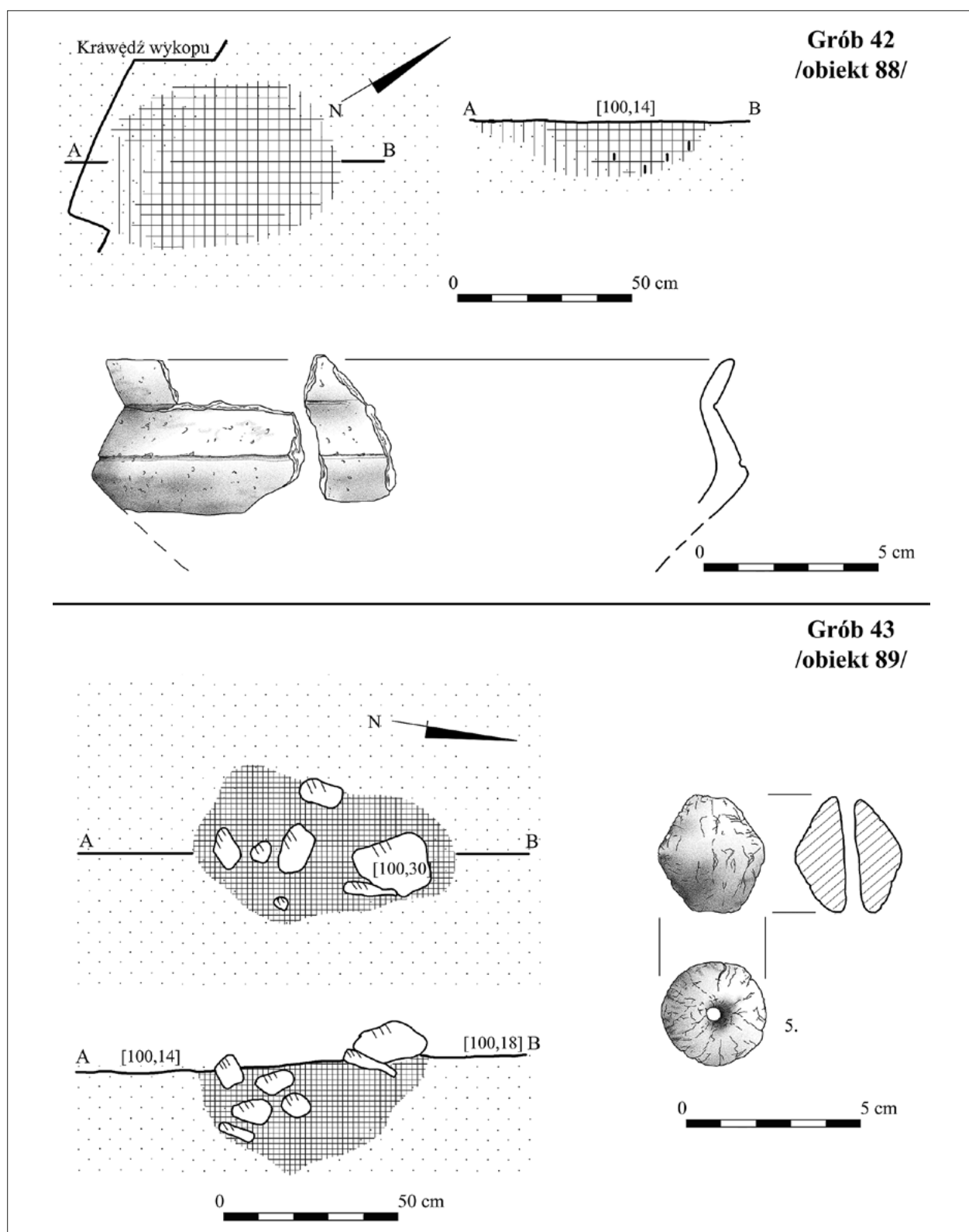
Tablica LXIV. Kultura przeworska: groby nr 39 i 40.

Plate LXIV. Przeworsk culture. Grave No. 39 and 40.

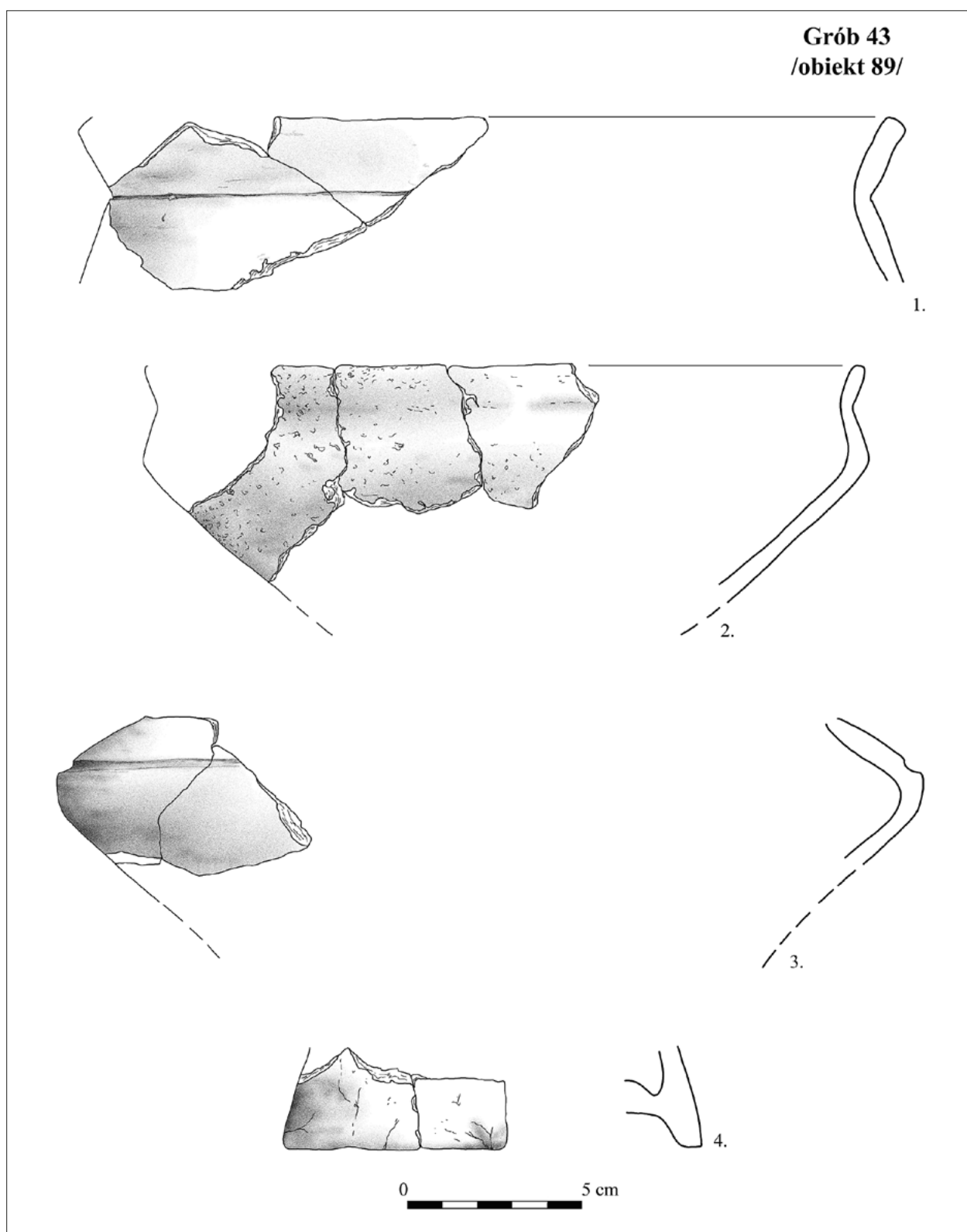
Tablica LXV. Kultura przeworska: grób nr 41.

Plate LXV. Przeworsk culture. Grave No. 41.

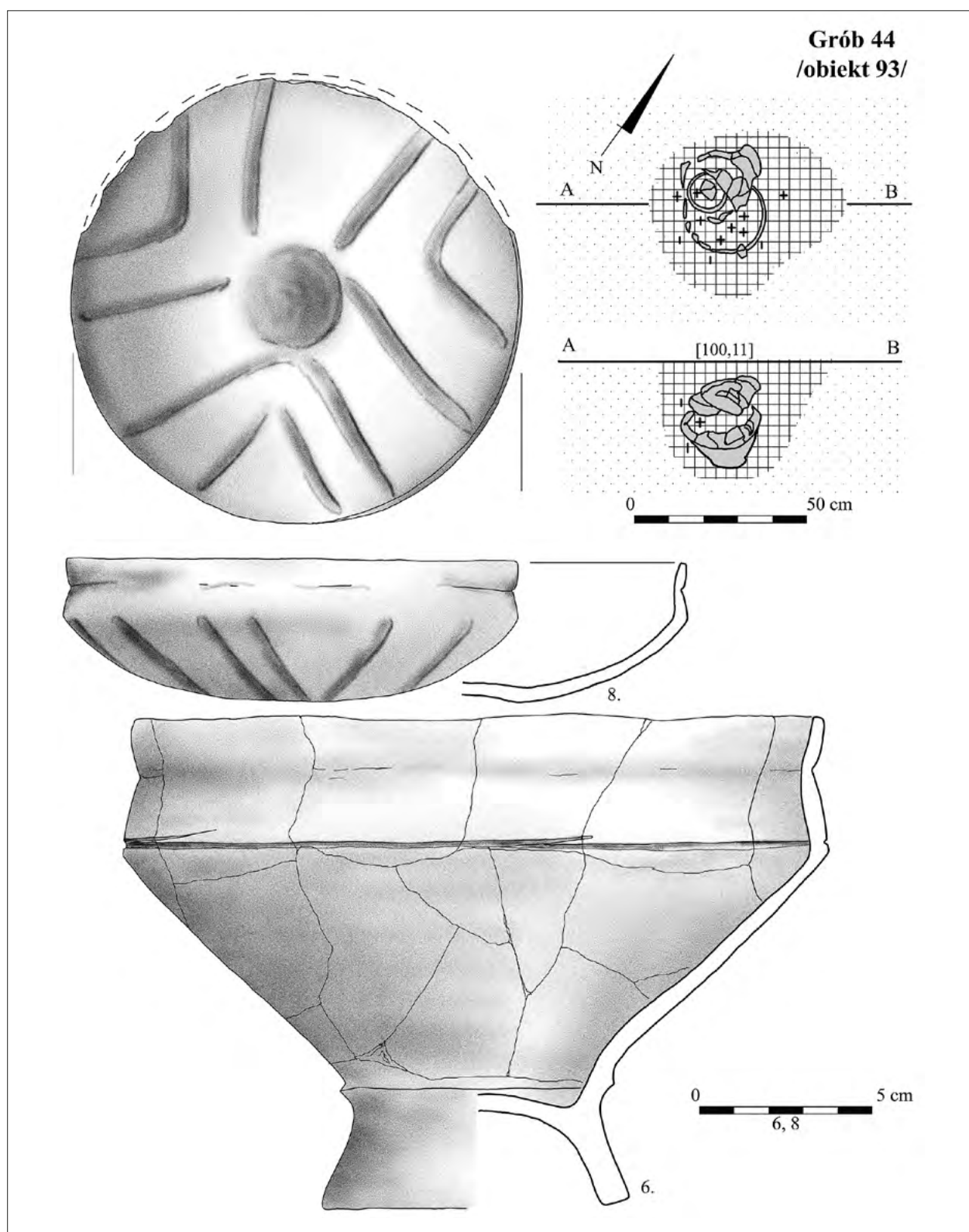
Tablica LXVI. Kultura przeworska: groby nr 42 i 43.

Plate LXVI. Przeworsk culture. Grave No. 42 and 43.

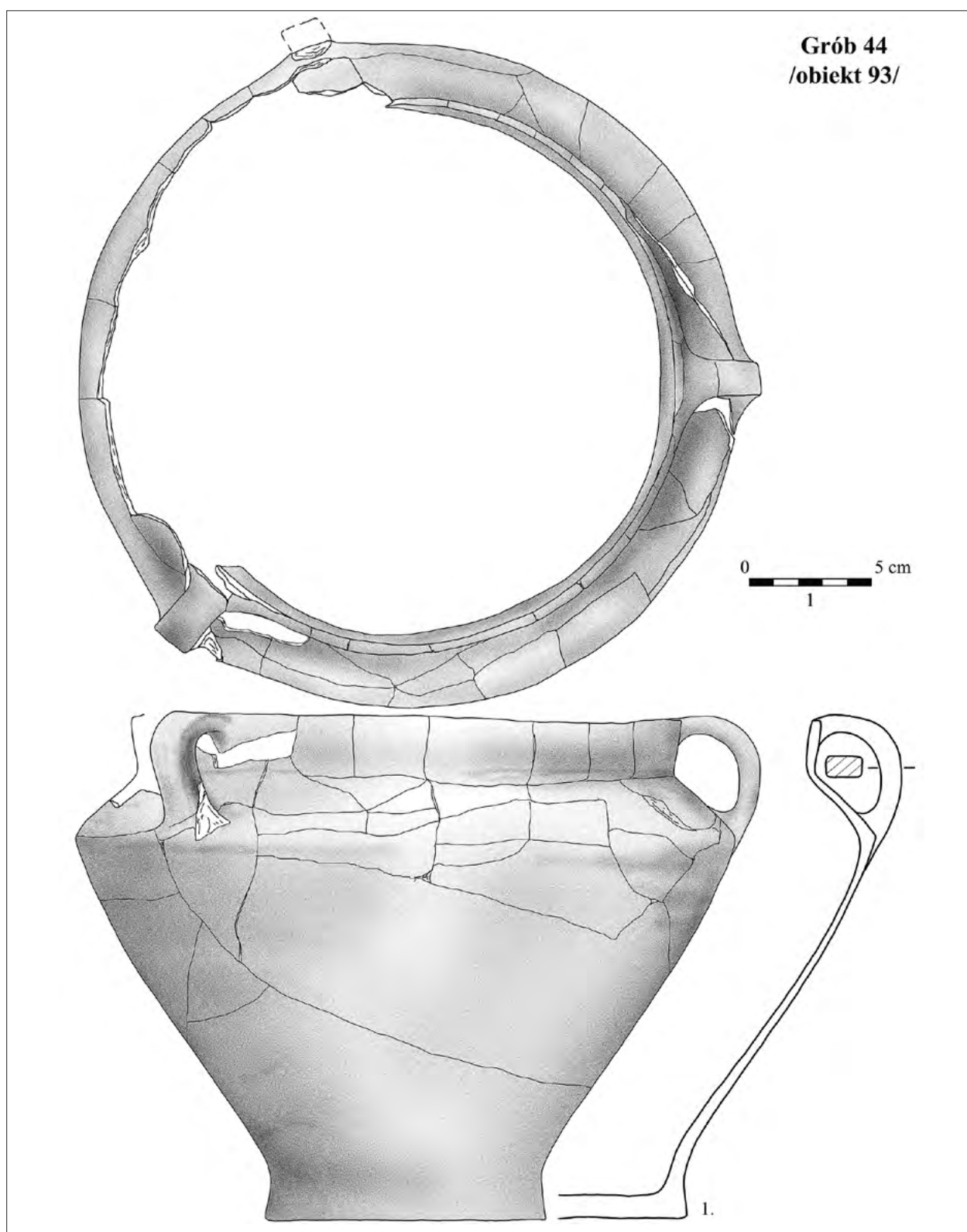
Tablica LXVII. Kultura przeworska: grób nr 43.

Plate LXVII. Przeworsk culture. Grave No. 43.

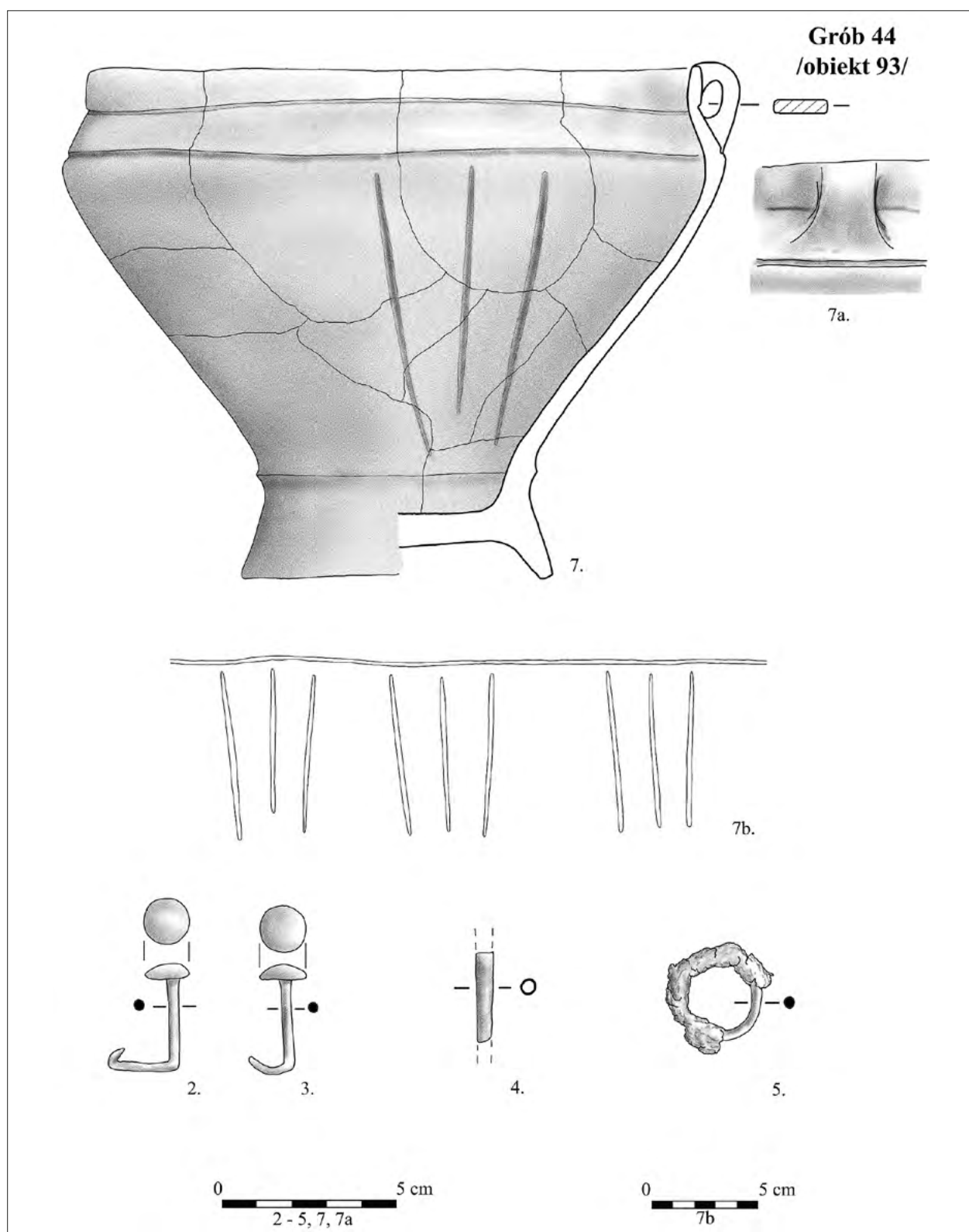
Tablica LXVIII. Kultura przeworska: grób nr 44.

Plate LXVIII. Przeworsk culture. Grave No. 44.

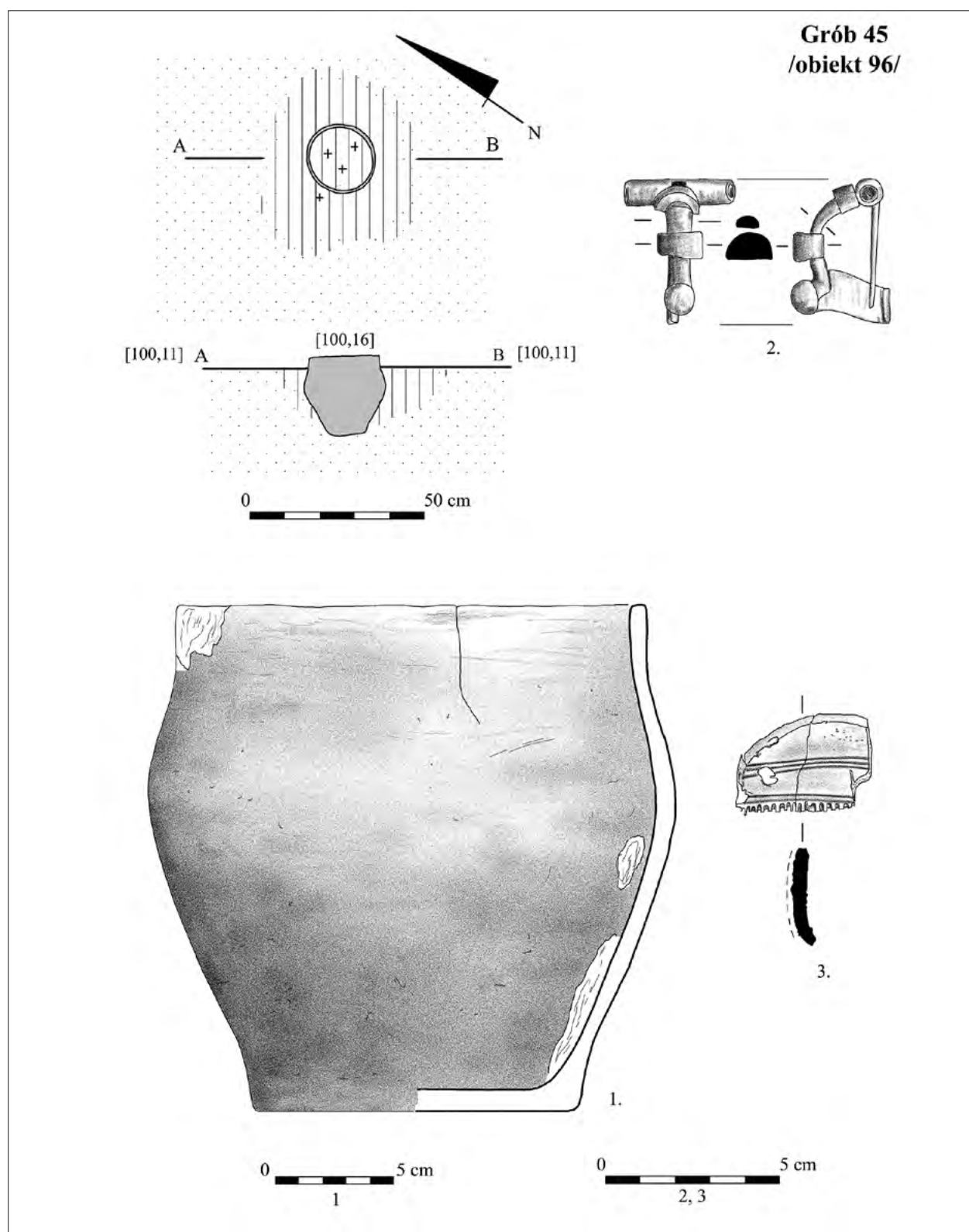
Tablica LXIX. Kultura przeworska: grób nr 44.

Plate LXIX. Przeworsk culture. Grave No. 44.

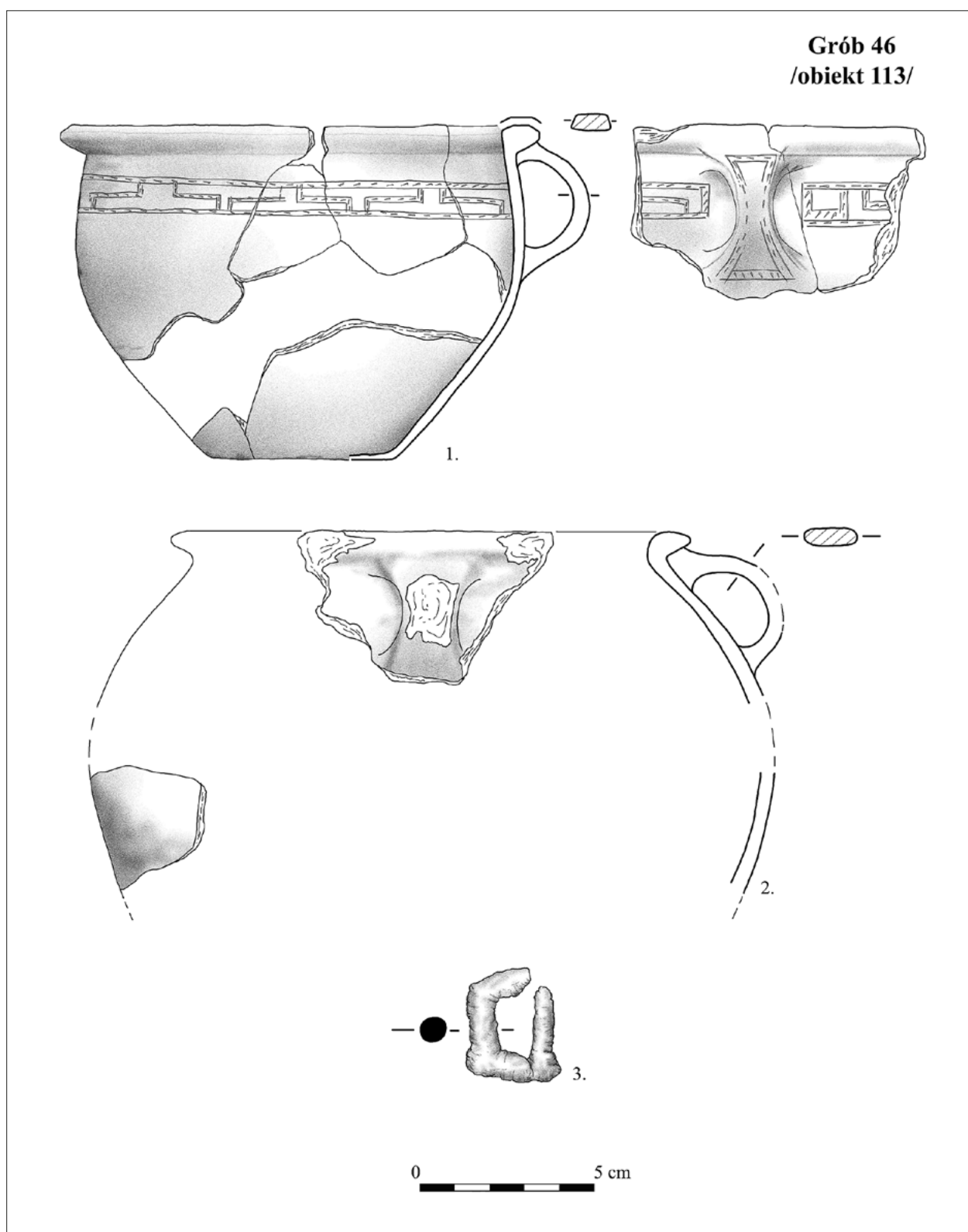
Tablica LXX. Kultura przeworska: grób nr 44.

Plate LXX. Przeworsk culture. Grave No. 44.

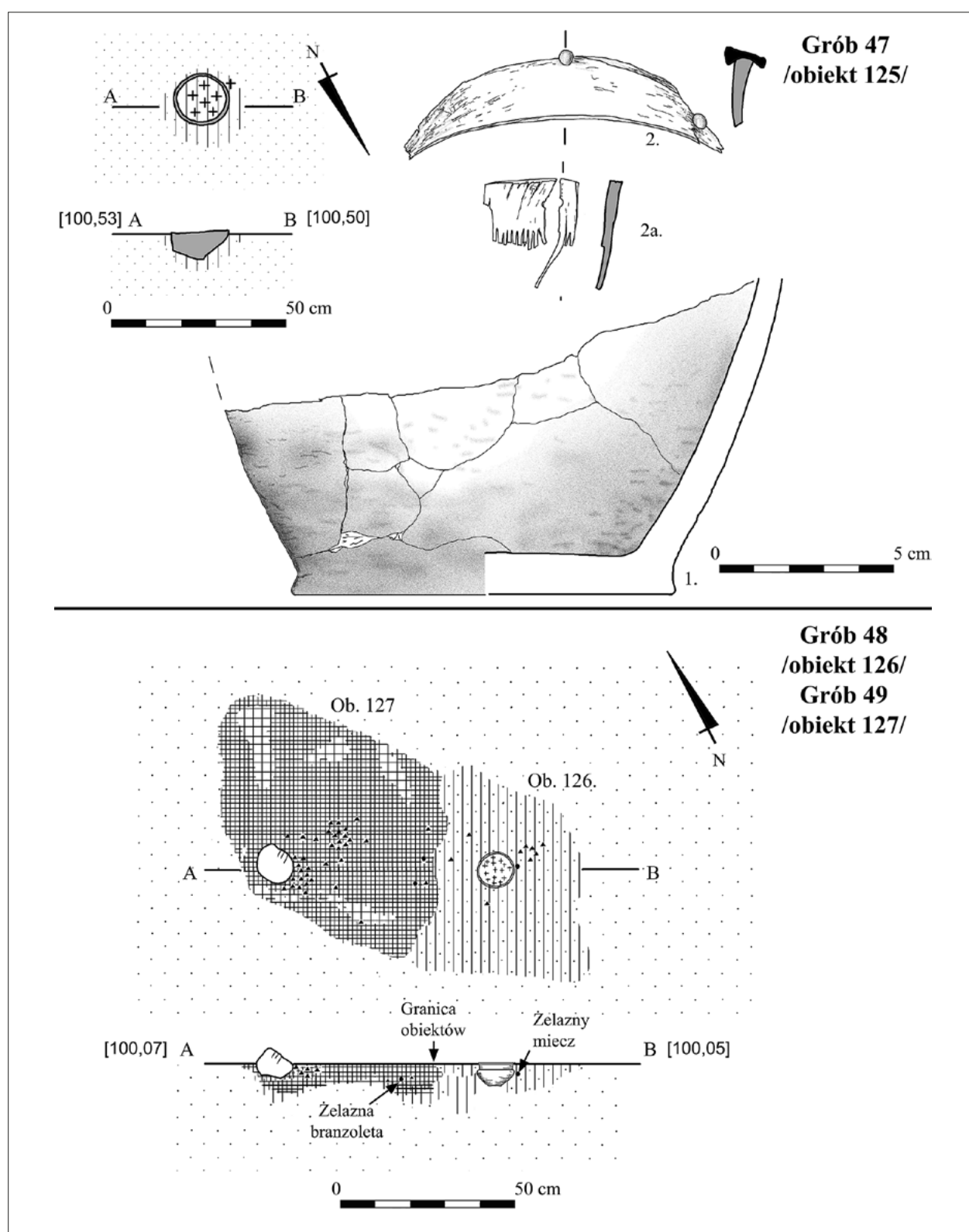
Tablica LXXI. Kultura przeworska: grób nr 45.

Plate LXXI. Przeworsk culture. Grave No. 45.

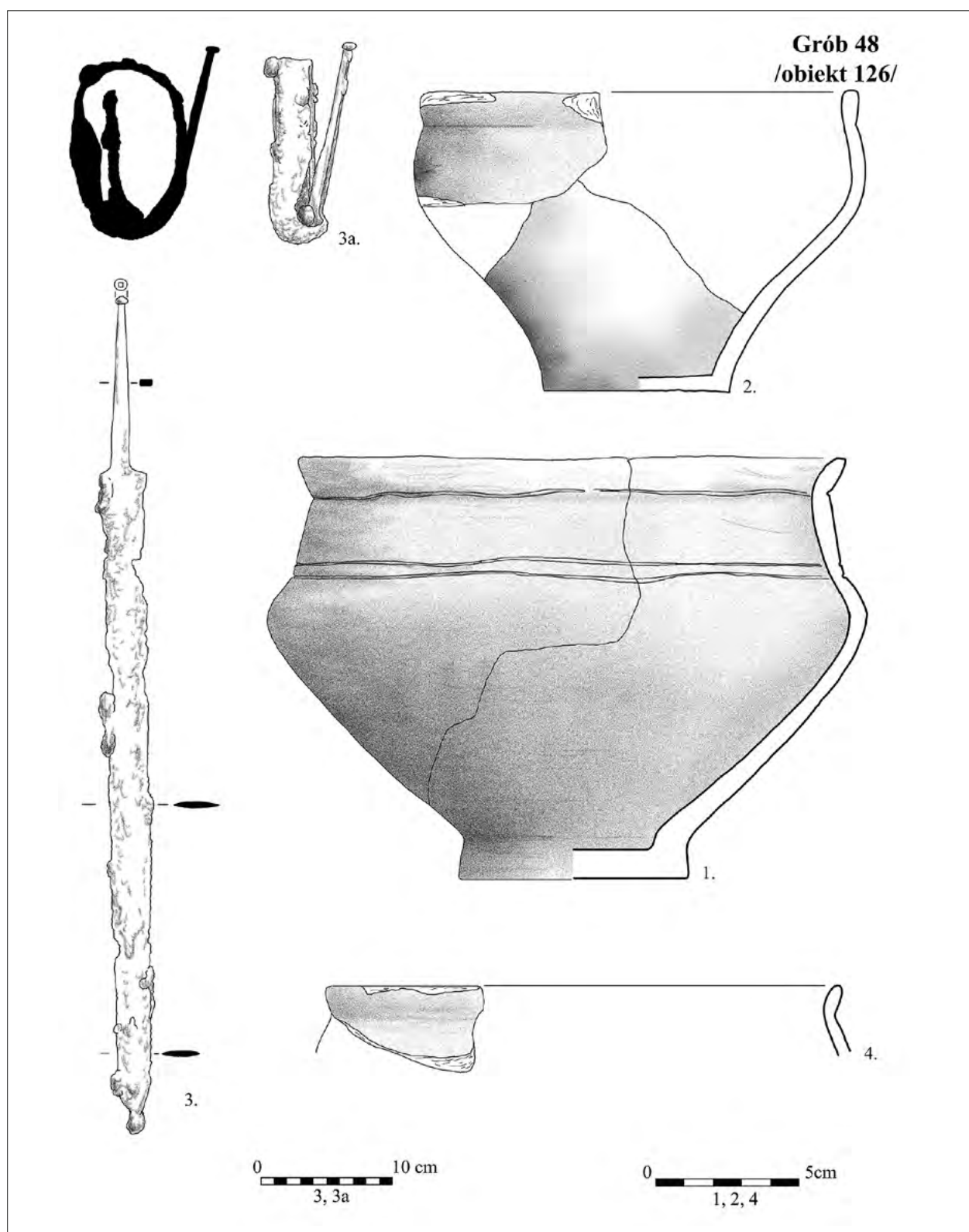
Tablica LXXII. Kultura przeworska: grób nr 46.

Plate LXXII. Przeworsk culture. Grave No. 46.

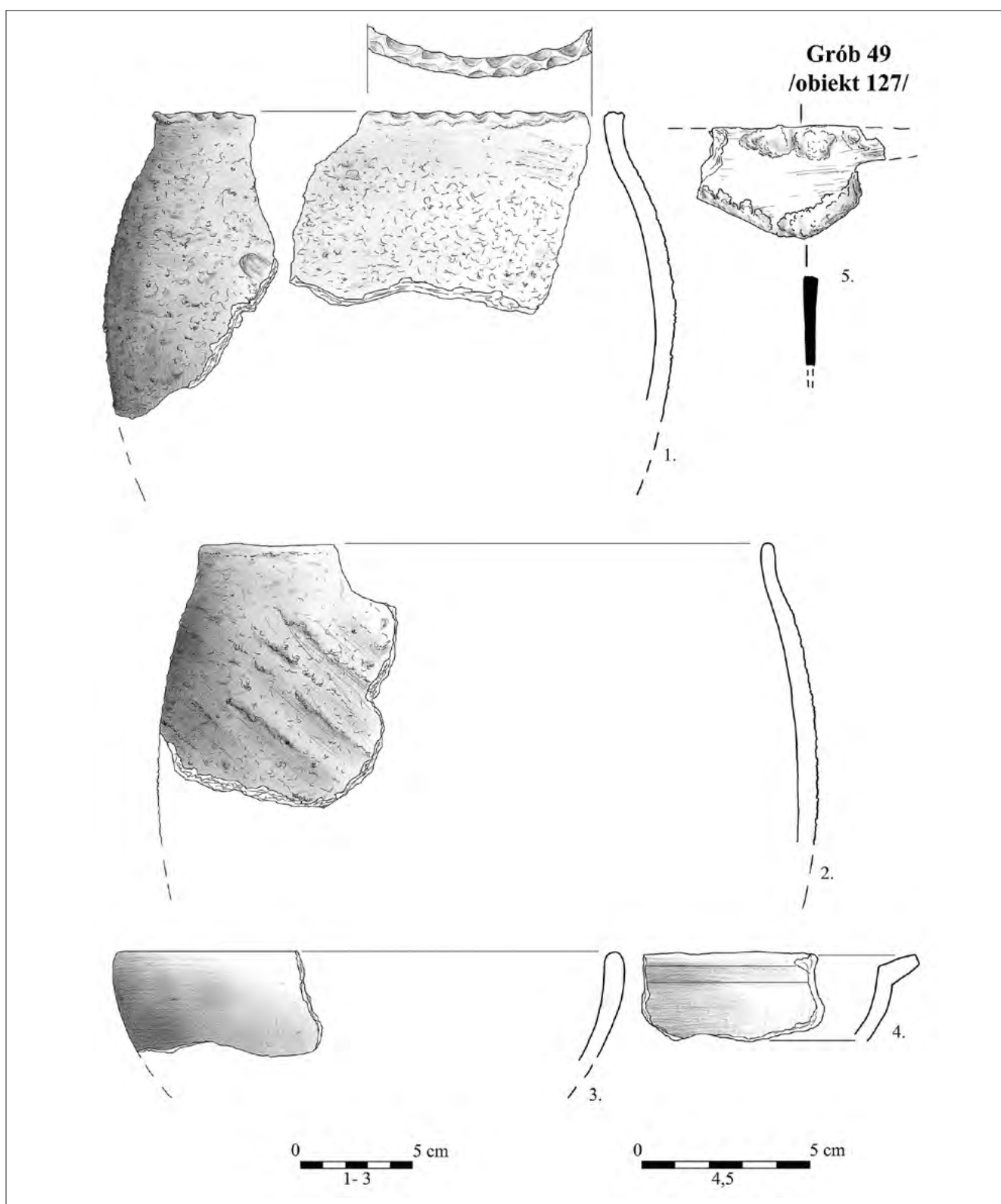
Tablica LXXIII. Kultura przeworska: groby nr 47, 48 i 49.

Plate LXXIII. Przeworsk culture. Graves No. 47, 48 and 49.

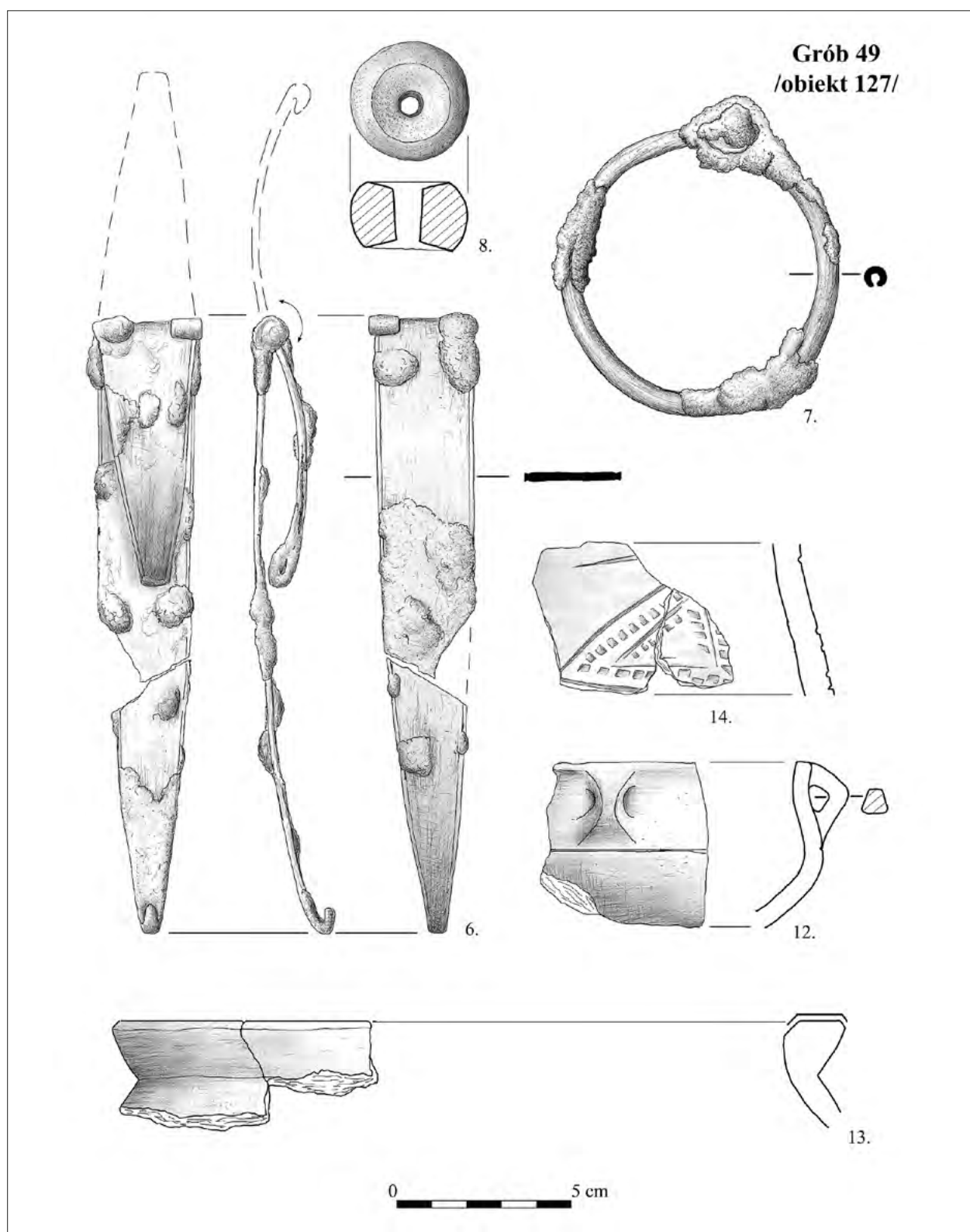
Tablica LXXIV. Kultura przeworska: grób nr 48.

Plate LXXIV. Przeworsk culture. Grave No. 48.

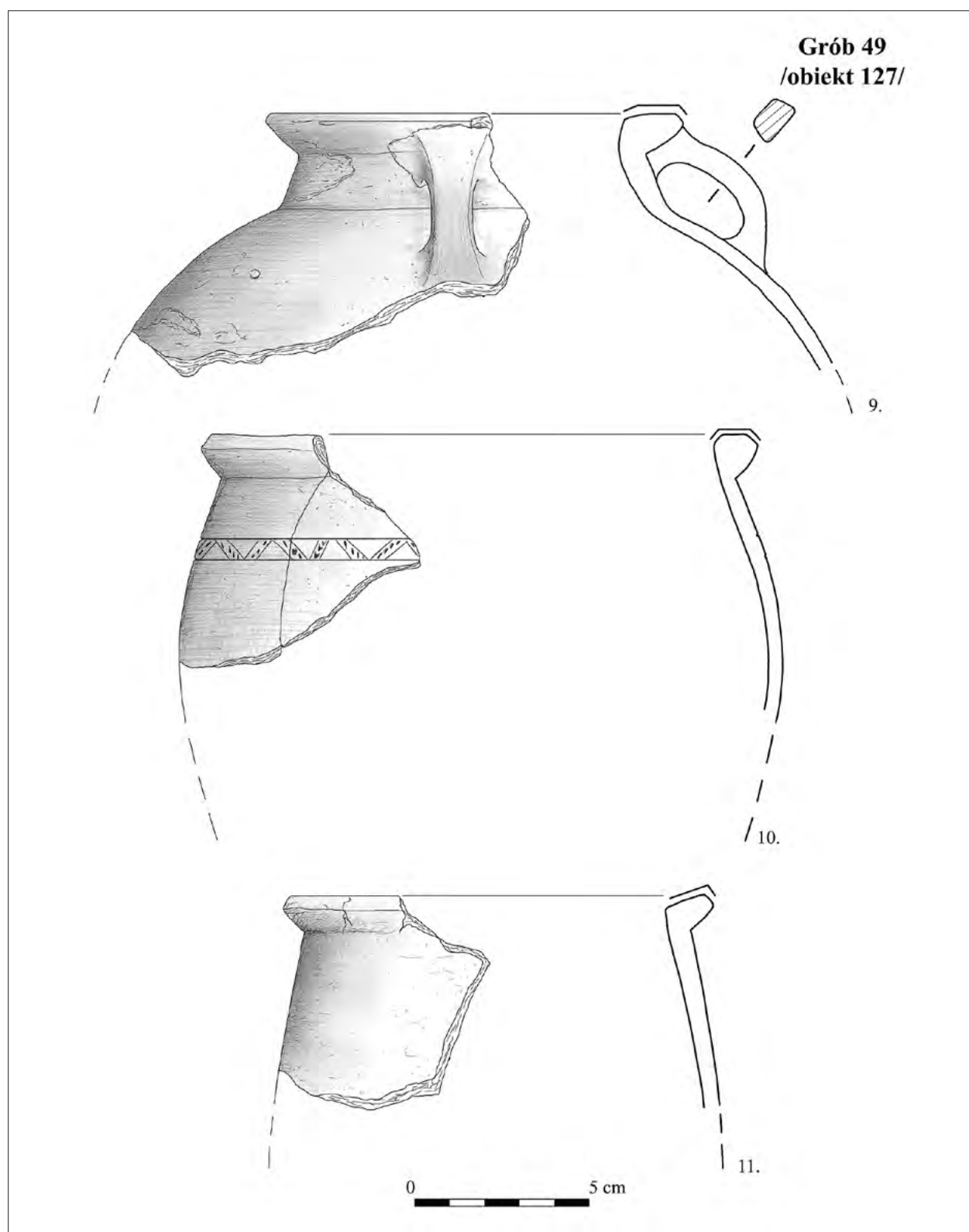
Tablica LXXV. Kultura przeworska: grób nr 49.

Plate LXXV. Przeworsk culture. Grave No. 49.

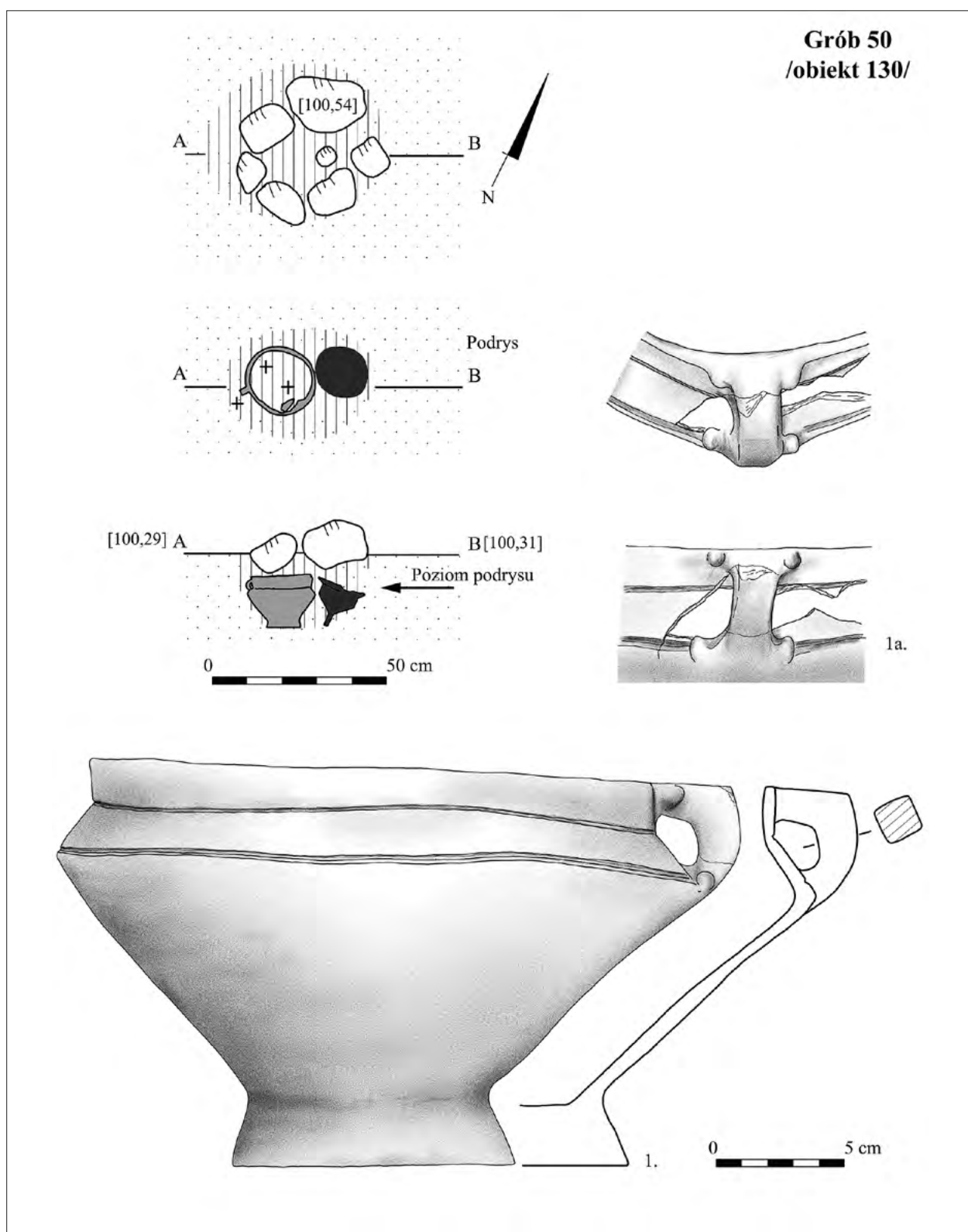
Tablica LXXVI. Kultura przeworska: grób nr 49.

Plate LXXVI. Przeworsk culture. Grave No. 49.

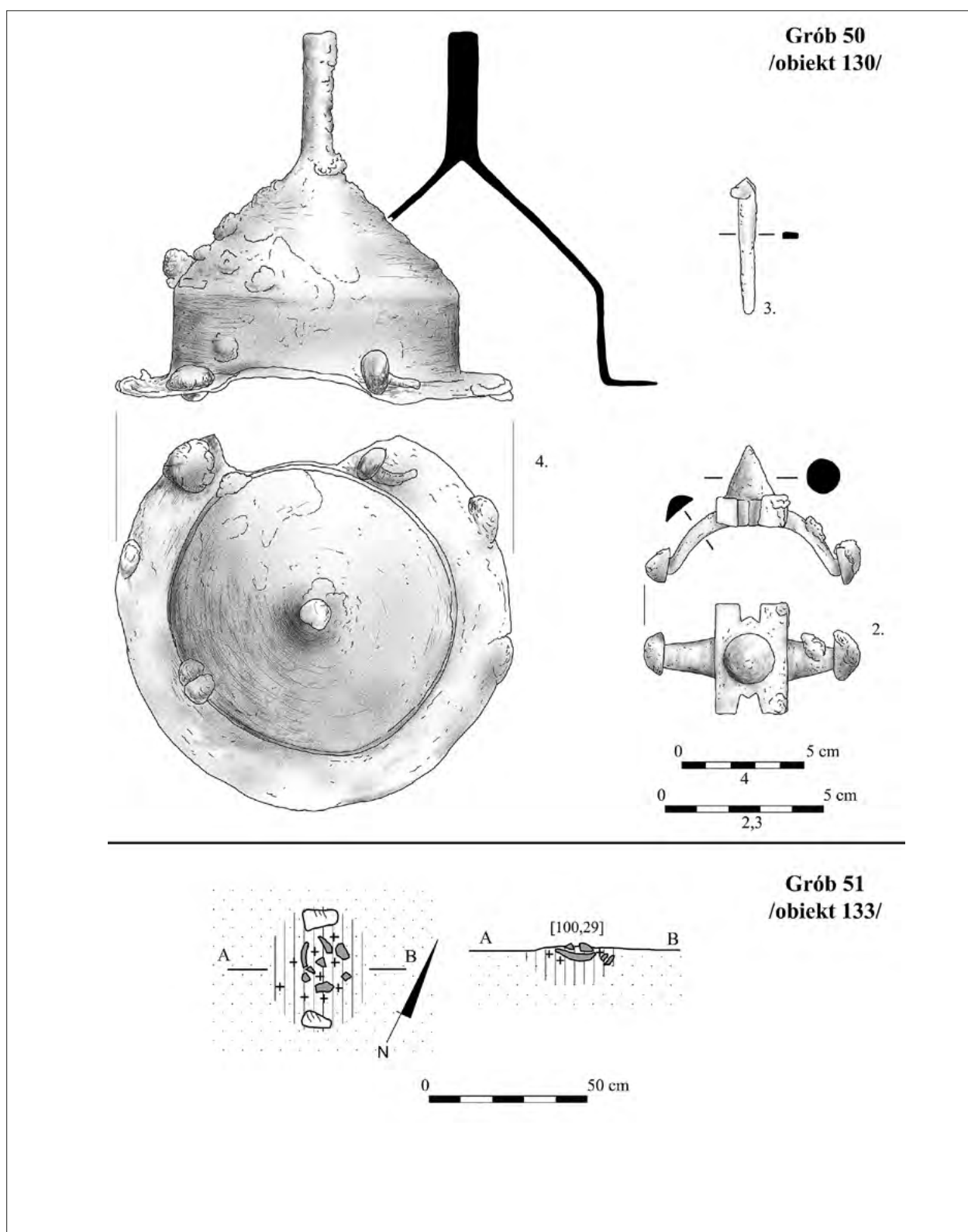
Tablica LXXVII. Kultura przeworska: grób nr 49.

Plate LXXVII. Przeworsk culture. Grave No. 49.

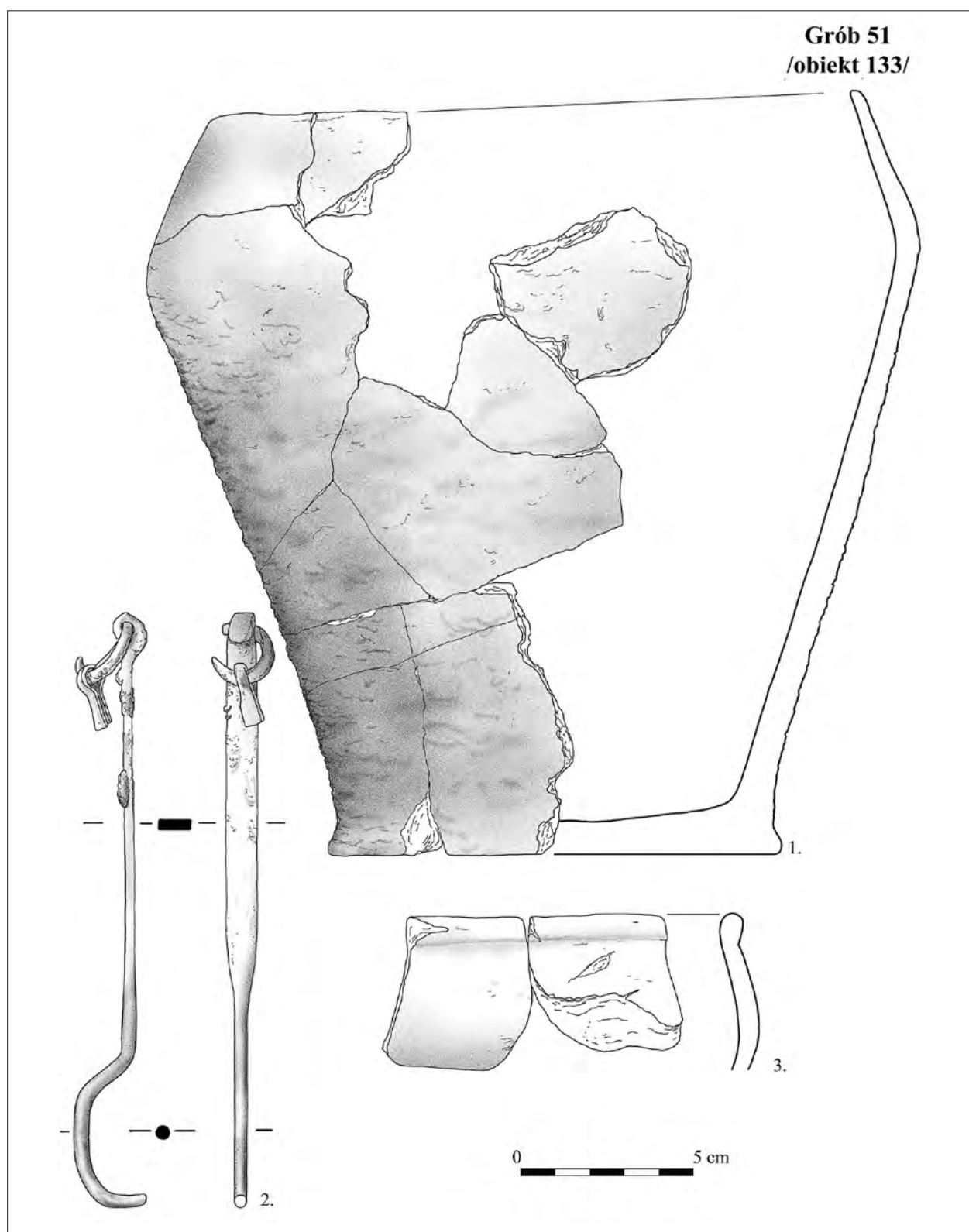
Tablica LXXVIII. Kultura przeworska: grób nr 50.

Plate LXXVIII. Przeworsk culture. Grave No. 50.

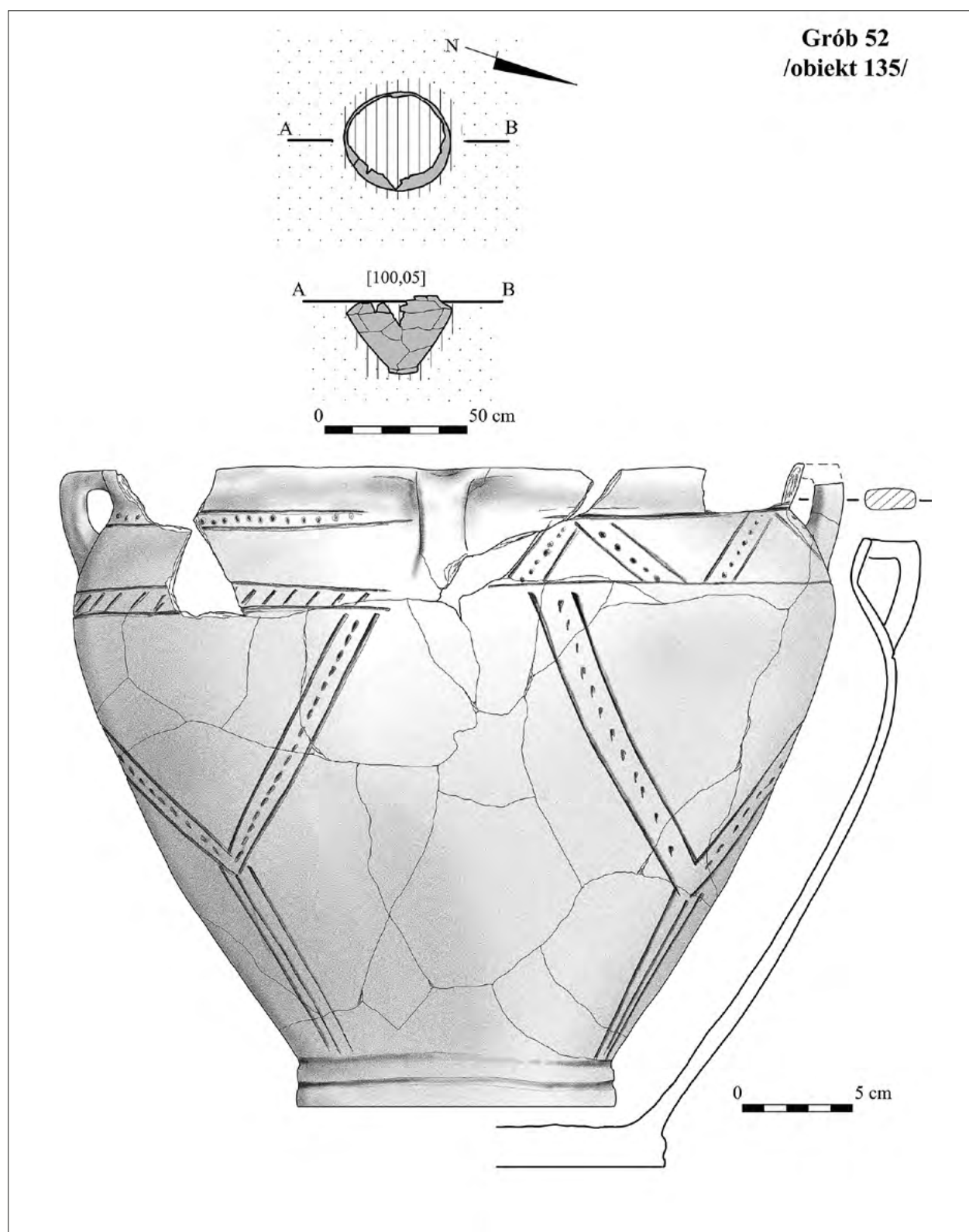
Tablica LXXIX. Kultura przeworska: grób nr 50 i 51.

Plate LXXIX. Przeworsk culture. Grave No. 50 and 51.

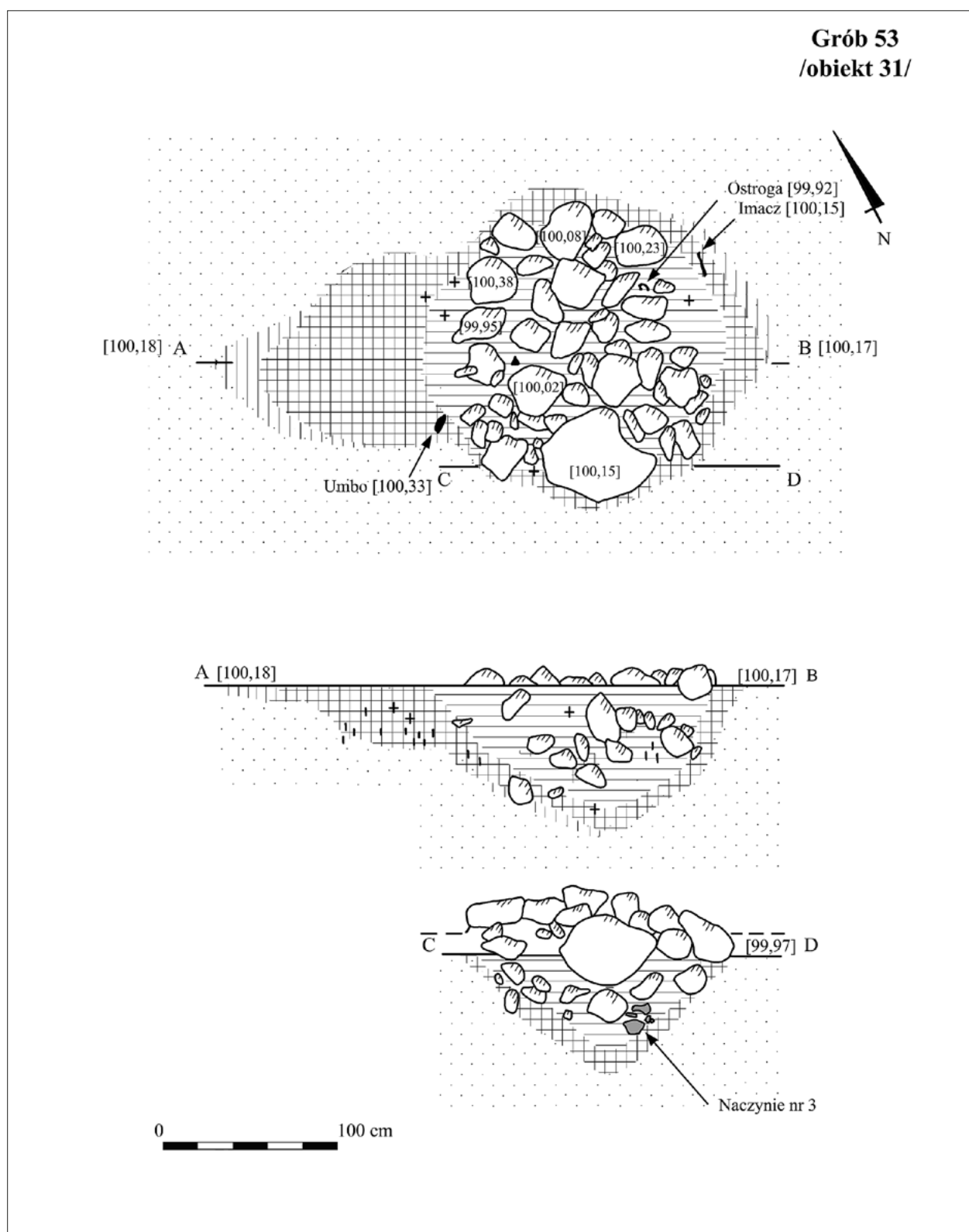
Tablica LXXX. Kultura przeworska: grób nr 51.

Plate LXXX. Przeworsk culture. Grave No. 51.

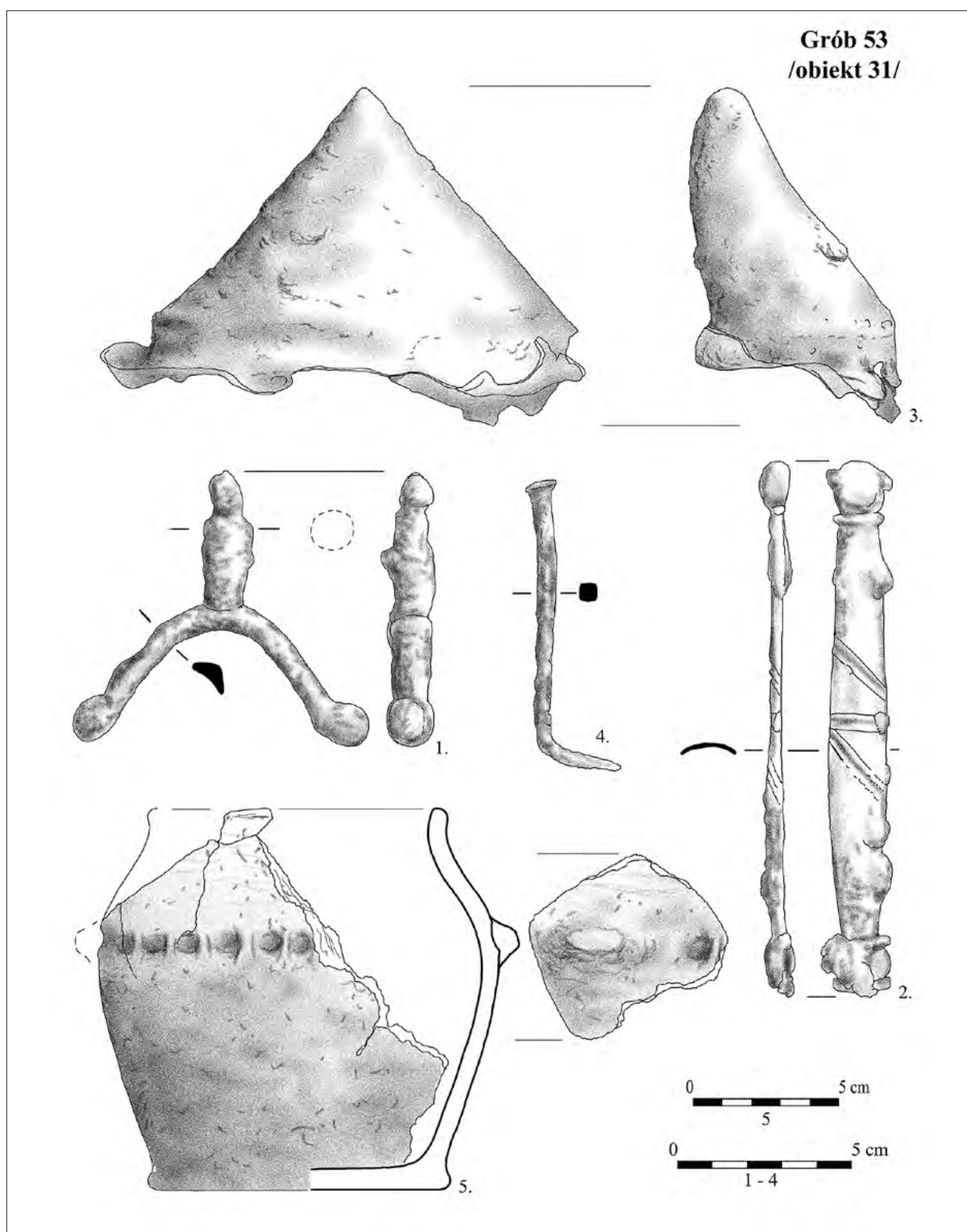
Tablica LXXXI. Kultura przeworska: grób nr 52.

Plate LXXXI. Przeworsk culture. Grave No. 52.

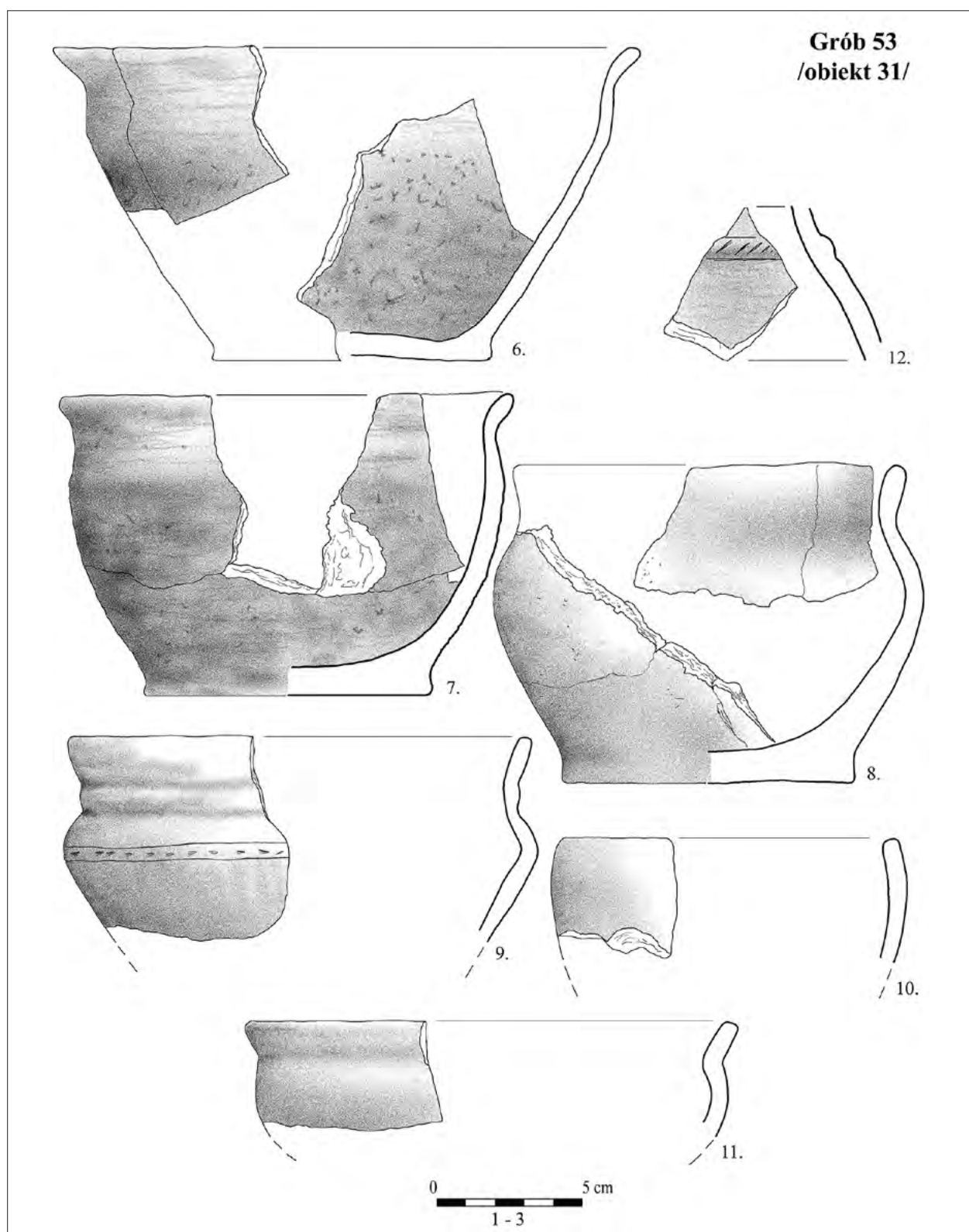
Tablica LXXXII. Kultura przeworska: grób nr 53.

Plate LXXXII. Przeworsk culture. Grave No. 53.

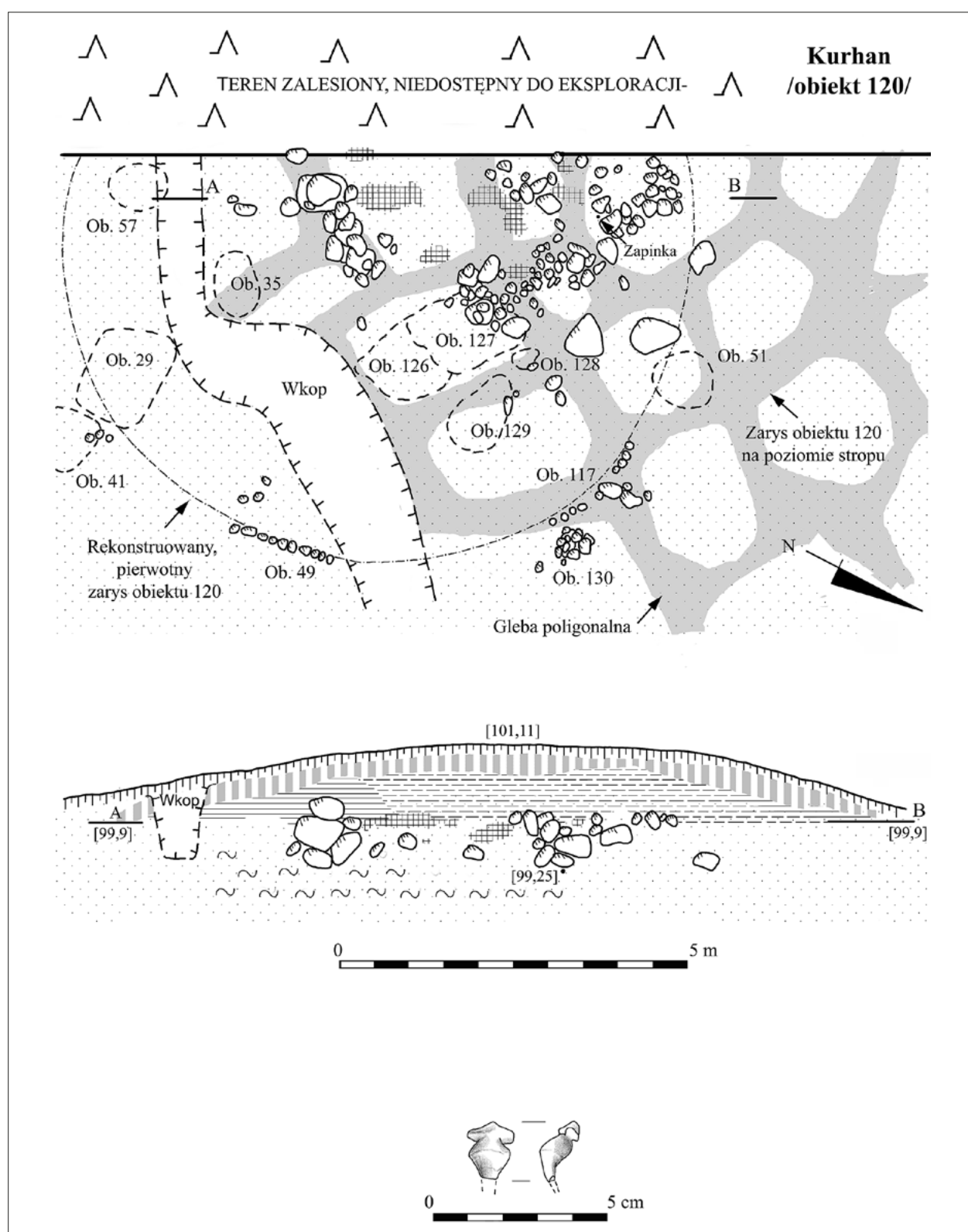
Tablica LXXXIII. Kultura przeworska: grób nr 53.

Plate LXXXIII. Przeworsk culture. Grave No. 53.

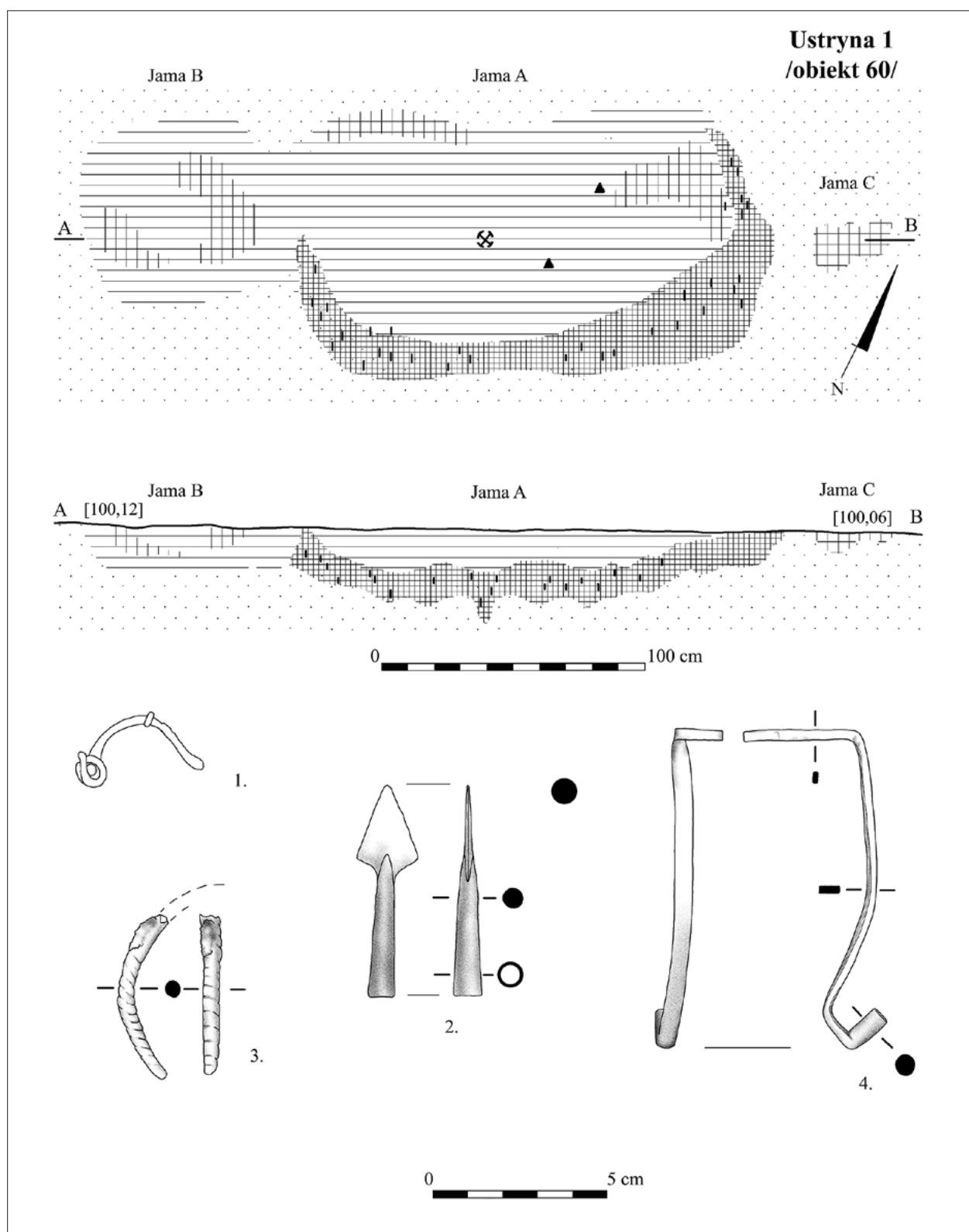
Tablica LXXXIV. Kultura przeworska: grób nr 53.

Plate LXXXIV. Przeworsk culture. Grave No. 53.

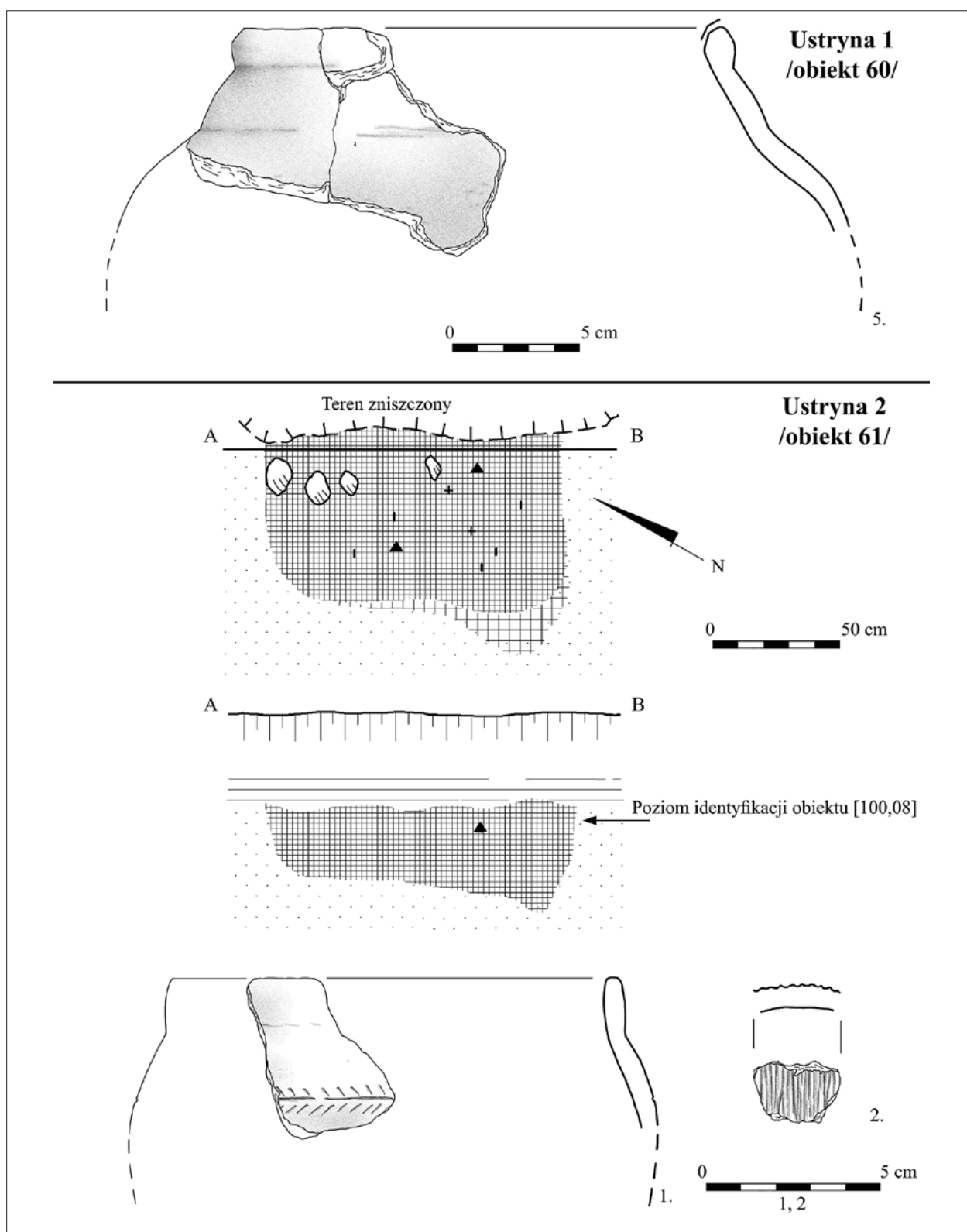
Tablica LXXXV. Kultura przeworska: kurhan nr 1.

Plate LXXXV. Przeworsk culture. Burial mound No. 1.

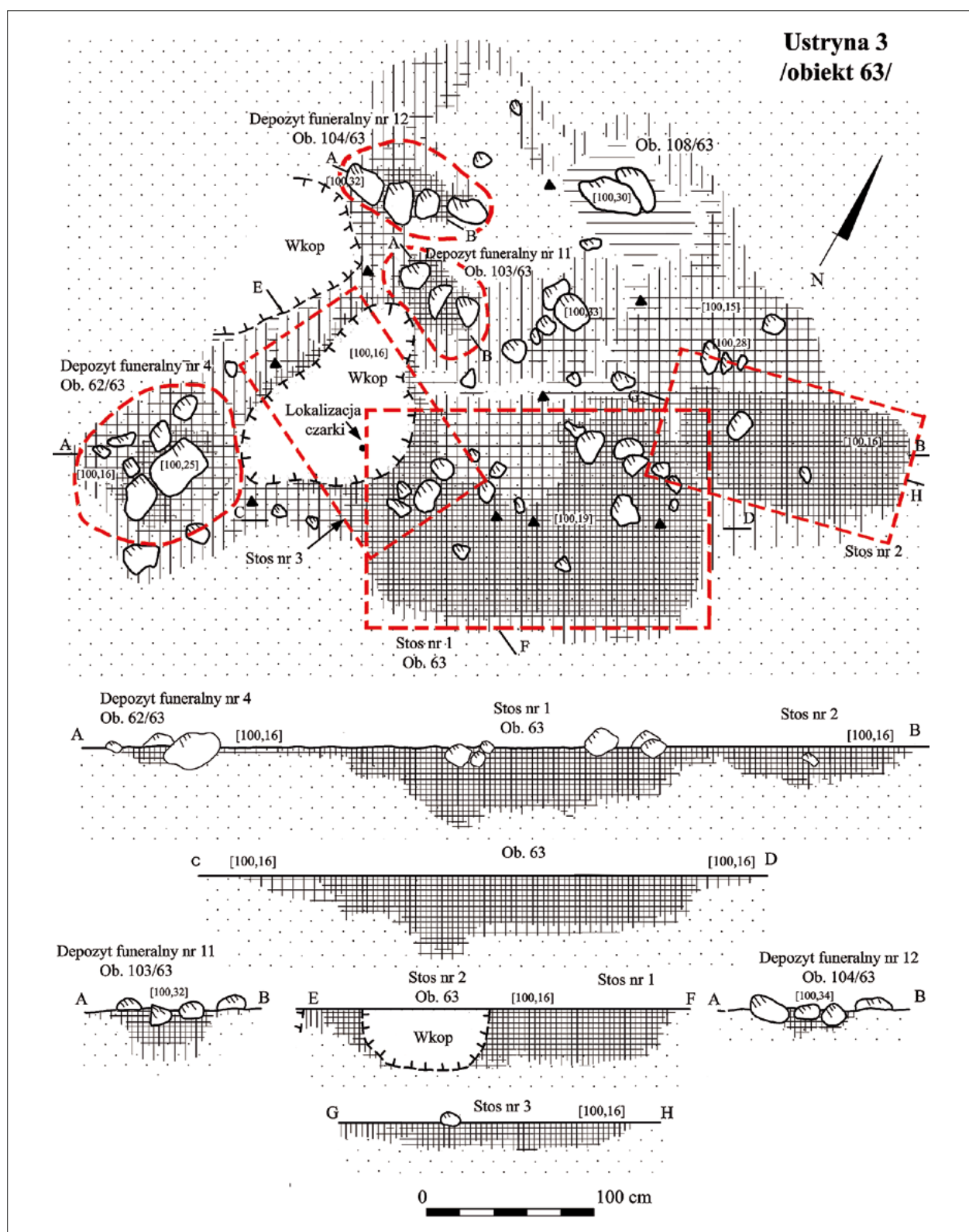
Tablica LXXXVI. Kultura przeworska: ustryna nr 1.

Plate LXXXVI. Przeworsk culture. Ustrina No. 1.

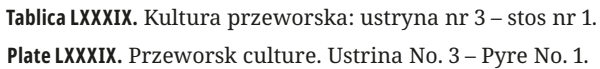
Tablica LXXXVII. Kultura przeworska: ustryny nr 1 i 2.

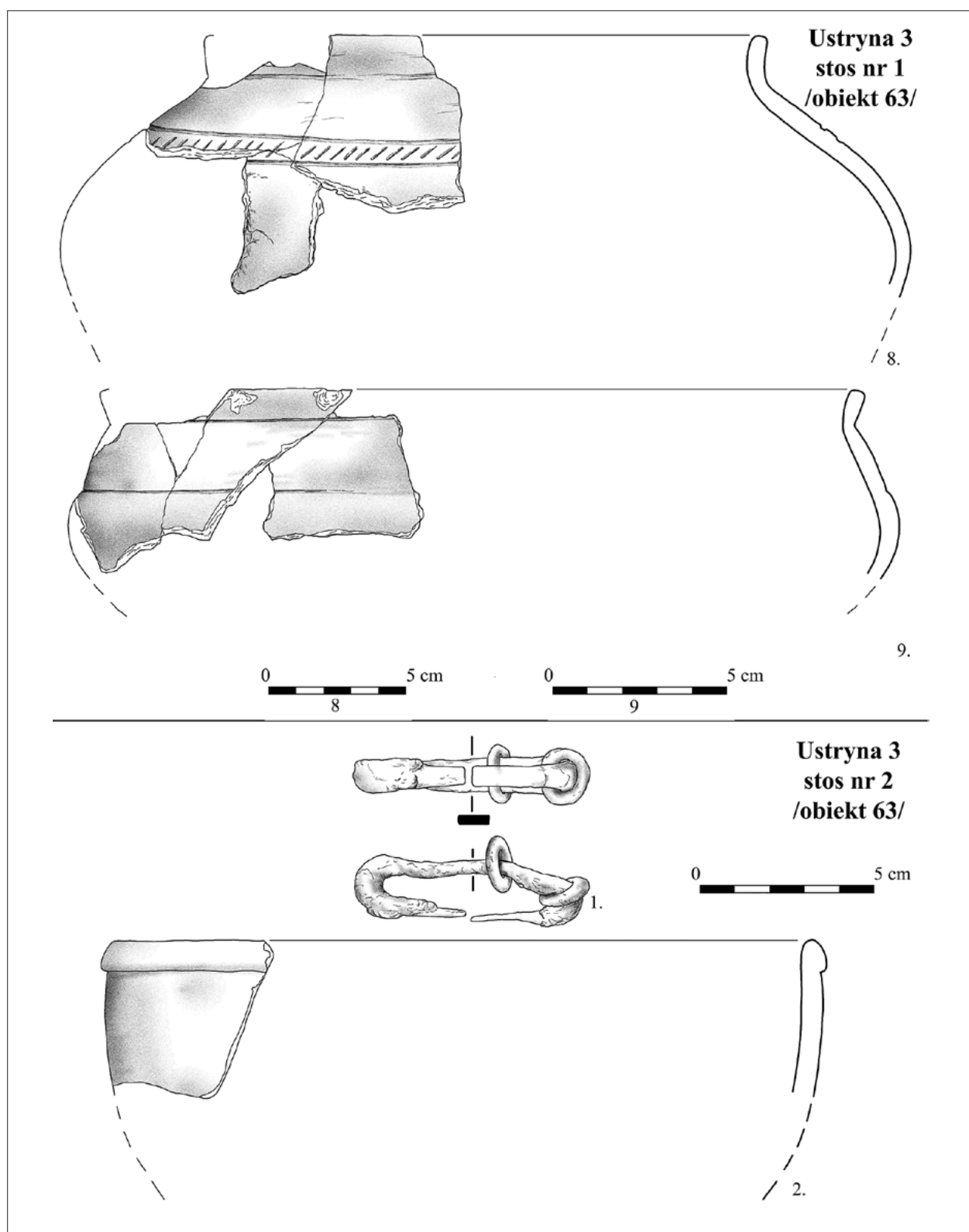
Plate LXXXVII. Przeworsk culture. Ustrina No. 1 and 2.

Tablica LXXXVIII. Kultura przeworska: ustryna nr 3.

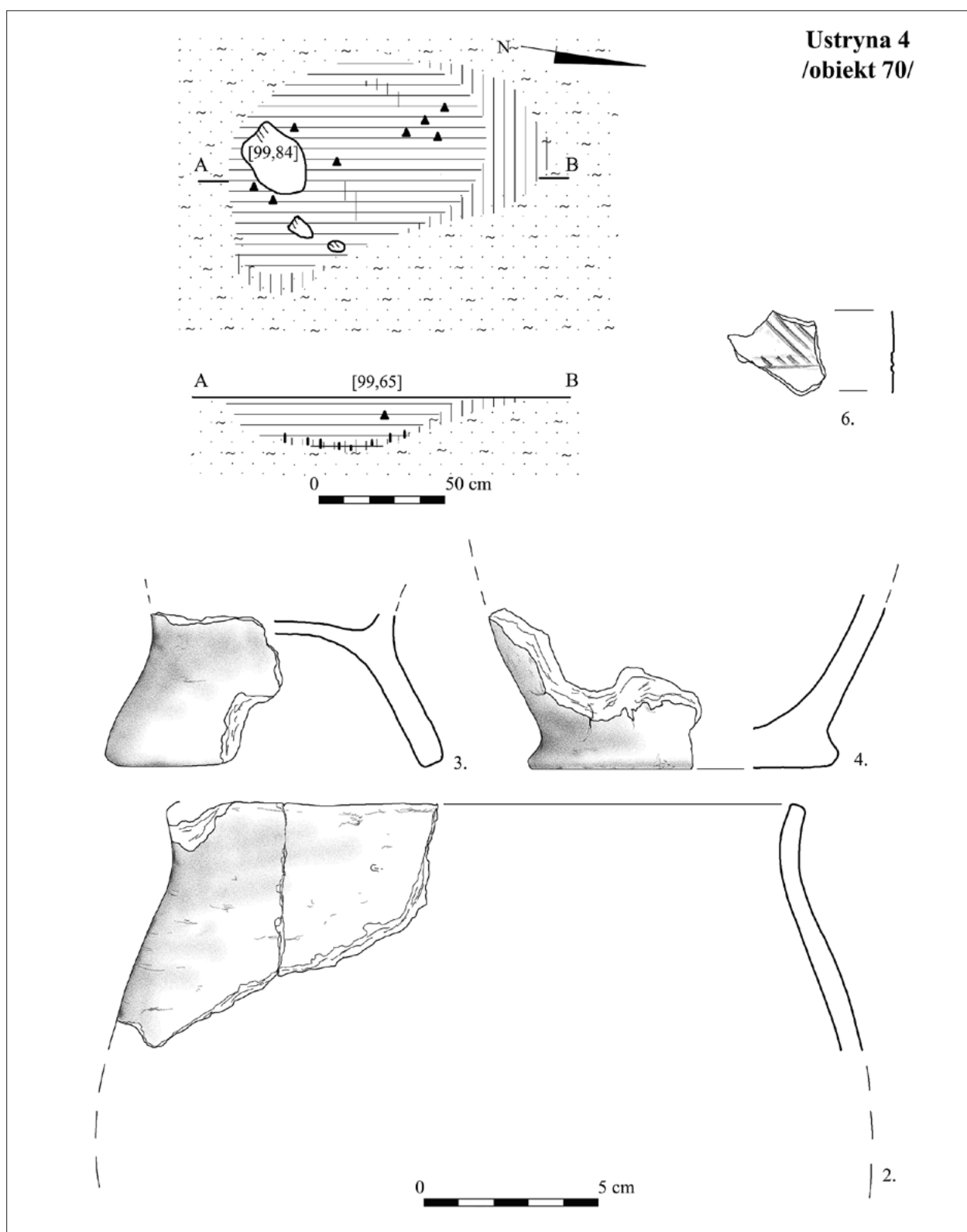
Plate LXXXVIII. Przeworsk culture. Ustryna No. 3.

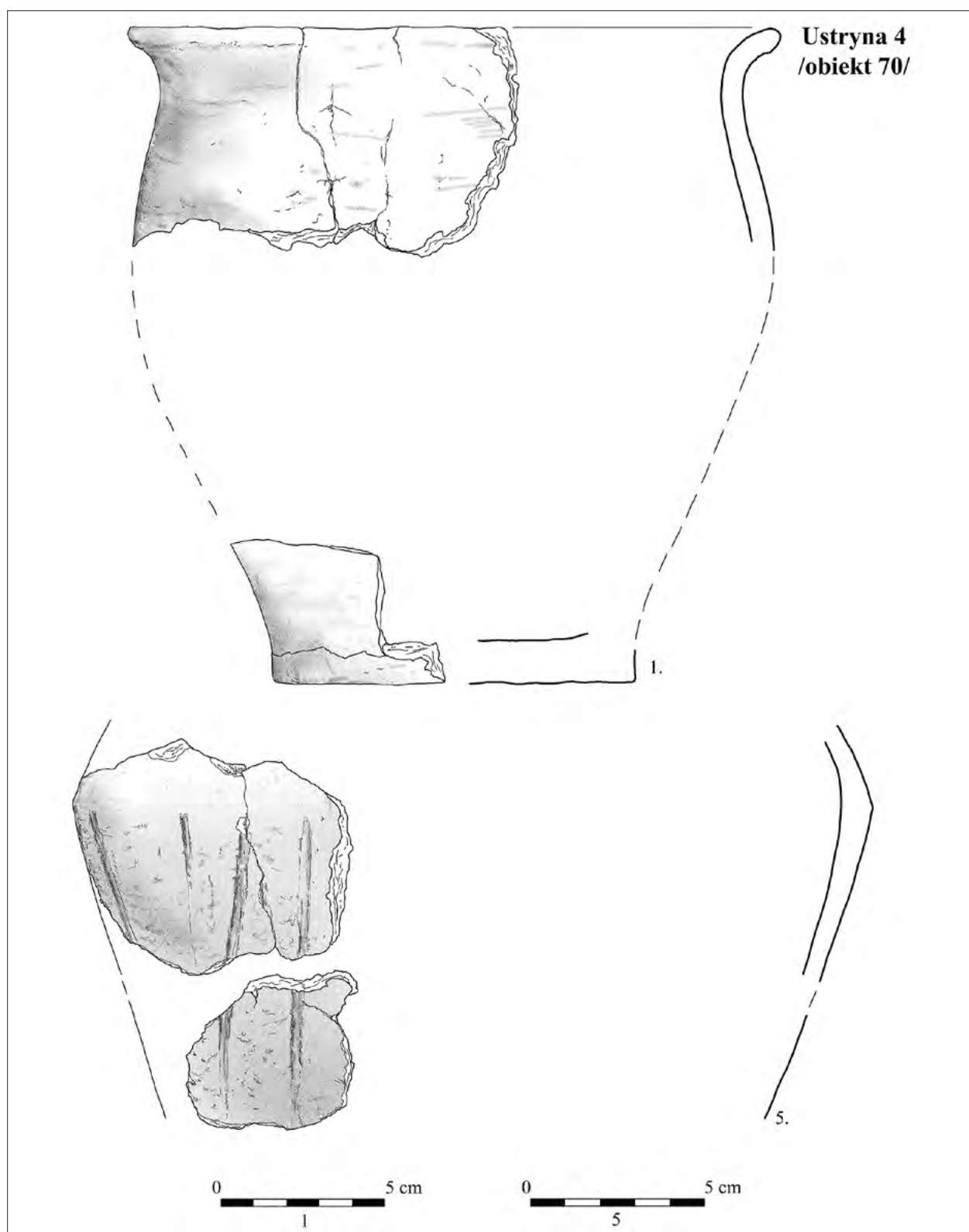
Tablica XC. Kultura przeworska: ustryna nr 3 – stos nr 1 i stos nr 2.

Plate XC. Przeworsk culture. Ustrina No. 2 – Pyre No. 1 and Ustrina No. 3 – Pyre No. 2.

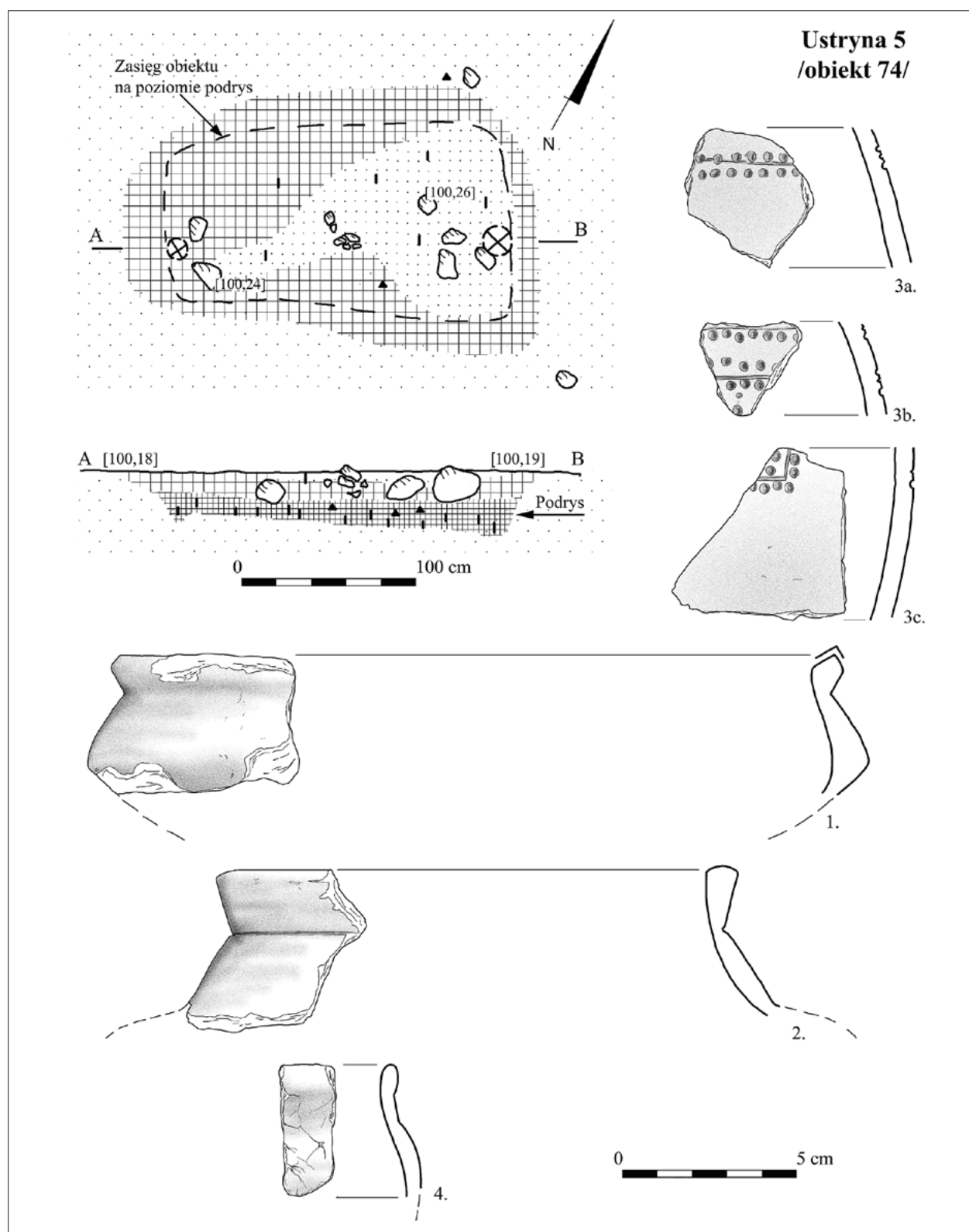
Tablica XCI. Kultura przeworska: ustryna nr 4.

Plate XCI. Przeworsk culture. Ustrina No. 4.

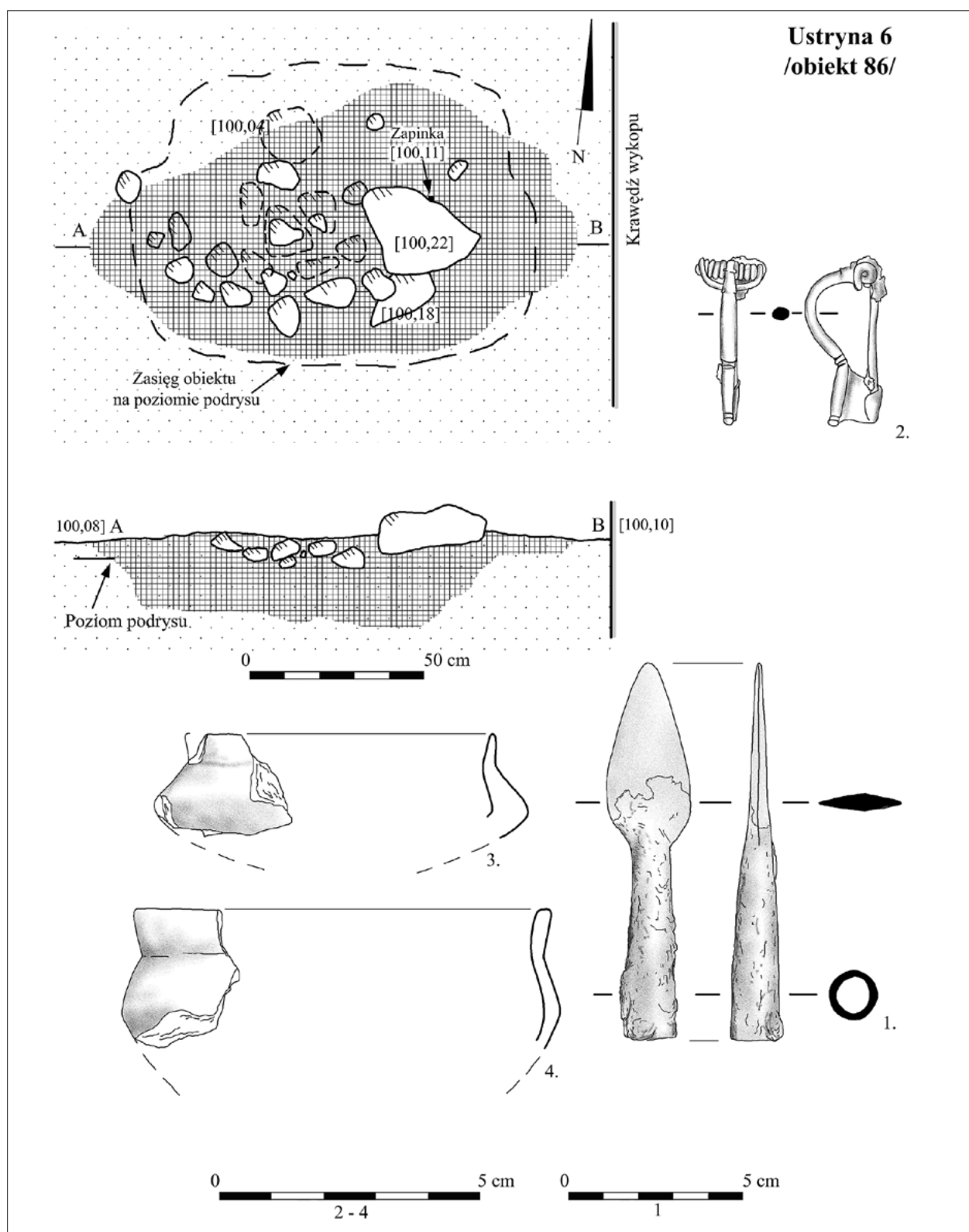
Tablica XCII. Kultura przeworska: ustryna nr 4.

Plate XCII. Przeworsk culture. Ustrina No. 4.

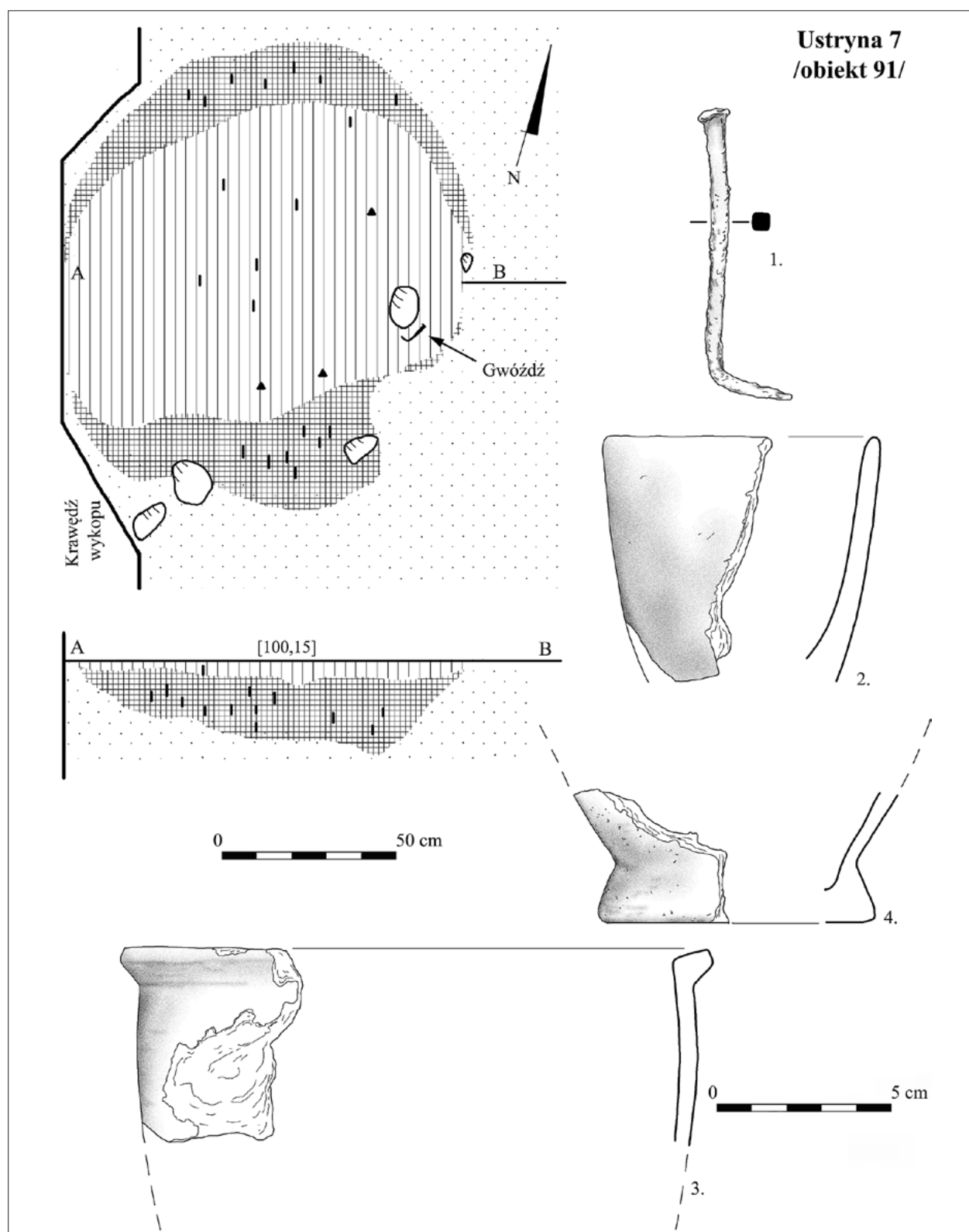
Tablica XCIII. Kultura przeworska: ustryna nr 5.

Plate XCIII. Przeworsk culture. Ustrina No. 5.

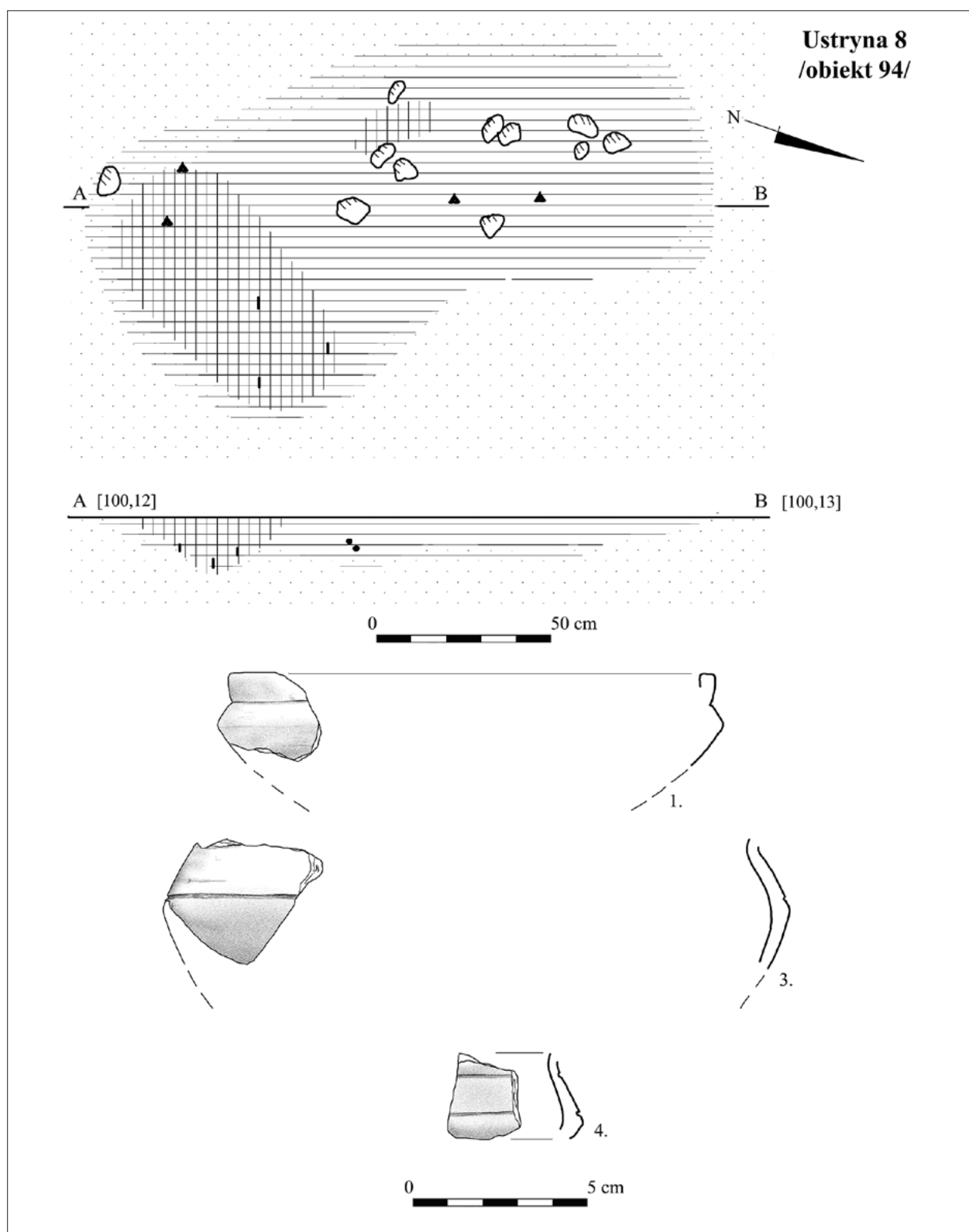
Tablica XCIV. Kultura przeworska: ustryna nr 6.

Plate XCIV. Przeworsk culture. Ustrina No. 6.

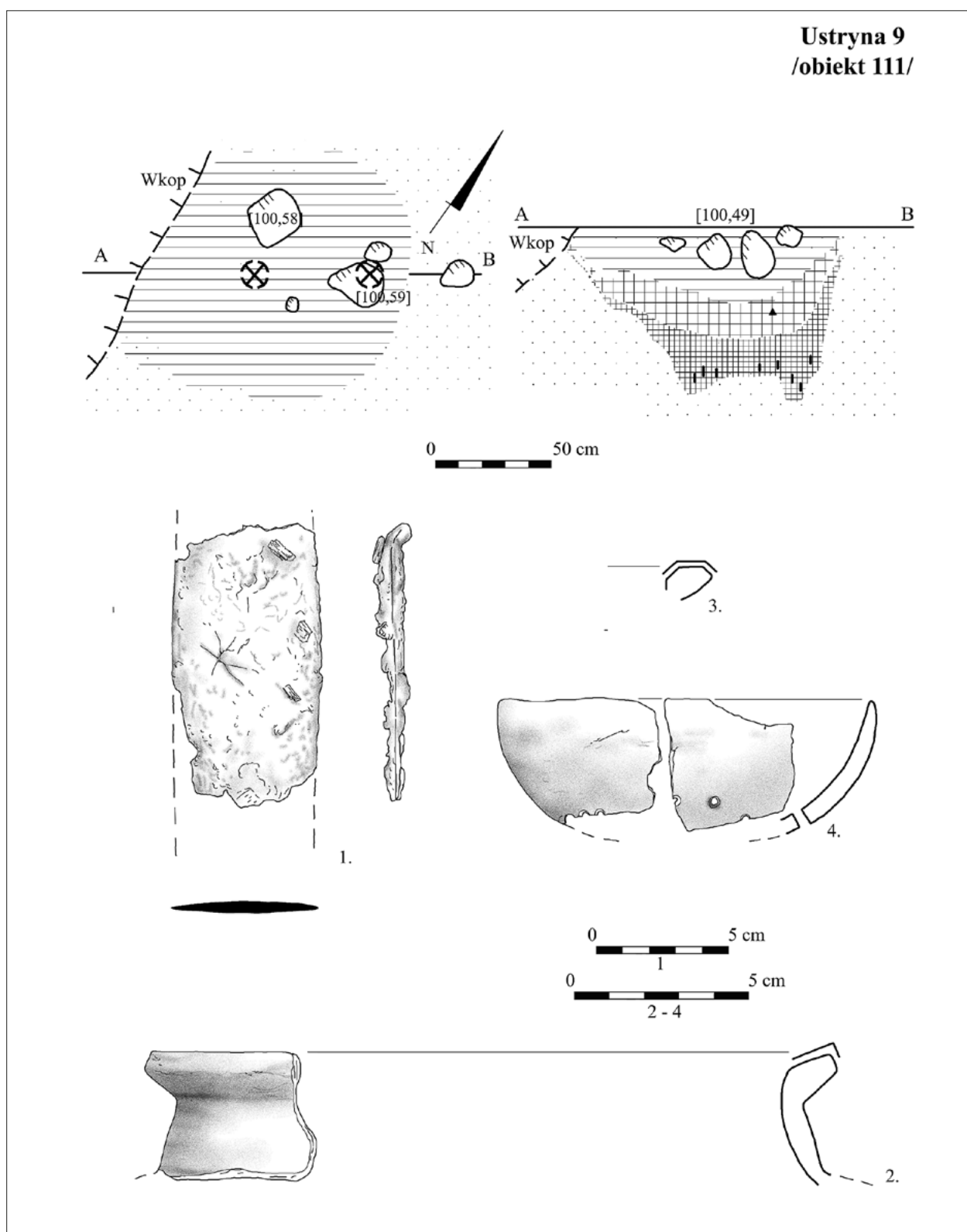
Tablica XCV. Kultura przeworska: ustryna nr 7.

Plate XCV. Przeworsk culture. Ustrina No. 7.

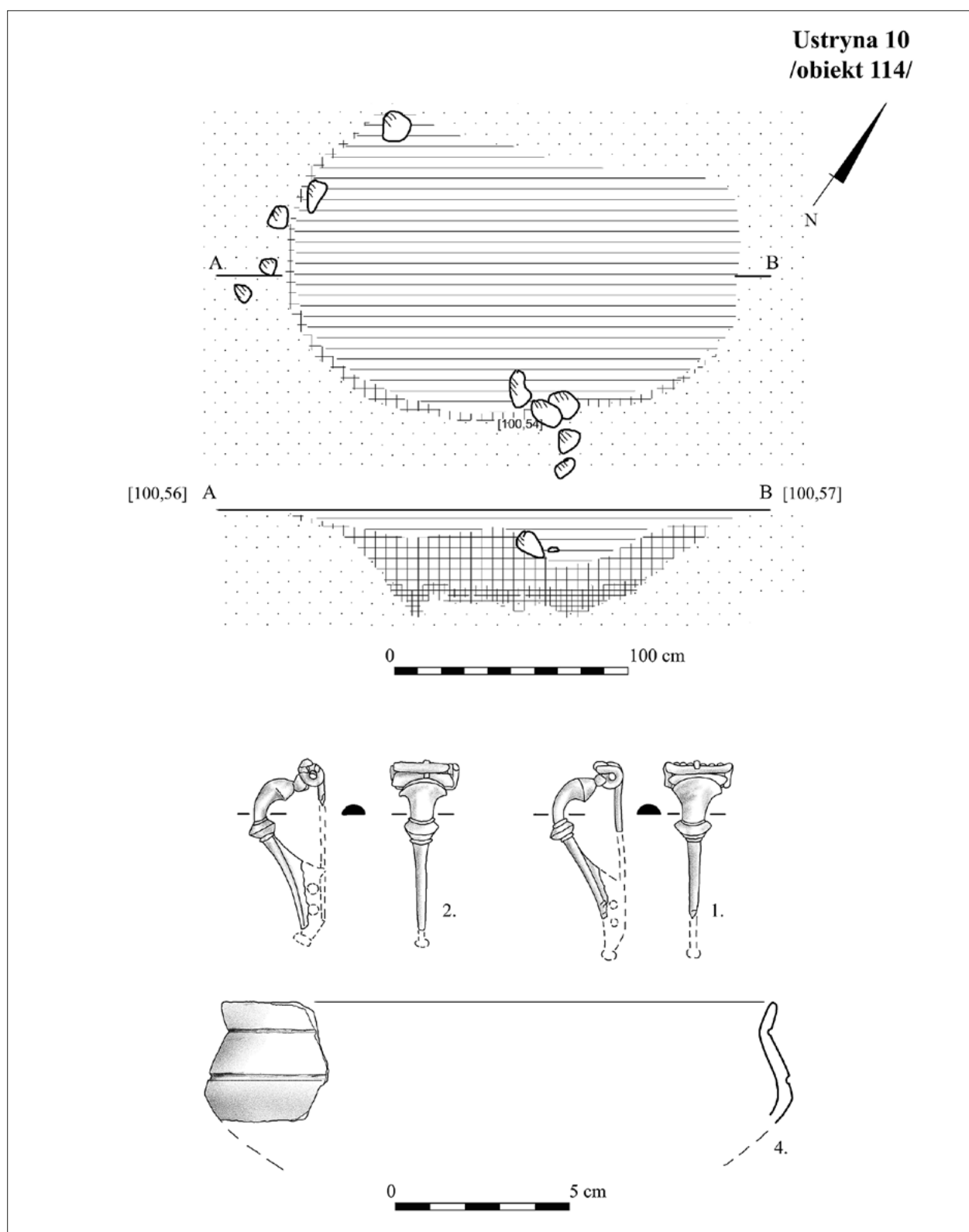
Tablica XCVI. Kultura przeworska: ustryna nr 8.

Plate XCVI. Przeworsk culture. Ustrina No. 8.

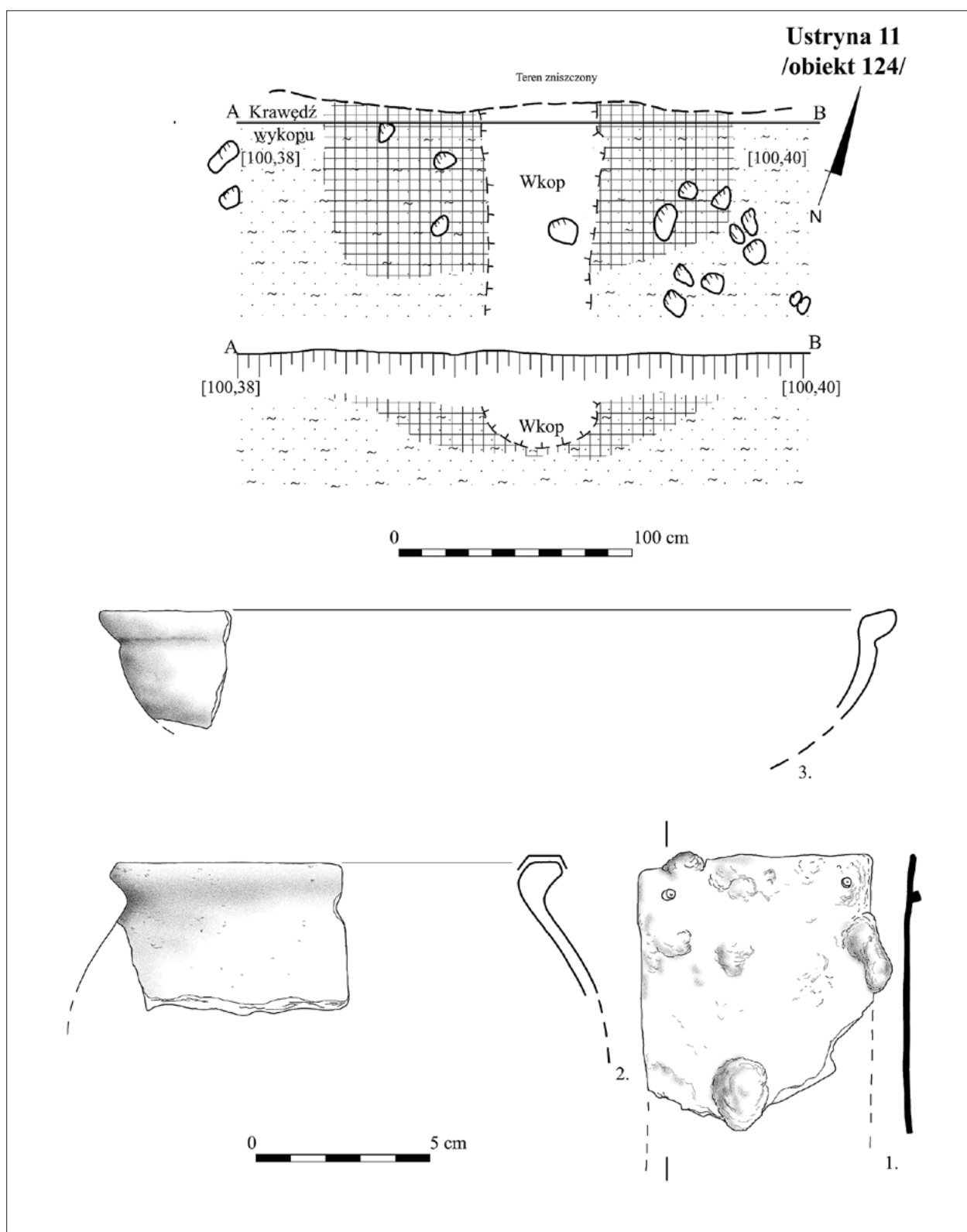
Tablica XCVII. Kultura przeworska: ustryna nr 9.

Plate XCVII. Przeworsk culture. Ustrina No. 9.

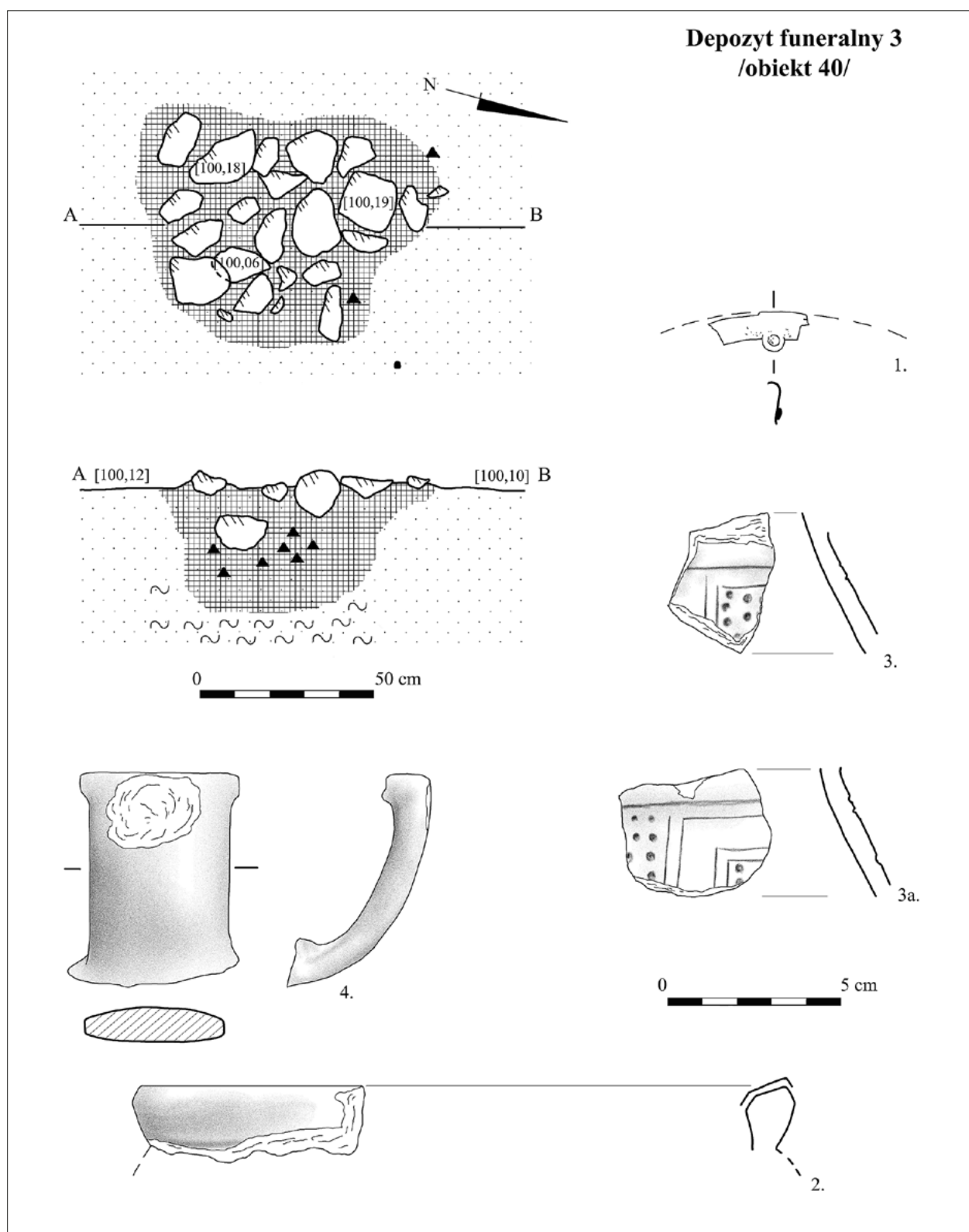
Tablica XCVIII. Kultura przeworska: ustryna nr 10.

Plate XCVIII. Przeworsk culture. Ustrina No. 10.

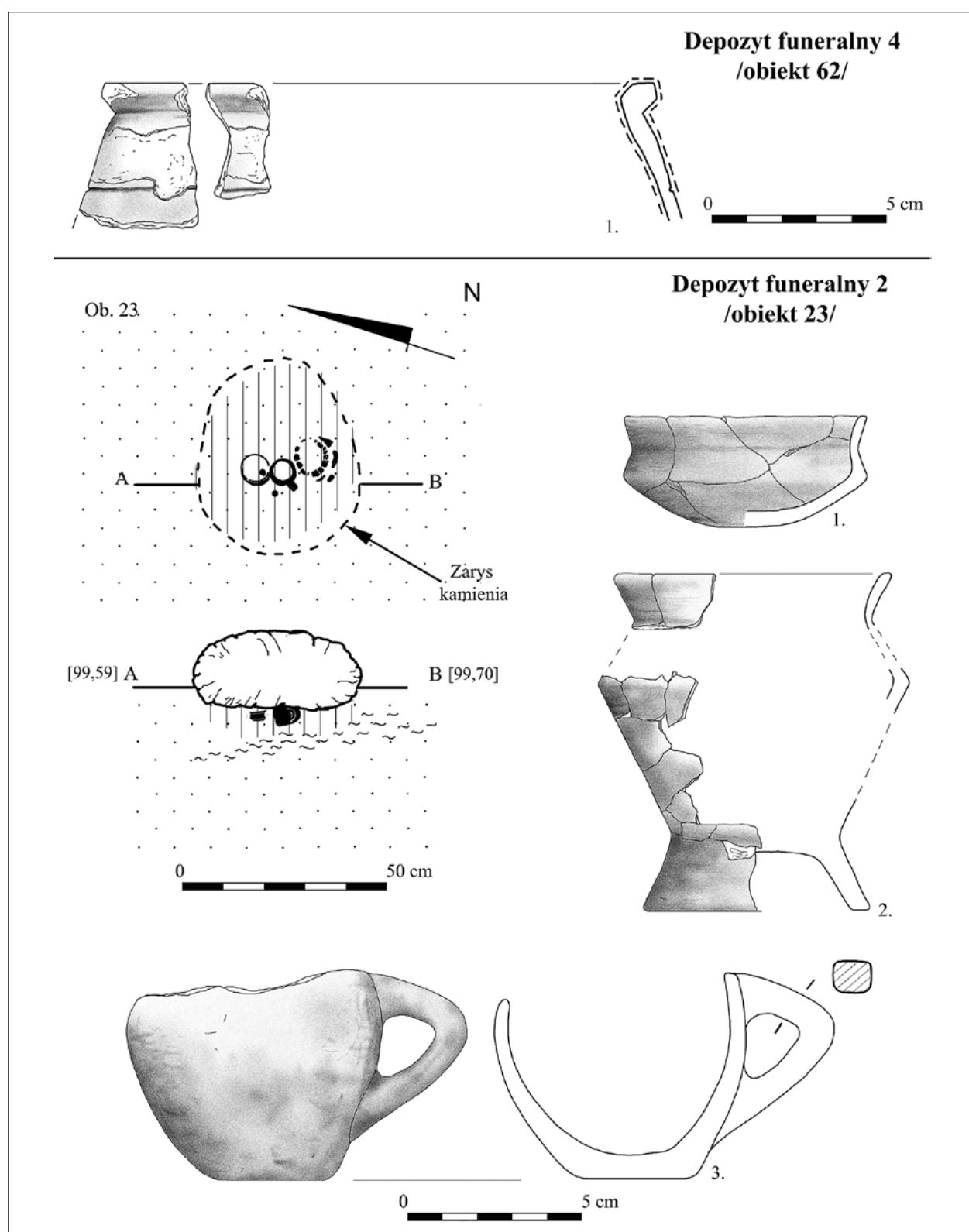
Tablica XCIX. Kultura przeworska: ustryna nr 11.

Plate XCIX. Przeworsk culture. Ustrina No. 11.

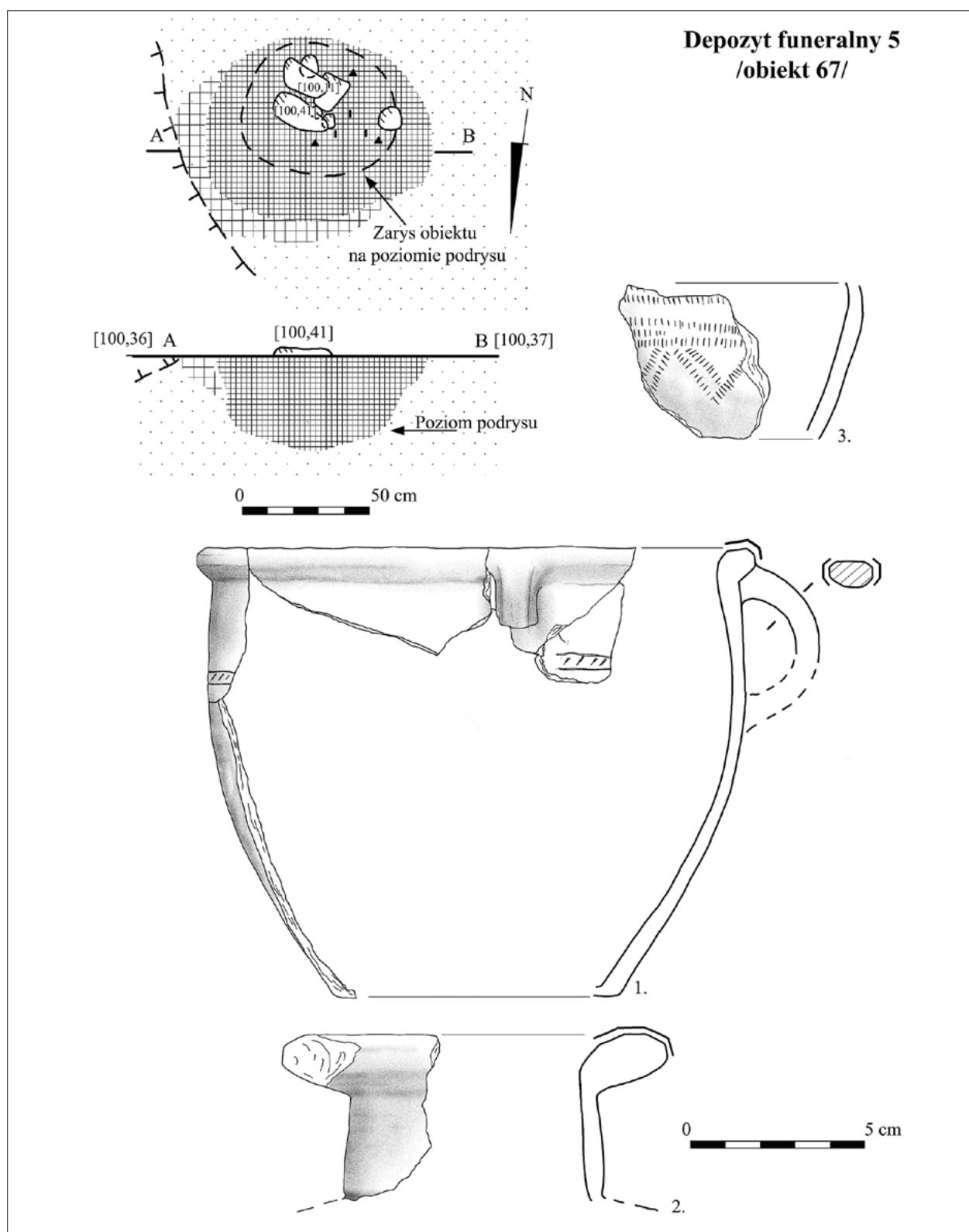
Tablica C. Kultura przeworska: depozyt funeralny nr 3.

Plate C. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 3.

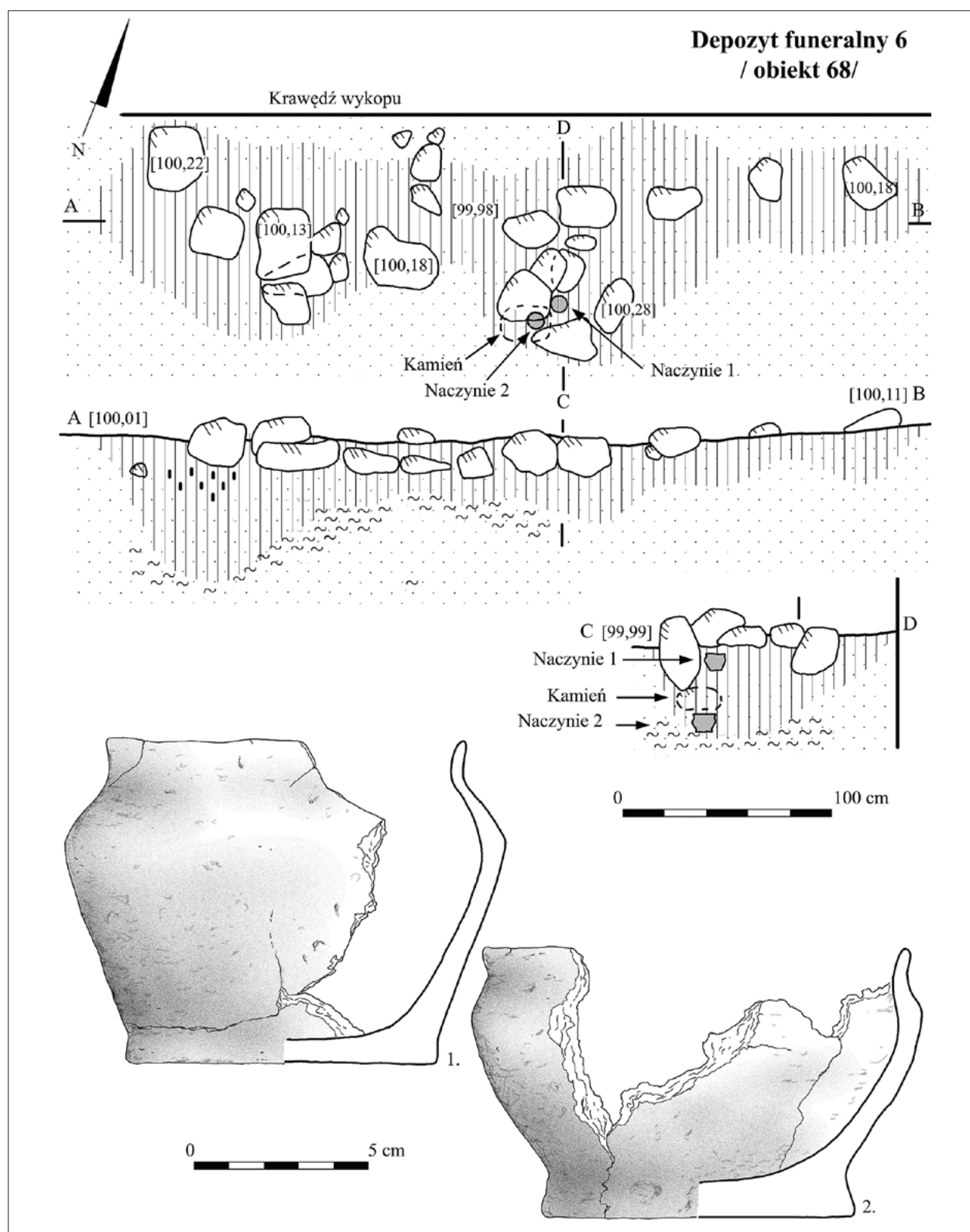
Tablica CI. Kultura przeworska: depozyty funeralne nr 2 i 4.

Plate CI. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 2 and 4.

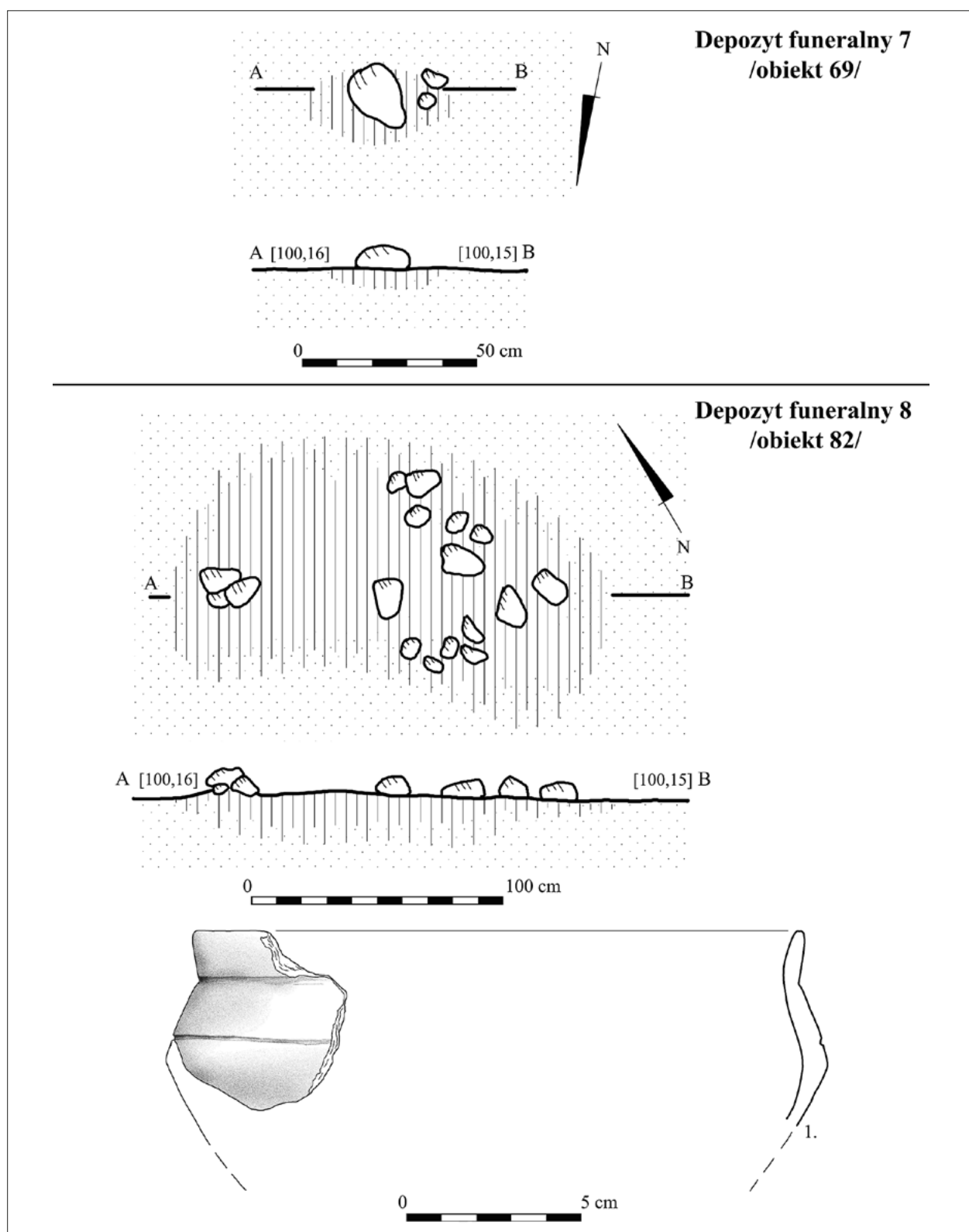
Tablica CII. Kultura przeworska: depozyt funeralny nr 5.

Plate CII. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 5.

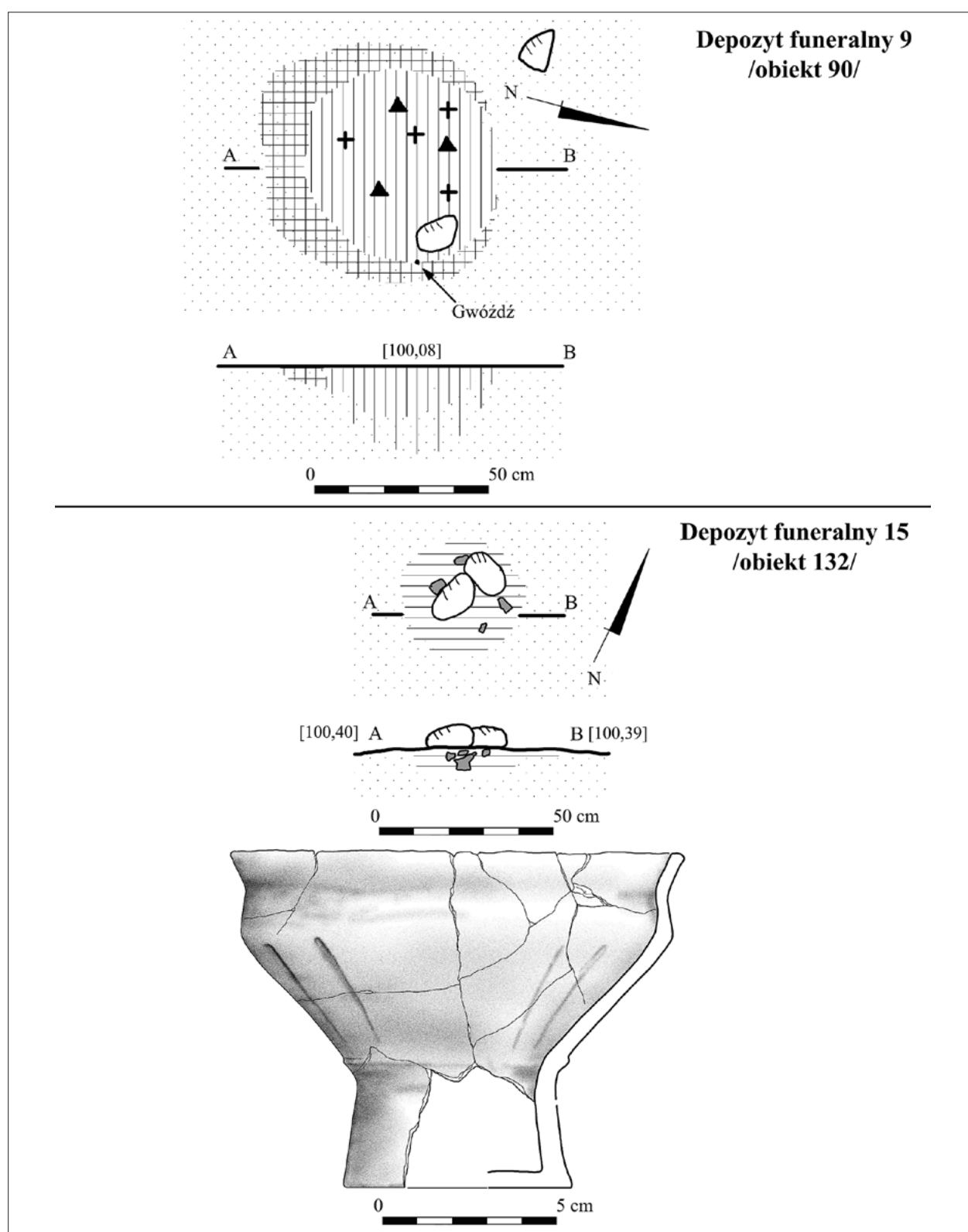
Tablica CIII. Kultura przeworska: depozyt funeralny nr 6.

Plate CIII. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 6.

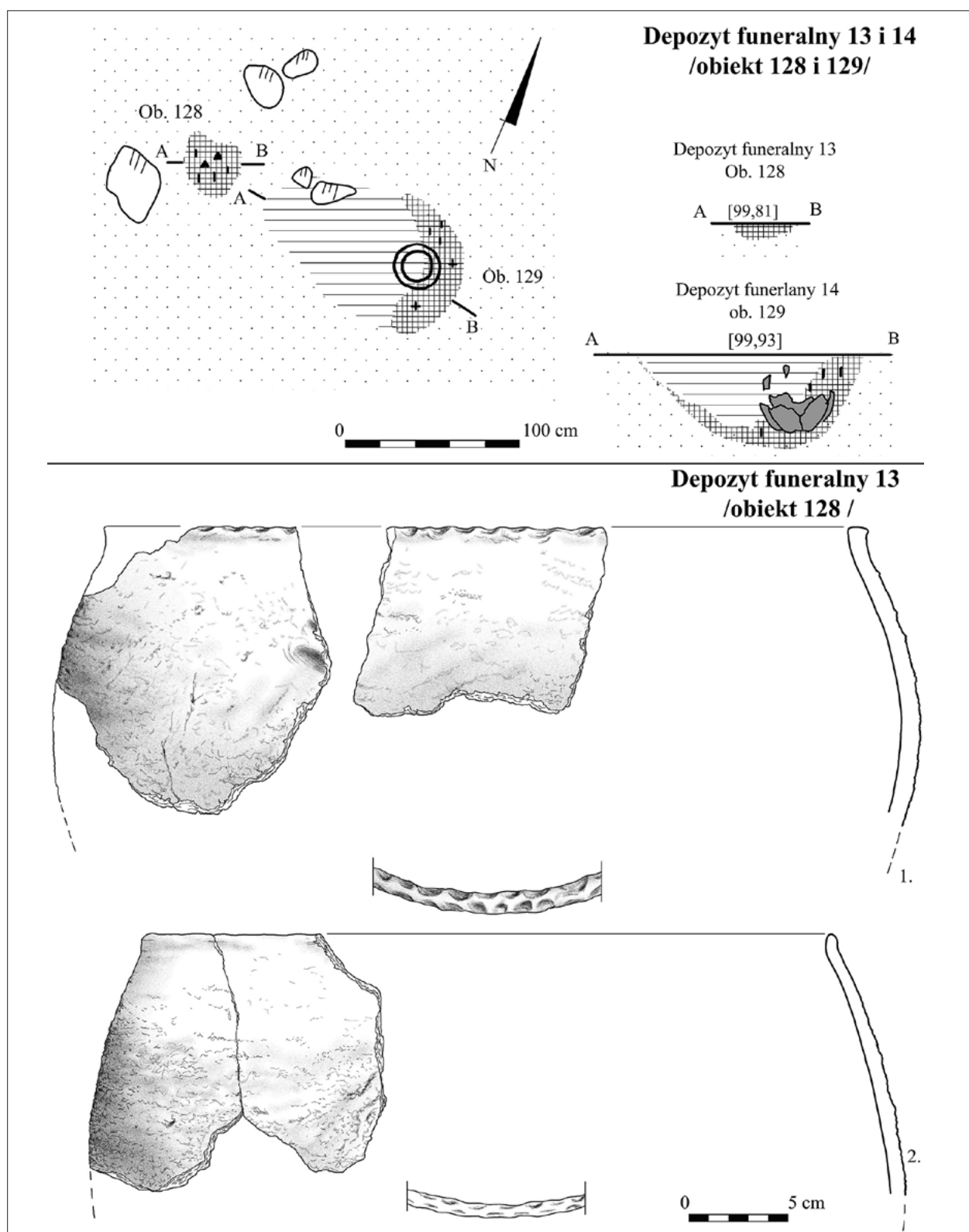
Tablica CIV. Kultura przeworska: depozyty funeralne nr 7 i 8.

Plate CIV. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 7 and 8.

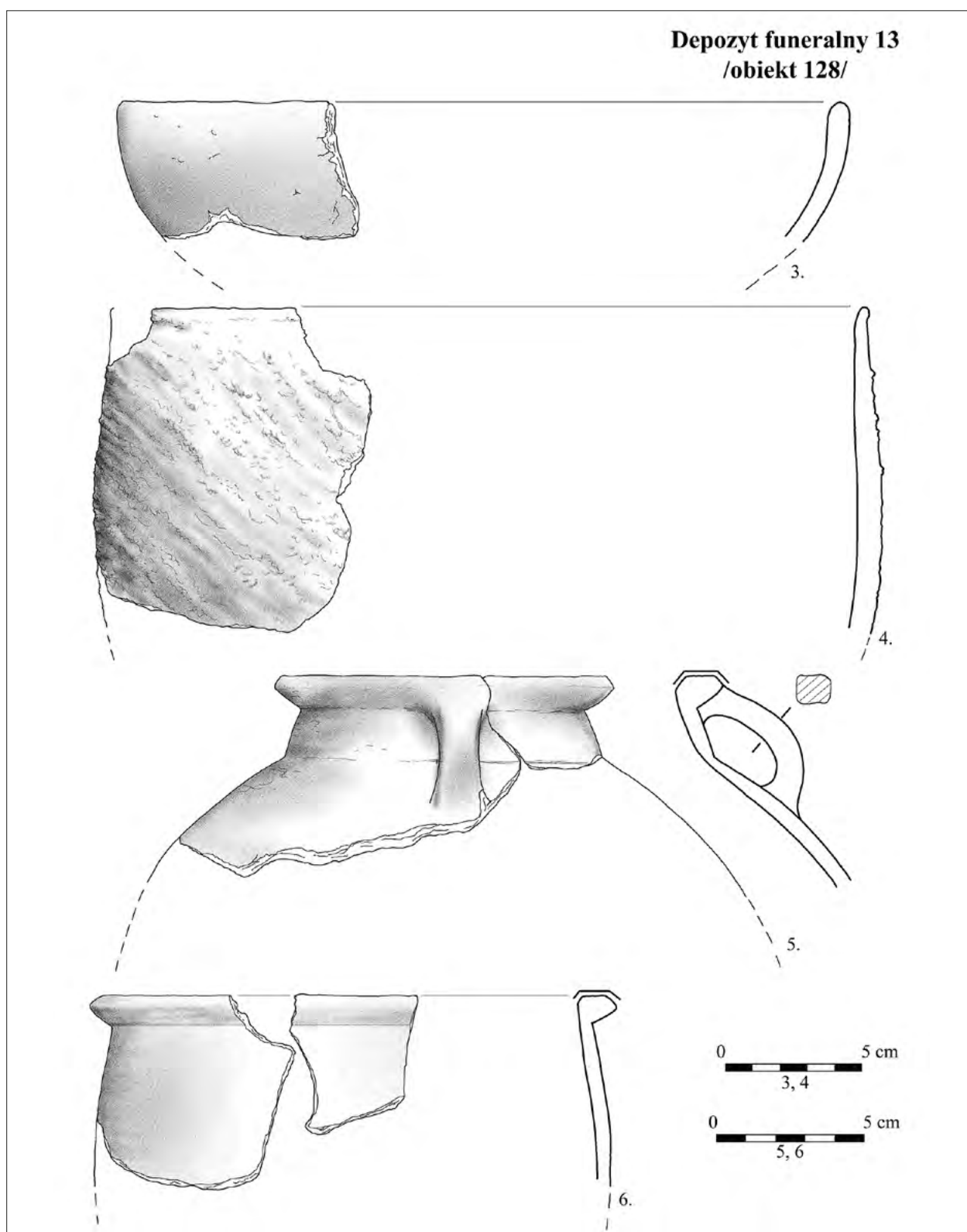
Tablica CV. Kultura przeworska: depozyty funeralne nr 9 i 15.

Plate CV. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 9 and 15.

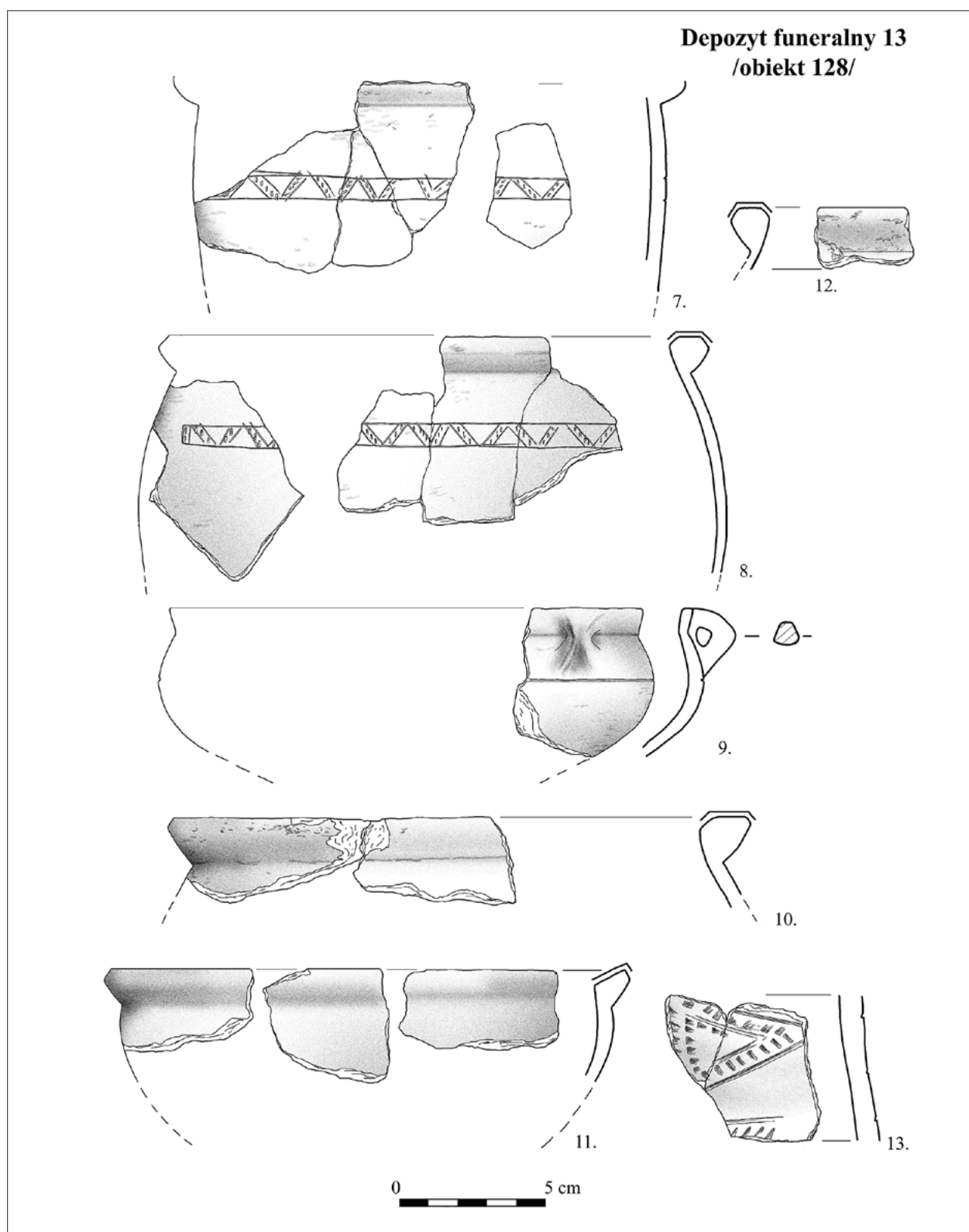
Tablica CVI. Kultura przeworska: depozyty funeralne nr 13 i 14.

Plate CVI. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 13 and 14.

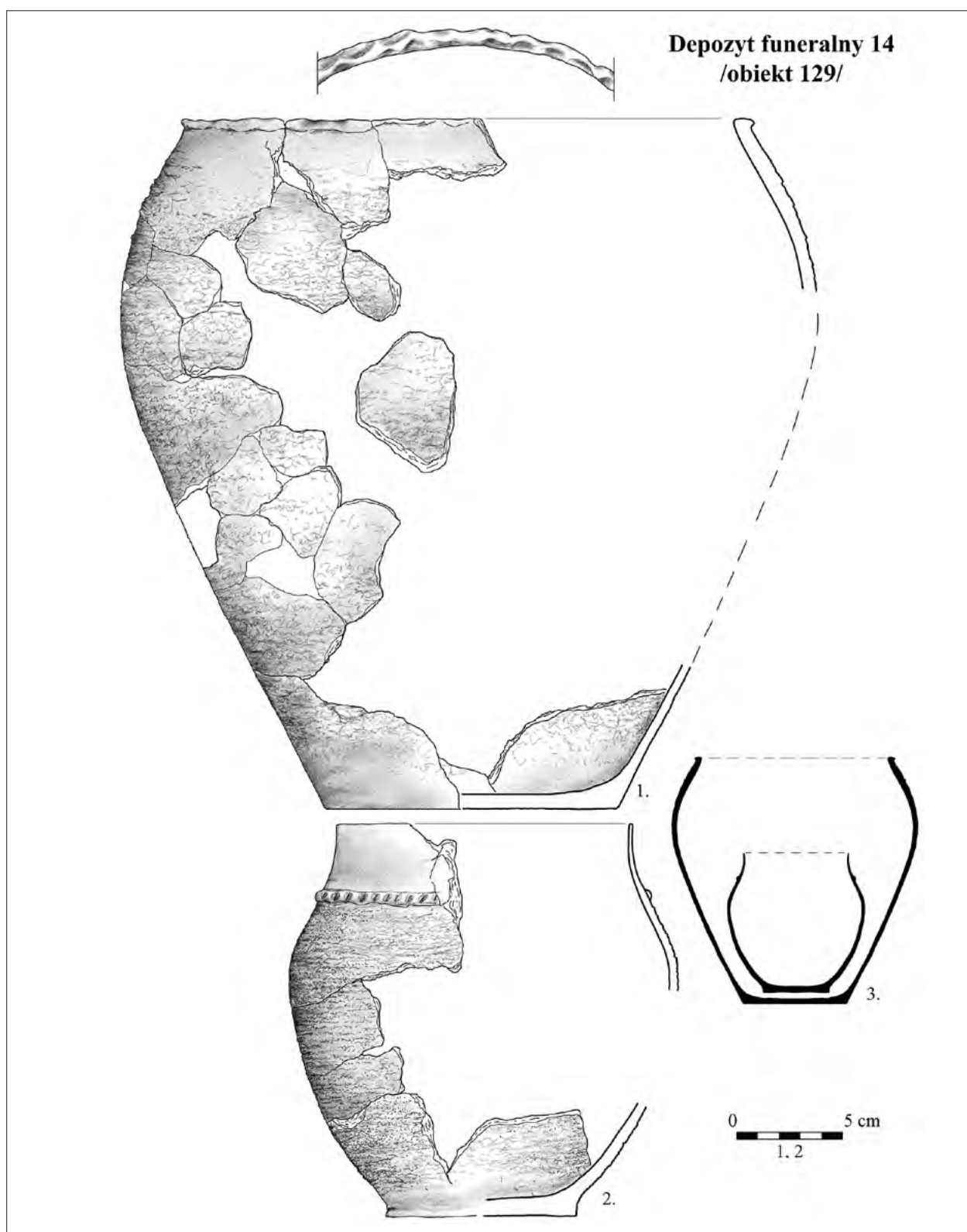
Tablica CVII. Kultura przeworska: depozyt funeralny nr 13.

Plate CVII. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 13.

Tablica CVIII. Kultura przeworska: depozyt funeralny nr 13.

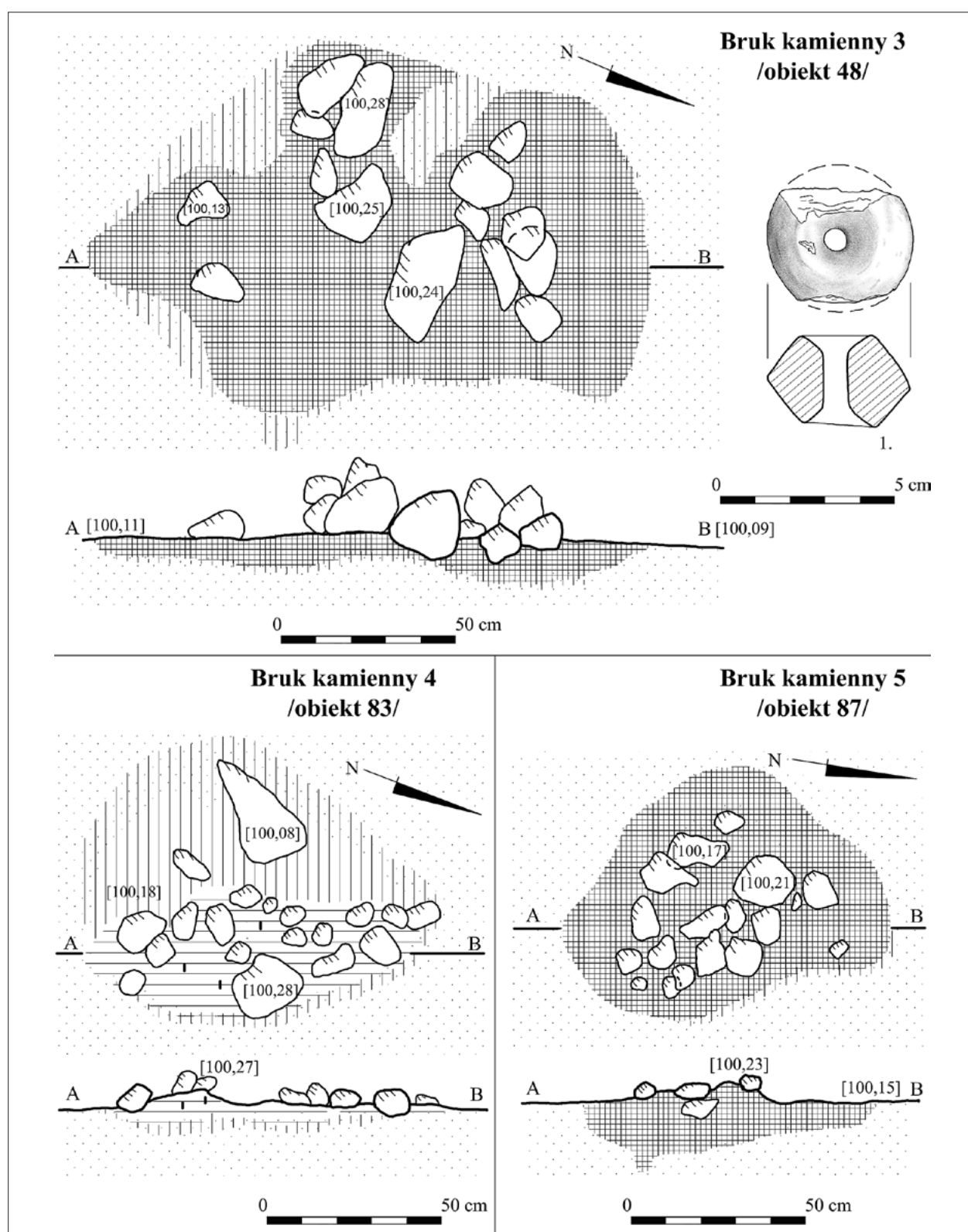
Plate CVIII. Przeworsk culture. Funerary deposits No. 13.

Tablica CIX. Kultura pomorsko-kloszowa: depozyt funeralny nr 14.

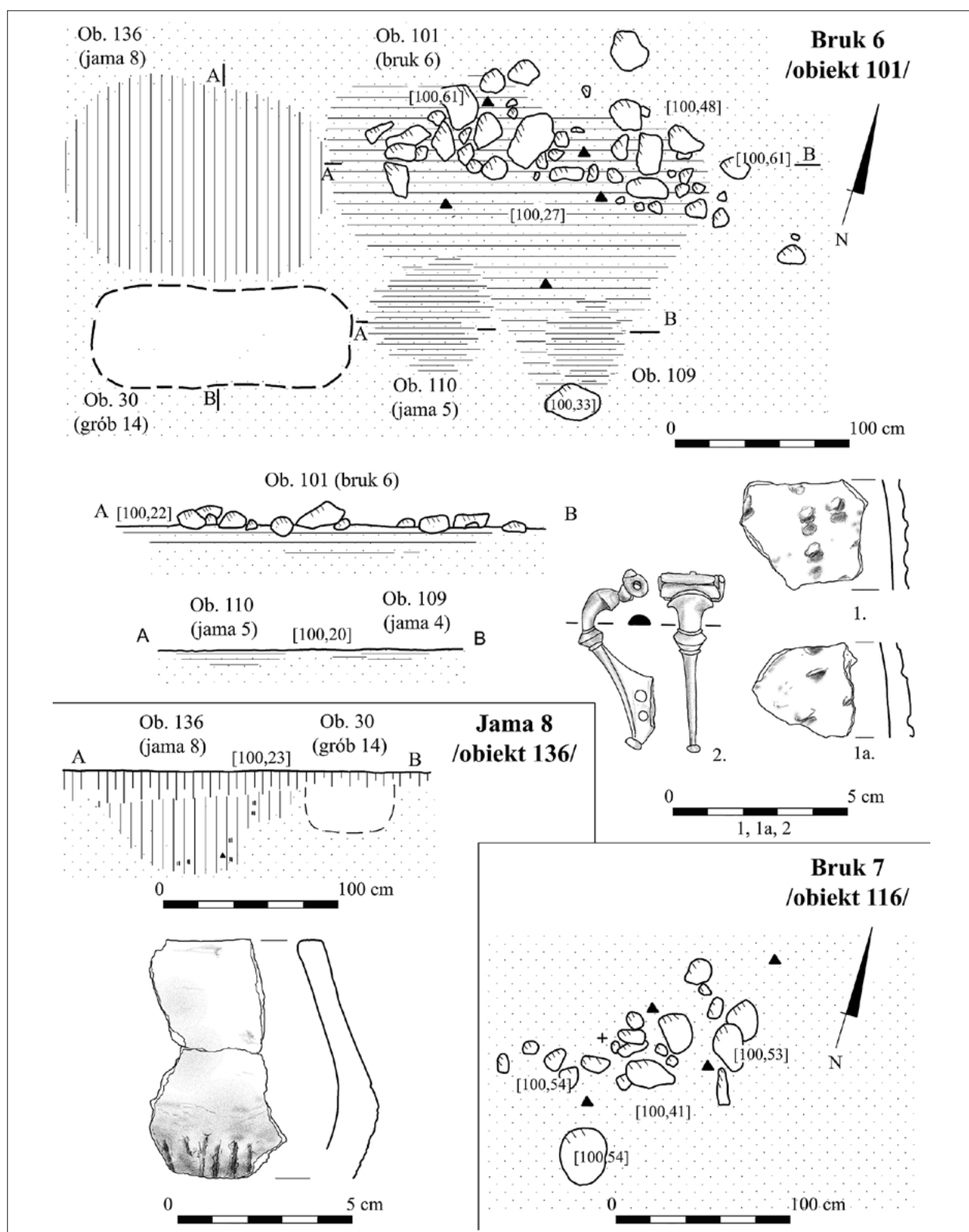
Plate CIX. Pomeranian-Cloche culture. Funerary deposits No. 14.

Plate CX. Przeworsk culture. Cobblestone No. 2.

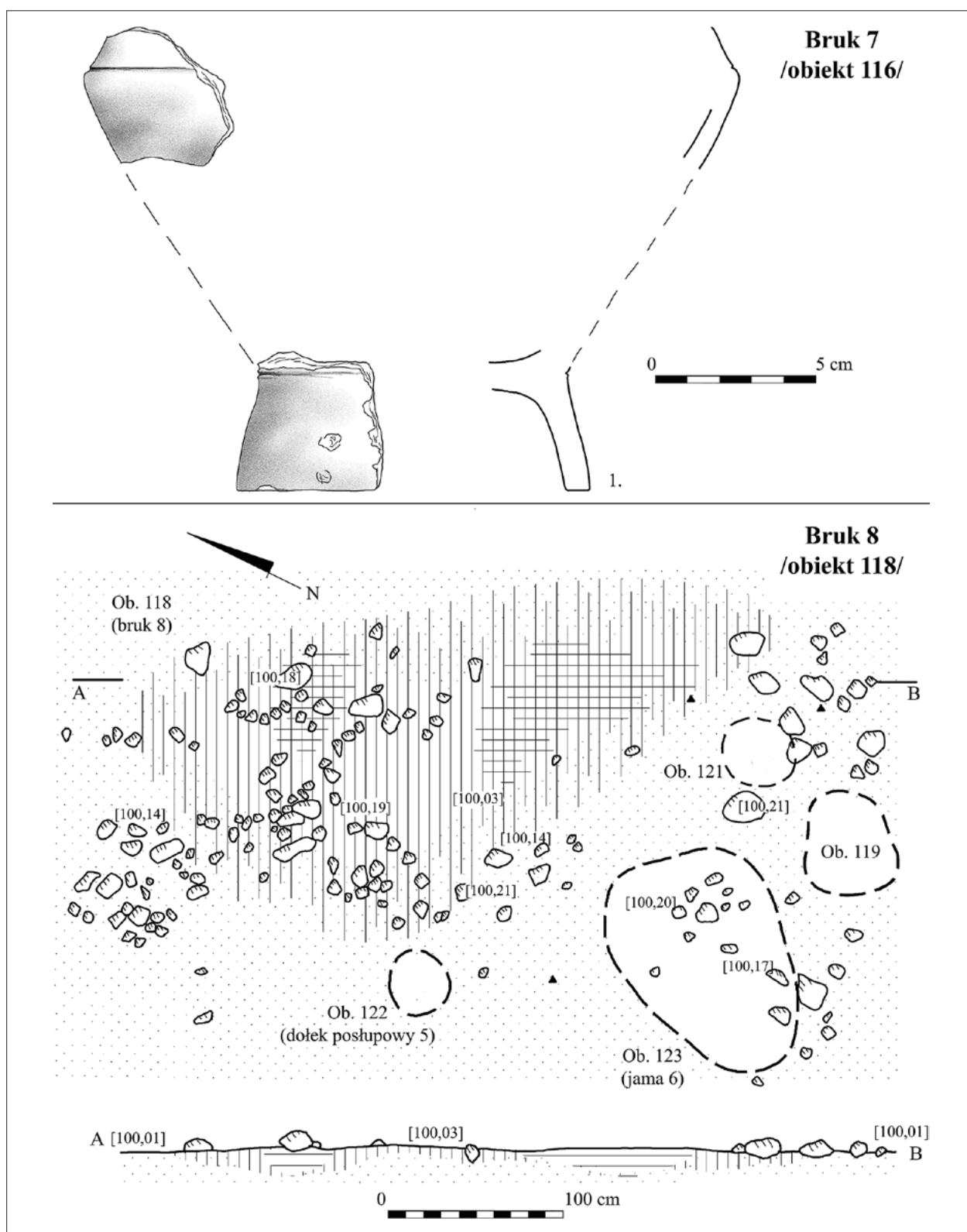
Tablica CXI. Kultura przeworska: bruki nr 3, 4 i 5.

Plate CXI. Przeworsk culture. Cobblestones No. 3-5.

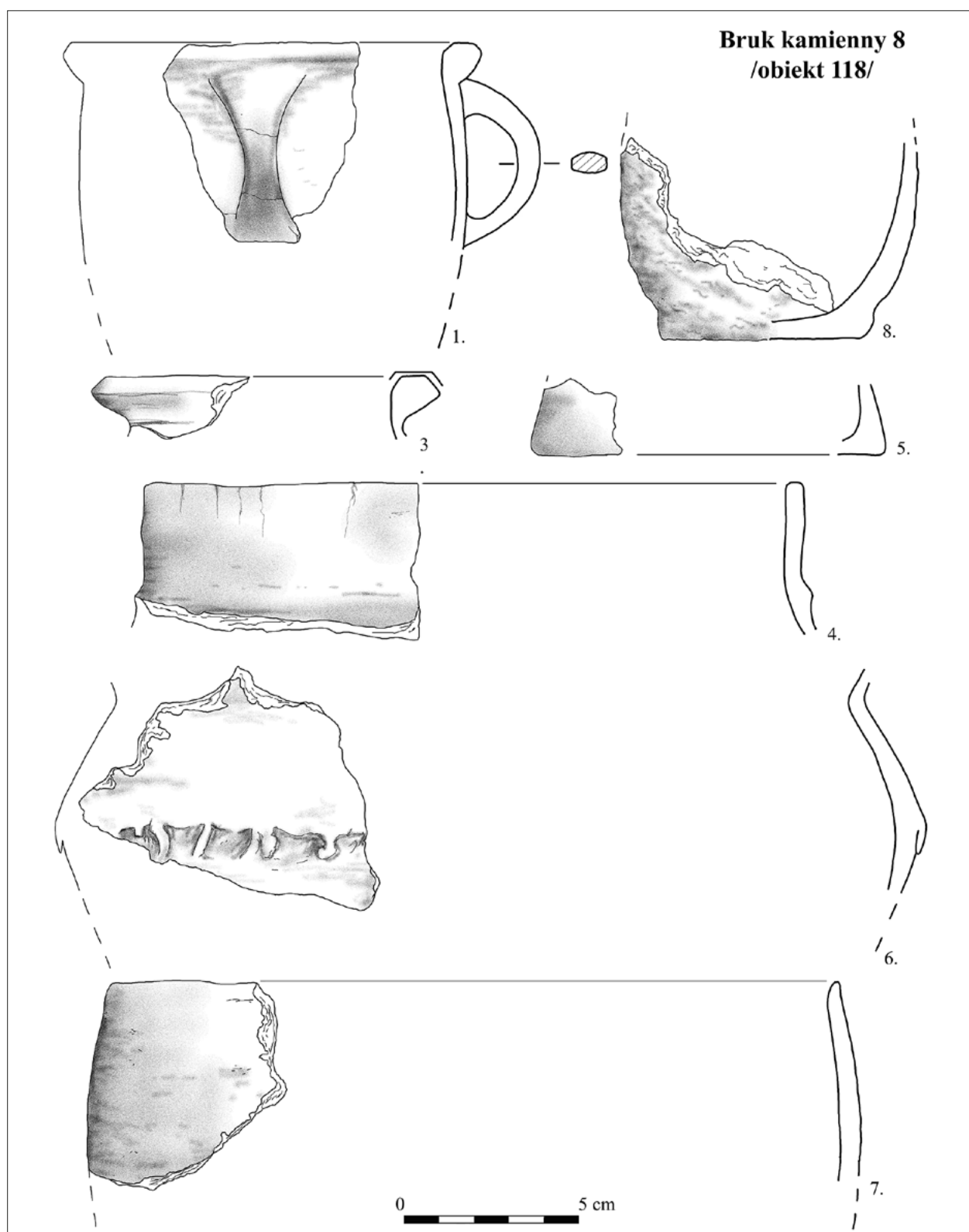
Tablica CXII. Kultura przeworska: bruki nr 5 i 7. Jama nr 8.

Plate CXII. Przeworsk culture. Cobblestones No. 6 and No.7. Hearth No. 8.

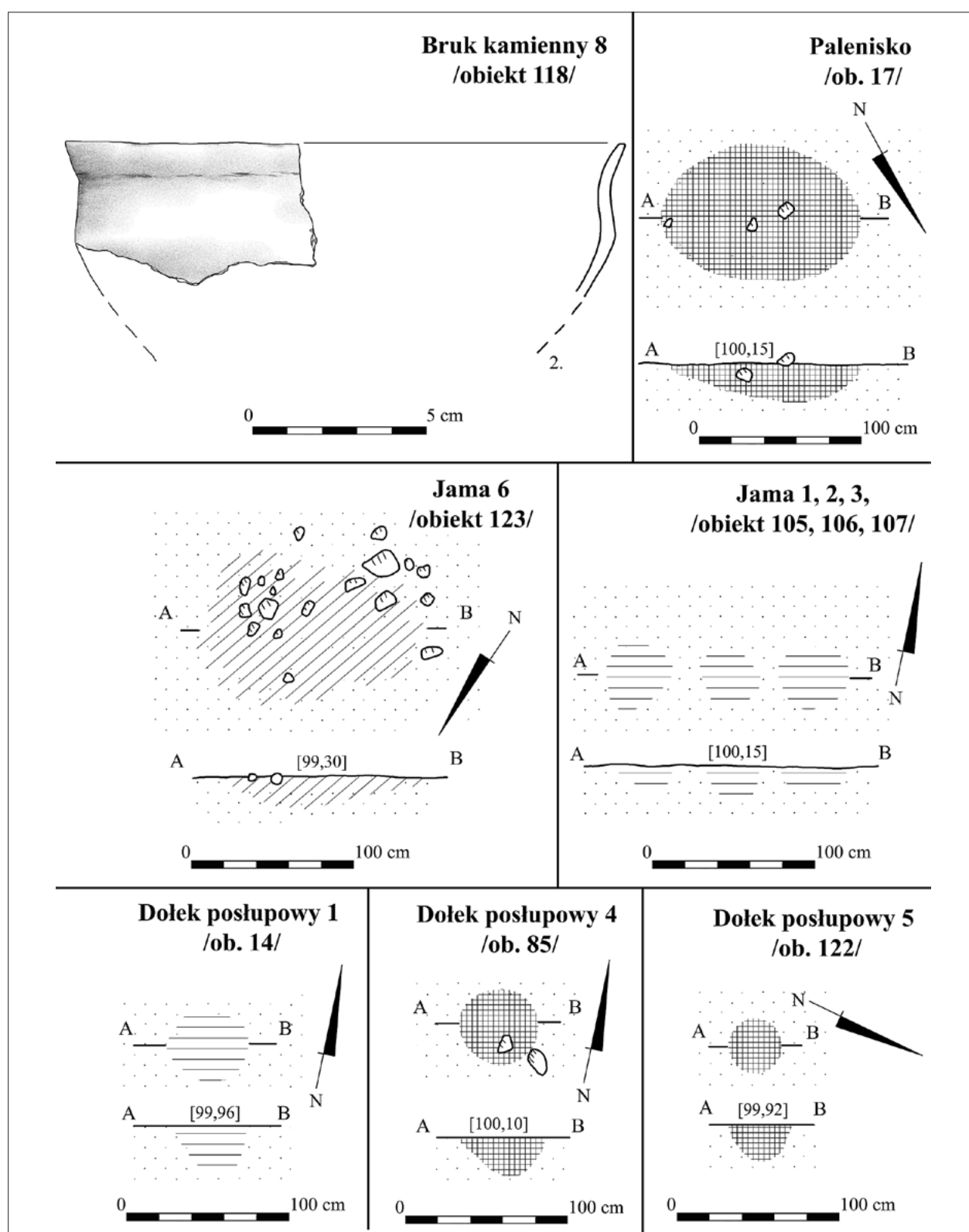
Tablica CXIII. Kultura przeworska: bruki nr 7 i 8.

Plate CXIII. Przeworsk culture. Cobblestones No. 7 and 8.

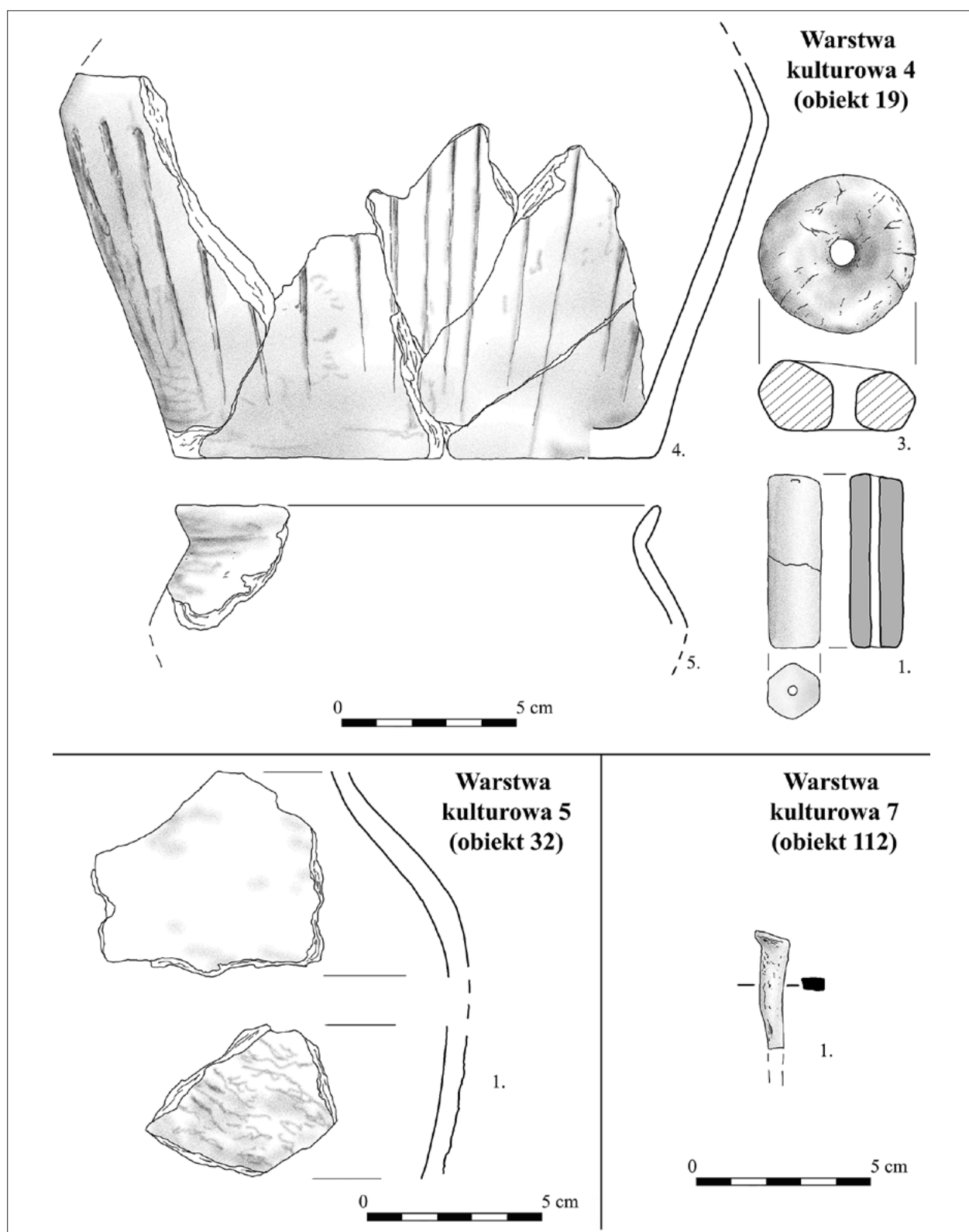
Tablica CXIV. Kultura przeworska: bruk nr 8.

Plate CXIV. Przeworsk culture. Cobblestones No. 8.

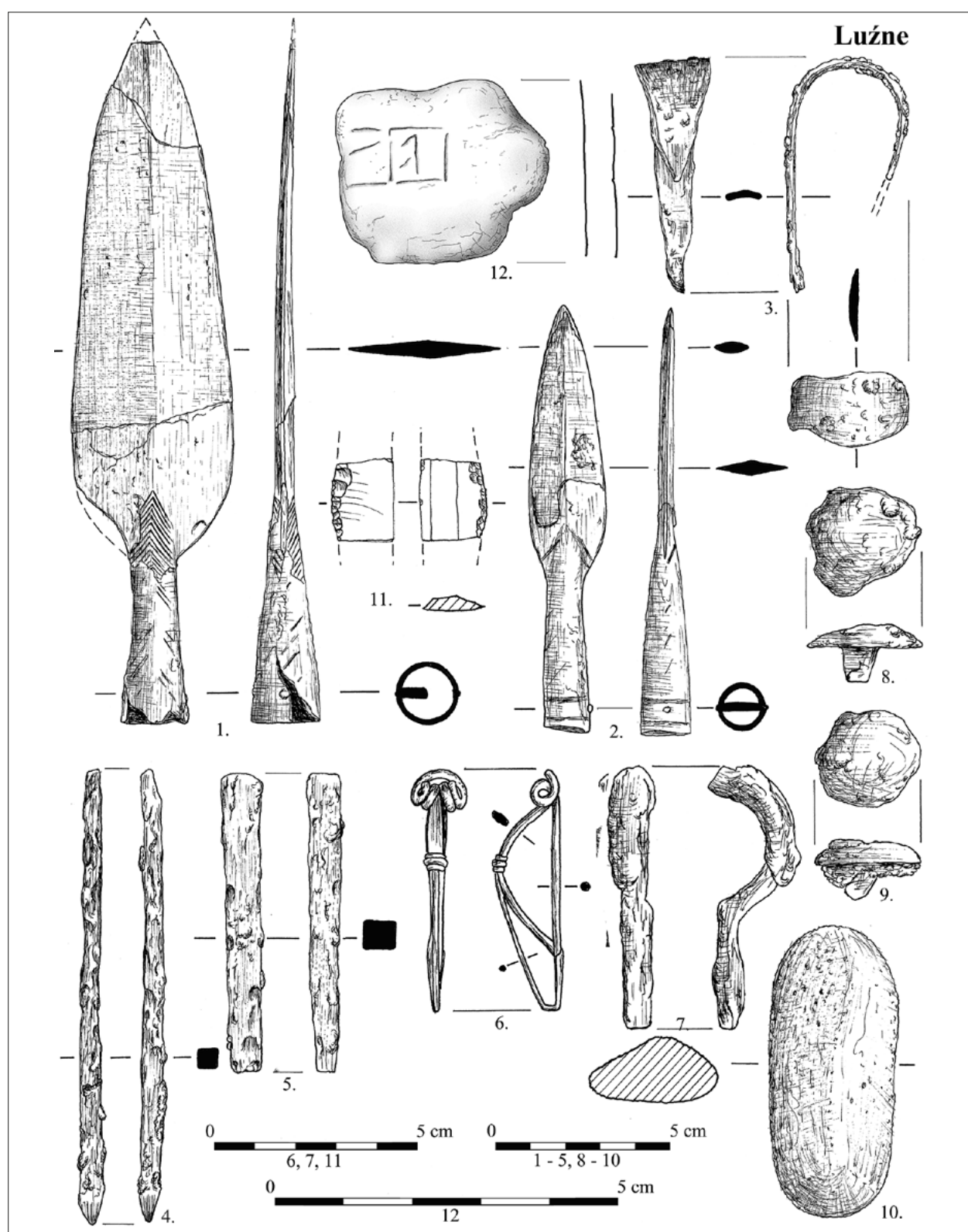
Tablica CXV. Kultura przeworska: bruk nr 8. Palenisko nr 1. Jamy nr 1-3 i 6. Dołki posłupowe nr 1, 4-5.

Plate CXV. Przeworsk culture. Cobblestones No. 8. Hearth No. 1. Pits No. 1-3, 6. Post holes No. 1, 4-5.

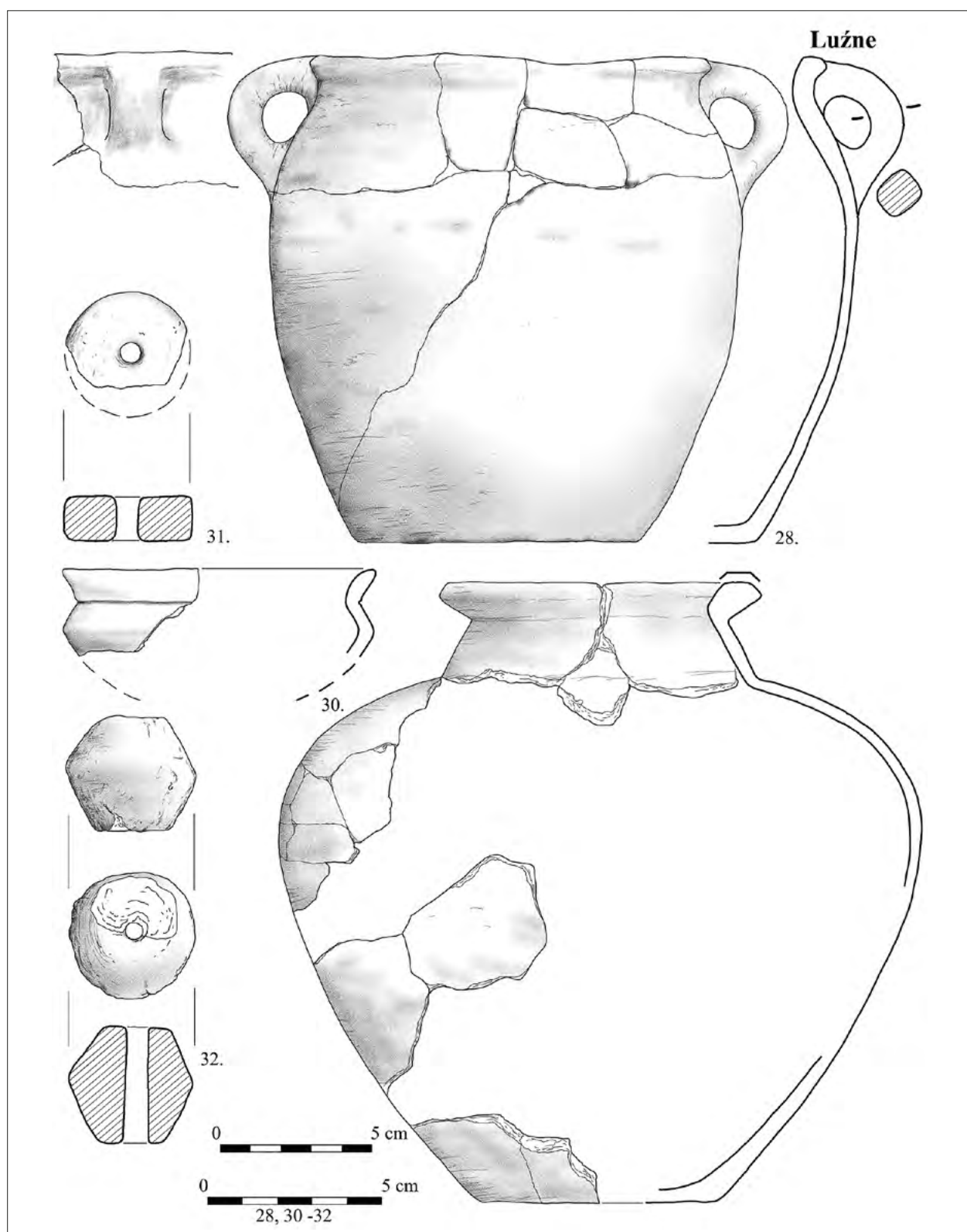
Tablica CXVI. Kultura przeworska: fragmenty warstwy kulturowej nr 4–5, 7.

Plate CXVI. Przeworsk culture. Fragments of cultural layer No. 4–5, 7.

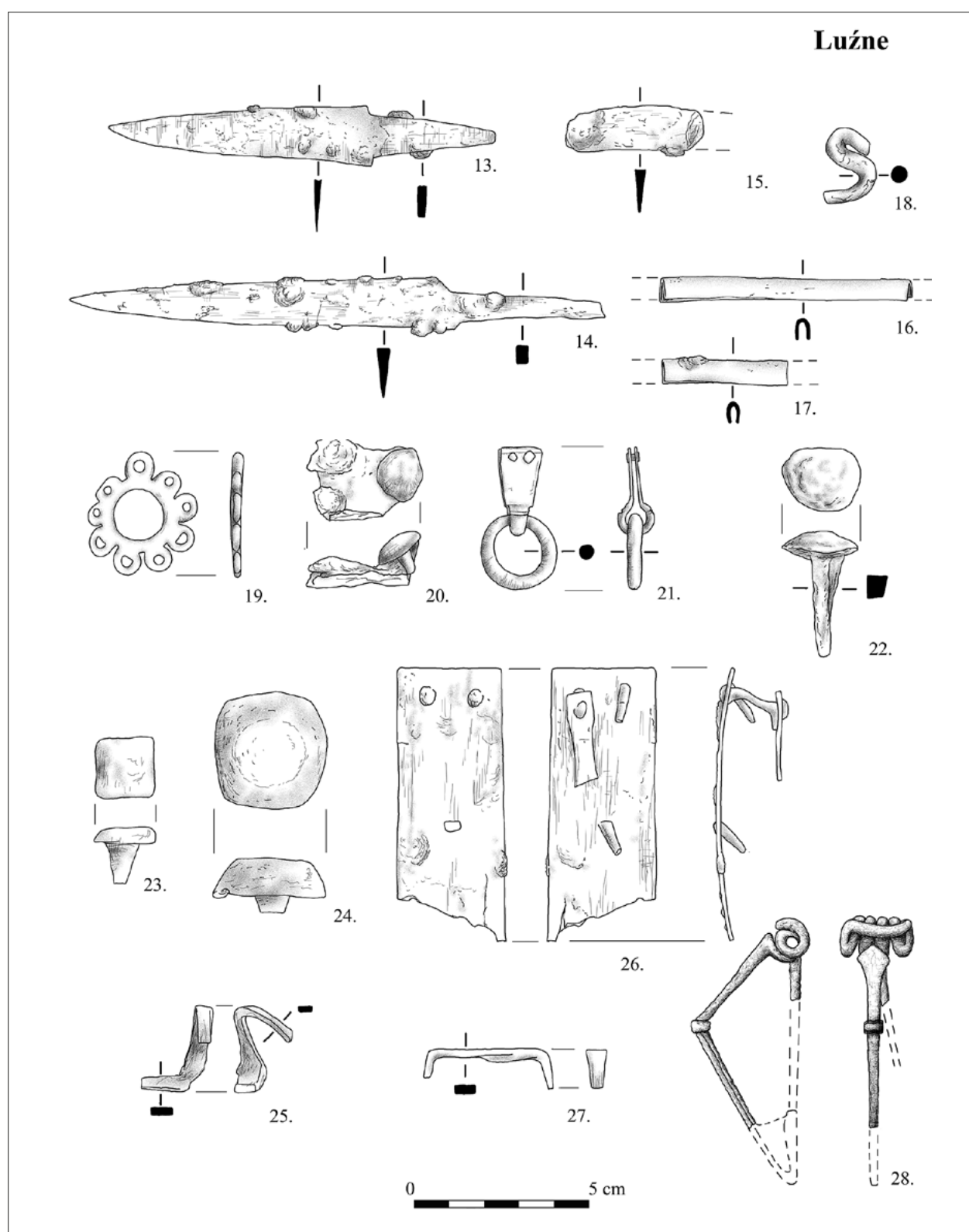
Tablica CXVII. Kultura przeworska: zabytki znalezione bez kontekstu (luźno).

Plates CXVII. Przeworsk culture. Relics found without context (separately).

Tablica CXVIII. Kultura przeworska: zabytki znalezione bez kontekstu (luźno).

Plates CXVIII. Przeworsk culture. Relics found without context (separately).

Tablica CXIX. Kultura przeworska: zabytki znalezione bez kontekstu (luźno).

Plates CXIX. Przeworsk culture. Relics found without context (separately).

